#ناڵەی دەروون

پێشکەشکردن

پێشکەش بێ بەگیانی پاکی باپیرم حاجی شێخ ئەمینی خاڵ کە بە منداڵیی باوکم مردووە و پێی خوێندووم، وە دەرسی پێ وتووم، ئامۆگاریی کردووم بە گوفتاری ڕەنگین و کرداری شیرینی خۆی. پێشکەش بێ بەگیانی ڕەوانی ئەو زانایانەی کە دەرسێکم لە لا خوێندوون و بەهرەیەکم لێ وەرگرتوون.

پێشکەش بێ بەگیانی هەموو نووسەرێکی خاوەن بەهرە و بیر کە لە خوێندنەوەی بەرهەم و نووسینیان بەهرەمەند بووم، وە لە باخچەی شیعرو وێژەیانا گوڵەوەچنیم کردووە.

محەمەدی خاڵ

ناڵەی دەروون

کۆمەڵە وتارێکی وێژەیی و مێژوویی و ئاینی و کۆمەڵایەتین

نووسراون بەقەڵەمی

شێخ محەمەدی خاڵ

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس

هەولێر – هەرێمی کوردستانی عێراق

دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس
شەقامی گوڵان – هەولێر
هەرێمی کوردستانی عێراق
هەگبەی ئەلیکترۆنی aras@araspress.com
وارگەی ئینتەرنێت www.araspress.com
تەلەفۆن: 35 49 224 66 (0) 00964
دەزگای ئاراس لە ٢٨ تشرین (٢) ١٩٩٨ هاتووەتە دامەزران

شێخ محەمەدی خاڵ
ناڵەی دەروون
کتێبی ئاراس ژمارە: ١٠٩٨
چاپی دووەم ٢٠١١
تیرێژ: ١٠٠٠ دانە
چاپخانەی ئاراس – هەولێر
ژمارەی سپاردن لە بەڕێوەبەرایەتیی گشتیی کتێبخانە گشتییەکان ٩١ – ٢٠١١
نەخشاندنی ناوەوە: کارزان عەبدولحەمید
رازاندنەوەی بەرگ: مریەم موتەقییان
هەڵەگری: شێرزاد فەقێ ئیسماعیل
رێنووسی یەکگرتوو: بەدران ئەحمەد حەبیب

کاتێك کە لێم ورد بیتەوە، دەزانی چی لە دڵمایە
وەکو ئەوەی لە دڵما بێ، بەجوانی وا لە ڕوومایە

شێخ محەمەدی خاڵ

ناوەڕۆك

سەرەتا

بەناوی خوای بەخشندەی میهرەبان

لەپاش سوپاس و ستایش بۆ خودای گەورە و میهرەبان، وە دروودی بێ پایان بۆ هەموو پێغەمبەران، نەخوازەلا پێغەمبەری خۆمان.

ئەمە چەند وتارێکی وێژەیی و مێژوویی و ئاینی و کۆمەلایەتین، کە هەریەکەی بە بۆنەیەك، وە لە کاتێکی تایبەتیدا هەلقولاون لە مێشك و دلمەوە بۆ سەر نووکی قەلەمەکەم، وە منیش خێرا نووسیومن، هێندێکیان لە گۆڤاری (گەلاوێژ) و (هیوا) و (نەورۆز) و (بلێسە) و (ڕۆژی نوێ) و (سلێمانی) و (دەفتەری کوردەواری) و (گۆڤاری زانکۆ) و «مجمعی علمی» عیراقیدا بلاو کراونەتەوە، هێندێکیشیان هێشتا بلاو نەکراونەتەوە.

نالێم ئەمانە هەموو پارچەی بەرز و بەنرخن، وە شایستەی کۆکردنەوە و لە چاپدانن، بەلام چونکە بەشی زۆر زادەی بیروباوەڕی خۆمن، وە هەریەکەی بە بیرێك، وە بەبۆنەیەك و ئاواتێك نووسراوە -خۆشم ئەوێن، وە ئارەزووی مانەوەیان ئەکەم وەك مانەوەی خۆم، وە هەول ئەدەم بۆ هێشتنەوەیان وەك هێشتنەوەی خۆم، هەروەك حاجی قادری کۆیی بەشیعرەکانی خۆی ئەلێ:

ئەمانە زادەیی ئەفکار و خۆشەویستی منن
ئەگەر قەبیح و کەریهن، ئەگەر شەل و ئەعما
مثالی فەرخەیی ژیشك کە پێی دەلێ دایکی
ئیلاهی (قاقمە) یاخۆ (سەمموور)ە یا (دیبا)

لەبەر ئەمە وا لە چاپم دان، وە پێشکەشی هاوزبانە بەرزە بەنرخەکانم کردن، هیوام وایە کە ڕێکی بیروباوەڕی گەلێکیان بێ، ئەوی کە ڕێکی بیروباوەڕیشی نەبێ، من وا ڕائەپەرمووم بەمەردایەتی و کوردایەتییانا کە بمبەخشن و لێم ببوورن. من هەرگیز وەك حاجی قادری کۆیی نالێم:

ئەوی حەسوود و جەهولن، لەئیم و ڕەخنەگرن
لە عەیب و ڕەخنەی عالیم بەری دەبن ئودەبا

سلێمانی ٦/١٠/١٤٠٤ - ١٩٨٤/٧/٧

شێخ محەمەدی خال

بەهار[1]

شەوی٢١–٣ هەموو ساڵێك لە سەعات دوانزەی نیوە شەوا ڕۆژ لە کەلووی نەهەنگ "برجی حوت"ەوە ئەچێتە کەلووی بەرخ، لە "برجی حمل" شەو و ڕۆژ وەك یەك ئەوێستنەوە، واتە شەو دوانزە سەعات و ڕۆژ دوانزە سەعاتە، نەئەو زۆر و ستەم لەم، وە نەئەم زۆر و ستەم لەو ئەکات، وەهیچیان بەسەر هیچیانا ناچن، وە دەستدرێژی بۆ یەکتریی یا بەشێك لە قەڵەمرەوی یەکتری داگیر ناکەن، بەڵکو ڕۆژ وەك پاشایەکی دادپرسی لە خوا ترس بە ژوور سەری زەوییەوە ئەوێستێ، وە ترازووی دادپرسیی هەڵئەواسێ، بەرەنگێکی وا کە بەموو سەر نەکات، وە لاسەنگ نەبێ، وە هیچ لایەکی لە هیچ لایەکی زۆر و ستەم نەکات.

ئەم دادپرسییەی وە نەبێ هەر بۆ ناوچەیەك بێ نەك ناوچەیەکی تر، بەڵکو وەك پشتێن بە ناوەڕاستی زەویدا دێتەوە، لە ڕۆژهەڵاتیەوە، تا ڕۆژ ئاوای، وە لەڕۆژئاوایەوە، تا ڕۆژ هەڵاتی، ئەم دادپرسییەشی هەر وەك لە ناوەندی شەو و ڕۆژدا هەیە، لە ناوەندی سەرماو گەرماشا هەر هەیە، بەم ڕەنگە جیهانی نەسارده، نەگەرمە، نەلرفەیە، نەقرچەیە، نەسەهۆڵبەندان و چلوورەیە، نەگڕە و هالاو و شەرارەیە، ڕۆژ بەئاسمانەوە نەتوند و تیژ و گرژ و مۆن و بەخەشم و قینە وەك هاوین، نەسارد و سڕ و لالووتە وەك زستان، بەڵکو وەك پاشایەکی گەلپەروەری میهرەبان، یا وەك دادپرسێکی ڕووخۆشی دڵفراوان، ڕووناکی و تینی خۆی دابەش ئەکات بەسەر ڕۆڵە و جگەرگۆشەکەیا –کە زەوییە–، وە تیشکی زێڕین و تارای ڕەنگاوڕەنگی خۆی ئەدا بەسەریا، تا کەم کەم گەرمی ئەکاتەوە، وە سڕیی لە ئەندام و پەل و پۆی دەر ئەکات، وە تەزووی لەش و مووچرکی ناهێڵێ، وە سامی زستانی لە بیر ئەباتەوە، لە پاشا وەك دایکێکی دڵسۆزی دڵنەرم، زەوی ئەگرێتە باوەش، هەر وەك مەلۆتکەیەکی تاقانە ئەینووسێنێ بە سنگیەوە، وە بەرەبەرە بەشیری باران گۆشی ئەکات، وە بە با و شەماڵی خۆشی خۆی لای لایەی بۆ ئەکات. لەپاشا هەموو بەیانییەك لە پێش گزنگی هەتاوا بەئاوی شەونم دەمەوچاوی ئەشوات، وە کالا و بەرگی ڕەنگاوڕەنگی بۆن خۆشی نەرم و شلی پاك و تەمیزی فراوانی لەبەر ئەکات لە پەرەی گوڵی گوڵاڵە و

(١) ئەم وتارە لە ژمارەی نۆی ساڵی یەك لە گۆڤاری (هیوا)دا بڵاو کراوەتەوە.

نەسرین، لە پاشا خۆشی و کەیف و ئاهەنگ و سەربەستێتی بڵاو ئەکاتەوە لە ناویانا، بەجۆرێکی وا کە هەر گوڵەی ئاڵایەکی سەربەخۆیی هەڵئەکات. وە چی لە بارابێ لە ڕەنگ و بۆن و وێنە و تەحر و سروشتی خۆی بێ پەردە دەری ئەبرێ، وە بەبێ ترس ئەیخاتە ڕوو، وە هەموو مەل و باڵندەو گیانلەبەرێك پڕ بەدەم ئەچریکێنێ و گۆرانی گەلیی "قەومی" خۆی بە دەنگی بەرز و ئاوازی زولاڵ ئەڵێ و ئەڵێتەوە، وە هیچ لایەکیان لە کەس ناترسن، چونکە بەهار ڕۆژی ئاشتی و سەربەستییە، ڕۆژی خۆشی و خۆشەویستییە، ڕۆژی پێکەنین و ئازادییە، ڕۆژی نمایش و خۆ دەرخستنە.

کوێرێکی شاعیری بەهرەمەند(١)

بەچاوە پووچە کوێرەکانیا کە بەمادەرزادی کوێر بوو بوو، ئەتوت هەرچی شتە لە جیهانا نایزانێ، وە هەر لە بڕ ناکاتەوە.

بەنەخوێندەواری و بێ ئاگاداریـیەکەی لە هەموو ڕوویەکەوە، ئەتوت هەرچی بەهرە بێ نییەتی.

کوێرێکی مادەرزادی، ڕەشتاڵەی، کونجی، بالا بەرزی، ڕەقەڵە لە ساڵی ١٢٧٦هـ لە سلێمانی، لە ماڵێکی، هەژاری، بێ نەوا، لە دایك بووبێ، هەموو خوێندن و خوێندەوارییەکەی، سی جزمەی قورئان بووبێ کە بەرەشخوێنی لەبەری کردبێ، وە دەستمایەی ژیانی بووبێ، دەنگی ئەوەندە خۆش نەبووبێ، کە مەردوم خەتمی قورئانی پێ بکەن، یا لە پرسەدا پێی بخوێنن، خۆیشی لەبەر هەژاری و هاتوچۆی ئێران و بەردەڵبەردی کوردستان و سواڵکردن لە دێهاتانا، زۆر دەرفەتی دەورکردنەوەی قورئانی نەبووبێ، کەچی لەگەڵ ئەمانەشا ئەمەندە زیرەك و بەزەین بووبێ، توانیێتی بەپێچەوانە دەوری قورئان بکاتەوە تاسەر، وە پاشەو پاش لە ژێڵدا ئایەت بەئایەت پیابڕوا تا لەسەرەوە دەرئەچێ کە ئەمە لە ناو قورئانا بەچاوساغی قورئان ڕەوان ناکرێ چ جای کوێری مادەر زاد.

ئەم کوێرە بێ ناو نیشانە پیاوێکی بەهرەمەندی هەڵکەوتووی خودا داد بووە، دەروونی سیخناخ بووە لە زانین و زانیاری، وە کاکڵباز بووە، نەك توێکڵ پەرست، هەموو ساڵێك هاوینان لەگەڵ چەند کوێرێکی تردا چووە بۆ کوردستانی ئێران، لەڕێی ژیان و نان پەیداکردنا، پایزێکی درەنگ هاتووەتەوە، ئینجا بەبۆنەی ئەم هاتوچوونەوە، ناوبانگی زیرەکی و وریایی و بلیمەتیی وا بڵاو بووبووەوە، هەموو جارێ لە بانە و سەقز و سنە و سەردەشت و سابڵاخەوە (پەردەك) «لەغەز و معەمما» و شیعری فارسیی زۆر قورس و گران و پێچراوەیان، ئەنارده لای، بۆ لێکۆڵینەوە و مەبەس لێدانەوەی، ئەمیش بەڕاستی شەن و کەوی تیا ئەکرد، وە کاکڵ و توێکڵ و کاودانی بۆ جیا ئەکردنەوە، وە بەپوختەکراوی وەك هێلکەی پاککراو، بۆی ئەناردنەوە.

ئەم کوێرە چاو پووچە ئەمەندە پڕ هۆش و گۆش بووە. وە چاوی دڵ و دەروونی

(١) ئەم وتارە لە ژمارەی ٧و ٨ی گۆڤاری "ڕۆژی نوێ"ی ساڵی یەکەم بڵاوکراوەتەوە.

ڕوون و تیژ و بەهێز بووە، ئەوی ئەو کردوویەتی بە هەزار چاوساغ نەکراوە. جارێ پێشەکی هەر چەند سەعاتەکەی چڵکن بووبێ خۆی لەسەر دەسەسڕەکەی ڕووتی کردووە و هەڵی وەشاندووە و پاکی کردووەتەوە و تێکی خستووەتەوە. تەنانەت جارێکیان دەقیقە ژمێرەکەی ون ئەبێت، خۆی لە تویکڵی ڕەقی قامیش، بۆی دروست ئەکاتەوە. وە ماوەیەکی زۆر بەو ڕەنگە ئیشی پێ ئەکات.

بارەها بێچووی زیوی نیشانەکراویان بۆ تێکەڵ کیسەیەك بێچووی تر کردووە دۆزیویەتەوە.

هەروا پەڕە کاغەزێکی بەرماغە جگەرەی بەنیشانەکراوی دراوەتە دەست، ئەمیش دەستێکی لێ کوتاوە لە پاشا لەناو تۆپێك پەڕە کاغەزی جگەرەی ترا دۆزیوێتییەوە. تەنانەت ئەڵێن: کاغەزە جگەرەیەکی ئەغزە تێخراوی ئەدەنە دەست لە پاشا ئەغزەکەی ئەخەنە کاغەزێکی ترەوە. وە ئەغزەی ئەویش ئەخەنە ئەمەوە وە تێکەڵی تۆپێك کاغەزی ئەغزە تێخراوی ئەکەن و ئەیدەنە دەستی. ئەمیش تێی ئەکەوێت و هەردوو پەڕە کاغەزەکە جیا ئەکاتەوە. لە پاشا ئەڵێ ببێ و نەبێ، یەکێك لەم دوو کاغەزەیە و ئەغزەکەیان گۆڕیوە.

لەمانە سەیر تر ئەمەیە هەر چەند کتێبێکیان دابێتە دەست، ڕووەکەی دۆزیوەتەوە، واتە ڕووی کتێبەکەی کردووەتە خۆی وەك یەکێك کە بیەوێ بیخوێنێتەوە.

لەمەش سەیرتر ئەمەیە قورئانیان داوەتە دەست هەر سوورەتێکیان داوا لێ کردبێ بەقەبارەی ئەملاو ئەولاوە دۆزیوێتییەوە.

زۆر جار ئەم کوێر وشیارە، چۆتە کۆڕی زۆر گەورە وە لەگەڵیان دانیشتووە و لێیان پرسیوە ماموٚستا چەند کەسین؟ ئەمیش وتوویەتی وسبن. کەمێك گوێی گرتووە، لە پاشا وتوویەتی ئەوەندە کەسن. کە تەماشایان کردووە دەق دەرچووە.

یا لێیان پرسیوە، ئەم ژوورە چەند داری دارەڕای تیایە، لەپاش چەند هەناسەیەك وتوویەتی ئەمەندە. کە تەماشایان کردووە تەواو دەرچووە!!

یاخود سێ چوار کەسی نەناسیاو وێستاون و قسەیان کردووە، ئەم کوێری بەبیرە وتوویەتی ئەوەیان درێژ و باڵا بەرزە و ئەوەیان کورتە باڵایە. یا ئەوەیان پیرە و ئەوەیان گەنجە. بەڵام لە هەمووی سەیرتر ئەمە بووە کە گوایا جوان و ناشیرنیشی بە دەنگا جیا کردووەتەوە. هەرچەندە من بەمە هەرگیز باوەڕ ناکەم.

جووجەڵە کەڵەشێر – کە تازە دەستی کردبێ بە خوێندن– لە ماڵیان دزراوە لە پاش ساڵێك لە گەڕەکێکی تر بە دەنگی خوێندنیا ناسیویەتەوە و سەندوویەتەوە.

سەیر لەمەدایە تابڵێیت دەست ڕاست و نیشانشکێن بووە. تەنانەت ئەگێڕنەوە، کە جارێك لە لادێ بزنێکی دەست ئەکەوێت ئەو ماڵەی کە ئەم تیا ئەبێت، حەوشی نابێ. شەوێ خۆی و خانەخوێکەی لەسەر کەپر ئەنوون، بزنەکە لە خوارەوە ئەبەستێتەوە بە گوریسێکەوە، سەری گوریسەکە لە سەربان ئەبەستێ بەدەستی خۆیەوە. نیوە شەو گورگێك دێتە سەر بزنەکە. کوێرە خەبەری ئەبێتەوە. بەجووڵانەوەی گوریسەکەدا عاستی گورگەکە ئەدۆزێتەوە تفەنگێکی تێ ئەگرێ ئەیکوژێ.

ئەم کوێرە بلیمەتە، تا بڵێیت قسە خۆش و دەم بە پێکەنین بووە، چووبێتە هەر کۆڕێکەوە، بەپێی ئارەزووی دانیشتووانی ئەو کۆڕە قسەی خۆش و یاریی خۆشی کردووە. کەس نەبووە لە یاری (شەترنج) و (دامە) لێی بەرێتەوە. زۆرتر چووەتە ناو فەقێیانەوە، وە هەرجارەیی یارییەکی وای لێ داهێناون هەموو تیا سەرسام بوون.

جارێکیان چمکی هەردوو فەقیانەی فەقێیەك گرێ ئەدات. لەپاشا فەقێیەکی تر دێنی فەقیانەکەی ئەکات بە فەقیانەی ئەم فەقێیەدا، وە چمکی هەردوو فەقیانەکەی ئەمیش گرێ ئەدات. ئینجا بەرەڵڵایان ئەکات و پێیان ئەڵێ: بەبێ کردنەوەی یەکێك لەم دوو فەقیانەیە ئەتوانن خۆتان رزگار بکەن؟ ئەوانیش هەر چەند ئەکەن نازانن چی بکەن، لە دواییدا بڕیار ئەدەن کە ئەمە هەر ناگونجێ، ئینجا کوێرە دێ ئەمیان ئەکات بە کونی فەقیانەی ئەویانا و ئەویان ئەکات، بە کونی فەقیانەی ئەمیانا، بەجۆرێك کە هەر خۆی ئەیزانێ وە هەر دووکیان لەیەك بەر ئەدات، بەبێ کردنەوەی فەقیانەکان.

لەمانە لە هەمووی سەیر تر ئەمەیە لە ساڵی١٩١٢ لە سلێمانی کابرایەکی ئێرانی کوژرا کە پێیان ئەوت –عەجەم ئۆغڵی– ئەم خوێنەیان هێنا بەسەر مەلا مەحمودی حاجی مەلا عەبدوڕەحمانی دەرمانکوت و مەلا ڕەشیدی برایا، کە هەردووکیان برازای شاعیرە کوێرەکەمانن، لەبەر ئەوە ئەم دووانە فیراریان کرد بۆ دێی (دووڕووە) لە ئێران، لە پاش چەند ساڵێك مەلا ڕەشیدیان ئەیەوێ بەدزییەوە بێتەوە، بەڕەنگێکی وا کە نەناسرێتەوە، وە سەرێکی سولەیمانی بداتەوە، بۆ بینینی بـــاوك و دایك و کەسوکاری شەو لەناو، ڕووەو قەرەداغ ئەڕوات، وە لە نیوە شەوێکا، خۆی ئەکا بەدێی

(دوکان)دا، وە ئەچێتە ماڵی موختار عەبدولقادر مەهدی. وە بێ هەست دەست ئەنێ بە دەرگای دیواخانەکەوە، کە ئەچێتە ژوورەوە تەماشا ئەکات لە ژێر لێفەدا نوستوون. لە چوونە ژوورەوەکەی ئەم یەکێکیان –کە ئەم کوێرە هۆشیارە بووە– خەبەری ئەبێتەوە سەری لێفەکەی لائەدا و ئەڵێ: ڕەشید ئەوە کەی هاتییت؟ ئەمیش لەبەر ئەوەی کە بەقاچاغی هاتووە قسە ناکات. ئینجا تێی ئەخوڕێ ئەڵێ: ڕەشید ئەوە بۆ قسە ناکەیت؟ ئەمیش ئەڵێ: بەخوا مامە ئێستا گەیشتوومەتە جێ. مەلا ڕەشید تا مرد هەر ئەی وت ئێستاش نازانم ئەم کوێرە چۆنی ناسیمەوە بەو نیوەشەوە، وە بەدەم خەوەوە چۆنی زانی لە ئێرانەوە گەیشتوومەتە ئەوێ، بەبێ ئەمەی کە مشەیەك یا تەقەیەك یا ڕەقەیەکم لێوە بێ.

ئەم کوێرە خوادادە گەلێ کردەوەی ئەچێتەوە سەر زیرەکی و وریایی. بەڵام گەلێکیشی ژیری و بیر لێی کولە، وەك ئەگێڕنەوە ئەڵێن: لە ژووری خۆی دانیشتووە لەگەڵ خێزانیا، چرکەی سەربانەکە هاتووە، لە پاش نیو سەعات دووبارە چرکەی سەربانەکە هاتووەتەوە، ئەم کوێرە بە ژنەکەی خۆی وتووە: ئەم دوو چرکەیە یەك کچ بوو لەو سەرەوە کە هات کچ بوو. لەم سەرەوە کە گەڕایەوە بووە بە ژن. کە ئەچنە بنج و بناوانی و باش پۆست کەندەی ئەکەن، لە پاش ماوەیەك دەرئەکەوێ کە قسەکە ڕاست بووە.

ئەم کوێرە بەهرەمەندە تا بڵێیت شاعیر بووە، شیعرەکانی ئەڵێیت ئاوی ڕەوانە، هەرچی کەم و کووڕی و قۆرت و گرێ بێ تیا نییە، کە ئەیانخوێنیتەوە، وەك تینوو بیت و پەرداخێ ئاوی ساردی سافی بێ خەوش بخۆیتەوە وایە، وتاری لە مەبەست جوانتر و مەبەست لە وتار جوانتر، لە هەر گۆشەیەکەوە لە شیعرەکانی ورد ئەبیتەوە، نەنگیی تیا نابینیت.

لە ساڵی **١٣٣١هـ** شێخ حسێنی چرچەقەڵا کوێرەی لەمەڕ خۆمان ئەکات بەمەلای دێی (دێوانە) بۆ مانگی ڕەمەزان تا سەرفیترەی ئەو دێیەی دەست کەوێ، هاوین ئەبێ کەپرێکی بۆ دروست ئەکەن، لە نزیك کەپرەکەی ئەمەوە، کەپری چەند جوولەکەیەکی چەرچی و خومکەر و زەڕەنگەر و خوردە فرۆشیش ئەبێ، لەبەر چەقە چەق و قلی و بلییان کوێرە ئەو ڕەمەزانە نەخەوی ئەبێ و نەدەوری قورئانیشی بۆ ئەکرێتەوە، جگە لەوەی کە ئەهلی دێیەکەش هەموو نەخوێندەوارو زبر و قەبە و تورت بوون، باش خزمەتی ناکەن، وە بەتایبەتیش عەزەی برای کوێخا قادری حەمەی بارامیش

پیاوێکی قسە ڕەق ئەبێ، زۆر جار دڵی مەلا کوێرە ئەشکێنێ، ئینجا ئەمیش بەم بۆنەیەوە، چەکامە (قصیدە)یەکیان بۆ دائەڕێژێ، هەم کەساسی و چۆنیەتیی خۆیت بۆ باس ئەکا و وە نەخشەیەکی وات بۆ ئەکێشێ کە هەرگیز لە بیرت نەچێتەوە، وە هەم پلارێکی سەختت بۆ ئەگرێتە عەزەی حەمەی بارام کە تاجیهانی جیهان بێ شوێنی ئەو پلارە سارێژ نەبێ، لە پاشا ئینجا تۆزێ شێخ حسێنی چرچەقەڵاشت بۆ هەڵ ئەدات، سا بەڵکوساڵێکی تر بیکات بەمەلای دێیەکی باشتر. ئەڵێ:

فـەلـەك، دەمـێكـە لـەگـەڵ مـن بـەجـەنگی، توبی خودا
لـە حـەق بـترسە، بـەسم پـێ بـنـۆشە، زەهـری جەفا
جەسەد تووایەوە، سەر بوو بەگەرد و شیشەی دڵ
شکا بە سەنگی فراق و شـەرابی عـەیش رژا
نـە ئـەرمـەنـیـم و نـەگـاور نـەداسـنـیـم و نـەجـوو
نـەشـیـعـەم و نـەمـەجـووسـی نـە مـلـلـەتـی تـەرسـا
لـەبـەر چـی بـەم ڕەمـەزانی شـەریـفـە کـردوومت
بە هەمنشینی سەگ و گورگ و وەحشی سەحرا
ڕەفیقم ئێستە لە دێی قادری حەمـەی بارام
عـەزەی برایەتی خـالق مـەگـەر لـە خـولقی بگا
کەسێکە باغز و مونکر بە ئەهلی فەزڵ و هونەر
غەریقی بەحری جەهالەت ئەسیری نەفس و هەوا
ڕەفیقی غـەیری ئـەویشم جـەمـاعـەتێکـە لـە جـوو
هەموو منافق و بەدشکڵ و ڕووڕەش و ڕسوا
(خـلـیـل)و (بـابـل)و (حسقـێل)و (داود)و (اسحـاق)
حسابی (خەمشە)و و (پلگێ) دەکەن لەباتی دوعا
(حەیووم) و (یەودە) وو (ناتان) و (زوکە) مدبەقچی
(قـودوری) قـاوە دەگـێـڕێت و (ویـنـە) چـایـی ئـەدا
عەمەل بە سێ شتە لەم دێیە ئێستە، یەك بەیەکی
مـوخـالـفـن بـــــە ئـومـووری شـەریـعـەتـی غـەرا

بەحوکمی باتڵی بێ مەغز و پووچی (مووشەرەبین)
بە (سیفەتۆرە) وو (تەوراة)ی حەزرەتی موسا
منێ کە حافزی قورئانی ذاتی لەم یەزەلم
خەلاتی حەزرەتی مەسنەدنشینی ڕۆژی جەزا
کە یەعنی سەیدی مورسەل محەمەدی عەرەبی
شەفیعی ئومەتی عاصی. ئەمینی وەحیی خودا
من و ئەمانە لەیەك جێ ببینە هەمدەمی یەك
چ مەزهەبێ بە چە دینێ دروستە حاڵەتی وا؟
فەلەك لە زوڵمی لەمەوبەر هەچی گوزەشتە
وەلێ بترسە لەمەولا قەسەم بە زاتی خودا
ئەگەر ئیطاعەی ئەمرم نەکەی حەواڵەت ئەکەم
بەبەرقی سۆزی دڵی شێخ حسێنی چرچەقەڵا
کە ئەو کەسێکە شەهەنشا وو شەمعی جەمعی تروق
دڵی نەهەنگ بەشمشێری (لا) دوونیمە ئەکا[١]

لە هەمووی سەیرتر داڕشتنی ئەم جۆرە چەکامە دوور و درێژانەیە بەبێ نووسین و گەلاڵەکردن. شاعیری چاوساغ کە شیعر بڵێ نیو شیعر نیو شعر بۆی دێ، تا ئەم نیو شیعرە نەنووسێ نیو شیعرەکەی تری بۆ نایەت. کە بوو بە هەشت نۆ شیعر ئیتر ئاگای لە شیعری یەکەم و دووهەم نامێنێ، وە ئەگەر تەماشای نەکات بیری ناکەوێتەوە کە چیی وتووە، بەلام ئەم کوێرە، خوا نەکا، وتەیەکی لە بیر بچێتەوە. چ جای شیعرێك. خۆی وەك وێنەگر و مێشکی وەك مەکینەی فوتوغراف وایە. وێنەی هەرشتێکی گرتبێ جارێکی تر، نەشۆڕاوەتەوە لەسەر ڕووپەڕەی دڵی.

لەمەش سەیرتر ئەو تەشبیهانەیەتی کە پێویستن بەچاو، وە بەبێ بینین و چاوپێکەوتن نازانرێن، وە بەباس و تەعریف کوێر تێی ناگات. کەچی ئەم کوێرە بلیمەتە، تەشبیهاتی وات بۆ ئەکات، کە چاوساغ هەر بۆی ناچێ. وردبەرەوە لەم دوو شیعرەی کە لە چەکامەی سەفەربەرەکەیا وتوویەتی کە ئەڵێ:

(١) مەبەست لە (لا الە الا اللە)یە.

شەو ڕۆژە لەبەر بەرقی قلیج و رم و سونی
لەمعەی قەسەتورەش بەمەسەل بەرقی هەتاوە
جەندرمە ئەسووریتەوە وەك واشەی برسی
بۆ لاشەیی میلـلەت بەفرۆفێڵی غەزاوە

ئەی بلیمەت تۆ چووزانی شەو و ڕۆژ چییە و چۆنە؟ یا تاریکی و ڕووناکی چییە و چۆنە؟ یا بریقەی هەتاو چییە؟ ئەمانە وەك برسێتی و تێنوێتی و ترس و خەفەت وانە، مەردووم تا خۆی نەیانبینێ نایانزانێ. تۆ چۆن لەمانە گەیشتیت، بەڕەنگێکی وا، کە لە شوێنی خۆیان بەکاریان بێنیت، وە لە چاوساغ جوانتر هەڵیان سووڕێنیت، بەڕاستی ڕاست ئەکات ئەم کوێرە بەهرەمەندە کە خۆی بەخۆی ئەڵێ:

هەرچەندە کە کوێرم بەبەصەر وەصفی قەمەرکەم
لکن بە زەکا ممکنە سەمعم بە بصەر کەم

ئەم کوێرە ئەوەندەی لە زمانی کوردیدا شاعیر بووە، ئەوەندەش لە فارسیدا شاعیر بووە، وە چامە و چەکامە و تاك و جووت و پێنج خشتەکیی ئێجگار زۆر بووە. بەڵام داخی بەجەرگم هەمووی لەناو چووە، یەکێك لە پێنج خشتەکییەکانی (تخمیسی) دوو شیعری شێخ رضایە کە لە تەعریفی حەزرەتی غەوسا وتوویەتی ئەڵێ:

این منبع نورست جلای همە عین است
این جلوەی اولاد شەهی بدرو حنین است
این قصری ولی عهدی نبی الحرمین است
این بارگە حضرت غوث الثقلین است
نقد کمر حیدر و نسل حسنین است
بغداد مزین ز شعاع قمر او
فوج ملك ایستادە بهربام و دەری أو
کافی ست بصد مطلب دل یك نظر او
مادرش حسینی نسب است پدراو
ز اولاد حسن یعنی کریم الابوین است

یەکێکی تر لە پێنج خشتەکییەکانی تخمیسی غەزەلێکی فارسی (مانی)یە کە زۆر

بەرزە، وە شیعرێکی تیایە قافیەکەی زۆر تەنگە، وە تخمیسکردنی زۆر گرانە، مەگەر بۆ بلیمەتێکی وانەبێ، کە محال لە فەرهەنگیا نییە، ئینجا تەماشا کە بزانە ئەم کوێرە ئەڵێ چی:

ز لب لعل تو حمدی خورد از آب بقا
باشد از سلك (لهم) تا (حسنت مرتفقا)[١]
رخ بر افروز توو آیەی (موسی صعقا)[٢]
مانی از هجر رخت أی مه فرخنده لقا
میرساند بفلك نعرەی یارب همه شب

یەکێك ئەتوانێ ئەم تەخمیسە بکات، کە سی جزمەی قورئانی وەك تەختەی (دامە) و (شەترنج) لەبەر دەما بێت، وە مانای هەمووی بزانێت.

ئەم کوێرە –وەك لە پێشەوە وتمان– هەموو ساڵێك لە هاوینانا چووە بۆ کوردستانی ئێران، وە تا پایزێکی درەنگ دێ بەدێ سووڕاوەتەوە بۆ سواڵ، لە کاتی خەرمانانا بۆ سەرخەرمان، دوای خەرمان هەڵگرتن بۆ دیواخان و پیاوانی گەورەی ناودار، وادیارە هەموو ساڵێك بە نارەزایی گەڕاوەتەوە لە دیواخانی کەیخسروخانی سەرۆکی مەریوان، بەڵام ئەوەندەی لە کەیخسروخان نارازیی بووە، ئەوەندە لە محەمەد ئەمین بەگی کوڕی ڕازی بووە، بۆیە بە تاقە شیعرێك محەمەد ئەمین بەگ هەڵئەدا و پەڵێکیش ئەگرێتە باوکی، ئەڵێ:

نەو نیهاڵێ وا لە باخی ئەو شیاتین خصڵەتا
گوڵ ئەگەر بێت و بڵێ من وەك ئەوم بێجا ئەکا

کوێری تری بە بەهرە هەڵکەوتوون وەك ئەم کوێری ئێمەیە لە ناو گەلانی ترا، بەڵام

---

(١) ئیشارەیە بۆ ئایەتی (٣٢) لە سوورەتی (کهف) ئەفەرمووێ (اولئك لهم جنات عدن تجري من تحتهم الانهار يحلون فيها من أساور من ذهب ويلبسون ثيابا خضرا من سندس واستبرق متكئين فيها على الارائك نعم الثواب وحسنت مرتفقا).

(٢) ئیشارەیە بۆ ئایەتی (١٤٣) لە سوورەتی اعراف کە ئەفەرمووێ (ولما جاء موسى لميقاتنا وكلمه ربه. قال رب ارني انظر اليك. قال لن تراني ولكن انظر الى الجبل فان استقر مكانه فسوف تراني. فلما تجلى ربه للجبل وجعله دكاً وخر موسى صعقا).

پاش چی؟ پاش خوێندنێکی تەواو، لە زانستگای هەرەبەرزی ڕۆژانەدا، وە لە پاش خوێندنەوەی هەزاران کتێب بە زبانی خۆی و بە زبانی بێگانان، لەگەڵ ئەمیشە هێشتا ناتوانن شتێکی وا بپێکن کە چاوی پێویست بێ لەبەر ئەوە زۆر درێژدادرن، ئەیانەوێ باسی ڕەنگێك بکەن لە ڕەنگەکان، وەك ڕەنگی سوور، بەڵام چونکە دەرەقەتی نایەن، دەمێ لەلای ڕاستەوە بۆی ئەچن و دەمێ لەلای چەپەوە، دەمێ ڕوو بەڕوو بۆی ئەچن دەمێ لە پشتەوە، وە هیچ جارێ مەبەستەکە بە تەواوی نائەنگێون، بەڵام ئەم کوێری ئێمەیە لەگەڵ دەمی هەڵهێنانەیەوە، خێرا مەبەستەکە ئەپێکی و ئەیدا بە ناوەڕاستیا، بەڕەنگێکی وا کە بەسەد چاوساغ ئەو تەشبیهەیان بۆ نەیەت.

لەگەڵ ئەمیشە کە کوێری خەڵق بە ئاسمانی ناز و نیاز و ناونیشان و پایە و دارایی و گەورەییەوەیە، بەڵام ئەم کوێری ئێمەیە، بە پێچەوانەی ئەوەوەیە، نە خوێندنە، نە خوێندنەوەیە، نە زانینە، نە زانیارییە، نە ئاوەدانییەکی بەرزە، نە بوونە، نە حورمەتە، نە ناو و شۆرەتە. بەڵکو وەك ئەستێرەیەکی بێ ناوونیشان لە نیوە شەوێکی پڕ لە هەور و هەڵادا هەڵاتووە، وە لە پاش ماوەیەکی کەم کشاوە و چووەتەوە پەردەی نەبوون.

ئەم کوێری ئێمەیە ئەگەر هەزار یەکێکی کوێری خەڵقی دەستمایە و ناونیشانی بووبووایە ئەبوو بە خواوەندی هەموو کوێرانی سەر زەوی.

ئەم کوێرە بەدبەختە، بە کەساسی و بێ نەوایی هاتە جیهانەوە وە بە هەژاری و گەدایی و کولەمەرگی ژیا، وە بەبێ ناوونیشان دەرچوو لە جیهان وە لە ساڵی ١٣٣٥هـ (١٩١٧م) لە هەڵەبجە مرد. وە لە ژێر دارەکەی (پیر محەمەد)دا شارراییەوە و کرا بەژێر خاکەوە، بەبێ ئەوەی یەکێك لە کێلی گۆڕەکەی بنووسێ: ئەمە گۆڕی شاعیری بەهرەمەند (مەلا حەمدوونە).

***

شیعر و شاعیر(١)

شیعر قسەیەکی ڕێکوپێکی جوانە، کە لە دڵ و دەروونی هێندێ خاوەن بیری هەڵکەوتووەوە هەڵئەقوڵێ بۆ سەر زمانی، لە پەردە و کاڵایەکی موسیقیدا، کە بە بیستنی مەردووم ئەکەوێتە جونبوش و جووڵە جووڵ و شنەشن و پێکەنین.

شیعر سروش "وحی"ێکی دەروونییە لە ئاسمانی مێشکەوە بە هۆی فریشتەی بیرەوە دێتە خوارێ بۆ سەر زمان و قەڵەمی شاعیر.

شاعیر هێندێ جار مەبەستی تازەی نەودیمەن دائەڕێژێ، وە بیری زۆر جوان ئەهۆنێتەوە بەڕەنگێکی وا هەموو ژیرێکی خاوەن بیر تیا سەرسام بێ، لەم حەلەدا شاعیر وەك دەریایی (غواص)یەك وایە کە لە بنکی دەریادا گەوهەر و بەردی بەنرخی وا دەربێنێ، کە شایستەی نقێمی ئەموستیلەی پەنجە و گوارەی گوێ و ملوانکەی گەردن و سەرسنگی جوانان بێ.

یا وەك کیمیاگەرێك وایە، کە خاکێکی تایبەتی لە بۆتەدا بنوێنێتەوە و دای بڕێژێ بە شووشە زێڕێکی وا، کە وەك چرا بدرەوشێتەوە،

گاهێ شاعیر مەبەستی هەرجایی "مبتذل" ئەهێنێ، وە لە پەردە و کاڵایەکی وا جوانی ڕەنگاوڕەنگی قەشەنگا نیشانی ئەدات، ئەڵێیت هێشتا نەوتراوە و نەبیستراوە، لەم دەمەدا شاعیر وەك سەنگ تەراشێك وایە کە لە پارچە بەردێکی نارێك، ئادەمییەکی ڕێکوپێك داتاشێ لەوێنەی ئافرەتێکی جوانی شەنگ و شۆخی ناوقەد باریکی باڵا لاولاو، یا لە وێنەی پاشایەکی دادپەرستی نیشتمان پەروەر، یا زانایەکی دانای پیشەوەر، کە هەموو کەسێك بەشانازییەوە بەرامبەر بەخۆی دایبنێ بۆ جوانی، یا بۆ یادگار و پەند لێ وەرگرتن. بەڕاستی قەریحەی شیعر شتێکی زۆر سەیرە، کە لە دڵ و دەروون و مێشك و سەری هێندێ کەسا هەڵئەقوڵێ، وە لەگەڵ سوروشتیا تێکەڵە.

شاعیر ئەگەر بیەوێ ئەتوانێ بە شیعری ئاگرینی خۆی ئاگر بەربداتە دڵی هەزاران کەس، وە لە خەوی بێ هۆشی بێداریان بکاتەوە، وە کاڵای تەمەڵی و ترسنۆکییان

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (٥)ی ساڵی (٧) لە گۆڤاری گەلاوێژا بڵاو کراوەتەوە.

لەبەر داکەنێ، وە بەچەك و قەڵغان و زرێی مەردی و نەبەردی پڕ چەکیان بکات و بیانڕازێنێتەوە.

شاعیر ئەتوانێ بە پەند و ئامۆژگاریی خۆی ڕەوشت و خووی ناشیرین لە دڵان دەربێنێ و ڕیشەکێشیان بکات، وە لە جێگای ئەو، ڕەوشت و خووی جوان بڕوێنێ و ئاوی بدا تا ڕیشە دابکوتێ.

شاعیر ئەتوانێ بە وتاری دڵفڕێنی خۆی دڵی دڵڕەقان نەرم بکات و دەستی دەست قووچاوان بکاتەوە بۆ هەموو جۆرە پیاوەتی و یارمەتیدانێکی کۆمەڵایەتی.

شاعیر ئەتوانێ بە جادووی زوڵاڵ "سحری حلال"ی خۆی مەردوومی خەفەتبار بێنێتە پێکەنین، وە ئادەمیی کەیفخۆش، بێنێتە گریان و چاوسڕین.

شاعیر ئەتوانێ لە هەموو دەمێکا بە هەموو ڕەنگێك، وە لە هەموو ڕوویەکەوە کار بکاتە سەر دڵ و دەروونی مەردووم، وە بە ئارەزووی خۆی هەڵیان سووڕێنێ، جا ئەگەر خواستی خوا وابوو بە گەلێك کە چاکیان بۆ بێنێتەوە پێشەوە، ئەوا چەن شاعیرێکی خوێندەواری وریای دوورئەندێشی، ژیری خاوەن بیری بەرزی، بەڕەوشت و خووی جوانیان ئەخاتە ناو، وە بەشیعری پڕ لە پەند و ئامۆژگاریی بەرزەوە پێشیان ئەکەون، وە لە هەموو تەنگانەیەکا، ڕێگایان بۆ ڕووناك ئەکەنەوە، وە چرای زانینیان بۆ دائەگیرسێنن.

قەریحەی شیعر یەکەم جار لە کۆمەڵی ئادەمیدا سەرەتا و پێشڕەوی حیکمە و فەلسەفە و مایەی سەرکەوتنیان بووە بۆ سەر پلەی شارستانی و خۆشبەختی، کە وابوو هەر گەلێك تا شاعیری تێگەیشتووی زۆرتر بێ بەختیارترە.

بەڵێ مەبەست لە شیعرو شاعیر ئەمانەن کە وتمانن، نەك ئەو شاعیرە کۆنەپەرستانەی، هەرزەگۆیانەی، بێ گیان و دەمارانەی، کە لە شێوەیەکی کۆنی هەزار ساڵ لەمەپێشدا فێری شیعر وتن بوون، وە چەن تشبیە و استعارەیەکی ناقۆڵایان لە شاعیرە کۆنەکانەوە بە کەلەپوور "میرات" بۆ بەجێ ماوە، هەموو ڕۆژێك لە کاڵایەکی کۆنی ڕزیوی، ناشیرینی، بێ کەڵکا دەری ئەخەن، وە بەمەدح یا ذم، یا مێژووی لەدایکبوون، یامردنی ئەم و ئەو بەسەری ئەبەن، کۆمەڵگە ئەبێ لە سرووشی بێ فەڕی ئەم جۆرە شاعیرانە چ بەهرەیەك وەرگرێ. وە لە گوفتار و وتاری پێچراوەی نادیاری ئەم هەرزە گۆیانە چ قازانجێك بکات؟

شیعر لە هەموو شتێ زیاتر نزیکترە بە گیاندار لە دەستووری پێگەیشتن و خەمڵین ”نشوء وارتقاء”دا، هەمیشە ئەبێ لە گۆڕان و تازەبوونەوەدا بێ، وە بەپێی ڕۆژ کاڵا لەبەر کات.

شاعیر ئەوەیە کە بیری خۆی بخاتە شیعرەوە، نەك بیری باو و باپیری، شاعیر ئەوەیە کە بیری ئەمڕۆ بنووسێ نەك بیری دوێنێ یا سبەینێ! چونکە بیری دوێنێ کەڕووی لێ نیشتووە، بیری سبەینێش کاڵ و کرچ و پێنەگەیشتووە.

شاعیری ئەمڕۆ ئازا و سەربەستن، لە کەس ناترسن، شیعری ئەمڕۆ دیلی وەزنی خلیل و عەرووزی ئەو نییە.

زۆرترینی شاعیرە کۆنەکانمان تاچەن ساڵێك لەمەوپێش شیعرەکانیان هەر باسی زوڵف و خاڵ و چاو و برۆ و گەردن و باڵا و ناوقەد بووە، تەنانەت پیاوە دینییەکانیشمان هەر لەو بابەتەوە شیعریان وتووە، وەك هیچ مەعنایەکی تر نەبووبێ وابووە. زۆر سەیرە! غەزەلی هەر کامێکیان ئەخوێنیتەوە لە دڵداریدا، ئەبینی دڵدارەکەی لە شیعرێکا نێر و لە شیعرێکا مێیە، ئەمە لەبەر چییە؟ لەبەر ئەوەیە کە هیچیان بەڕاستی عاشق نەبوون و دڵداریان نەبووە، هەمووی هەر لە ڕووی چاولێکەرییەوە بووە، هەر دیوانی شاعیرێ تەماشای ئەکەیت، لەم پەڕی هەمووی باسی زوڵف و، خاڵە، وەك حاجی قادری کۆیی ئەڵێ:

باسی زوڵفی درێژو چاوی بەخەو   نەبڕاوە، بووە تڕی خەسرەو

تاقانە شاعیرێك لە کوردستانا کە بەڕاستی شاعیر و تێگەیشتوو بووبێ، وە پێویستی خۆی بەرامبەر بەخوا و بەنیشتمان و بە کۆمەڵەی بەجێ هێنابێ لە پاش ئەحمەدی خانێ و مەلای جزیری حاجی قادری کۆییە کە سەد ساڵ لەمەوپێش بووە. زۆر سەیرە شیعرەکانی لە ستایش و دڵداریشا هەر دێتەوە سەر ئەو بیرە بەرزەی کە بوویەتی، چەن جوانە ئەم شیعرەی کە لە ستایشی خوادا ئەڵێ:

مەعلومە بۆچی حاجی مەدحت ئەکا بە کوردی
تا کەس نەڵێ بە کوردی نەکراوە مەدحی باری

ئەگەر ڕاستت ئەوێ حاجی قادر شاعیری ئەو ڕۆژە نەبووە بەڵکو شاعیری سەد ساڵ پاش خۆی بووە، ئەو ڕۆژە کەس نەیناسیوە، ئەمڕۆ ئەناسرێ و شیعرەکانی پەسەند ئەکرێ، وە چەپڵەی بۆ لێ ئەدرێ، وەك فردەوسی کە لە پاش هەزار ساڵ ناسرا و

پەسەند کرا و کۆڕی بۆ گیرا، بەڵام حاجی قادر لە پاش مردن و ڕزین لەم چەپڵە ڕێزانە چ بەهرەیەك وەرئەگرێ؟ ساخوا بە میهرەبانیی خۆی گیانی بە بەهەشت خۆشنوود، وە دڵی هاونیشتمانەکانیشی بە پەند و ئامۆژگارییەکانی ئەو بەهرەمەند بکات.

هیوا[1]

هیوا چرای نا ئومێدییە، تاریکیی بێ هیوایی لا ئەبات.

هیوا ڕووناکیی ڕێگایە، مەردوومی سەر لێشێواو ئەباتەوە سەر ڕێ و ئەیگەیەنێتە قۆناغ.

هیوا کلاوڕۆژنەی دڵ و دەروونە، خەم و خەفەت بەبا ئەدات و شەنوکەوی تیا ئەکات.

هیوا پەنجەرەی ڕووناکییە، لەهەر شوێنێکا کە بوو، ئەو شوێنە ڕووناك ئەکاتەوە.

هیوا ئاوی زیندەگانییە، لە ناو هەر دڵ و دەروونێکا بوو هەزاران ئاواتی تیا سەوز ئەکات و ئەیهێنێتە بەر.

هیوا وەك گۆچانی دەستی شوان وایە، گەل و مەردوومی تەمەڵی تەوەزەل ئەبات بەڕێوە، بۆ سەرچاوەی خۆشی و کامەرانی.

هیوا وەك دادپرسێکی دڵسۆزی میهرەبان، مەردووم و گەلی تەمەڵ و ترسنۆکی ئیش نەکەر، ئەخاتە گەڕ.

هیوا هەموو دەرگایەك لە مەردووم ئەکاتەوە، هەر وەك بێ هیوایی، هەموو دەرگایەکی لێ دائەخات.

هیوا هەزاران گەل و مەردوومی گەمژی نەخوێندەواری هیچ و پووچی کردووە بەپیاو، وە بە پلەی شادمانیدا سەری خستوون، تا گەیاندوونیە سەر لووتکە و چڵەپۆپەی ژیان، بێ هیوایش هەزاران مەردوم و گەلی گەورە و بەرزی هێناوەتە خوارەوە لە ئاسمانی خۆشبەختییەوە، بۆ ناو زیندانی تەنگ و تاریك.

هەر کەسێك یا هەر گەلێك کە هیوا و ئومێدی بوو، وەك ئۆتۆمبیلێك وایە کە بەنزینی تەواوی پێ بێت، وە بە پەلە بۆ پێشی پێشەوە بڕوا و پێش کەوێت، هەر کەسێك یا هەر گەلێکیش کە پەتی هیوای پچڕا، وەك ئۆتۆمبیلی بێ بەنزین لە کار ئەکەوێت، وە لە هاوڕێ بەجێ دەمێنێ. کە وابوو هیوا گەوهەری گیان و مایەی ژیانە، بێ هیواییش ژەهری مار و مردنی ئێجگارییە.

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (١٠)ی ساڵی (١) لە گۆڤاری (هیوا)دا بلاو کراوەتەوە.

هەر منالێکی زیت و زرنگ کە ڕۆژی چەند جارێك درا بە گوێچکەیا کە تۆ کەودەن و تەمەڵیت، ئیتر نائومێدی ڕووی تێ ئەکات، وە پەتی هیوای ئەپچڕێ، وە هەموو زیرەکی و وریاییەکەی ئەمرێ وە ئەکوژێتەوە، بەڵام بە پێچەوانەی ئەمە کە هەموو ڕۆژێك درا بە گوێچکەی منالێکی کەودەنی تەمەڵا، کە تۆ زیت و زرنگ و ئازا و زیرەکیت، ئەو حەلە ئەو منالە هیوا و ئومێد پەیدا ئەکات. وە هەرچێکی تیا بێت لە زیرەکی و وریایی و تێگەیشتن –با کەمیش بێت– دەری ئەخات وە ڕۆژ بە ڕۆژ پەروەردە و پەروەرشی ئەو تۆزە تێگەیشتنەی ئەکات، تا لە لایەکەوە سەر هەڵئەدات و خۆی دەر ئەخات.

هەر کچێکی ناشیرین کە هەمیشە پێت وت تۆ زۆر جوانیت، خۆشی بیر و باوەڕی ئەچێتە سەر ئەوە، وە هیوا و ئومێدێکی زۆر پەیدا ئەکات، کە لە ماوەی ژیانیا، وەك چرا ڕێگای تاریك و بەدبەختی بۆ ڕووناك بکاتەوە، وە ببێ بە خۆراك و پێ بژیوی لە ژیاندا.

بەڵام بە پێچەوانەی ئەمە هەر کچێکی جوان کە ناو و نەتۆرەت لێ نا، وە ڕۆژی چەند جارێك دات بە گوێچکەیا کە تۆ ناشیرینیت، ئەو دەمە بیروباوەڕی خۆشی ئەچێتە سەر ئەوە، وە وا ئەزانێ کە زۆر ناشیرینە، ئینجا ئەو حەلە چرای ئومێدی ئەکوژێتەوە، وە هیوا و هەوەسی لە ژیانا نامێنێ و جیهانی گەورە و ڕووناکی لێ تەنگ و تاریك ئەبێ تا بە جارێك بەسەریا دائەتەپێ، وە هەر بە زیندوویەتی ئەمرێ و زیندە بەچاڵ ئەبێ.

خۆرایی نییە کە خوا لە قورئانا شرینقەی هیوا و ئومێد و بەرزیی و گەورەیی ئەدات لە موسڵمانان. وە پێیان ئەفەرمووێ: (كُنْتُمْ خَيْرَ أُمَّة أُخْرِجتْ لِلنَّاسِ) واتە: ئێوە چاکترین گەلن کە نێرراون بۆ سەر مەردووم.

***

زۆرتر دوژمن نائومێدی بڵاو ئەکاتەوە، وە ئەیخاتە دڵی دوژمنەکەیەوە، وە بە شتی چاوبەست، ئەی ترسێنێت و جادووی لێ ئەکات، وە لە هەموو لایەکەوە ڕێگای لێ ئەبەستێت وە بە هەموو ڕەنگێك پەردەی ڕەش ئەهێنێت بەسەر هیوا و ئومێدیا، تا دەستەوسان دایئەنێت و ئەیکوژێت، ئینجا دەم ئەژەنێتە لاکەکەی.

ئەمە باوێکی تێکڕاییە لە جیهانا لە ناوەندی کۆمەڵی ئادەمی و هەموو گیانلەبەرێکی ترا.

جا هەر لەبەر ئەوەیە کە قورئان بە هەموو هێز و تەوانای خۆیەوە بەرهەڵستیی ئەم نەخۆشییە کاریگەرە ئەکات، وە ڕێ نادات کە هەرگیز ڕوو بکاتە دڵی موسڵمان، بەم ڕەنگە لەلایەکەوە ئەفەرمووێت: (وَلا تيْأَسوُا مِنْ روْحِ اللّه، اِنَّهٌ لا يَيْأسُ مِن رَوْحِ اللّهِ اِلاّ الْقَوْم الكافرون) واتە لە یارمەتی و دەستگیرۆیی خوا نائومێد مەبن، بەڕاستی لە میهرەبانیی خوا نائومێد نابێت گەلێك نەبێت کە باوەڕی نەبێت بەخواو بەو دەستوور و باوانەی کە لە جیهانا دای ناون، کە یەکێکیان ئەمەیە کە هیوا و ئومێدی دوور و درێژ مایەی کامەرانی و سەربەرزییە.

لە لایەکی ترەوە ئەفەرمووێت (وَمَنْ يَقْنَطُ مِنْ رَحْمَةِ رَبه اِلاّ الضالُّونَ) واتە کەس لە میهرەبانیی خوا نائومێد نابێت مەگەر گومڕایەکی سەر لێشێواو نەبێت، کە ئاگای لە دەستوور و باوی خوا نەبێت لە جیهانا، واتە مەردوم بە تەنیا و بەکۆمەڵی ئەبێت باوەڕی ببێت بەو دەستور و باوانەی کە خوا داینـاوە لە جیهانا، وە بۆ هەموو کارێك ئەبێت لە ڕێی خۆیەوە بۆی بچێت، ئەگەر خۆشی زەبوون و دوژمنەکەشی بەهێز بوو، ئەبێت بێ هیوا نەبێت، وە خوا بە پشتیوانی خۆی بزانێت، وە لە هەموو کارێکی گەورە یا بچووکیا بڵێت (دەست لە دەست و هێز لە خوا) ئینجا ئەگەر گرێکوێرەیەکی هاتە ڕێ، یا چورتمێکی هاتە پێش، خێرا بەسەر پەنجەی بیر و هیوا بیکاتەوە، یا ئەگەر ڕێیەکی لێ گیرا وە دەرگایەکی لەسەر داخرا، بە کلیلی ئومێد و پشت بەستن بەخوا، دەرگاکە بکاتەوە، وە بێ باك بڕوا تا ڕێگاکە ئەبڕێت و ئەگاتە قۆناغ.

ئەگەر بە چاوێکی وردبوونەوە، تەماشای داستانی پێشینان بکەین کە قورئان بۆمان ئەگێڕێتەوە، ئەبینین کە هەمووی هیوا و ئومێدە بۆ مەردووم و گەلی زەبوونی بێ دەسەڵات، لە کاتێکا کە دەستیان لە هەموو شت بڕابێت، وە لە گیانەڵادا بووبن.

مەبەس لە هیوا هیوای وشك و برنگ نییە، کە دەستمایەی پیاوی لات و دەستەوسانە، بەڵکو مەبەست هیوایەکی وایە کە کردەوەی لە گەڵا بێت، وە مەردوم بخاتەوە گەڕ، وە بیهێنێتە جووڵە جووڵ و هەوڵدان، وە پاڵی پێوە بنێت، بۆ هەڵسووڕان و ئیشکردن و ڕەنجدان و عەرەق ڕشتن.

مەبەس لە هیوا، هەر دەست پانکردنەوە و پاڕانەوە نییە لە خوا، چونکە ئەگەر بە نزا بووایە سواڵکەری سەر ڕێگاکان ئەبوو بووبوونایە بە لۆرد، بەڵکو مەبەست لە هیوا ئەمەیە کە هەرچیت لە دەست بێت لە ئیشکردن و هەوڵدان و ڕەنگ ڕشتن و بناغە دانان

بیکەیت، وە هەرچیشت پێ نەکرا و بە دەست تۆ نەبوو، ئەوە بیدەیتە دەست خوا، وەك کشتیار "فلاح" کە زەوی ئەکێڵێ و شێفی ئەبڕێ و وەردی ئەداتەوە و تۆوی پێوە ئەکات، ئینجا ئەیداتە دەست خوا، کە بۆی بپارێزێت لە هەموو ئاشووبێکی ڕۆژگار و گەردشێکی چەرخی کەچ ڕەفتار، وەك تەرزە و بێ بارانی و گەلێ شتی تر.

هەرگیز خوا نەیکردووە بە باو لە جیهانا کە یەکێك شتێکی دەست کەوێت بەبێ هەوڵدان. قورئان ئەفەرمووێت: (وَأَنْ لَيْس لْلأَنسان الاّ ما سَعى، وَاَنَّ سَعْيَهُ سَوْفَ يُرى. ثُمَّ اَلْجَزاءَ الْأَ وَفى) واتە ئادەمی هەر ئەوەی دەست ئەکەوێت کە هەوڵی بۆ ئەدات، وە بەری هەوڵەکەی بەرە بەرە دەست ئەکەوێت تا لە پاشا بە تەواوی هەمووی وەرئەگرێت.

ئەگەر تەماشای مێژووی پێغەمبەر بکەین ئەبینین کە هەرگیز داوای هیچ شتێکی لە خوا نەکردووە بە نزا و پاڕانەوە، وە ئەویش هیچی بۆ ئەم نەکردووە بەبێ هەوڵ و تەقەلای خۆی، بەڵکو هەرچێکی بۆ کردبێت هەمووی هەر بەری کۆشش و کردەوەی خۆی بووە، لەگەڵ ئەمیشە کە هەرگیز کۆڵی نەداوە، وە هەر چەند لە کارێکی گرنگ بووبێتەوە، خێرا دەستی داوەتە کارێکی تر، وەك قورئان ئەفەرمووێت (فَاِذا فَرَغْتَ فَانْصَبْ) واتە هەر دەمێك لە کارێك بوویتەوە، خێرا دەست بدەرە کارێکی گەورەتر و گرنگتر. چونکە دانیشتن و پاڕانەوە بۆ پیاو نەهاتووە.

دایك

ئەی کوڕی ژیر و کچی بە بیر! لە دوای خوا دایکت دروستی کردوویت و ئەندامەکانی دارشتوویت، وە لە سکیا پێی گەیاندوویت، ئینجا خواش گیانی کردوویت بە بەرا، لە پاشا بەخوێناوی خۆی گەورەی کردوویت، تا بە ئێش و ئازار هێناویتییە جیهانەوە، ئینجا بە شیری مەمکەکانی گۆشی کردوویت، شەوگارەهای ڕۆژ کردووەتەوە بە دیار بێشکەکەتەوە ئێشکی گرتوویت، بە نچە تایەکت تای لێ هاتووە و سیس و کز بووە، بە پێکەنینێکت زیندوو بووەتەوە و گەشاوەتەوە، هەرچەند ویستبێتی پێ بکەنیت دەمی ناوەتە ناو دەمتەوە تا هاتوویتە پێکەنین، لە پاشا دەستی گرتوویت و دارە دارەی پێ کردوویت، ئینجا هەنگاو بە هەنگاو بردووتی بەرێدا تا فێری ڕۆینی کردوویت، وتە بە وتەی ناوەتە سەر دەمت تا زبانی باوباپیری فێر کردوویت.

ئـەڵـێن کـە دایـکت تـۆی بـوو، مـەمـــــکـی
نــــایە نـــاو دەمت تـا گرتن فێر بوویت
بــــە شــــەوان لــــەلای بێشکەکەتەوە
بێ خەو دائەنیشت تا نووستن فێر بوویت
لـێو بــــە پـێکـەنین نــــایـە ســــەر لـێوت
تـا وەك غـونـچـە گوڵ پێکـەنین فـێر بـوویت
ئەوەنــــدە قســــەی لــــەســــەر زبـانت
دائەنـا و ئــــەیوت تــا وتن فێر بوویت
دەستــــــی گرتیت و بــــــردی بــــە ڕێوە
تــاوەکـو شێوەی ڕۆیـشـتن فـێربـــــوویـت
ئیــــتر بوونــــی تۆ بــــە بــــوونی ئەوە
تـامـاویت دوای خـــوا ئـەو ئـەپـەرستیت

***

بووك و خەسوو

ئەوەتەی جیهان جیهانە، ئەم دووانە وەك ئاگر و پوشوو وانە، بە دەگمەنیش نەبووە بێ قرە دانیشن، ئاخرێکەی هەر بووە بە ئاژاوە و ماڵیان لێ بووە بە کونە مشك، ئینجا سا یا بووك تۆراوە، یا دایك تۆراوە، یا هەردووکیان تۆراون، وە کوڕی بەدبەخت، سەرگەردان و ماڵوێران، وە بێ چارە و بێ دەرەتان ماوەتەوە، نەیزانیوە چی بکات و چۆنیان ڕێك بخات، دەمێك شاڵاو ئەبات بۆ ژن و کەس و کاری، دەمێك هانە ئەباتە بەر دایك، دەمێك دەست ئەکات بە پشتێنی ناسیاو و دراوسێدا، دەمێك لە خوا ئەپاڕێتەوە و هەڵئەنووزێت کە دەروویەکی لێ بکاتەوە، بەڵام ڕۆژ بەڕۆژ بێ هیواتر و نائومێدتر ئەبێت، ئینجا ناچار یا ژن بەکۆشێ منداڵەوە بەرەڵڵا ئەکرێت و ماڵوێران ئەبێت و منداڵ پەڕەوازە ئەبێ و ئەکەونە کۆڵانان، وە یا دایك دەرئەکرێ و دەست ئەکات بە سنگ کوتان و هەڵنووزان، ئەمە بۆچی؟ وە ئەمە تا کەی؟

هەموو لایەکمان ئەزانین خەسوو – کە دایکی کوڕە– کوڕەکەی خۆی لەسکیا بەرهەم هێناوە، وە لە خوێنی خۆی بناغەی لەشی داڕشتووە، لە پاشا هەر لەسکیا بەخوێناوی خۆی پەروەردەی کردووە تا بوویەتی، ئینجا بە شیر –کە هەر لە خوێنەکەی پەیدا ئەبێت– گۆشی کردووە و پێی گەیاندووە، وە هەمیشە بە دیار بێشکەکەیەوە بووە، نەوەك بێدار بێتەوە، یا ئەگەر برسی بوو خێرا شیری بداتێ، شەوها بەدیاریەوە شەونخوونیی کردووە تا بەیانی، کە پێشی گرتووە چۆن چۆنی پێی گرتووە؟ ئەم دایکە هەنگاو بەهەنگاو بردوویەتی بەرێدا، وە دارە دارەی پێ کردووە، تا سامی شکاندووە فێری ڕۆینی کردووە، ئینجا وەرە فێری قسە و گوفتوگۆشی بکە، وتە بە وتە بیخەرە سەر دەمی. تا وای لێ دێت فێری قسەکردنیش ئەبێت.

لە پاشا هەر چەند ئەم منداڵە چووبێتە ناو منداڵان دایکی دڵێکی لەلای بووە، چۆن دڵێك؟ دڵێکی وا ناو بەناو هەر لە خۆیەوە ڕاچڵەکیوە و وای زانیوە کە کوڕەکەی گریا و دەنگی هات، خێرا وەك شێت هەڕای کردۆتە دەرەوە بەشوێنیا، کە تەماشای کردووە کوڕ یاری ئەکات ناگری، وە ئەم گوێچکەی زرنگاوەتەوە، هەر چەند پەنجەیەکی گەرم بوو بێت، ئەم ئاگری تێ بەربووە یا شوێنێکی هاتبێتە گل، ئەم خێرا دڵی هاتووەتە کوڵ کوڕە گەورە بووە و پێ گەیشتووە، ئینجا دایك کەوتووەتە خولیای ژن بۆ دۆزینەوەی بێ ئەوەی کوڕ ئاگای لێ بێت، هەرچەند کچێکی جوانی دیبێت، لێی ورد

بووەتەوە و چەوتە و چیلەی گرتووەتەوە، سا بەڵکو دڵی بیگرێ و شایستەی کوڕەکەی بێت، کام کوڕ؟ ئەو کوڕەی کە لەبەر دڵی خۆی لە هەموو کوڕێك ژیرتر و بە بیرتر و زاناتر و داناتر و جوانترو لاوچاکتر و خۆشەویستتر و بە ڕەنگێکی وا کە زۆر جار وا ئەزانێت کە هەرچی کچی ئەو ناوچە و مەڵبەندە هەیە هەموو بەتەمای کوڕەکەی ئەون، وە هەر کچێك کە قسە لەگەڵ ئەم بکات بۆ ئەوەیە کە بەڵکو خوا بکات بەر دڵی بکەوێت و هەڵی بژێرێت بۆ هاوسەریی کوڕەکەی، لە پاشا هەر کچێکی هەڵبژارد ئەوە بەگەورەترین خزمەت ئەزانێت بۆ ئەو کچە، لە پاش ئەوەی کە کچەکە گوێزرایەوە، ئیتر دایکە هەناسە ساردەکە چاوەڕوانیی ئەوە ئەکات کە بحەسێتەوە، وە بەری هەوڵ و تەقەلای خۆی ببینێت، وە پاداشی ئەم هەمەوو ئازار و سزا و دەردی سەری و شەونخوونی و چنگڵە چزێیەی کە کردوویەتی و چەشتوویەتی لەپێناوی پێگەیاندنی کوڕا ببینێت، وە کوڕ و کچ بەجووتە لە دوای خوا تەماشای ئەم دایکە بکەن، کە ئەوەندەی ماف هەیە بەسەر کوڕەکەوە، ئەوەندەش مافی هەیە بەسەر کچەکەوە، کەوا بەری ڕەنجی چەند ساڵەی خۆی داوەتە دەستی، وە ئیتر هیچیان بەبێ ئەم پەنجە نەکەن بە ئاوا.

ئینجا با بێینە سەر باسی بووك، ئەمیش تا دوێنێ بووە، کچێکی خۆشەویستی باوك و دایکی خۆی بووە، وە هەمیشە دڵیان وەك پەروانە بەدەوریا سووڕاوەتەوە، باوك و دایکی ئەگەر لە براکەیان دابێ لەسەر شتێك، هەرگیز دڵیان نەهاتووە جارێك لەم کچە بدەن، یا دڵی بشکێنن، لە پاشا بەرە بەرە ئەم کچەش بە هەزاران ناز و نیاز گەورە بووە، وە ئارەزووی ژیانێکی پڕ لە ئازادی و سەربەستیی کردووە، نەخوازەڵا کە لە ماڵی باوکیشی تۆزێ دەست بەسەر بووە، وە بارها حەزی کردووە کە ماڵ و حاڵێکی ڕێکوپێکی ببێت، وە خۆی گەورە و کەیبانووی ماڵی خۆی بێت، وە هەر خۆی فەرماندار و فەرمانڕەوا بێت، وە هەر چەند ئاشنا و ئاوەڵەکانی جارانی هەیە، کە هاتن بۆ لای بەمیوانی بچێت بەپیریانەوە، وە تێر و پڕ خزمەتیان بکات، وەك دایکی کە هەر خۆی حساب بووە لە ماڵی باوکیا.

ئینجا بەم هەموو ئاوات و ئارەزووەوە کە لە دڵیایەتی کچە ئەگوێزرێتەوە بۆ ماڵی مێردی، لەم حەلەدا کە ورد ئەبیتەوە، ئەبینێت لەلایەکەوە خەسوو خۆی هەڵگرتووە بۆ گەورەیی و فەرمانداری، کە بەبێ ئەو کەس پەنجە نەکات بەئاوا، وە بۆ هەموو شتێك پرسێکی پێ بکرێت، لەلایەکی تریشەوە بووك وەك مەلێك کە لە قەفەس بەربووبێت، وە

وەرس لە هەموو دیلی و دەستبەسەرییەك، ئەیەوێت با بۆ ماوەیەكی كەمیش بێت، بە ئازادی و سەربەستی بژی، كەچی لە پاش چەند ڕۆژێك كە چاو ئەكاتەوە، تەماشا ئەكات دنیا بەجۆرێكی ترە، وە ئەو هەموو ئاوات و هیوا و ئارەزووانەی كە ساڵەهای ساڵە خۆی بۆ هەڵگرتووە، هیچی نەهاتە دی، وە هەمووی وەك بڵقی سەر ئاو با بردیی، ئەگەر جاران لە ماڵی باوكی سەربەستییەكەی لەناو چوار چێوەیەكا بووبێت، ئێستا لە ناو دووسێ چوار چێوەدایە، وە هەمیشە خەسووی وەك سێبەر بەدوایەوەیە و لێی جیا نابێتەوە، چاوێكی لێ ئەكات بەچوار چاو، وە گوێی هەڵئەخات بۆ هەموو چركە و سرپە و ورتە و خرتەیەكی، لە هەموو هەستان و دانیشتنێكا قسەیەكی تیا ئەكات، تا ماڵی لێ ئەكات بە چەرمی چۆڵەكە، خولاسە لە لایەكەوە بووك بە جوانی و گەنجی خۆی ئەنازێت، لەلایەكیشەوە خەسوو بەپیری و سەرسپێتیی خۆی ئەنازێت، ئینجا لێرەوە ساردو سڕی دەست پێ ئەكات، نەخوازەڵا كە بووك و خەسووش زۆر لەیەكەوە دوورن، چ لە ژیری و بیرا، چ لە تەمەن و ئامانج و خەباتا، ئینجا ئەگەر یەكێكیان زۆر زۆر ژیر و بەبیر و هێمن و خوێنساردو لەسەرخۆ نەبێت پەنا بەخوا لە پاش دوو سێ مانگ ئەبێ بە چ جەنگ و ئاژاوەیەك، دیارە هەموو كەسێك وا چاوەڕوان ئەكات كە ئەو یەكە خەسوو بێت، چونكە هەم بەتەمەن گەورەیە، وە هەم ڕۆژێكیش بووە كە خۆی بووك بووە لەبەر دەستی خەسوویا، هەروەك چاوەڕوان ئەكرێ لە بووكەكەش كە بەچاوی دایك تەماشای خەسووەكەی بكات، وە دان بنێت بەو هەموو مافانەی كە هەیەتی بەسەر كوڕەكەیەوە.

خولاسە ئەگەر خەسوو تەماشای بووكەكەی وەك كچی خۆی بكات، وە چەند پلەیەك لە ئارەزووی ژنانەی هیچ و پووچی خۆی بێتە خوارەوە، وە بووكیش بەچاوی دایك تەماشای خەسوەكەی بكات، وە چەند پلەیەك بێتە خوارەوە لەو ئاواتانەی كە هەیەتی، هەردوو لا لە نیوەی ڕێگا ئەگەن بەیەك، وە دەست ئەخەنە ناو دەستییەكەوە، وەك دایك و كچ. وە هەرچی ناخۆشی و دووبەرەكی و ئاژاوەیەك هەیە، وەك مردوو ئەینێژن و ئەیكەن بەژێر خاكەوە، بەڕەنگێكی وا ئەگەر مردوو بەتەمای ڕۆژێكی زیندووبوونەوە بێت، لە ڕۆژی دواییدا كە سەر دەربێنێت لە خاك، دوژمنایەتیی ئەم دووانە ئەو ڕۆژەشی لە دواوە نەبێت، وە جارێكی تر سەر بەرز نەكاتەوە، بەڵام ئەم بووك و خەسووە لە كوێ بێنین؟

***

درۆی نیسان

مەردووم ستەم لە نیسان ئەکەن کە ئەڵێن (درۆی نیسان)، وەك لە مانگەکانی ترا نەکرێت وایە، لەگەڵ ئەمیشە کە لە هەموو کاتێکا وە لە هەموو شوێنێکا درۆ ئەکرێت چ بەگوفتار، چ بەکردار، چ بە ئاشکرا چ بە پەنهان، لە ماڵا ژن لەگەڵ مێردا و مێرد لەگەڵ ژنا درۆ ئەکەن، هەردووکیان لەگەڵ منداڵەکانیانا درۆ ئەکەن، منداڵەکان لەگەڵ یەکتریدا درۆ ئەکەن، هەموو لایەکیان لەگەڵ نۆکەر و کارەکەرا درۆ ئەکەن، ئەمانیش لەگەڵ ئەوانا درۆ ئەکەن.

لە کارگەدا کرێکار لەگەڵ خاوەن کارگەدا درۆ ئەکات، خاوەن کارگەش لەگەڵ کرێکارەکانیا درۆ ئەکات. بازرگان لەگەڵ هەموو گەزێکا کە ئەیفرۆشێ درۆیەك ئەکات، خاوەن تەرازوو لەگەڵ هەموو کێشێکا درۆ ئەکات. هەروا هەموو دەستە و هاوپیشەیەك لە ئاسنگەر و دارتاش و بەرگدروو و سەوزەفرۆش درۆ ئەکەن لەگەڵ ئەوانەی کە هاتوچۆیان ئەکەن و ئیشیان پێ ئەکەن هەر لە بەیانییەوە تا خەو ئەیانبات بەلادا.

دائرەکان پڕن لە درۆ، سەرۆك لەگەڵ خواردەستی خۆی درۆ ئەکات، خواردەست لەگەڵ سەرۆکا درۆ ئەکات، هەردوولا لەگەڵ خاوەن ئیشا درۆ ئەکەن، سەر بەهەر دائرەیەکا ئەکەیت وا ئەزانیت کارگەی درۆیە، وە لە ڕۆژێکا سەد هەزار فەردە درۆت بۆ هەڵئەرێژن.

خۆ ئەگەر گوێ لە پیاوی سیاسی بگریت، ئەوە هەر پەنا بەخوای ئەوێت! چونکە یەك هەناسە لەسەریەك قسە نامێنێتەوە، هەر دەمە بە پێی سیاسەتی ئەو ڕۆژە قسە ئەکات، خوا نەکات دڵ و زمانی ئاگایان لە یەکتری بێت.

داگیرکردن "احتلال" ناو ئەبات بە ئاواکردنەوە. "استعمار" و نادانی بەدانایی و هەژاریی بە دەوڵەمەندیی و نەخۆشیی بە ساغی و دوژمنی بە دۆستایەتی و تالانکردن بە یارمەتی و دەستگرتن و وێرانی بە ئاوەدانی و ئاژاوە بەئاسایش و نائەمینی بە ئەمینی و دڵنیایی و بێ ڕەوشت و خوویی بەشارستانێتی و خراپی بەچاکی و چاکی بەخراپی و جەنگ بە ئاشتی و ئاشتی بە جەنگ و دواکەوتن بە پێشکەوتن و مردن بە ژیان.

بیرمان نەچێتەوە درۆ و دەلەسەی ئەحزاب لەگەڵ یەکتریدا کە هەریەکێکیان بۆ گەیشتن بەپایە و کورسی هەزاران درۆ ئەکەن لەگەڵ کۆمەڵدا، وە هەزاران بەڵێنی درۆی

پێ ئەدەن، تا سەر ئەکەون، وە لەسەر کورسییەکە دائەنیشن، ئەو حەلە ئیتر گەزی چی و جاوی چی؟ هەریەکە ناڕەوایی خۆی بەڕەوا و ڕەوای ئەویکەی تر بە ناڕەوا ئەداتە قەڵەم، بەڵکو تاقە یەك شت ئەگەر ئەمیان بیکات ڕەوایە و ئەگەر ئەویان بیکات ناڕەوایە.

خۆ پرسیار هەر مەکە لە درۆی مێژوو، مەگەر بە هەڵە ڕاستێکی تیا بێت، مێژوونووسی ئەمیان هۆی جەنگ ئەداتە پاڵ دوژمنەکانی، دوژمنەکانیشیان پاڵی ئەدەنە پاڵ ئەمانە، لە پاشا هەردوولا هەموو جۆرە درۆیەکی زل ئەکەن لە پێناوی چاو و ڕاوێکا، وە هەرچی بۆ خۆیان بە باشی بزانن بەجوانی و قەشەنگی ئەیهۆننەوە، وە هەرچیش بۆ خۆیان بە خراپی بزانن هەزار کاڵای ڕەشی ئاودامانی ئەکەن بەبەرا بۆ دوژمنەکانیان.

تەنانەت مەردووم خۆی درۆ لەگەڵ خۆی ئەکات، بەم ڕەنگە پیرەو کەچی سەرو سمێڵ، برۆی ڕەش ئەکاتەوە، وە تەمەنی خۆی بچووك ئەکاتەوە.

یاخۆ ستەم لە مەردووم ئەکات و کەچی خۆی بە موسڵمان و دادپرس ئەداتە قەڵەم، یا کارێکی خراپ ئەکات کەچی وا نیشان ئەدات کە کارێکی چاکی کردووە، یا ئیشێك ئەکات هەر بۆ قازانجی خۆی، کەچی وا نیشان ئەدات کە بۆ قازانجی گەل و نیشتمانی کردووە، یا ئیشێکی زۆر خراپ و ناشیرین ئەکات کەچی خۆی ئیخفال ئەکات کە ئەم ئیشە ناشرینە لە فلان ڕووەوە چاکە، وەك کابرا کە گەورەترین زانای ئاینی و چاکترین پێشەوای دینیی دەرکرد لەسەر مزگەوتەکەی، وە یەکێکی نەخوێندەواری پیسی بۆگەنی دانا لە جێگاکەی، کە لێیان پرسی لە هۆکەی، وتی ئەویان زۆر زانا و دانا و بەحورمەتە لە هەموو شوێنێك دائەمەزرێ و جێگای ئەبێتەوە، بەڵام ئەمیان خوێڕییە ئەگەر لەسەر مزگەوتێك نەبێت خوێڕییتر ئەبێت.

تەنانەت بەرتیلخۆر خۆی ئیخفال ئەکات بەم ڕەنگە ناوی بەرتیلەکە ئەبات بەدیاری، وە فێڵباز ناوی فڕوفێڵەکەی خۆی ئەبات بەزیرەکی و وریایی.

کەوابوو ئەم جیهانە بناغەی لەسەر درۆ و دەلەسەیە، هەرچێکی تیایە درۆزنە، درۆ ئەکەن لەگەڵ خۆشیان و لەگەڵ گەلیشیانا. ئەگەر مرۆڤێك بتوانێ درۆ نەکات، وە ڕاستگۆ بێ لە هەموو گوفتار و کردارێکیا، ئەو حەلە بێ کەس و بێ هاوڕێ ئەمێنێتەوە، بەڵکو هەموو کەس بە شێتی دائەنێت، کەوابوو ئەمەشیان هەر درۆیە کە ئەڵێن: درۆی نیسان. چونکە هەموو ڕۆژێك لای ئێمە هەر یەکی نیسانە بۆ درۆکردن.

***

چلەی کۆچی ئەمین زەکی[١]

ئەمڕۆ زمانم لاڵ و قەڵەمم کۆڵە لە هەموو باسێکدا، تەنیا لە باسی مەرگی ئەمین زەکیدا نەبێ، چونکە نووسین سرووشێکە لە سەر و مێشکی نووسەرەوە بۆ سەر نووکی قەڵەمەکەی، ئینجا ئەگەر نووسەر کەیفخۆش بوو، ئەوا قەڵەمەکەی ئەکەوێتە سەما و گۆرانی وتن، وە ئەگەر دڵتەنگ بوو ئەوا دەست ئەکا بە شیوەن و گریان و فرمێسک هەڵڕشتن. زۆر خەفەتبارم کە تا دوێنێ بوو، گوێمان لە قسە بەرزە بە نرخەکانی ئەمین زەکی ئەگرت، کەچی ئەمڕۆ شینی بۆ ئەکەین و بۆی ئەلاوێنینەوە.

بەڵام جیهان هەروا سپڵە و کەم ماوە "بێ وەفا و بێ بەقا"یە، وەك نەقشێکە لەسەر ئاو یا کێڕێکە لەسەر با، بەڵکو وەك بڵقی سەر ئاو وایە، تا هەیە پووچە کە نەما ئەبێ بە هیچ، کەوابوو جیهان هیچ و پووچە.

ژیانی جیهان وەك پەردەیەکی سینەما وایە کە بە پێش چاوا دێت و ئەڕوا و تێ ئەپەڕێ، یا وەك شانووی لاسایی‌کردنەوە "تمثیل"و بەسەرهاتەکەی وەك لاسایی‌کردنەوە وایە، جا ئەم شانووە هەر ڕۆژەی جۆرە لاسایی‌کردنەوەیەکی لەسەر ئەکرێ، دەمێ سوور و دەمێ شین، یا دەمێ پێکەنین و دەمێ گریان، ئینجا لەسەر ئەو شانووە دەمێ مەردووم هەڵ ئەسووڕێن و ئێمە سەیریان ئەکەین، دەمێکیش خۆمان هەڵئەسووڕێین مەردووم سەیرمان ئەکەن.

ژیان زنجیرەیەکە لە خەم و تەم و خەفەت و دەردی سەری، بە دیمەن جیان بەڵام بەڕاستی هەموو هەر یەکن.

ژیان چییە؟ ڕۆژە لە دوای ڕۆژ و شەوە لەدوای شەو، بەڵکو هەناسەیە لە دوای هەناسە، هەر هەناسەیەك کە مەردووم ئەیدات هەنگاوێك نزیکی ئەخاتەوە بەمردن، یا خشتێك لە کۆشکی تەمەنی خۆی دەردێنێ لە بن. ئەمەتە جیهانی سپڵە و پێ نەزان:

ئەم ئەرزە کۆنە هەوارە خەلائقیش کۆچە
تەماعی سووری نەبێ کەس لە ژێری چادری شین

(١) ئەم وتارە لەگەڵ کۆمەڵە وتارێکی ترا بڵاو کراوەتەوە کە بە بۆنەی چلەی کۆچی ئەمین زەکییەوە لەچاپ دراوە لە ساڵی ١٣٦٨هـ = ١٩٤٨م.

دوو گەز زەمین و سێ گەز جاو و مستە خۆڵێکە

لیباسی پێخەف و راحەت هەتا ئەگاتە سەرین

مردن گەورەترین پەند و عیبرەتە بۆ ئادەمی، مردن بە چاوێك تەماشای هەموو کەسێك ئەکات، گەورە و بچووك و دەوڵەمەند و هەژار و خوێندەوار و نەخوێندەوار و گەنج و پیر و جوان و ناشیرین و باوك و کوڕ و دایك و کچ و پیاو و ژن و دیندار و بێ دین و چاك و خراپی لەلا وەك یەکە، ئەرستۆراتی ئەگەر بەچاوێکی وردبوونەوە تەماشای مردن بکات ئەبێ بە دیمقراتی.

مردوو تا گەورەتر بێ پەند و عیبرەتی زۆرترە، مەردوم ئەگەر بیر بکاتەوە لە مردنی ئەسکەندەر و دارا و تەیمووری لەنگ و ناپلیۆن سامی لێ ئەنیشی. چونکە گەورەیی ئەمانە –هەروەك هەژارێکی بێ نەوا– لەبەر هەڵمەتی مردنا ڕووخاوە، کەوابوو گەورەیی و دەوڵەمەندی و پایە بەرزی شتێکی هیچ و پووچن لەبەردەمی گێژەڵووکەو وەیشوومەی مردنا، بەهەناسەیەك ئەڕووخێن و ئەچنەوە پەردەی نەبوون.

بەڵام ئەوەی کە هەرگیز نەڕووخێ، وە بە درێژاییی شەو و ڕۆژ و ساڵ و مانگ هەر بمێنێ و پایەدار بێ، ناوە.

مەرگ و ژین مثلی سێبەر و تاوە

ئەوی باقی بمێنێ هەر ناوە

زۆر دەمێکە ئادەمی تێ گەیشتووە کە تەمەن لە جیهانا بەپێی تەمەنی گەلێ شتی تر زۆر کەمە، فیلێك سەد ساڵ ئەژی، سوورە چنارێك هەزار ساڵ ئەژی، کەچی ئادەمی –کە لە هەموویان گەورەتر و بەدەسەڵاتترە، وەیاری بە هەموو جیهان ئەکات– چل پەنجا ساڵ ئەژی، جا لەبەر ئەمە ئادەمی لە زۆر دەمێکەوە خەریکە بەچاکە و خزمەتکردن، ناوی خۆی هەتا هەتایی، وە تەمەنی خۆی درێژ بکات، وە لەدوای مردنی هەڵگرێ بیخاتە سەر ژیانی.

جا لەم ڕووەوە زۆر کەس لە گەورە و هەڵکەوتووەکانی جیهان، وە لە بلیمەت و تێگەیشتووانی دەوران، هەریەکە بەڕەنگێك ناوی خۆی هەتا هەتایی کردووە، یەکێك بەداد و عەداڵەت و یەکێك بە زانین و زانیاری و یەکێك بە شتی بە کەڵك دروستکردن و یەکێك بەچاکە و دەستگرتن و یەکێك بەخزمەتکردن، یەکێك بەشیعری جوان و کتێب دانان "تألیفکردن".

کێ ئەڵێ حەزرەتی عومەر و سەلاحەدینی ئەیووبی مردووە؟ کێ ئەڵێ ئەدیسۆن و مارکۆنی مردووە؟ کێ ئەڵێ روکفلەری ئەمەیرکانی مردووە؟ کە لە ژیانی خۆیا (١٤٠) ملیۆن دیناری لە چاکە و دەستگرتنی هەژاران و دروستکردنی خەستەخانە و قوتابخانەو پەرستگە "معبد"دا خەرج کردووە، کێ ئەڵێ حاجی قادری کۆیی و ئەمین زەکی مردووە؟

ئەمین زەکی ئەستێرەیەکی گەش بوو لە ئاسۆی سلێمانی هەڵات، شەست و هەشت ساڵ بە ئاسمانی ژیانەوە مایەوە، هەر دەمەی شوێنێکی ڕووناك ئەکردەوە، وە زۆر کەس بە ڕووناکیی ئەو ڕێگای ئەدۆزییەوە.

ئەمین زەکی لە گەلێ ڕووەوە شایستەیە کە دوور و درێژی لێی بدوێین، بەڵام لەبەر ئەوەی کە کاتەکەمان تەنگە تەنیا لە باسی نووسینییەوە ئەدوێین.

ئەمین زەکی یەکەمین کەسە لە دوای خاوەنی (شرفنامە) کە مێژووی کورد و کوردستانی لە پێش پێنج هەزار ساڵ لەمەپێشەوە نووسی، وە گەلەکەی خۆی ناسیی بەهەموو نەتەوەکانی سەر زەوی.

ئەمین زەکی یەکەمین کەسە کە ناوی هەزار و پەنجا و حەوت کەسی کۆکردووەتەوە لە پیاو و لە ژنی گەورە و بەناوبانگی کورد، وە لە کون و قوژبنی کتێبی بێگانانا دەری هێناون، وە بە دوو جڵد تەرجەمەی ژیانی نووسیون وە ناوی ناوە (مشاهیر کورد).

ئەمین زەکی یەکەمین کەسە کە مێژووی وڵاتی سلێمانیی نووسی، وە نیشانی جیهانی دا کە ئەم وڵاتە لەناو جیهانی زانین و وێژەدا هەمیشە وەك ئەستێرەی گەلاوێژ درەوشاوەتەوە، وە لە ورشە و پرشە و بریسکە و تریسکەدا بووە.

ئەمین زەکی یەکەمین کەسە کە بەنووسینەکانی نەك هەر خزمەتی کورد بەڵکو خزمەتی هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستی کردووە.

ئەمین زەکی یەکەمین کەسە کە خۆی وەك مۆم دائەگیرساند و ئەسووتا تا گەلەکەی لەبەر ڕووناکییەکەیا دانیشن و بەهرەمەن ببن.

بەڵێ ئەمین زەکی بەدیمەن شەربەتی مەرگی چەشت، وە هەروەك لە دەم کەلی سلێمانی هەڵاتبوو، هەروەها هاتەوە سلێمانی و لە ئاسۆی سلێمانی ئاوا بوو، وە بە ئێجگاری چووەوە باوەشی نیشتمان.

ئەی خاکی پاکی نیشتمان، ئاگاداریی تاقانە و جگەرگۆشەکەت بکە، ئازاری خۆی

و پەنجەکانی مەدە، چونکە شەهیدی ڕێگای تۆیە.

بۆ مللەتەکەی هێند تێکۆشا بوو
قەڵەمی دەست و پەنجەی شکا بوو
لەو ساوە کە ئەو ئەسپەردەی گڵە
فرمێسکم تێکەڵ بەخوێنی دڵە

بەڵێ ئەمین زەکی گیانی پاکی هەڵفڕی و پەروازی لەم جیهانە پەستەوە بۆ بەهەشتی بەرز، وە لەم زەوی خاکەوە بۆ ئاسمانی پاك، وە لە دراوسێتیی ئەم ئادەمییەوە بۆ دراوسێتیی خوا.

ئەمین زەکی جاران ئەگەر لە ڕەنجا بوو، ئێستا لە گەنجایە، جاران ئەگەر لە ئیش و نێشا بوو، ئێستا لە نۆشایە، جاران ئەگەر لە زیندانی ژیانا بوو ئێستا لە کۆشکی بەهەشتایە، جاران ئەگەر هەر لە پێش چاو بوو، ئێستا لەناو دڵ و دەروونایە.

زۆر کەسی وابوون هەزار ئەوەندەی ئەمین زەکی دەوڵەمەند و دەستدار بوون، بەلاّم چونکە خزمەتیان نەبووە لەگەڵ چرای تەمەنیان کوژاوەتەوە و لاشەیان شارراوەتەوە، ناویشیان لەسەر ڕووپەڕەی جیهان شۆراوەتەوە، وە لە یاد و بیری کەسا نەماونەتەوە، بەلاّم ئەمین زەکی تا دنیا دنیا بێ و گەلەکەی لە ڕووی کاربێ، ناوی پایەدارە، وە تا ئەو زیندوو بێ ئەمیش زیندووە.

کە وابوو ئەی ئەمین زەکی، خۆت بەمردوو دامەنێ، تۆ نەمردوویت، هەموو کوردێك وێنەیەکی تۆی لەسەر دڵی خۆی هەڵکەندووە، هەمیشە یادی خۆت و کردەوە جوانەکانت ئەکەن.

لە خوا ئەپاڕێمەوە بەمیهرەبانیی خۆی لێت خۆش بێ، وە شوێنەکەت کوێر نەکاتەوە، و بتکا بە سەرمەشق و پێشەوا بۆ هەموو کوردەواری لە کردار و ڕەفتارە جوانەکانتا.

***

خۆشیی بەڕاستی[1]

چەن خۆش ئەبوو مەردووم لەم چەن ڕۆژی ژیانەیا خۆشیی خۆی بزانیایە لە چیدایە، تا هەوڵی بۆ بدایە و چنگی خۆی بخستایە. بەڵام داخەکەم هەوا و هەوەس و ئارەزووی هیچ و پووچ پەردەی ڕەشی هێناوە بەسەر چاو و گوێ و دڵ و دەروونیا، وە کەڕ و کوێری کردووە لە دۆزینەوەی خۆشیی بەڕاستیی خۆیدا.

ئەم ئادەمیزادە هەرچەن ئارەزووی خۆشی و خۆشبەختیی خۆی لەگەڵ سوروشتیا تێکەڵە، وە بە سوروشت حەزی لێ ئەکات، بەڵام نازانێ کە ئەو خۆشییە لەچیدایە، لەبەر ئەمە هەر یەکێك بە ڕەنگێك دەستی بۆ درێژ ئەکات، وە لە ڕێگایەکەوە بۆی ئەچێ.

یەکێك خۆشیی خۆی لە کۆکردنەوەی پارەی زۆر و دارایيدا ئەبینێ.

یەکێکی تر لە دروستکردنی دووکان و خانووی جوان و کۆشکی بەرز و فراوان و کڕینی دێ و زەویو زار و ئەرز ئەبینێ.

یەکێکی تر کوشتەی پیشە و پایەی بەرز و مانگانەی زۆر و ناو و نیشانە.

هەر یەکێك لەم سێ دەستەیە بۆ گەیشتنی بە ئاوات و ئارەزووی خۆی هەزاران دەستدرێژی و پەلبزێوی ئەکات، وە مەردووم دائەشێلێ و ئەیکا بەژێر پێوە، وە ماڵی هەزاران بە ناڕەوا داگیر ئەکا تا خۆی چوار پارە زیاتر پێکەوە بنێ.

یا خانە و لانەی هەزاران بێ نەوا داگیر ئەکات بۆ ئەوەی کە کۆشکێك بۆ خۆی دروست بکات، یا چەند دووکانێك پێکەوە بنێ.

یا هەزاران بێ گوناح سەرەنگرێ و سەرنگوون ئەکات بۆ گەیشتنی خۆی بە پایە و ناو و نیشانێك، یا بۆ مانەوەی لەو شوێنە بەرزەی کە پێی گەیشتووە، ئیتر بەبێ ئەمەی کە بەزەیی بەیەکێکی بێتەوە یا دڵی بۆ یەکێك داچڵەکێ.

سەیر لەمەدایە ئەم جانەوەرە دوو پێیە کە گەیشتیشە ئاواتەکەی خۆی، مەبەستەکەی –کە خۆشی و خۆش ڕابواردنی خۆیەتی– دەستی ناکەوێ، بەڵکو بە پێچەوانەی ئاواتەکەی خۆی خەم و خەفەت و ئازارو دەردی سەری و ترس و بیم و ناخۆشی

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (٧)ی ساڵی (١) لە گۆڤاری (بڵێسە)دا بڵاو کراوەتەوە.

بەرەنگێکی وەها دایئەگرێ و ئەیگرێتە ناو خۆی، هەموو شیرینییەکی لێ ئەکا بە تاڵی، وە هەموو ڕووناکییەکی لێ ئەکا بە تاریکی، وە هەموو خۆشییەکی لێ ئەکا بە ناخۆش، بەرەنگێکی وەها کە هەمیشە یادی جارانی ڕابوردووی خۆی ئەکاتەوە، وە ئاه و هەناسەی ساردی پێ هەڵئەکێشێ، وە پڕ بە دڵ ئاوات ئەخوازێ بە هەژارێکی بێ نەوای نەدارا، وە دڵی لێ ئەدا بۆ ڕابواردنی ئەو هەژارە، وە هەمیشە خۆی وا ئەبینێ کە لەناو ئاگرێکی بەتینا ئەبرژێ و ئەسووتێ و هەڵئەقرچێ.

ئەمانە هەموو لەبەر چییە؟ لەبەر ئەوەی کە ئادەمی باش نازانێ کە خۆشیی خۆی لە چیدایە، وە هەوا و هەوەس و تەمەع کەر و کوێری ئەکات، وە پەردەی ڕەش بەسەرچاو و گوێ و دڵ و دەروونیا ئەکێشێ.

مەردووم ئەگەر زۆر جوان ورد ببێتەوە تێ ئەگا و ئەزانێ کە خۆشیی خۆی بە خۆشیی کەسانی ترەوەیە، چ خۆشییەك هەیە بۆ دەوڵەمەندێکی پارەدار، یا بۆ پایەبەرزێکی بەناو و نیشان کە لەناو چەن هەژارێکی ڕەش و ڕووتی داوەشاوی برسیتیدا بێ؟ وە چۆن پارووی چەورو نەرمی بۆ قووت ئەچێ و لە بینی ناگیرێ، کە بەیانی و ئێوارە بەگوێی خۆی گوێی لە دەنگی گریان و فوغان و ناڵە و هاواریان بێ؟

یا چ خۆشی و جوانییەك هەیە لە کۆشکێکی گەورەی بەرزی ڕەنگاوڕەنگا کە لە گەڕەکێکی وێران، یا لەناو شارێکی وێرانا بێ؟

یا چە جوانییەك هەیە بۆ شارێکی پیسی وێرانی بۆگەن کە یەك دوو کۆشکی بەرزی جوانی تیابێ، وە خاوەنی ئەو کۆشکە ئەبێ چ خۆشییەك ببینێ لەو کۆشکەدا، کۆشکێکی جوان لەناو چەن خانوویەکی پیسی وێرانی ناشیرینا وەك کالآیەکی چاوی چڵکنی دڕاو وایە کە بەپارچەیەك شیرداخ یا ئەتڵەسی تازە پینە کرابێ.

ئەمە ئاشکرا و نمایانە لە هەموو کەسێکەوە کە هەموو جۆرە خەم و خەفەت و ناخۆشییەك کە بۆ مەردووم پەیدا، وە یەخەگیری ئەبێ، هەمووی لە کەسانی ترەوەیە، واتە لەو کەسانەوەیە کە لەمەوە تووشی زیان بوون، وە ئەو کەسانە هەمیشە لە هەوڵی ئەوەدان کە فەلاکەتێك تووشی ئەم بکەن، یا گۆبەندێکی بۆ بنێنەوە، یا گەرداوێکی بۆ پێك بێنن، یا چاڵێکی بۆ هەڵکەنن بۆ ئەوەی کە تێی کەوێ جارێکی تر نەیەتە دەرەوە، ئەمانە هەمووی لەبەر ئەوەیە کە ئەو کەسە ئەیەوێ هەر خۆی دەوڵەمەند ببێ و بەخۆشی بژی، وە خۆشیی کەسی تری ناوێ، بەڵکو پێشیان پیا ئەنێ، وە زیانیان پێ

ئەگەیەنێ، وە خۆشیی ئەوان ئەکا بەباڵا گەردانی خۆشیی خۆی، دیارە کەسێ وابێ لەگەڵ مەردوومانا، ئەمانیش وا ئەبن لەگەڵ ئەوا.

بەڵام یەکێك ئەگەر پاڵ نەنێ بە قازانج و سوودی مەردوومەوە و زیانیان پێ نەگەیەنێ، وە قازانجی خۆی بوێ لەگەڵ قازانجی ئەوانا، وە خۆشیی خۆی لەناو خۆشیی ئەوانا ببینێ، دیارە هیچ کەسێکیش بەوا هەڵناتەقێ، وە ئازار و سزای نادا، بەڵکو یارمەتیشی ئەدەن وە سوپاس و ستایشیشی ئەکەن.

بێگومان هەر کەسێ کە هەمیشە خەریکی خوێنمژینی ئەم و ئەو بێ، وە ماڵی مەردووم بخوا بەدزی و بە ئاشکرا، وە داراییان داگیر بکات بەزۆر و بەخواهیش، وە مەردووم بخاتە تەنگانەو ناخۆشییەوە، مەردوومیش دیارە درێغ و کۆتایی لەو ناکات، وە چیی لە دەست بێ لە دوژمنایەتی دەربارەی ئەکات، وە هەر ڕۆژەی خەم و خەفەتێکی تازەی بەدیاری بۆ ئەنێرێ، وە هەر ساتەی داخ و زووخاو و تاڵاوێکی نوێی ئەکا بە دڵا.

هەروا ئەگەر یەکێك خانووی هەژاران داگیر بکات بۆ ئەوە کە کۆشکێکی گەورەی بەرز بۆ خۆی دروست بکات، بێگومان خاوەنی ئەم خانووانەش پشتێنی دوژمنایەتی بۆ ئەو ئەبەستێ، وە هەر چێکیان لە دەست بێ دەربارەی درێغ و کۆتاهی لێ ناکەن، تا ژیانی لێ تاڵ ئەکەن.

هەروا ئەگەر یەکێك هەزاران مەردوومی بێگوناح سەرنگوون بکات بۆ ئەوەی کە خۆی لەسەر کورسی و پایەیەکی بەرز بمێنێتەوە چۆن ئەتوانێ هەروا بەبێ زیان لەناو ئەم هەموو دوژمن و ناحەزانەدا دەرچێ و ڕزگاری ببێ.

کەوابوو دەرکەوت کە هەموو کەسێ لەو ڕێگایەی کە ئەیگرێ بۆ خۆشی و خۆش ڕابواردنی خۆی بەهەڵەدا ئەچێ، وە نازانێ کە خۆشیی بەڕاستیی لەچیدایە.

ئەگەر –گیرەم– یەکێك لە پاش ئەم هەموو زۆر و ستەمەی کە لە مەردوومی کرد ڕزگار بوو، وە هیچ دوژمنێکی نەیتوانی دەستێکی لێ بوەشێنی و زیانێکی پێ بگەیەنێ، خۆ ئەگەر واش بێ، ناوبەناو ئەم ستەمکارە ئەو ستەم لێکراوانەی دڵ شکاوانەی ماڵوێرانانە ئەبینێ کە بەدەستی ئەم ستەمیان لێ کراوە، وە دەنگی ناڵە و زارییان بە گوێچکەیا ئەچێتەوە ژوورەوە و پەردەی دڵێ ئەسمێ، یاخۆ چاوی ئەکەوێ بە چاوی پڕ فرمێسك و گریانیان، وە هەناسەی سارد و چەرە دووکەڵی دڵ و

دەروونیان ئەچێ بەسەریا، دیارە بەمانە دڵ تەنگ ئەبێ، وە خۆشی و شادمانێکی ئەگەر ببێ لێی تێك ئەچێ.

یاخۆ هەمیشە چاوی ئەکەوێ بەڕەش و ڕووتی و زەرد و زەبوونی و ماتی و داماویی ئەم ستەم لێکراوانە، وە بە چاوی خۆی خانووی وێران و دڵی بریانیان بەیانی و ئێوارە ئەبینێ، وە هەموو جارێك ئاگری خەم و خەفەت لەناو دڵ و جەرگیا هەڵئەگیرسێ.

کەوابوو ئەم جۆرە کەسانە هەرچەند بەدیمەن دەوڵەمەند ببن، یا بەپایە و ناوونیشانی خۆیان بگەن، بەڵام لە دڵا بە ئاوات و ئارەزووەکەی خۆیان –کە خۆشیی بەڕاستییە– هەر ناگەن.

خۆشیی بەڕاستی لە وڵاتێکا کە چینەکان "طبقات"ی لەیەکەوە نزیك بن، نەك یەکێك لە ئاسمان و یەکێك لە زەویدا بێ، یا یەکێك تێر و یەکێك برسی بێ.

نیوەی فەرموودەی خوا و پێغەمبەر، بۆ نزیك خستنەوەی ئەم چینانەیە لە یەکتری، بەم ڕەنگە دەوڵەمەند چەند پلەیەك بێتە خوارەوە ڕووە و هەژار و وە هەژاریش چەن پلەیەك سەرکەوێ ڕووە و دەوڵەمەند تا لەیەك نزیك ئەکەونەوە.

پێغەمبەر (د.خ)

هەموو پیاوێکی گەورەی هەڵکەوتوو لە جیهاندا، کە لێی ورد ئەبینەوەو مێژووی ژیانی ئەخوێنینەوە، تێ ئەگەیت کە گەورەیی و بلیمەتییەکەی هەر لەیەك ڕووەوە بووە، وەك (سقراط)و (فیثاغورث)ی یۆنانی و (کنفیسوس)ی چینی و (شامليون)ی ئەمیرکانی و (میرابۆ)ی فەرەنسی و (کاریبالد)ی ئیتالیایی و (کوتم)ی هیندی کە هەریەکێك لەمانە لە تاقە شتێکا پسپۆڕ "متخصص" بووە.

بەڵام گەورەییی پێغەمبەر "دروودی خوای لێ بێ" وەك گەورەییی جیهانی بێ پایان وایە، ئەمپەڕو ئەوپەڕی نابینرێ، وە بیری مەردووم ناتوانێ دەوری بدات، هەر ڕۆژەی گۆشەیەکی بۆ زانایان دەرئەکەوێ، وە هەر دەمەی لایەکی بۆ دانایان ئاشکرا و نمایان ئەبێ، کە وابوو مەردووم نازانێ لە چ ڕوویەکەوە لێی بدوێ.

ئەگەر تەماشای میهرەبانی و لێبوردن و ڕاستی و چاوپۆشی و هێمنی و پیاوەتی و سەنگینی و بێ دەماری و دڵ نەرمی و زمان شیرینی و لەسەر خۆیی و دەست و دەم و دڵ پاکی و ئازایی و نەبەزی و بەرچاوتێری و مەردووم نەوازی و دادپرسی و هەژارپەروەری ئەکەیت ئەڵێیت: ئەم پێغەمبەرە یەکەمین کەسێکە لە جیهانا کە سەرچاوەی ڕەوشت و خووی شیرین، وە سەرمەشقی ڕەفتار و گوفتار و کرداری ڕەنگین بووە.

ئەگەر تەماشای ژیری و بیری بەرز و ڕامیاری "سیاسە"و ڕێکخستنی ئەم هەموو ئیش و کارە گەورە گەورانەی ئەکەیت کە لە ماوەی بیست و سێ ساڵا کردوونی، وە هەموو عێل و تیرە و هۆز و خێڵ و نەتەوە و بنەچە و خێزانی عەرەبی پێکەوە نووسان، وەکردنی بە کۆمەڵێکی یەك دڵ و یەك بیر و یەك ئامانج، وە هەرچی ناکۆکی و دووبەرەکی و ناپاکی و نامەردی هەبوو لە ناویان هەڵی گرت، وە گەلێك و دینێك و دەوڵەتێکی دروست کرد، وە یاسا و ڕێبازێکی بۆ دانان کە مایەی مانەوەیان بێت تا ڕۆژی دوایی وە سەرەڕای ئەمانەش بەشی زۆری ئادەمیی کرد بە برای یەك بە ڕەنگێکی وا ئەگەر لە مەراکیش زۆر و ستەم لە موسڵمانێك بکرایە لە ئەندەنووسیا بۆی خەفەتبار ئەبوون، ئەگەر تەماشای ئەمەی ئەکەیت ئەڵێیت:

ئەم پێغەمبەرە یەکەمین سیاسییەك بووە لە جیهانا کە هەموو ژیانی خۆی بەخت

کردووە هەر لە ڕێی ناسینی ڕەوشت و خووی ئادەمیدا، تا بزانێ کە بەپێی سروشتیان قسەیان لەگەڵ بکات، وە بچێتە ناو دڵ و دەروونیانەوە.

ئەگەر تەماشای خوا پەرست ئەکەیت کە بە ڕۆژ بەرۆژوو بووە و بەشەو شەونوێژی کردووە، وە ئەمەندە لە نوێژا بەپێوە وەستاوە تا پێی هەموو ئاوساوە وە لە سەعات زیاتر لە سجدەدا ماوەتەوە سەری بەرز نەکردووەتەوە، ئەڵێیت ئەم پێغەمبەرە یەکەمین خواپەرست بووە لە جیهانا، وە هیچی تری نەزانیوە تەنیا خواپەرستی نەبێ.

ئەگەر تەماشای ئامادەیی، شارەزایی ئەکەیت لە دانانی پلانی جەنگا کە چۆن هاوڕێکانی ڕێك خستووە و دای مەزراندوون، وە کۆمەڵ کۆمەڵ بە پێی شوێن دابەشی کردوون وە لە کاتی گەرمبوونی جەنگا خۆی چۆن وەك سەرکردەیەکی جەنگی چووەتە بەرەوە و سنگی داوەتە پێشەوە ئەڵێیت: ئەم پێغەمبەرە یەکەمین جەنگاوەرێکی لەشکر شکێن بووە، وە هەموو ژیانی خۆی هەر لە جەنگدا بەخت کردووە، وە هەر لەم ڕووەوە بەهرەمەند بووە.

ئەگەر تەماشای دەستوور و فەرمایشاتی ئەکەیت کە لە بابەت پاشەکەوتییەوە فەرموویەتی بە گوفتارێکی ڕێکوپێك و دڵ چەسپی وا، کە بچێتە دڵ و دەروونی هەموو کەسێکی دەستبڵاوی بەرچاو فراوانەوە، ئەڵێیت: ئەم پێغەمبەرە یەکەمین زانایەکی ئابووری و پاشەکەوتی بووە کە هەموو ژیانی خۆی هەر لەم ڕووەوە بەخت کردووە.

ئەگەر تەماشای جومعەو دوانگەی دواندەری "منبری خطابە"ی ئەکەیت کە هەزارو چوار سەد ساڵ لەمەوپێش دایناوە، وە ورد ئەبینەوە لە وتاری ڕەنگاو ڕەنگوگوفتاری گەرم و گوڕی لەسەر ئەو دوانگەیە، وە چووەتە ناو دڵ و دەروونیانەوە و کاری تێ کردوون، بە ڕەنگێکی وا کە زۆر لە گەورە سەرکۆمارەکانی عەرەب نەیانوێراوە بچنە کۆڕی پەند و ئامۆژگارییەوە، نەوەك دڵیان نەرم ببێ و موسڵمان ببن، ئەڵێیت ئەم پێغەمبەرە یەکەمین دواندە "خطیب" بووە لە جیهانا، وە هەر لەو ڕووەوە پسپۆڕ بووە.

ئەگەر تەماشای پزیشکی و حەکیمیی ئەکەیت لەو کاتی نادانی و نەخوێندەوارییەدا، وە لەو چۆڵی گەرمی عەرەبستانەدا کە هەرچی خوێندن و خوێندەواری بێ تیا نەبووە، وە سەرنج ئەدەیت لەو دەستوورە جوان جوانانەی کە لە تەندروستیدا دایناوە، وە تازە دۆزراونەتەوە، ئەڵێیت ئەم پێغەمبەرە یەکەمین حەکیمێك

بووە لە جیهانا کە هەموو ژیانی خۆی بەخت کردووە لە دۆزینەوەی نەخۆشی و دەرمان بۆ دانانی، وە هەر لەم ڕووەوە زانایەکی هەڵکەوتوو بووە.

ئەگەر تەماشای ریازیات و فەلەکیاتی ئەکەیت کە چۆن قسە ئەکات لە ئاسمان و زەوی و ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە و بوونیان و ڕووناکییان و هاتوچۆ و چەرخە و خولخواردنیان ئەڵێیت ئەم پێغەمبەرە یەکەمین فەلەکییەك بووە لە جیهانا، وە هەر لەم ڕووەوە زانا و شارەزا بووە. ئەگەر تەماشای زانینی چۆنێتیی گۆڕانی هەوای ناو ئاسمان "علمی طقس و طبقاتی جو"ی ئەکەیت کە چۆن قسە ئەکات لە هەور و سایەقە و بەفر و باران و تەزرە و هەورە تریشقە، ئەڵێیت ئەم پێغەمبەرە یەکەمین زانایە کە لەم عیلمەدا، وە چەند جار خۆی بەفرۆکە سەرکەوتووە و بەراوردی لای ژوورووی کردووە وە هەر لەم ڕووەوە ئاگادار و پسپۆڕ بووە.

ئەگەر تەماشای دانانی ئەو دەستوور و یاسا جوانانەی ئەکەیت کە دایناوە، وە سەراسەر مایەی بەختیاری و کامەرانیی ئادەمین ئەڵێیت ئەم پێغەمبەرە یەکەمین قانونییەك بووە لە جیهانا، وە هەرچی ژیانی خۆی هەیە بەشەو و بەڕۆژ بەختی کردووە لە دۆزینەوە و دانانی ئەو یاسایانەدا، وە هەر لەم ڕووەوە هەڵکەوتوو بووە.

ئەگەر تەماشای محاکەماتی ئەکەیت کە هەمیشە موسڵمانان پرسیاریان لێ کردووە لە بابەت نوێژ و ڕۆژوو، حەج و زەکات و کڕین و فرۆتن و بارمتە "رهن"و اجارە و نکاح و طلاق و عدە و نفقە و رضاع و بەشکردنی کەلەپوور و میرات و دەعوا و بینات و قصاص و جنایاتەوە و وەرامی داونەتەوە ئەڵێیت ئەم پێغەمبەرە یەکەمین حقوقییەك بووە لە جیهانا وە هەموو ژیانی خۆی بەخت کردووە لە زانستگا، وە لە "کلیە"ی حقوقا وە هەر لەم ڕووەوە هەڵکەوتوویەکی بێ هەمتا بووە.

ئەگەر تەماشای جوانیی پەروەرش و بەرهەم هێنان "تربیة و تعلیم"ی ئەکەیت کە ژنی وەك حەزرەتی عائشەی پێگەیاندووە کە لەدوای کۆچی خۆی لە تەمەنی هەژدە ساڵیدا بووە کەچی نیوەی ئاینی ئیسلام لە دەمی ئەو وەرگیراوە وە هەر شتێك کە هاوڕێ گەورەکان نەیانزانیایە ئەچوون و پرسیاریان لێ ئەکرد وە پیاوی وەك حەزرەتی ئەبووبەکر و عمر و عوسمان و عەلی و عەباس و معاویە و عەمری کوڕی عاسی پێ گەیاندووە کە هەموو ڕووپەڕی مێژووی جیهان بە زانایی و دانایی و زرنگی و هۆشیاری و ژیری و کارزانی و داد و کارامەییی ئەوان پڕ کراوەتەوە ئەڵێی

ئەم پێغەمبەرە یەکەمین کەسێکە لە علمی پەروەرش و بەرهەمهێنانا کەوا ئەو عەرەبە نادانانەی پێ گەیاند و پەروەردەی کردن، وە بە ڕووناکیی ئاینی ئیسلام، شرینقەی لە مێشکیان دا تا سەر و ماڵی خۆیان بەخت کرد لە ڕێی ئیسلاما، وە لە ژیانی پێغەمبەرا عەرەبستانیان پاك کردەوە لە بێگانان، وە لە دوای کۆچکردنیشی بەحەفتا هەشتا ساڵ بەیداخی ئیسلامیان هەڵدا لە چینەوە تا ئسپانیا و قەراغی دەریای ئەتەلەسی، وە لە قازانەوە تادەریای هیند، کە هەموو مێژووشناسی جیهان وە هەموو فلاسیفە و زانایانی کۆمەڵایەتی "علمای اجتماعی" کاس و سەراسیمەن لەمایەی بڵاوبوونەوەی ئەم ئاینە لەو چەن ساڵە کەمەدا، ئەمانە هەمووی بەهۆی ئەو پەروەرش و بەرهەمهێنانەوە بووە کە ئەو پێغەمبەرە گەورەیە کردوویەتی، هەر بەم ڕەنگە لە هەر گۆشەیەکەوە کە ورد ئەبیتەوە لە گەورەیی پێغەمبەر ژیری و بیر پەی پێ نابات وە ناتوانێ بەدەوریا بسووڕێتەوە.

کەوابوو پێغەمبەر "دروودی خوای لێ بێ" لە یەك کاتا خواپەرست و گۆشەگیر و سیاسی و سەرباز و فەرماندەر "قائد" و دواندەر "خطیب" و پزیشك "طبیب" و زانایەکی ئابووریی کۆمەڵایەتی و یاسایی و فەلەکی و ریازی و مرشد و مورەبی و دادوەر "قاضی"و پێشەوا "امام" و پاشایەکی گەورە بووە هەروەك پێغەمبەرێکی خاوەن قورئان و پایە بەرزیش بووە کە وابوو دەریای گەورەیی و زانایی پێغەمبەر ئەمەندە فراوان و بێ پایانە ئەگەر هەزاران زانا و فیلسوف و هەڵکەوتووی جیهان هەیە داوێنی لێ هەڵکەن ئەمپەڕ و ئەوپەڕی ناکەن.

چ بەڵگەیەك لەم بەڵگەیە گەورەتر و بەهێزتر هەیە؟ لەسەر پێغەمبەرێتیی ئەم پێغەمبەرە، نەخوێندەوارێکی جیهان نەدیدەی هەژاری، بێ پشتیوانی پێگەیشتوو لە دەشتی چۆڵی گەرمی عەرەبستانا لەناو هۆزێکی جانەوەری کێویی بت پەرستی بێ وێڵی بێ ڕەوشت و خووی خاوەن پڕوپووچا ئینقلابێکی وا بەسەر ئادەمی دا بێنی لە ماوەیەکی زۆر کەما، هەرچی باو "عادة"ی ئایینی و کۆمەڵایەتیی بەشی زۆری گەلانی سەر زەوی هەیە هەڵی گرێ، وە باوی ئاینی و کۆمەڵایەتیی خۆی لە ناو دڵ و دەروونیانا بڕوێنێ و جێگیر بکات، وە بگات بەپایەی هەزار ملیۆن ئادەمی لە هەموو گۆشە و کەنارێکی سەر زەوییەوە شەو و ڕۆژی پێنج جار لە نوێژا ناوی بەرامبەر

بەناوی خوا ببەن، وە شاهیدی لەسەر پێغەمبەرێتیی بدەن، وە هەرچی زانا و فەیلسوفی تێگەیشتووی بە ئینساف هەیە لە کاتی ناوبردنیا سەری شەرم و حەیای بۆ دابنەوێنێ.

ان انكرت فئة ما فيك من شيم

فما بذى شيمة من ينكر الشيما

والسلام عليكم.

شەوێکی بە ئێش و ئازار(١)

دەمەو ئێوارەیەك کوتوپڕ کورتە کەلەکەم دایە زریکە و چریکە، وام لێ هات کە زەوی بەچنگ هەڵکۆڵم، لەلایەکەوە شەوگار بەخۆی و لەشکر و بارەگایەوە، وەك لەشکری شەوە و مۆتەکە هات و خستی، خێوەتی ڕەش و تاریك و نووتەکی خۆی لێ هەڵدا، پەردەی ڕەشی ئاودامانی بەسەر هەموو شتێکا دادایەوە، دەرگای بەهەموو ماڵێك خاکرێز کرد، دەنگی سرپە و سرکە و چرپە و چرکە و تەقە و ڕەقەی لە جیهانا بڕی، ورتەی ئاوەدانی لە گوێدا نەهێشت، یاساوڵی سام و ئێشکچیی ترس و بیمی لەسەر هەموو کۆڵانێك دانا.

لەلایەکی تریشەوە مردن بەخۆی و گەڵ و گیپاڵیەوە بەرامبەرم وێستا، وە بەکەڵبەیەکی گڕ و چنگێکی قژ و چاوێکی خوار و خێچی بز و دڵ و دەروونێکی ڕەق و وێنەو سەروگوێلاکێکی ناشرینی تاڵی نالەباری بێ ئامانیەوە لەبەر دەمما هەر دوولنگی شۆڕ کردەوە، لە تاوانا ڕووناکی لە دڵما نەما، خۆشی بەجارێك باری کرد، ئەستوونی ئاوات تێك شکا، وە دامودەزگای هیوا لەمپەڕ تا ئەوپەڕ پێچرایەوە، پەردەی ڕەش دادرایەوە، جوانی و خۆشی لە هیچ لایەکا نەما، هەر چیم ئەدی گرژ و مۆن و تاڵ و ترش بوو، هەموو شت لەبەر چاوم ئا هو هەناسەی سارد و فرمێسك و ناڵە و فوغان و گریان بوو، لە ئاسمانەوە تا زەوی هەموو شتێك لە پێش چاوم ئێسکی قورس و ڕەزای گران و زەڕەی تاڵ و دەنگی ناخۆش بوو، لە هەموو شتێك بێزار بووم، لە بینین لە قسەکردن لە قسە نەکردن، لە تاریکی لە ڕووناکی، تەنانەت خۆم لە خۆم وەڕس بووم، وە خۆم بە خۆم ئەوت: توخوا جیهان چییە؟ وەك لاکێکی تۆپیو وایە کە لە هەموو لایەکەوە سەگ پێی بوەڕێ، یا وەك مردارەوەبوویەك وایە کە لە هەموو لایەکەوە مێش و مەگەس تێی بورووکێ.

ژیان چییە؟ تاقە دڵۆپێکی شرینە لەناو دەریایەکی بێ پایانی تاڵ و تفتا. یا تۆزقاڵێك خۆشییەکی هیچ و پووچە لەناو هەزاران شەپۆڵ و گێژاوی داخ و زووخاو و خەم و خەفەت و دەردی سەریدا، بەڵکو بریقەیەکی ریگی ڕەوان "سراب"ە لەناو دەریایەکی خاك و خۆڵ و تەپوتۆزا. مەردومی چاوبرسی نرخی داوە بە جیهان،

---

(١) ئەم وتارە لە ژمارە "٩"ی ساڵی (١) لە گۆڤاری "ڕۆژی نوێ"دا بڵاو کراوەتەوە.

بەڵام مردن بێ نرخی کردووە، وە پلە و پایەی داناوە بۆ دارایی و ناو و نیشان، بەڵام گۆڕی تەنگ و تاریك هەمووی یەکسان کردووەتەوە. ڕۆژگاری ناهەموار و گەردشی چەرخی کەچ ڕەفتار و چەرخی نالەبار لە زۆر و ستەم و دەستدرێژیی خۆی واز ناهێنێ تا گیان ئەگاتە سەری لووت، وە لە هەموو لایەکەوە نائومێد و بێ هیوات ئەکات ئینجا لە کونی دەرزییەوە ڕووناکییەکت بەدرۆ نیشان ئەدات، بەڵام نایەڵێ لەبەری دانیشیت تا خێرا لێت ئەکوژێنێتەوە جیهانت لێ ئەکات بە شەوەزەنگ.

ئازارەکەم بەرە بەرە زۆرتر بوو، منیش جیهانم لێ تاریکتر بوو، تەماشای ئەستێرەکانم ئەکرد وەك بە گوڵمێخ داکوترابن یا بە مێخ زنجیر بەسترابنەوە لە شوێنی خۆیان نە ئەجووڵان، دەستێکم لەسەر ئازارەکەم و دەستەکەی ترم بەئاسمانەوە بووە بۆ لای قاپیی یەزدانی پاك، بەم ڕەنگە شەوگار کردی و من کردم تا بێ پەروا، وە بەدەم هاوارەوە ئەم نیو شیعرە فارسییەم خوێندەوە و وتم:

ای مرگ بیا کە زیندگی مارا کشت

واتە مردن وەرە زیندوویێتی کوشتمی.

بەڵام کاسە، کە پڕ بوو ئەبێ بڕژێ، هەوری تاریك ئەبێ بڕەوێتەوە، بەفری بەسەریەکا کەوتوو ئەبێ بتوێتەوە، ڕۆژ کە ئاوابوو ئەبێ مانگ هەبێ، شەو کە هات ئەبێ شەبەقی بەری بەیانی بەدوادابێ، دەستوور و باوی خوایە لە جیهانا لە دوای هەموو تەنگانەیەك نۆرەی خۆشییە وەك قورئان ئەفەرمووێ (فان مع العسر يسرا ان مع العسر يسرا) خێرا خوا دوو فریشتەی سەر زەوی بۆ ناردم (دکتور کامل حبوبی و دکتور کمال عبدالله ناجی) نەخۆشییەکەیان دۆزییەوە و چارەیان بۆ دانا، بەیانی ڕۆژم لێ بووەوە بەهەموو خۆشی و ڕووناکیەکەوە و بە هەموو ورشە و پرشە و بریسکە و تریسکەیەکەوە، بەهەموو جوانی و پڕتەوێکییەوە، کە تەماشام ئەکرد جیهان پێ ئەکەنێ، ژیان پێ ئەکەنێ، بەڵکو هەموو شت بەدەممەوە ئەخنێتەوە، وە بزەو زەردەخەنە ئەیگرێ، جیهان وەك باخچەی ڕازاوە وایە هەرچی کەم و کوڕی و ناشیرینی بێ تیا نییە.

بەڵێ ژیان هەمووی خۆشییە بەڵام ناوبەناو وەك بەهارات ناخۆشیشی پێویستە، تا خۆشییەکەی دەرکەوێ و قەدری بزانرێ.

جیهان وەك خوانێکی ڕەنگاوڕەنگ وایە هەموو جۆرە خواردەمەنییەکی لەسەرە، یا

وەك پێنج تارەی عود وایە هەر یەكەی جۆرە دەنگێكی هەیە، یەكێك ناسك، یەكێك گڕ، كە وابوو ئەگەر لە ژیان و جیهانا ناخۆشی ببێ مەردووم ئەبێ وەك فەیلەسووفێكی دەم بە پێكەنین وابێ، نەك فەیلەسووفی دەم بە هاوار و گریان.

خۆشەویستیی نیشتمان[1]

نیشتمان بەو جێگایە ئەڵێن کە ئادەمیی تیا پەیدا ئەبێ، وە بە خواردن و خواردنەوەی گۆش ئەکرێ و گەورە ئەبێ، وە بە با و شەماڵی خۆشی ئەژی و ئەبووژێتەوە، وە بە زبانی ئەو شوێنە مەبەس و ئارەزووی خۆی بەجێ دێنێ، بەرەوشت و خووی بەهرەمەند ئەبێ و وێڵ ئەگرێ، وە لەوێدا فێری خوێندن و نووسین و زانین و خوێندەواری ئەبێ، وە بەسەیرانی گوڵ و گوڵزار و لالەزار و چەم و چیمەن و چڵ و چنوور و چیا و چنار و کانی و کارێز و تاڤگە و ڕەز و سەوزی و باخ و دەشت و شاخیەوە کەیفخۆش و دڵ گوشاد ئەبێ، کەوابوو نیشتمان مایەی بوون و ژینە، لەدوای خوا هەر ئەوە خاوەن و ڕۆزیدەر و لەلە و مامۆستا و باوك و دایك و خزم و خوێش و کەس و برا.

ئەو نیشتمانە ئەو ئاو و گڵە
پشت و ئەژنۆیە هەم جەرگ و دڵە
باوك و باپیر و برا و کەس و خاڵ
لەو ڕێدا ڕۆیین گشت بوون بە زووخاڵ
مردن و ڕزین گەڕان بەو خاکە
وەتەن باوك و دایك وەتەن هەم کاکە

کە وابوو هەرکەسێك کوڕی باوکی خۆی بێ، بە دڵ و بەگیان نیشتمانی خۆی خۆش ئەوێ وە هەمیشە هەوڵ ئەدا بۆ زیندووبوونەوە و سەرکەوتن و پێشکەوتن و بەرز بوونەوە، وە نایەڵێ دوژمن دەستی بۆ درێژ کا و زیانی پێ بگەیەنێ.

ڕۆژ و شەو بۆ پاسی نامووسی وەتەن ڕۆڵەی وەتەن
سنگ بە قەڵغان و سوپەر بۆ نووکی تیر و شیر ئەکا

مەل بەمەلیی خۆیەوە بەدەنووك جەنگ ئەکا لەسەر هێلانەکەی، وە تا بتوانێ

---

(١) ئەم پارچەیە لە کتێبی "فەلسەفەی ئاینی ئیسلام"ی شێخ محەمەدی خاڵ وەرگیراوە کە بە ڕەسمی مساعدی کتێبی دینە بۆ پۆلی شەشەمی ئیبتدائی، وە لە ساڵی ١٩٣٧م دا نووسراوە، وە لە ساڵی ١٩٤٨دا لە چاپخانەی ژیان لە سلێمانی لەچاپ دراوە.

نـایەڵـی کەس دەستـی بۆ درێژ کات و زیـانـی پێ بگەیەنێ، هەنگ بەچزووەکەی پـاسـی نیشتمـانـی خۆی ئەکات، وە هەر کەسێك دەست ببـات بۆ کەلووی شانێکـی پێوەی ئەدات، لەگەڵ ئەمیشە کە بەو پێوەدانە هەنگەکە خۆی ئەمرێ، کەوابوو هەنگەکان، بۆ پـاسـی نیشتمـانـی خۆیـان، هۆردوویەکـی جـەنـگـاوەر، وە یـەك بـەیـەك سەربـاز و پێشمەرگەن بۆ نیشتمـانیـان، لان کە بێشە و نیشتمـانـی شێرە، ئەگەر کەسێك نزیکـی بکـەوێتـەوە، شێرەکـە ئـەیشکێنێتـەوە، هـەر بـەم ڕەنگـە هـەمـوو گیـانلـەبـەرێك وایە! چونکە هەموو نیشتمـانپەرستن، کە وابوو ئادەمی ئەبێ زۆرتر خۆشەویستیـی نیشتمـانـی ببێ، چونکە لە هەموو گیانلەبەرێك ژیرتر و بەبیرتر و زاناتر و داناترە.

بەسە بۆ خۆشەویستیـی نیشتمـان، گێڕانـەوەی ئـەم فـەرمـایشە لـە دەم (پێغەمبەر)ە وە (حب الوطن من الایمـان).

نیشتمـانێك کە سوروشتـی ئادەمی و بـاو و بـاپیریـان لـە ئـاو و گڵـی ئـەو بێ، وە گوزەران و ڕابواردن و خۆشییـان بەسەر ئەوەوە بێ، وە گەورەیـی و سەربـەرزییـان لەسایەی ئەوەوە بێ، لە پـاشا هەر لەوێدا بمرن و ببنەوە بە خـاکـی نیشتمـان، چۆن ئەبێ خۆیـان نەکەن بە بـاڵاگەردانـی، سینەیـان بە قەڵغـانـی، سەریـان بە قوربـانـی؟

هـەر کـەسـێ بـێ بـیـری گـۆڕی بـاو و بـاپـیری بـبـێ
چۆن ئەبێ بێ پـایەداریـی نـام و نەنگ هـەوڵـی نـەبێ؟

هەر وابووە هەر گەلێ لە ڕێـی نیشتمـانیـا درێغ و کۆتـاییی کردبێ، ڕیسوا و ڕەزیل، زەبوون و دیل بووە، وە هەر گەلێکیش نیشتمـانپەرست بووبێ، وە سەر و مـاڵـی خۆی بەخت کردبێ لە ڕێـی پـاسـی ژیـان و بەرزیـی نیشتمـانیـا هەمیشە سەرخۆش و دڵ خۆش، وە ئـازاد و سەربەرز بووە. کەوابوو پێویستە بۆ هێشتنەوەی ژیـان و گیـان، وە بۆ پـاسی نـام و نیشـان، خۆشەویستی نیشتمـان، وە بەسەر و مـاڵ درێغ و کۆتـاهی نەکردن لە ڕێـی نیشتمـانـا.

زانستگا

زانستگا "جامعە"-وەك من بزانم- دوو پیشەی زۆر گرنگی هەیە: یەكێكیان پیشەی زانین و ئەوی تریان پیشەی ڕەوشت و خووی بەرز، ئەم دوو پیشەیە بەیەكەوە بەستراون، هەر كامێكیان كز بوو ئەوی تریان كز، وە هەر كامێكیان بەهێز بوو ئەوی تریان بەهێز ئەبێ.

مامۆستای زانستگا بەلای منەوە وەك خواپەرست "عابد" وایە، چۆن خواپەرست بۆ خوا لێ ئەبڕێ، وە لە خەڵوەتخانەكەیا هەر بە خواپەرستییەوە خەریك ئەبێ وە دەخڵی بەسەر هیچی ترەوە نابێ، مامۆستای زانستگاش ئەبێ وا لێ ببڕێ، وە هەر بەزانینەوە خەریك بێ.

یاخۆ بڵێین: خواپەرست هەر نوێژ و ڕۆژو و خوا پەرستی ئەكات، بەڵام مامۆستای زانستگا بەزانین و خزمەتی زانیاریشەوە خواپەرسی ئەكات.

خواپەرست ئەگەر لە خشتە برا، وە كەوتە خولیای ناو و شۆرەت و دارایی كۆكردنەوە، چۆن ئەبێ بەخواپەرستێكی قەڵب، مامۆستای زانستگاش كە چاوی لە ناو و شۆرەت و دەوڵەمەندی و سەركەوتنی مانگانەكەی بوو، ئەبێ بە مامۆستایەكی قەڵب، ئینجا بۆ ئەوەی مامۆستای زانستگا نەكەوێتە ئەم خولیایانەوە، پێویستە لەسەر كۆمەڵە و دەوڵەت كە مایەی خۆشی و خۆشبەختییان بۆ جێبەجێ بكەن، تا هەرچی كاتیان هەیە بەختی بكەن لە ڕێی زانین و زانیاریدا.

مامۆستای زانستگا كە ئاوا بوو ئەو حەلە خۆی تەرخان ئەكات بۆ خزمەتی زانین و خزمەتی گەل لە ڕێی زانینەوە، وە هیچ ئاواتێكی لە ژیانا نابێ خزمەتی زانین نەبێ، زانین سەر مەشقی ژیان و خۆراكی جەستە و گیان و ئامانجی هەردوو جیهانی ئەبێ، بەڵكو زۆر جار لە خەویشا هەر بەمەسەلەیەكی زانینی "علمی"یەوە خەریك ئەبێ كە بیدۆزێتەوە، یا بە دەرس بیڵێتەوە.

جا لەبەر ئەمانە مامۆستای زانستگا لە هەموو كەس زیاتر پێویستە بەژیانێكی سەربەخۆی سەربەست، بەڵكو سەربەخۆیی مامۆستای زانستگا لە سەربەخۆیی سیاسیی بۆ ئەو پێویستترە، چونكە زانین بەر نادات تا سەربەخۆیی و سەربەستیی لەگەڵ نەبێ، وە زانا بە زانا ناژمێررێ تا ڕاست پەرست نەبێ، ئینجا كەیفی خۆیەتی

ئەوی ئەم بە ڕاستی ئەزانێ مەردووم پەسەندی بکەن یا نەیکەن.

دووان و دووان لە ژمارەدا ئەکاتە چوار، ماموٚستای زانستگا نابێ لەبەر خاتری ئەم و ئەو بڵێ: ئەکاتە سێ، ئەمە ئەگەر لە هەر شتێکی ترا دروست بێ لە زانینا دروست نییە.

ماموٚستای زانستگا ئەبێ وەك ئەستێرەی ئاسمان ڕێگا نیشان بدات بەهەموو کەسێك، بەبێ جیاوازی لە ناوەندی دوٚست و دوژمن و بڕوادار و بێ بڕوا و چاك و خراپا.

ماموٚستای زانستگا بیر و باوەڕی زانینی خوٚی نابێ بفروٚشێ بەپارە و دارایی، یا بەپیشە و پایە، یا بە هەموو جیهان، بەڵکو بە ژیانی خوٚشی، زوٚر لە زانایان ژیانی خوٚیان داناوە، لەڕێی زانینا، وە لە پێناوی ئەو بیر و باوەڕەی کە بوویانە.

ماموٚستای زانستگا ئەبێ خوٚی سەرمەشقی زانین و زانیاری و ڕاستی و ڕاست پەرستی بێ، ئینجا ئەو حەلە هەموو لایەك بەچاوی ڕێز تەماشای ئەکەن، وە هەموو گێژەڵووکەیەکی ڕوٚژگار لەو دوور ئەبێ.

ماموٚستای زانستگا کە وا بوو، ئەو حەلە ڕوٚژ بەڕوٚژ زانستگاکەشی گەورە ئەبێ و باڵا ئەکات لەبەر چاوی هەموو لایەك، وەك منداڵێك کە بەهوٚی خواردنی پاك و هەوای پاکەوە گەورە ببێ، بەڵام ئەگەر وانەبوو ئەو حەلە وەك منداڵێك وائەبێ کە زل بنوێنێ بەهوٚی کالای زوٚرەوە کە تێوەی بپێچرێ.

ئەمە ڕێی ماموٚستای زانستگایە، ئەگەر لەم ڕێیە لای دا ئەو حەلە ماموٚستای زانستگا نییە، بەڵکو ماموٚستایەکی بازرگان "تاجر"ە، ئەیەوێ بە زانینەکەی بازرگانی "تجارەت" بکات، بەڵام ئەوەندە هەیە هەرچێکو ماموٚستاکەیە بازرگانی ئەکات بە زانینەکەی، وە هەرچێکو بازرگانەکەیە بازرگانی ئەکات بە کووتاڵەکەی.

ئینجا ئەگەر ماموٚستای وابوو لە زانستگادا ئەوا ئەو زانستگایە سەر ئەکەوێ و پێش ئەکەوێ، چونکە ئەو ماموٚستایە ئەبێ بە سەرمەشقی هەموو ماموٚستا و قوتابییەکان، وە ئەبێ بە نموونەی خوٚبەختکردن و ڕەوشت و خووی بەرز.

ماموٚستای زانستگا نابێ سەر بەهیچ لایەك بێ، بەڵکو ئەبێ هەر سەر بە زانین و ڕاستگوٚیی و ڕاست پەرستی بێ.

ماموٚستای زانستگا ئەبێ لە هەموو شت کلابێ، ئەو حەلە قوتابییەکانیش کلا ئەبن،

وە ئەگەر شتێك ڕووی دا هەموو لەگەڵ مامۆستاكانیان ئەبن، چونكە گوێیان لە دەنگی دڵی مامۆستاكانیانە، وەك گوێیان لە دەنگی سەعاتەكەی دەستیانە، ڕەوشتو خووی خۆیان ڕاست ئەكەنەوە لەبەر ڕەوشت و خووی مامۆستاكانیان، هەر وەك سەعاتەكانیان ڕاست ئەكەنەوە لەسەر سەعاتی زانستگاكەیان، بەڵام ئەگەر وانەبوو، وە بە پەنجەی ئەم و ئەو هەڵسووڕان ئەو حەلە ئەو زانستگایە وەك مرۆڤێك ئەبێ كە سەری لە زەوی و قاچی لە ئاسمان بێ، یا وەك ئەوە وا ئەبێ كە سەعاتەكەی زانستگا لەسەر سەعاتی كابرایەكی لاكۆڵان بەراورد بكرێ.

زانستگا بەرزترین خوێندنگایە لە جیهانا، لەبەر ئەوە لە هەر شارێكا بوو ئەبێ بە مایەی شانازیی دانیشتووەكانی، وە ئەبێ پڕ بە دڵ شەرمی لێ بكەن، من بەش بە حاڵی خۆم زانستگام ئەوەندە بەلاوە بەرز و بەرێزە بەپێویستی ئەزانم كە دانیشتووی شارەكەمان لەمەولا گەلێ لە جاران مەردتر و پیاوتر و نازكتر و نەرم و شلتر بن، وە ڕەوشت و خوومان گەلێ لە جاران جوانتر و بەرزتر و شیرینتر بێ، وە هەرچی زبری و درشتی و قەبەیی بێ لەناومانا نەمێنی، ئیتر لەسەرخوا.

مانگ گیران

خوای گەورە لە جیهانی ئێمەدا ڕۆژو مانگ و زەویی دروست کردووە، هەروەك نۆ ئەستێرەی گەڕۆکیشی لە گەڵا دروست کردوون وەك (عەتارد) و (زهرە) و (مەریخ) و (مشتەری) و (زوحەل) و (ئەورانووس) و (نیبتۆن) و (پلۆتۆ) و (ئێکس) کە ئەم نۆهەمە لە ساڵی ١٩٥٣دا دۆزراوەتەوە، ئەم نۆ ئەستێرەیە لەگەڵ زەویدا بەگردی ڕۆژدا ئەسووڕێنەوە. چونکە زەویی دایکی مانگە و کچی ڕۆژە، واتە هەروەك مانگ چوار هەزار و پێنج سەد ملیۆن ساڵ لەمەوپێش لە زەوی پچڕاوە و جیا بووەتەوە، ڕۆژیش دە هەزار میلۆن ساڵ لەمەوپێش لەگەڵ زەوی و نۆ ئەستێرەکانی تر یەك کۆمەڵە بوون و لەیەك پچڕاون، وەك قورئان ئەفەرمووێ: "أولم یر الذین کفروا ان السماوات والارض کانتا رتقا ففتقناهما" واتە ئەوانەی کە بێ بڕوان بۆ ورد نابنەوە کە زەوی و ئاسمانەکان هەموو یەك شت بوون و لەیەکمان پچڕاندوون.

ئەم ئەستێرە گەڕۆکانە هەموو ڕووناکی لە ڕۆژەوە وەرئەگرن، واتە تیشکی ڕۆژ کە لێی دان و هەتاوەکەی کەوتە سەریان، ئەو ئەستێرانە بە ڕووناك دەرئەکەون، وەك مانگ کە هەر ساتەی لایەکی ڕووی لە ڕۆژە، ئینجا ئەگەر ڕۆژ و زەوی و مانگ کەوتنە سەر یەك تەوەرە "محور" ئەو حەلە زەوی ئەکەوێتە ناوەندی ڕۆژ و مانگەوە، وە سێبەر ئەکات لە مانگ، واتە مانگ ئەکەوێتە بەر سێبەری زەوی و ئەگیرێ، ئینجا سا یا ئەکەوێتە بەر سێبەری کەناری زەوی کە لەگەڵ تیشکی ڕۆژا تێکەڵە، ئەو حەلە بەسوور ئەگیرێت، وە یا ئەکەوێتە بەر سێبەری ناوەڕاستی زەوی، ئەو حەلە بەڕەش ئەگیرێت.

لەو حەلەدا کە مانگ بەسوور ئەگیرێ، زۆر جار سێبەری شاخە بەرزەکانی زەوی لەسەر ڕووی مانگ ئەبینرێ، وەك پەڵە هەورێکی بچووك کە بەسەر ڕووی مانگدا بڕوا و تێ پەڕێت، واتە سێبەری شاخە بەرزەکانی سەرمانگ چۆن ئێمە لێرەوە ئەیبینین، لەو کاتانەشا سێبەری شاخە گەورەکانی سەر زەوی لەسەر ڕووی مانگ ئەبینین کە قورئان ئیشارە بۆ ئەم چەشمەندازە تایبەتییە ئەکات، ئەفەرمووێ: "وتری الجبال تحسبها جامدة وهي تمر مر السحاب، صنع اللّه الذی أتقن کل شیء" کەچی تۆ وا ئەزانیت کە شاخەکانی سەر زەوی وشك وێستاون، کەچی تۆ ئەیانبینیت کە وەك هەور ئەڕۆن، ئەمە دەستکردی ئەو خوایەیە کە هەموو شتێکی ڕێکوپێك دروست

کردووه، وه دهستوور و ڕژێمێکی زۆر جوانی بۆ داناوه.

ڕۆژ گیرانیش بهم جۆره ئهبێ که ڕۆژ و مانگ و زهوی بکهونه سهر یهك کێڕ، وه مانگ له محاقابێ، واته ڕووی لای زهوی ههمووی تاریك، وه ڕووی لای ڕۆژی ههمووی ڕووناك بێت، ئهو حهله قهبارهی مانگ بهری ڕۆژ ئهگرێت له زهوی، وه ڕۆژ ئهگیرێ، بهڵام لهو حهلهدا ئهگهر ئادهمی لهسهر مانگ بێ، بۆ ئهوان زهوی ئهگیرێ، واته مانگ سێبهر له زهوی ئهکات، وه ڕووناکیی زهوی ئهگیرێ له مانگ، وه زهوی بهبێ ڕووناکی ئهمێنێتهوه.

کهواته گیرانی ڕۆژ و مانگ ڕێکهوتێکی تایبهتین، سا یازهوی بهری تیشکی ڕۆژ ئهگرێ له مانگ، وه یا مانگ بهری تیشکی ڕۆژ ئهگرێ له زهوی، ئیتر ئهمانه نه بههۆی جنۆکهوه ئهگیرێن، وه نه ئهکهونه ناو چاڵ و دۆڵ و دهرهی ئاسمانهوه وهك بڵاوه لهناو ژنان و پیاوانی نهخوێندهوارانی دوور له ئاوهدانی و خوێندهواران. وه زۆر نهنگ و شوورهییه لهم سهدهی بیستهمهدا بۆ گهلێکی وهك کورد که بهههزاران خوێندهواری بهرزی ههیه، وا بزانن که مانگ و ڕۆژ به هۆی جنۆکهوه ئهگیرێن، وه به تهق و هووڕ بیانترسێنن، تا دهوری مانگ و ڕۆژ بهر بدهن، ئهمڕۆ خوا ڕهوای بێنێ شارهکهمان شارێکی زانستگایی "جامعی"وه شارێکی هاوینهههوارییه، نزیك ده پانزه ههزار مامۆستای بهرز و قوتابیی خوێندهواری بهرزی تیایه، ههروهك هاوینان پڕه له میوانی دهرهوه، ئهوانهی ئهم تهق و هووڕه ئهکهن، چۆن شهرم ناکهن لهم خوێندهوارانه، وه لهم میوانه بهڕێزانه، ئهوانهی غهریبهن ئاخۆ چیمان پێ بڵێن، وه چهندمان پێ پێ بکهنن.

ئهی شاره زیرهکه تێگهیشتووهکه، ئهی کهڵه وریا پێگهیشتووهکه زۆر نهنگ و بهدناوییه گهلانی تر دهستووری بوونهوهر "کون" بدۆزنهوه، وه بهپێی ئهو دهستووره بچن بۆ سهر پشتی مانگ، کهچی ئێمهش تازه لهسهر زهوی له بنکی تهشت و مهنجهڵ بدهین بۆ بهربوونی مانگ، ئهو نهنگهی که شهوی شهممهی ڕابوردوو چهند تێ نهگهیشتوویهك هێنایان بهسهر شارهکهمانا، تا ڕۆژی دوایی لاناچێ! چونکه ئهگونجێ یهکێك لهو مامۆستا غهریبانهی که له شارهکهمانا بوون کتێبێك بنووسێ، وه باسی ئهم تهق و هووڕه بکات ئهو حهله تا جیهان بێ ئهو کتێبه ئهخوێنرێتهوه، وه به ههزاران مهردووم پێمان پێ ئهکهنن.

***

ئەگێڕنەوە ئەڵێن ئەو ڕۆژەی کە ئیبراهیمی کوڕی پێغەمبەر مرد، بەرێکەوت ڕۆژ گیرا، وە بوو بە مقۆ مقۆ لە ناو موسڵمانەکانا، ئەیانوت: لەبەر مردنی ئیبراهیم ڕۆژ گیراوە، وە بەلایانەوە وابوو کە ئەوە موعجیزەیەکی خواییە، وە ئاسمان تەعزییەی گرتووە بۆ مردنی ئیبراهیم، پێغەمبەر "دروودی خوای لێ بێ" کە ئەمەی بیست خێرا بە بیلالی فەرموو کە بانگ بدات، دوای بانگ کە موسڵمانەکان هەموو کۆبوونەوە پێغەمبەر چووە سەر دوانگە "منبر"، لە دوای سوپاس و ستایشی خوا فەرمووی: ئەی مسڵمانینە "الشمس والقمر آیتان من آیات اللّه، لا تخسفان لموت احد ولا لحیاته، فاذا رأیتم ذلك فافزعوا الی ذکر اللّه بالصلاة" واتە ئەی مسڵمانینە ڕۆژ و مانگ دوو نیشانەن لەسەر تاك و تەنیایی خوا، نە بە مردنی کەس ئەگیرێن و نە بەژیانی، هەر حەلێ ئەمەتان دی ناوی خوا بەرن بە نوێژ کردن".

ئەم نوێژ و پاڕانەوەیە بۆ ئەوەیە ئەگەر ترس و بیمێك ببێ لە دڵا نەمێنێ چونکە زۆر کەس پێی وایە کە ڕۆژ گیران و مانگ گیران ڕووی کردووەتە ئادەمی، جا بۆ ئەوەی ئەوە نەمێنێ نوێژێکی بۆ داناوە، تا تۆ لەو نوێژە ئەبیتەوە ئەویش بەر ئەبێت.

بەڕاستی هەرچی فەلاسیفە و زانایانی جیهان هەیە بە خوێندنەوەی ئەم ڕووداوە سەری شەرم، شکۆ دائەنەوێنن لەبەر بارەگای گەورەیی و بڵندیی پێغەمبەرا، وە هەموو دانئەنێن بەڕاستی و ڕاستگۆییی پێغەمبەر. چونکە ئەگەر پیاوێکی ڕاستگۆی حەق پەرست نەبوایە ئەم ڕووداوەی بەملیۆن ئەکرێ، وە بۆ ئەو ڕۆژە بەهرەیەکی زۆر گەورەی لێ وەرئەگرت، بەڵام لەمەوە دەرئەکەوێ کە ئەم پێغەمبەرە، پیاوێکی زۆر ڕاستگۆی ڕاست پەرست، وە خێرخواهی کۆمەڵی ئادەمی بووە، وە هەرچی ئارەزووی خۆیی بێ نەی بووە، کەوا لەو کاتە تەنگ و چەڵەمەیەدا، لەگەڵ بیستی کە موسڵمانەکان باش تێ نەگەیشتوون، خێرا هێنانییەوە سەر ڕێی ڕاست، وە چەند وتارێکی تیا فەرموو کە تا جیهان جیهان بێ، چلۆسك "مشعل"ی سەر ڕێگا بێ بۆ ڕاستگۆیان و خێر خواهانی ئادەمی.

***

ئەم تەقەکردن و لەبنکی مەنجەڵ دانە بۆ گرتنی مانگ لە زۆر کۆنەوە هەیە، ئەگێڕنەوە کە زانایەکی ئەستێرەشناس بووە لە زۆر کۆنا، یەکەم جار بڵاوی ئەکاتەوە کە لە فلان شەوا مانگ ئەگیرێ، ئەو دەنگوباسە بە پاشای وەخت ئەگاتەوە، ئەویش

عەقڵی نایبڕێ کە شتی وا پێشەکی بزانرێ، ئەنێرێ بەشوێن زاناکەدا و پێی ئەڵێت ئەگەر ئەم مانگە لەو شەوەدا نەگیرا من تۆ ئەکوژم، وە ئەگەر گیراش ئەوا خەلاتێکی باشت ئەکەم، ئەو شەوەی کە زاناکە دەستنیشانی کردبوو، مانگەکەی تیا ئەگیرێ، بەلام لەو حەلەدا پاشا لەخەوا ئەبێ، وە کەسیش ناوێرێ خەبەری بکاتەوە، ناچار زاناکە خەڵقێکی زۆر ئەهێنێ لە نزیك ماڵی پاشاوە دەست ئەکەن بە تەق و هووڕ و لە بنکی تەشت و مەنجەڵ دان تا پاشا خەبەری بێتەوە، وە بە چاوی خۆی بیبینێ، ئیتر لەو ساتەوە ئەم تەق و هووڕە بووە بە باو لەم ڕۆژهەلاتی ناوەڕاستەدا تەنانەت لە شیعری شاعیرەکانی ئێرانا زۆر جار ناو براوە، وە هەریەکەی بەجۆرێك، وە هەر کەسەی بۆ شتێك ناوی بردووە.

ئەگێڕنەوە کە کابرایەکی ئێرانیی هەتیوباز، ڕێی ئەکەوێتە گوزەرێکی گەورەی مزگەرەوە، کە لەسەد لاوە چەکوشکاریی تیا ئەکرێ، وە تەشت و مەنجەڵ و سینی و لەگەن ئەرەقێننەوە، کابرای شاعیر لە دوکانێك لەو گوزەرەدا چاوی بە شاگردێکی سادەی جوان ئەکەوێ، کە خەڵووز لە دەموچاوی نیشتووە، خێرا شیعرێکی فارسیی بەسەرا هەڵ ئەدا، وە تەشبیهی دەموچاوی ئەو کوڕە ئەکات بە مانگی چواردە کە بە تۆزی خەڵووز گیراوە، وە ئەم هەموو تەق و هووڕی تەشت و مەنجەڵەش کە بە چەکوش لێی ئەدەن گۆیا لەبەر گرتنی مانگی ڕوخساری ئەو کوڕەیە ئەڵێ:

بەروی بەچەی مزگەر نشستە گەردی زخال

صدای مس بە فلك میرسد کە ماە گرفت

واتە تۆزی خەڵووز کەوتووەتە سەر ڕوخساری شاگردی مزگەر، دەنگی مسیش ئەگاتە ئاسمان کەوا مانگ گیراوە.

بەلام ئەمڕۆ بە هەمە حاڵ ڕۆژی ئەم بیر و باوەڕە هیچ و پووچانە نەماوە، هەروەك ڕۆژی ئەم جۆرە شیعرانەش نەماوە، ئەگەر ڕاستتان ئەوێ ئەمڕۆ ڕۆژی زانین و زانستی و خوێندن و خوێندەوارییە و بەس.

چلەی پیرەمێرد

داخی گرانم تا دوێنێ بوو، هەر کەسێك بمردایە و کۆچی دوایی بکردایە، پیرەمێرد بە قەڵەمە ڕەنگینەکەی، وە بە شیعرە شیرینەکەی، لە ڕۆژنامە جوانەکەی "ژین" یا بۆی ئەلاوانەوە، وە بەپەخشان و هۆنراوە "نثرو نظم" شینی بۆ ئەنووسیی، کەچی ئەمڕۆ ئێمە –داخی بە جەرگم– ئەو ئەلاوێنینەوە و شینی بۆ ئەکەین، فرمێسکی بۆ هەڵئەڕێژین.

بەڵێ: ئەمە دەستوور و باوی جیهانە، هەر گوڵێك دەم بداتەوە و بگەشێتەوە، ئەبێ لە پاشا سیس ببێ و هەڵبوەرێ، وە هەر ئەستێرە و مانگ و ڕۆژێك بەجوانی هەڵبێ، ئەبێ لە پاشا بەڕەنگ زەردی ئاوابێ، ئەمە ڕێگایەکی ناچارییە لە جیهانا بۆ هەموو شتێك، واتە هەرچی لە دەرگای بوونەوە هاتە ژوورەوە، ئەبێ لە دەرگای نەبوونینەوە بچێتە دەرەوە، هەروەك مەولەوی ئەڵێ:

خەم بیم یانی های پێم مەدۆ خەبەر
جە دەرگای هەستیی تشریف بەر وە بەر

بەڵێ هەموو کەسێك ئەمرێ و ئەکرێ بەژێر خاکەوە، وە ئەچێتەوە پەردەی نەبوون، بەڵام خۆشی و خۆشبەختی بۆ ئەو کەسەی کە بەکردار و گوفتار و ڕەفتاری چاك ناوێکی پاك و کردەوەیەکی چاك بە یادگار بۆ خۆی بەجێ دێڵێ، هەزار ڕەحمەت لە شاعیری بە ناوبانگ حاجی قادری کۆیی کە ئەڵێ:

مەرگ و ژین میسلی سێبەر و تاوە
ئەوی باقی بمێنێ هەر ناوە

بەڵێ پیرەمێرد سییس بوو، وە هەڵوەری، بەڵام ناوی شاعیریی بەئاسمانی شیعر و وێژەوە. وەك ڕۆژ ئەدرەوشێتەوە، پیرەمێرد مرد و کۆچی دوایی کرد، بەڵام شیعرەکانی بووە بە وردی زبانان و هەمیشە ئەخوێنرێتەوە.

شیعرەکانی پیرەمێرد وەك دەرمان، دڵی بریندار چاك ئەکاتەوە، یا وەك ئاوی ژیان مردوو زیندوو ئەکاتەوە، ئەگەر ڕاستت ئەوێ پیرەمێرد وەك مەکینەی وێنە گرتن بە شیعری ڕەنگینی خۆی وێنەی گەلێ چەشمەندازی ڕەنگاوڕەنگی کوردستانی بۆ

گرتووین، هەروەك داستانی گەلێ بەسەرهاتی گەلەکەمانیشی بۆ نووسیوین، وە لە دوای خۆی بە یادگاری بۆی بەجێ هێشتووین.

پیرەمێرد تاقانە شاعیرێکی کوردە کە بیری بەرز و مەبەستی وردی قووڵی ئێجگار زۆرە، پیرەمێرد مەبەستی بەرز لە ئاسمانی ڕەوانبێژییەوە، وەك عەنقا ڕاو ئەکات و ئەیهێنێتەوە خوارەوە بۆ ناو قەفەزی وتاری ڕەنگینی خۆی.

پیرەمێرد تاقانە شاعیرێکی کوردەوارییە کە هەوڵی داوە، کە هەر بە کوردی پەتی بنووسێ، وە تا بتوانێ وتەی بێگانە بەکار نەهێنێ، یەکێك ئەگەر بە چاوێکی وردبوونەوە تەماشای ئەو شیعرانەی بکات کە لە ژێر عنوانی: (من و ئەستێرەکان)دا وتوویەتی بە کوردییەکی پەتیی وا کە ئەڵێی ئاوی ڕەوانە، سەری سوور ئەمێنێ لەو قسە شیرینانە کە لەو بەرگ و کاڵا جوانە ڕەنگینانەدا نیشانی داوە.

لە دوای حاجی قادری کۆیی یەکەم شاعیرێك کە بە شیعری نیشتمانی بانگی دابێ بە گوێچکەی کوردەواریدا پیرەمێردە. بەڕاستی شیعرە نیشتمانییەکانی لەوانەن ئەگەر بەسەر مردووی قەبرستانا بخوێنرێتەوە زیندووی بکاتەوە.

کوڕم ئەوێ کە بتوانێ (شینی شەهیدەکان)ی بخوێنێتەوە، بەڕاستی شینی یەکەم و دووهەمی پارچە ئاگرێکە بۆ خۆی کە لە کوورەی دڵێکی ئاگرینەوە هاتووەتە دەرەوە، بۆیە کوتوپڕی ئەچزێ بە پەڕەی دڵی هەموو کوردێکا کە بیخوێنێتەوە.

پیرەمێرد لە پاش ئەوەی کە لە ئەستەمبووڵ گەڕایەوە، تێ گەیشت کە وێژەی کوردی داستانی لاسایکردنەوە "تمثیل"ی وای نییە کە بەکاری شانووی لاسایکردنەوە بێ، وە لەم ڕووەوە زمانی کوردیی ناتەواو، وە لە دوای زبانە زیندووەکانی ترەوەیە، وە بەڵکو لەم ڕووەوە لە دوای زمانی کوردی زازاشەوەیە ئینجا بۆ لابردنی ئەم کەم و کووڕییە، هات داستانی (مەم و زین)ی (أحمدی خانی)– کە بەکوردیی زازا نووسراوە– کردی بە کوردیی سلێمانی، وە بە پەخشان و هۆنراوە نووسی، وە بە شەش پەردە تەواوی کرد.

هەروەها داستانی (دوانزە سوارەی مەریوان) و (محمود ئاغا شیوە کەڵ)یشی نووسی، کە هەردووکیان دوو داستانی ئازایی و قارەمانیی کورد نیشان ئەدەن، وە پیرەمێرد لە ژیانی خۆیا ئەمانەی لەسەر شانۆ بۆ کرا بەلاسایکردنەوە، وە بەچاو پێکەوتنی چاوی ڕوون بووەوە.

پیرەمێرد کەلەپوورێکی شیعر و وێژەی کوردیی وای بۆ بەجێ هێشتووین کە لە هەموو کاتێکا، وە لە هەموو شوێنێکا شانازیی پێوە بکەین.

پەندی پێشینانی پیرەمێرد– کە چوار پێنج هەزار شیعرە، دەفتەر ″سجل″ێکی پەند و ئامۆژگاریی زۆر بەرزە، هەروەك ڕۆژنامەی (ژیان) و (ژین) دەفتەرێکی زۆر جوانی بەسەرهاتی بیست و پێنج ساڵی لیوای سلێمانی و کوردستانی عێراقە.

پیرەمێرد ئەوەندەی کە لە کوردیدا شاعیرو خاوەن قەڵەمە، ئەمەندەش لە فارسی و تورکیدا شاعیر و نووسەر و بەهرەمەند و خاوەن بیری بەرزە، خوا ئەیزانێ پارچە هۆنراوە و پەخشانی وای هەیە لە فارسی و تورکیدا کە مایەی شانازیی گەلی تورك و فارسە.

هیوادارین بە هیمەتی مەردانەی کەس و کارە خۆشەویستەکانی کە زۆر زوو دەست بکەن بەکۆکردنەوەی شیعرەکانی و لەچاپدانی دیوانەکەی، تا هەموو کەس تێکڕا لێی بەهرەمەند ببێ.

لەخوام ئەوێ پاداشی پیرەمێرد بداتەوە بەپێی ئەو خزمەتەی کە دەربارەی زبانی کوردی کردوویەتی، وە یارمەتیی کەس و کارەکانیشی بدا کە هەموو نووسراوەکانی کۆ بکەنەوە، وە بەجوانی و قەشەنگی پێشکەشی گەلە هەژارەکەی بکەن.

زانین[1]

زانین سنوور و پایانێك، وە ئەندازە و بڕانەوەیەکی نییە، وە بیری ئادەمی هەرگیز ناتوانێ بەگردی زانینا بگەڕێت، وە ئەمپەڕو ئەوپەڕی بکات، ئەوەتی جیهان جیهانە هەر قورئان زانیویەتی باسی گەورەیی و بێ پایانیی زانین بکات، کە ئەفەرمووێت: (ولو أن ما في الأرض من شجرة اقلام والبحر يمده من بعده سبعة أبحر ما نفدت كلمات اللّه) واتە ئەگەر هەرچی دار و درەختی سەرزەوی هەیە هەمووی قەڵەم بێت، وە هەرچی دەریای جیهان هەیە بە حەوت ئەوەندەی ترەوە مەرەکەب بێت، (وە بەو هەموو قەڵەم و مەرەکەبە زانین و زانستی و نهێنی جیهانی پێ بنووسرێت) نابڕێتەوە و دوایی نایەت.

یەکێك ئەگەر زۆر باش ورد ببێتەوە تێ ئەگات کە پاشای بەڕاستی لە جیهانا هەر زانینە وە بەبێ زانین نە پاشایەك لە جیهانا بووە و نە هەیە و نە ئەبێت.

مەردووم ئەگەر باش ورد ببێتەوە لە فاتحینی کلدانی وەك (سمیرامیس) و ئەوانی کەی تر کە بەدوایا دێن– کە تا سنووری "تاتار" و "هیندستان"یان گرت– تێ ئەگەن کە ئەو هەڵکەوتووی سەرکەوتووانە کلدانی نەبوون، بەڵکو عیلم و زانین بووە، کە بە پێی ئەو ڕۆژە لە دەوڵەتانی تر زاناتر و داناتر بوون.

میسرییەکان کە خاکی خۆیان پان و پۆڕ و گەورە و فراوان کرد، وە (رام سیس)ی دووهەم تا هیندستانی گرت، ئەوانە میسری نەبوون، بەڵکو عیلم و زانین بووە، کە لەو ڕۆژەدا ئەوان لە هەموو گەلێك زیاتر خۆیانیان پێی ئارایش داوە.

فینیقییەکان کە بەرەبەرە بە کەشتیی پچکۆلە پچکۆلە هەموو خاکی یۆنان و ئیسپانیا و پرتەگالیان گرت، وە پیت و بەرەکەتیان لێ ئەهێنانەوە بۆ وڵاتی خۆیان، ئەوان فینیقی نەبوون، بەڵکو عیلم و زانین بووە، کە بەم ڕەنگە دەسەڵات و تەوانایی خۆی نیشان داوە.

ئەسکەندەر هەرگیز لە یۆنانەوە بۆ هیندستان نەهاتووە و هیندی نەگرتووە، بەڵکو ئەوی هیندستانی گرت عیلم و زانین بوو.

(١) ئەم وتارە بڵاو کراوەتەوە لە ژمارە (١)ی ساڵی (٩) لە گۆڤاری (گەلاوێژ)دا وە بەشی زۆری لە وتارێکی سەید جەمالەدینی ئەفغانی وەرگیراوە کە بەفارسی نووسیویەتی.

هۆڵندەیەکی شەش ملیۆنی هەرگیز بە هێزی بازووی خۆی درگەکانی هیندی ڕۆژ هەڵاتی "جزائری هیندی شەرقی" -کە حەفتا ملیۆنە- نەیگرتووە، بەڵکو عیلم و زانین گرتوویەتی و دیلی ژێر دەستی خۆی کردووە.

جوولەکەی پەراگەندەی جیهان، بەجوولەکەیی خۆیانەوە ئەمڕۆ کە لەناو جەرگەی عەرەب و موسڵمانانا (فلسطین) داگیر ئەکەن، وە بەیداخی خۆیانی لەسەر هەڵئەدەن، بەئازایی و جەنگاوەریی خۆیانەوە نییە، بەڵکو بەعیلم و زانینە، کەوا هەموو دەوڵەتە گەورەکانی جیهانیان وا لێ کردووە کە دان بنێن بەبوون و سەربەخۆییان لە فەلەستینا.

ئینگلیز کە بە هەموو جیهانا دەستی درێژ کردووە و پەل و پۆی هاوێشتووە وە هەرگیز ڕۆژ لەسەر بەیداخی ئاوا نابێت، بە ئازایی و جەنگاوەری و زۆری بازووی خۆی نییە، بەڵکو بەعیلم و زانینە، کە هەموو کاتێك، وە لە هەموو شوێنێك گەورەیی و دەستدرێژیی خۆی نیشان ئەدات، وە نادانی هیچ چارەیەکی نەدۆزیوەتەوە تەنیا ئەوە نەبێت کە سەری خۆی کز کات لەبەر دەمی پاشایەکی دەستداری بە دەسەڵاتی وەك عیلم و زانینا، وە هەمیشە بەندەیی و نۆکەریی خۆی بکات.

هەر لە سایەی عیلم و زانین بوو کە دەستەی ئەوروپا

ئەم فەزایەی بینی ئەرز و ئاسمانی شینی گرت

کە وابوو لە سەرەتای جیهانەوە تا ئەمڕۆ هیچ پاشایەك لە سنووری عیلم و زانین دەرنەچووە، بەڵام ئەم پاشای بەڕاستییە، وە ئەم خواوەندی سەرزەوییە -کە زانینە- هەر دەمێ پایتەختەکەی خۆی لەلایەك دائەکوتێت، دەمێ لە ڕۆژهەڵاتەوە ئەیبات بۆ ڕۆژئاوا، دەمێ لە ڕۆژئاواوە ئەیبات بۆ ڕۆژهەڵات.

هەر علم و زانینە کە وا ئادەمیی گەیاندە مانگ، وە بە دەوریا سووڕایەوە ڕەسمی لە هەموو لایەکەوە گرت، وە بەیداخی لەسەر هەڵدا.

هەر زانینە کە سەد تەن ئاسن و زەلام ئەفڕێنێ بەئاسمانا، وە هەزار میل لە سەعاتێکا ئەبڕێ.

هەر زانینە کە کەشتیی سێ سەد هەزار تەنیی وەك فڕفڕۆکە ئەسووڕێنێتەوە بەسەر دەریادا، وە لە چەن ڕۆژێکی کەما چەرخەیەکی زەوی ئەکات.

هەر زانینە کە ڕێگای ئاسنی وەك تانوپۆ ڕاکێشاوە لەم پەڕی جیهانەوە بۆ ئەو پەڕی

جیهان، وە شارێکی بەسەرا ڕائەکێشێت.

هەر زانینە کە شەوی تاریکی سەر زەویی بە کارەبا ڕووناك کردووەتەوە، وە کردوویەتی بەچراخان.

هەر زانینە کە بەهۆی کارەباوە گەرمیان ئەکات بە کوێستان و کوێستان ئەکات بە گەرمیان.

هەر زانینە کە بەرهەڵستیی (ماجینۆ) و (سیغفرید)ی بڕی و تواندییەوە.

هەر زانینە کە بەهۆی رادیۆوە هەموو جیهانی کردووە بەیەك قوتابخانە، وە هەموو ئادەمیشی کردووە، بە قوتابیی ئەو قوتابخانەیە، بەڕەنگێکی وا ئەگەر لەو پەڕی جیهانەوە قسەیەك بکرێت لەم پەڕی جیهانەوە ئەیبیسیت.

هەر زانینە کە لەگەڵیّ لاوە دەریای کردووە بە زەوی و زەویی کردووە بەدەریا.

هەر زانینە کە وەك مەمکی دایك، نەوت و خوێنی ڕەشی زەوی ئەمژێ، وە زێڕ و زیوو هەموو جۆرەکانی تری لیّ دەردەهێنێت.

هەر زانینە کەوا یەکسەر هەموو جیهانی کرد بە بازاڕی خۆی، وە هەرچییەکی ببێت وەك مەزاتخانە تیا هەڕاج ئەکات و ئەیفرۆشێت.

هەر زانینە کەوا گەلێکی کردووە بەخاوەن ئاغا و گەلێکی کردووە بەنۆکەر و خزمەتکار، هەزار ڕەحمەت لەو شاعیرەمان کە دەڵێت:

عیلمە ئەسبابی تەرەقی قەوم و سەربەرزیی بەشەر
عیلمە ڕووناکیی ژیان و لابەری جەهل و کەدەر
عیلمە حەربەی ئینتیقام و ئایەتی فەتح و زەفەر
عیلمە مایەی زیندەگانی بەرزو خۆش بەختی و هونەر

ئەگەر زۆر باش ورد ببینەوە تیّ ئەگەین کە هەرچی دەوڵەت و دارایی هەیە لە جیهانا هەمووی بەری زانینە، چونکە هەمووی دەستکەوتی پیشەو بازرگانی و کشتوکاڵە، ئەمانەش دەست ناکەون بەبیّ زانینی عیلمی زراعەت و میلاحەت و ژمارە "حساب" و ئەندازە "هندسە" و ڕاکێشانی قورسایی "جر الاثقال".

کە وابوو ئاشکرا و نمایان بوو کە هەرچی دارایی و دەستکەوتێك هەیە هەمووی بەری زانین و عیلمە، وە دەوڵەت نییە بەبیّ زانین، وە دەوڵەمەندی نەبووە و نابێت بەبیّ

زانین، خولاسه ئەم جیهانە جیهانی پیشە و صنعەتە، وە جیهانی علم و زانینە، ئەگەر زانین نەمێنێ لە ئارادا ئادەمی نامێنێ لە جیهانا.

کە وابوو زانینی تاقە کەسێك بەرانبەری هێز و تەوانایی دە کەس سەد کەس و هەزار کەس و دە هەزار کەس و سەد هەزار کەسە، هەر لەبەر ئەمانەی پێشووە کەوا خوا لە قورئانا لە سەد شوێن ناوی عیلم و زانین ئەبات، وە لەهەر شوێنەی بەجۆرێك هانە هانەی مەردوومی لەسەر ئەدات:

دەمێ سوێند ئەخوات بە قەڵەم و مەرەکەب نووسین و ئەفەرموویێت (ن. والقلم وما یسطرون) واتە سوێند بەمەرەکەب و قەڵەم و نووسین.

دەمێ ئەفەرموویێت "هل یستوی الذین یعلمون والذین لایعلمون" واتە ئایا خوێندەوار و نەخوێندەوار وەك یەکن؟ واتە نەخێر.

دەمێ پایەی خوێندەوار بەرز ئەکاتەوە و ئەیکات بە سێهەمی خوا و فریشتە، وە ئەفەرموێت (شهد اللّه أنه لا اله الا هو والملائكة والو العلم قائما بالقسط) واتە خوا و فریشتە و خوێندەوارانی بەرز شاهیدی ئەدەن لەسەر تاك و تەنیایی خوا.

دەمێ بە پێغەمبەر ئەفەرموویێت: (وقل رب زدنی علما) واتە بڵێ: خوایە علم و زانینم زۆر کەیت.

لە شوێنانی ئاوەدانی خوا پێداو، بە قەد ئەستێرەی ئاسمان خوێندەوار و پێشەوا و بزانی تیایە، وە هەر کۆمەڵەی لە جۆرە زانینێکا پسپۆڕ و هەڵکەوتووە، وە هەریەکە وەك پێغەمبەرێك ناوچەیەك ڕووناك ئەکاتەوە، وە کۆمەڵێك پەروەردە و پەروەرش ئەکات، بە پەروەردەکردنێکی ڕاست و دروست، وە بەڕەنگێکی وا کە ببن بە پیاوی پاشەڕۆژ و ئەندامێکی بەهێز و بە کەلك بۆ کۆمەڵە و گەل، خوا نەکات مامۆستایەك لە چوارچێوەی دەرسەکەی خۆی بچێتە دەرەوە، یا دەست بەرێ بۆ بیروباوەڕی قوتابییەك، یا ناوی یەکێك یا لایەك بەرێت، یا دەخلی بەسەر شتێکی ترەوە ببێت.

پێویستە بزانین کە مەبەست لە پێشەوا و خوێندەوار ئەو زانا بەزرانەن کە زانین و خوێندەوارییان وەك ڕۆژ درەخشان و وەك مانگ پەخشان بێت، وە لەگەڵ هەڵات لە ئاسۆی ژیری و بیری بەرزی ئەو زانایانەوە، بەجارێك مێشك و دڵ و دەروونی گەلەکەمان ڕووناك بکاتەوە بە ڕەنگێکی وا کە هەموو لایەکیان چاکی و سوود و زیانی دین یا دنیای بۆ ڕووناك بکاتەوە، وە مەبەست لە مامۆستا و خوێندەوار

ئەوانەن کە بەکرداری ڕەنگینی خۆیان، ئەندامی پەراگەندەی کۆمەڵە بنووسێنن بەیەکەوە، وە بە گوفتاری شیرینی دڵی دڵ مردووان زیندوو، وە برینی دڵ بریندااران چاك بکەنەوە، وە بەڕەوشت و خووی بەرزیان ڕێگای خۆشی و خۆشبەختیی کۆمەڵە ڕووناك، وە بە پەند و ئامۆژگاریی جوانیان دەروونی چڵکنی پیسیان پاك بکەنەوە.

مەبەست لە خوێندەواریی کۆمەڵە ئەمانەن، نەك ئەو پێشەوایانەن کە لە ژێر خێوەتی خرافات و پڕو پووچا چوار مەشقی لێی دانیشتوون، وە بە شتی پڕوپووچەوە خەریکن، یا وەك کوندە بەبوو لە گۆشەیەکی تاریك و نووتەکی وێرانا بووسە ئەخۆن، وە ناوبەناو های و هووی و گرمە و نرکەیەك لە سنگیانەوە دێت، وە بەنەرمانی جیهان و وێرانبوونی ئاسمان و زەوی موژدە ئەدەن، خۆیان کوێرن کەچی ئەیانەوێ ببن بە چاوساغی کۆمەڵە، خۆیان گومڕان کەچی بەڕەهبەر، خۆیان ئەدەنە قەڵەم.

مەبەست لە مامۆستا ئەوانەی پێشوون کە باسمان کردن، نەك ئەو خوێندەوارانەن کە هەمیشە بەرەفتاری ناشیرینی ناپەسەند لاساییی هەرزە و سەرسەرییەکانی ڕۆژئاوا ئەکەنەوە، وە هەر ڕۆژەی بە بیر و باوەڕێکەوە دێنە پێشەوە، وەك گوڵەبەڕۆژە دەمێ ڕوویان لە ڕۆژهەڵات و دەمێ ڕوویان لە ڕۆژئاوایە، یا وەك مام گورگ دەمێ قوڕە سوور لە خۆیان هەڵئەسوون و دەمێ قوڕە ڕەش، ئەمانەش هەمووی هەر بۆ خواردنی تیتلە و بیبلەکانە، خولاسە هەر ڕۆژێك چی باوبێ ئەوان ئەوەن، وە هەمیشە جەنگ و بەربەرەکانێ ئەکەن لەگەڵ گیانی پاك و ڕەوشت و خووی بەرز و جوانیی باوباپیر و پێشینانیان، وە بەبێ ئاگاداری ڕیشەی درەختی هیوای خۆیان و گەلیان دەردێنن لەبن، وە گەورەترین خزمەت ئەکەن بە بێگانەی زۆرداری ستەمکار، هەی خاکمان بەسەر بۆ خۆمان و پێشەواو خوێندەوار و مامۆستا و تێگەیشتووانمان. ئەگەر ڕاستت ئەوێ ئەمانە زانا و خوێندەواریان پێ ناڵێن، بەڵکو نیشانەی بەندی و دیلین، وە پێشڕەوی مردن و وێرانین.

مەشکەڕەش(١)

دەردێکی زۆر کوشندە و خراپمان تووش بووە، کە ئەویش دەردی مەشکە ڕەشە، جاران لەم ڕووەوە هەر تەمەڵ و تەوەزەل و ئیش نەکەر و تەکیە نشینەکان بەدناو بوون، کە لەبەر هەژاری و بێ کاری چاویان بڕیبووە خواردن، وە شێخ ڕەزای تاڵەبانیش پێی ئەوتن:

ئەم تەکیە نشینانە چ سۆفی و چ دەروێش

بۆ مەشکە ڕەشە هەرچی ئەکەن تاڵیبی قووتن

بەڵام ئێستا هەرچی تۆ ملی ئەگریت، سکی ئەڵێی دەفی تەکیەیە، بە هیچ پڕ نابێتەوە. هیچ مەبەستێکی نییە لە ژیاندا، تەنیا مەشکە ڕەش نەبێت، ئەتوانم بڵێم زۆر کەس وا دەزانێت کە ئەبێ بژی بۆ ئەوەی بخوات، نەك بخوات بۆ ئەوەی بژی، هەروەك ئامانجمان لە ژیانا هەر خواردن بێت وایە، ساڵ دوانزە مانگە هەموو بیر و هۆشمان هەر بەلای خواردنەوەیە، لە ماڵا هەر قسە لە خواردنە، لە دەرەوە هەر قسە لە خواردنە، ئەگەر باسێکی وێژە یا مێژوو یا هەر زانیارییەك بێتە پێشەوە، دانیشتووان هەموو لووت ئەکەن بەولاوە، وە بەئاشکرا ئەڵێن دوو قسەی قۆڕ لەمە خۆشترە، دیارە قسە قۆڕەکەش هەر باسی مەشکە ڕەشە.

هەر چێکمان دەست ئەکەوێت هەمووی ئەدەین بە خواردن بۆ مەشکە ڕەش، بەڕاستی مەشکە ڕەش پارە و پووڵی بەدەستەوە نەهێشتین، ماڵێکی دوو سێ سەر خێزانی کیلۆیەك گۆشت و دوو کیلۆ برنج ئەخۆن بە مەنجەڵێك شلەوە، بەڵام ئەبێ قوبوولیەکەش ئەمەندە چەور بێ، بەشی چێشتێك ڕوون لە بنکی مەنجەڵەکەدا بمێنێتەوە، وە شلەکەش پەنجەیەك ڕوونی بەسەرەوە بێت، بەشی زۆر خواردنی شاری سولەیمانی قوبوولیی نێرگسیی گوێسوانەدارە بە بامێوە، یا قوبوولیی بەترشە بە گۆشتی سوێر خوێ و چێشتی باینجانەوە، یا قوبوولی بە تەماتەیە بە پەتاتەوە، یا پەردە پڵاوە بە فاسۆلیاوە. یا قوبوولیی ساوەر و قەرە خەرمانێکە کە لەناو ڕۆنا چەکەرەی هەڵهێنابێ، بە کشمیش و پیازاوەوە، یا کفتەی ناودار و یاپراخی ڕەنگاوڕەنگە، گیپە کەشکەك و دۆکەشك و ڕۆنی مەڕ پەزێری پایزانت بیرنەچێتەوە، کە

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (٦)ی گۆڤاری "ڕۆژی نوێ"ی ساڵی یەکەم بڵاو کراوەتەوە.

حەفتەیەك لەسەریەك كەرەسەی بۆ ئەخەن و لەگەڵیا خەریك ئەبن.

ڕۆژێك ئەگەر بمانەوێ شتێكی سووك بخۆین، ئەو ڕۆژە هێلكە و قاورمە، یا خورما و ڕۆنی نێرگسی، یا هێلكە و كەرە، یا شلكێنە و كەلانە، یا سیپال بە ڕۆن، یا كوببەی ساوەر، یا حەڵوای گوڵە زەرد كە بخۆین ئەوە هەر دەروون سافكردنە، باشە ئەوا ئەم شتە خۆشانە ئەخۆین بە نۆشی گیانمان بێ. بەڵام هەر چەند ئەكەین تێر ناخۆین، وە سێ ژەمە، تا بینە قاقامانی تێ ئەكەین.

داخی ئەمانە هەمووی لەلایەك داخی سەر زیافەتیشمان لەلایەك، لە پاش تیكە گلاندن نان خواردنێكی تێر و پڕ، ئینجا خاوەن ماڵ دەست ئەكات بە سوێندانت: تو خوا ئەگەر ئەم ڕانە مریشكە، یا ئەم سنگە ناسكە، یا ئەم سمتە جوڵە چەورە نەخۆیت.

خۆ ئەگەر زیافەتی گیپە بێ ئەوە هەر مەپرسە، لە پاش ئەو شەن و كەوەی كە ئەیكەین، وە ئەو تێرخواردنەی كە هەموومان ئەیزانین، ئینجا بەسوێندەوە ئەبێ ئەم پێچكە ناسكە بخۆیت، لە پاشا ئینجا ئەڵێ: ئەم لمۆزە بووە بەكەرە، ئەوەت تەواو نەكردووە ئینجا ئەڵێ: تكا ئەكەم ئەو شیلاوگە بخۆ هێشتا لەوە نەبوویتەوە ئینجا ئەبێ لەبەر خاتری من ئەم زمانە كولاوەم بۆ بخۆیت، لە دوای هەموویان ئینجا بەلەمێك مێشكت ئەخەنە بەردەم، هەر بەم ڕەنگە تا ئەگاتە كرکراگە و ئێسقانی پەنا گوێچكە، لە پاشا بە هەناسكە برێ كە ئەگاتە ماڵەوە، خێرا لێی ئەكەوێ، ئینجا سا یا خۆی رزگاری ئەبێت، وە یا پەلە پەل بگەن بە پزیشك دەرمانی ڕەوانیی بداتێ، یا دەستووری بكات، ئەمانە هەمووی لە كاتێكایە كە هەزاران مەردوومی برسی هەن كە بەبێ شێو سەر ئەنێنەوە، توخوا ئەگەر دەسەڵات ببێ ڕەوا نییە ئەو خواردنە زۆرە نیوەی بدرێت بەو هەژارانە ئەوانیش ئینتەلا نەكەن و ئەمانیش نەمرن لە برسانا؟!

بەشی زۆر نەخۆشیمان نەخوازەڵا لە مانگی ڕەمەزانانا لە زۆر خواردنەوەیە، كە لە دواییدا سەر ئەكێشێ بۆ مردن، سەرت نەیەشێنم هەرچێكمان دەست ئەكەوێت، یا ئەیدەین بە خواردن، وەیا ئەیدەین بە دەرمان بۆ نەخۆشیی سكمان.

خۆشی بۆ ئەو گەلانەی كە فێری خواردنی خۆش نین، وە خواردنیان هەر بۆ ئەوەیە كە پێی بژین، بەدبەختیش بۆ ئەو گەلانەی كە فێری خواردنی خۆشن، وە نەوسن و چڵێسن، وە ئەیانەوێ بژین هەر بۆ ئەوەی كە بخۆن.

من ناڵێم خواردنی خۆش خراپە، بەڵام ئەڵێم زۆر خواردن و دەستبلاویكردنی

خراپە، وە سەرکردنە سەر خواردن بە ڕەنگێکی وا کە هەرچێکت دەست کەوێت بیدەیت بەخواردن بۆ مەشکەڕەش خراپە، قەت بووە شاری سولەیمانی ساڵی سەد هەزار دینار بدات بە شووتیی مووسڵ و بامێ و تەماتە و پاقلە و گەڵا مێو و میوەی بەغدا تا هی خۆی پێ ئەگات.

بێگومانم ئەوەی هەموو ماڵێك لە سولەیمانی ساڵە و ساڵ ئەیدا بە زەخیرەی ساڵەکەی و دایئەنێ لە کووپە و گۆزە و دیزە و بەرمیل و گونیە و کەندوودا. لە شوێنانی تر شەریکەیەکی پێ دائەنرێ، وە هەزاران دینار بۆ ناوخۆی ڕائەکێشێ.

توخوا نەنگ و شوورەیی نییە بۆ ئەو پیاوانەی کە بیست سی ساڵ مووچەخۆری دەوڵەتن، وە هەموو مانگێك دەستەوارەیەك دینار وەر ئەگرن، کەچی لەبەر مەشکە ڕەش، کولانەیەکیان نییە کە دوای مردنی خۆیان، مناڵەکانیان تیا ستار بگرن.

یا نەنگ و بەدناوی نییە بۆ ئەو پیاوانەی کە دەستمایەی باش و دەستکەوتی چاکیان هەیە، کەچی بەشی مەشکە ڕەشیان ناکات، وە هەمیشە لە پێناوی مەشکە ڕەشا، قەرزارن.

خۆڕایی نییە کە قورئان ئەفەرمووێ: (کلوا واشربوا ولا تسرفوا) واتە بخۆن و بخۆنەوەو زیادەخۆری مەکەن.

بەڵام داخی بەجەرگم، ئەمەندە چاو چنۆکین، ئایەتەکەشمان وەك نەعنا هەڵگێڕاوەتەوە وەك شاعیری ئێرانی ئەڵێ:

کلوا واشربوا را تو درگوش کن
ولا تسرفوا را فراموش کن

واتە:

"کلوا واشربوا" تۆ بگرەرە گوێ
"ولا تسرفوا" لە بیرت بچێ

***

وەفای سەگ و بێ وەفایی ئادەمی

سەگ گیاندارێکی بێ زبانی، بێ زیانی، پێ بزانی، بەسزمانە، لە ماڵێك کە پارچە نانێکی خوارد ئیتر ئەو بەردەرگایە بەر نادات، یا لە یەکێکەوە کە پارچە کولێرەیەکی دەست کەوت ئیتر بەجێی ناهێڵێ، وە کلکەلەقێی بۆ ئەکات، بەڵکو لەوانەیە کە خۆی بکات بە باڵا گەردانی و سەری بەقوربانی.

سەگ لە دەوری بەردەوە لەگەڵ ئادەمی وا هاتووەتە خوارەوە و خزمەتی ئەکات و بەدەوریا دێ و پاسی خۆی و ماڵ و منداڵی ئەکات تا ئەمرۆ، بەڵکو تا جیهان بێت.

ئەگێڕنەوە کە پێغەمبەر "درودی خوای لێ بێ" جارێکیان پیاوێك ئەبینێ بە کوژراوی لە دەشتێکا، ئەپرسێ: ئەمە بۆ کوژراوە: ئەڵێن مەڕێکی دزی لە ڕانی "أبو زهرة" سەگی ڕانەکەش هەڵمەتی بردە سەری و کوشتی. پێغەمبەر دەربارەی ئەو دزە ئەفەرمووێ: "قتل نفسه، وأضاع دينه، وعصى ربه، وخان أخاه، وكان الكلب خيرا من هذا الغادر" واتە خۆی بە کوشت دا و دینی خۆی لە دەست دا و بێ فەرمانیی خوای خۆی و ناپاکی لەگەڵ برای خۆیا کرد، وە ئەو سەگە گەلێ لەم ستەمکارە باشترە.

لە پاشا پێغەمبەر فەرمووی بەوانەی کە لەوێ بوون: ئایا ناتوانن ئێوەش ئاگاداری سەر و ماڵ و نامووسی برای خۆتان بکەن، وەك ئاگاداریکردنی ئەم سەگە بۆ ئاژەڵی خاوەنەکەی خۆی؟

سەگ خاوەنەکەی خۆی زۆر خۆش ئەوێ، وە هەر چەند بچێتە لای لێی نزیك ئەکەوێتەوە، وە کلکەلەقێی بۆ ئەکات و یاری لەگەڵ خۆی و منداڵەکانی و دەست و پێوەندیا ئەکات، وە بە گاڵتەوە گازیان لێ ئەگرێ بەجۆرێك کە ئازاریان پێ نەگەیەنێ، لەگەڵ ئەمیشە کە کەڵبەی سەگ لەوانەیە کە بەرد بشکێنێ، تەنانەت ئەگەر خاوەنەکەی لێی بدات یا دەری بکات سەبر ئەکات، کە بانگی کردەوە خێرا ئەچێتەوە لای، وە ئەگەر فرۆتی یا دای بە یەکێکی تر، دان بە خۆیا ئەگرێ.

سەگ بە تێکڕایی مەردایەتییەکی تری هەیە کە لە کەم کەسا هەیە، ئەویش ئەوەیە تا دوژمنەکەی بە پێوەبێت و بجووڵێت پێی ئەوەرێت، کە لەگەڵ دانیشت لەسەر زەوی، ئیتر دەستی لێ هەڵ ئەگرێت! چونکە بەزەبوونی ئەزانێت، بەڵام بەشی زۆری ئادەمی بە پێچەوانەی ئەمەوەن، وەتا دوژمنەکەیان زەبوونتر بێت ئەمان باشتر ئازاری دەدەن.

چونکە بەزەبوونی دەزانن و لێی ناترسن، شێخی سەعدی ئەفەرمووێت:

میشود أیمن ز سگ هرکس کە بنشیند بخاك

هرکە برافتادە گیرد سخت، أز سگ کمتر ست

واتە ئادەمی کە لەسەر زەوی دانیشت ئیتر سەگ دەستی لێ هەڵئەگرێت. هەر کەسێك بچێت بەگژ پیاوی کەوتووی بێ دەسەلآتا لە سەگ کەمترە.

سەگ زۆر زیرەکە، جێی خۆی و ناوی خۆی ئەزانێ، هەروەك زۆر بە شەرمە، وە هەرگیز بە مەردومی بەسەر و سیما و پاك و تەمیز و پۆشتە و پەرداخ ناوەڕێ، بەڵکو زۆرتر بەمەردوومی ڕەش و ڕووت و نابووت و گەمژ ئەوەڕێ.

سەگ بێدارترین گیاندارە لە شەوا، وە هەمیشە هەر لە ڕۆژا ئەنوێ تا بەشەو هەر پاسی خاوەنەکەی بکات.

حەزرەتی عەباسی مامی پێغەمبەر (د.خ) ئەفەرمووێ: سەگێکی خوێڕی گەلێ گەلێ چاکترە لە هاوڕێیەکی خراپی ناپاکی دەست پیسی دڵ پیس. چونکە ئەو زیانی بۆت نییە، بەلآم ئەم هەرگیز لێی دڵنیا نابیت.

ئەگێڕنەوە کە حارسی کوڕی سەعسەعە چەند هاودەمێکی گیانی بووە هەرگیز لێی دوور نەکەوتوونەتەوە، ڕۆژێك هەموو لای حارس ئەبن، وە بڕیار ئەدەن کە بە کۆمەڵی بچن بۆ سەیران، هەموو لەگەڵیا دێنە دەرەوە تا بچن بۆ دەشت، یەکێکیان بە ناپاکی دوا ئەکەوێ، وە خۆی ئەکات بە ژووری ژنەکەی حارسا، لەپڕ سەگەکەی عامبازی هەردووکیان ئەبێ تا ئەیانکوژێ، حارس ئێوارێ کە ئەگەڕێتەوە ئەبینێ کە ژنەکەی و برادەرەکەی هەردووکیان لە ژوورەکەی ئەوا کوژراون خێرا تێ ئەگات و ئەڵێ:

مـــا زال يرعى ذمتي ويحوطني

ويـحـفظ عرسـي والخلـيل يـخون

فـيـا عـجـبـا لـلخل يـهتك حـرمـتي

ويـا عـجـبـا لـلـكلب كـيـف يـصون

واتە ئەوەتی ئەم سەگە لەگەڵمایە ئەو پەیمانەی کە بەستوویەتی لەگەڵما بەجێی هێناوە نەیشکاندووە، ئاگاداری خۆم و ژن و ماڵ و منالی کردووم، لە کاتێکا کە دۆست و برادەر ناپاکیم لەگەڵ ئەکەن. جێی سەرسوڕمانە کە دۆست و برادەر ڕێزم

بشكێنن، وە سەگ پاسی خۆم و ڕێزم بکات، بەڕاستی جوانترین سیفەتی سەگ وەفا، وە ناشرینترین سیفەتی ئادەمیش ناپاکی و بێ وەفاییە.

سەید قوتبی خاوەنی تەفسیری "في ظلال القرآن" کە گیرا و لە بەندیخانە توند کرا، شەوێك لە نیوە شەوا سەگێکی شرتەی دڕی هاری زەبەللاحی تێ بەر ئەدەن بۆ ئەوەی کە بەسزا بیکوژێت، سید قوتب بۆ خزمەکانی خۆی گێڕاوەتەوە لە کاتێك کە لە پێش کوشتنیا بە ڕۆژێك ڕێیان داون کە بچنە لای و ببینن، فەرموویەتی: کە لەگەڵ چاوم بە سەگەکە کەوت تێ گەیشتم کە مەسەلە چییە، بێ پەروا بە دڵ لە خوا پاڕامەوە کە هەرچێکم لێ ئەکرێ لە ڕێی تۆدا پێم خۆشە، بەڵام بەم پیری و نەخۆشییە بەرگەی ئەم سەگە پیسە ناگرم کە لە نوێژم ببات و نوێژەکانم بۆ نەکرێ خوایە بە میهرەبانیی خۆت لەم بەڵایە ڕزگارم بکە، ئەفەرمووێت: کە ئەمەم بە دڵا هات بینیم سەگەکە بە پەلە بەدەورما ئەسووڕێتەوە وەك بەرداش، وە بە دڵما هات کە ئەم سەگە تەنگەتاوە، وە بۆ شوێنێك ئەگەڕێت کە میز یا شتێکی تری تێ بکات، ئەفەرمووێت خێرا هەستام چووم ئەو تەنەکەیەی کە بۆیان دانابووم، وە لە سووچێکەوە دامپۆشیبوو، بۆ هێنا، وە سەگەکە ئیشی خۆی لەسەر جێبەجێ کرد، وە بەمە سەگەکە ڕامم بوو، وە هات لەبەر دەممدا چەپۆڵەی دادا و سەری دانا لەسەر زەوی، بەیانی ئەو پۆلیسەی کە سەگەکەی بۆ ناردبوومە ژوورەوە دەرگاکەی کە کردەوە، چاوی کەوت بە سەگەکەی بەو ڕەنگە، زۆری بەلاوە سەیر بوو، وەهات دەستی ماچ کردم ، داوای بوردنی لێ کردم، وە پێی وتم: ئێمە هیچمان بە دەست نییە، وە ئەمانە هەمووی فەرمانمان پێ دەدرێت، پەیمان بێ جارێکی تر هیچ جۆرە خراپەیەکت لەگەڵ نەکەم.

ئەمەیە وەفا، ئەمەیە نمەك. هەزار ڕەحمەت لە ئیمامی شافیعی کە ئەفەرمووێت:

لـيت الـكـلاب لـنـا كـانت مـجـاورة
ولـيـتـنـا لا نـرى ممـن نـرى أحـدا
ان الـكـلاب لـتـهـدأ مـن مـرابـضـهـا
والـنــاس لـيس بـهـاد شـرهـم أبـدا

واتە خۆزگە سەگ هاوڕێمان ئەبوو، وە کەسمان نەئەدی لە ئادەمیی بێ وەفا. سەگ لە جێی خۆیا ئاهیستە و هێواش ئەبێتەوە، بەڵام ئادەمی هەرگیز زەرەر و زیانی هیواش نابێتەوە.

هەزارو دوو سەد ساڵ لەمەوپێش ئەم دوو شیعرە وتراوە، ئاخۆ ئەگەر ئیمامی شافیعی یەکێکی لە سپڵە پێ نەزانەکانی ئەمڕۆی بدیایە –کە هەر وەك قازانجییان نییە، زیان و بوختانیشیان وەك سەگ ئەوەڕێ– چی بفەرمووایە؟

هەر لەبەر ئەمەیە کە زانای بە ناوبانگ ئەبوبەکری کوڕی مەرزبان لە باسی سەگا کتێبێکی دوور و درێژی نووسیوە لە ساڵی ۳۸۱هـ، واتە ۱۰۱۵ساڵ لەمەوپێش، وە ناوی کتێبەکەی ناوە "فضل الکلاب، علی کثیر ممن لبس الثیاب" بچۆ بیخوێنەرەوە، ئەوسا تێ ئەگەیت لە وەفای سەگ و بێ وەفاییی زۆر کەس لە ئادەمی، وە بۆت دەرئەکەوێ کە سەگ چەند مەردە، وە بەشی زۆری ئادەمیش چەند نامەردە.

نا حەقی نەبووە شێخی سەعدی کە ئەڵێ:

سەگ بود بە زمەردی حەق نەشناس
خوش مثل زد سبگتکین بە ئەیاز

پاشایەتی و کۆمارێتی

لە ڕۆژی ١٤ی تەممووزی ساڵی (١٩٥٨)ە وە، مەردوم زۆر قسە ئەکەن لە پاشایەتی و کۆمارێتی کە ئایا کامیان باشە؟ لە پێش ئێمەدا گەلانی تر ئەم باسەیان زۆر جوان هەڵگێڕ و وەرگێڕ کردووە، وە ئەم وەرامەیان داوەتەوە، جارێ فەرەنسییەکان، لە دوای شۆڕشەکەی خۆیان، ئەم باسەیان زۆر باش ڕووناك کردووەتەوە، وە بڕیاری کۆمارێتییان دا، لە پاشا زۆر لە دەوڵەتانی ئەورووپاش لە دوای وردبوونەوەیەکی دوور و درێژ، وەك فەرەنسییەکان پاشایەتییان هەڵگرت لە ناوا، وە کۆمارێتییان هێنایە پێشەوە، هەروا تورکەکان و لوبنانییەکان و میسرییەکان و توونسییەکان و لیبییەکانیش لە پاش کۆڵینەوە و پۆستکەندەکردنێکی باش، هەموو بڕیاری کۆمارێتییان دا، لەمەوە دەرکەوت کە کۆمارێتی زۆر باشترە لە پاشایەتی، بۆچی؟

چونکە بینییان کە پاشایەتی دەستوورێکی بۆگەنە لە گەلێ لاوە:

١- هەموو پاشایەك دەست و پێوەندێکی زۆر دڕ و پیس و بۆگەن و زۆرزانی بە دەورایە، بۆ ئەوەی کە هەمیشە بە هەموو ڕەنگێك، وە بە هەموو زبانێك، وە لە هەموو شوێنێك، وە لە لای هەموو کەسێك چاووڕاوی بۆ بکەن، وە هەر کەسێکیش جووڵایەوە خێرا سەری پان بکەنەوە.

سوڵتان عەبدولحەمید داوای کرد لە سەید جەمالە دینی ئەفغانی کە ببێکا بە شێخ ئیسلام ئەمیش وتی: وەختێ ئەیکەم کە ئەم دەست و پێوەندە پیس و بۆگەنەی خۆت بگۆڕیت.

٢- لەبەر ئەوەی کە هەرچی دارایی و دەسەڵات هەیە هەمووی بەدەست پاشایە، هەموو کەس سەریان بۆ دائەنەوێنێت، وە ئەوانیش بە هەموو ڕەنگێك هەوڵ ئەدەن بۆ لەخشتەبردنی یەکە یەکەی گەل، وە لادانیان لە ڕێی ڕاست، هەر کەسەی بە جۆرێك، وە هەریەکەی بە فێڵێك، وە ئەیانکەن بە پشتیوانی خۆیان، بۆ ئەوەی ئەگەر شۆڕشێك کرا دەربارەیان، دەرەقەتیان نەیەن، وە نەتوانن لایان بەرن، وە هەر بمێننەوە بۆ یاریکردن بە سەر و ماڵ و نامووسی گەل.

٣- ئیستعمار (ئیمپریالیزم) ڕوو بەڕوو دەرەقەتی کۆمەڵە و گەل نایەت، بەڵام کە هات پاشایەکی دانا خۆی سواری ئەبێت و تاوی ئەدا، پاشاکەش وەك مۆتەکە

سواری گەلەکە ئەبێت نایەڵێ جم بدات، وە سەربەستی هەڵئەگرێ لە ناوا، بەڵام ئەمە لە سەرکۆمار ناکرێ! چونکە ماوەی سەر کۆمارێتی چوار ساڵە، ئەگەر بە دڵی گەل نەجووڵێتەوە جارێکی تر هەڵی نابژێرنەوە، وەلێ پاشا وا نییە وە کۆمەڵە و گەل بە هیچ ڕەنگێك ڕزگاریان نابێت لە دەستی، مەگەر شۆڕشێکی مەردانە هەڵی کەنێ لە بن.

ماف و سنوور[١]

هەموو شتێك لە دارو بەردەوە، تا گیاندار و ئادەم، تا بە تەنیایە و لە ناو ئاوەدانیدا نییە، ئازاد و سەربەستە، وە ئازادی و سەربەستییەکی بێ سنوور و بێ پایانی هەیە، کەس دەخڵی بەسەریەوە نییە، وە هەرچی ئەکات ئەتوانێ بیکات، بەڵام کە لەگەڵ کەوتە ناو ئاوەدانییەوە، خێرا ئەو ئازادی و سەربەستییەی بچووك ئەبێتەوە، تا بە ئازادیی یەکێکی ترا هەڵنەتەقێت، وە ئازادیی کەسی تر زەدەدار نەکات، لەبەر ئەوە هەرچی کەوتە ناو ئاوەدانییەوە خێرا ئازادییەکەی ئەچێتەوە ناو چوارچێوەیەکی تەسك و تروسك، وە شوورەیەك لە دەستوور و باو و ماف و سنوور دەوری ئەدات.

بەردێك تا بە کەژو کێوەوەیە، وە لە ئاوەدانییەوە دوورە، هیچ ماف و سنوورێك رووی تێ ناکات، هەر چۆنێك بێ، وە بە هەر شوێنێکەوە بێ، وە لەسەر هەر بارێك بێ قەیناکات. چونکە بە تەنیایە، وە کەس دەخڵی بەسەریەوە نییە، وە ئازادیی ئەو بە ئازادیی کەسا هەڵناتەقێ، بەڵام کە لەگەڵ کەوتە ناو ئاوەدانییەوە، ئیتر نە ئەتوانێ لەسەر شەقام و چەقی رێگا بمێنێتەوە، وە نە ئەتوانێ لەسەر بارێکی خراپ بکەوێ، ئەگەر هاتوو کەوتە سەر چەقی رێگا خێرا فڕێ ئەدرێ، کە هەڵیش گیرا و لە چینی دیوارێکا دانرا لەسەر باری خۆی دائەنرێ، وە ئەگەر نارێکییەکی بوو خێرا بەچەکوش و پیك سەروگوێلاکی راست ئەکرێتەوە ئینجا دائەنرێ.

هەروەها درەختێك تا لە چۆڵ و بیابانایە، وە لە مەردومەوە دوورە، ئازاد و سەربەستە، وە هیچ ماف و سنوورێك رووی تێ ناکات، چۆن ئەڕوێ، وە لە کوێ دەرئەچێ؟ وە چۆن پەل و پۆ ئەهاوێ، بە ئارەزووی خۆیەتی، بۆچی؟ چونکە بە تەنیا ئەژی، وە ئازادیی ئەو بە ئازادیی کەسا هەڵناتەقێ، بەڵام کە لەگەڵ کەوتە ناو ئاوەدانییەوە، ئیتر کوتوپڕ ئازادییەکەی نامێنێ، وە ماف و سنوورێکی ئێجگار زۆری کۆمەڵە رووی تێ ئەکات، بەم رەنگە ئەگەر بەریشی نەبێ ئەبێ سێبەری ببێ، وە لقەکانی راست و رەوان بن، هەر دەمێ لقێکی خوار بووەوە، یا پێچەوانەی ئارەزووی کۆمەڵە دەرچوو، بەم رەنگە رێگای گرت لە رێبواران، کوتوپڕ تۆڵەی لێ ئەسێنرێ، وە بە تەور و تەورداس هەڵئەپاچرێ، یا بە مشار گردەبڕ لقە خوار و خێچەکانی ئەبڕرێتەوە.

---

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (٦)ی ساڵی (١) لە گۆڤاری (سلێمانی) بڵاو کراوەتەوە.

هەر بەم ڕەنگە مرۆڤێك تا بەتەنیایە، وە لەگەڵ كەسا نییە، بە ئەندازەیەك ئازاد و سەربەستە، بەڵام كە لەگەڵ هاتە ناو كۆمەڵەوە، كوتوپڕ ئەو ئازادییەی ئەچێتە ناو چوار چێوەیەكی تەسك و تروسكەوە، لە دەستوور و باو و ماف و سنوور، بە ڕەنگێكی وا ئەگەر بەقەد سەری موویەك لێی لا بدات، تووشی تۆڵە و تەشەر و توانج و سەركۆنە ئەبێت.

لەبەر ئەوە مەردوم لە زۆر لاوە دیل و پابەند "مقید"ە ئەبێ زۆر ئاگای لە خۆی بێت لە هەستان و دانیشتن و هاتن و چوون و قسەكردن و هەزاران شتی ترا، وە ئاگای لەمەردووم بێت، تا كەس ڕەنجیدە، وە ئازادیی كەس زەدەدار نەكات، ئەگەر ڕاستت ئەوێ نابێ كەس بەبێ وێڵی بچێتە ناو هیچ كۆمەڵێكەوە، یا لەناویانا بە ناشرینی دانیشێ، یا زۆر بە دەنگی بەرز قسە بكات، یا قسەیەكی وا بكات كە دڵی دانیشتوویەك بڕووشێنێ، یا بە شڕ و وڕی، یا بەچڵكنی و كوڵكنی بچێتە ناو كۆمەڵێكەوە، جا لەبەر ئەمە قورئان فەرمان ئەدات بە موسڵمانان كە هەر چەند چوونە مزگەوت بۆ نوێژكردن بەكۆمەڵی "جماعت" بە پاك و تەمیزی بچن، وە بەرگ و كاڵای جوان لەبەر بكەن، ئەفەرمووێ: "یا بني آدم خذوا زینتكم عند كل مسجد" واتە ئەی ئادەمی هەرچەند چوونە مزگەوت بەرگ و كاڵای جوانتان لەبەر بكەن بۆ ئەوەی كەس قێز و بێز لە كەس نەكاتەوە، وە هەموو بەچاوپێكەوتنی یەكتری كەیفخۆش ببن، وە دڵتان بكرێتەوە.

هەر لەبەر ئەم هۆیەیە كە مادەی (٣٢٧) لە "قانونی عقوباتی بغدادی" ئەڵێ: هەر كەسێك بەڕووت و قووتی بچێتە شوێنێكی تێكڕایی، سزا ئەدرێت بە جەریمەكردن، یا بە بەندكردن لە بەندیخانە.

هەروا نابێ كەس لە ماڵی خۆیا دەنگی ڕادیۆ ئەوەندە بەرز بكاتەوە كە بگاتە ماڵی دراوسێیەكەی تا هەراسان نەبێت.

خولاسە باوك و ڕۆڵە، ژن و مێرد، مامۆستا و قوتابی، مەلا و مزگەوت، وەستا و شاگرد، دەوڵەمەند و هەژار، ئاغا و خزمەتكار، كشتیار و جووتیار، دراوسێ و دراوسێ، بەڵكو هەموو كەسێك لەگەڵ هەموو كەسێكا بەپێی باو و ژیانی ئەم جیهانە ماف و سنوور "حقوق و حدود"ێكی ئێجگار زۆریان لەناوا هەیە، ئەبێ هەموو لایەكیان ئاگاداری بكەن، وە هیچ كەس لە ئەندازەی خۆی لانەدا، وە لە زنجیر و شیرازەی خۆی نەچێتە دەرەوە، ئەگینا دووچاری تۆڵە و تەشەر، توانج و سەركۆنە ئەبن.

کەوابوو بەپێی ئەم دەستووورە ئەم بڵندگۆیانەی کە لە مزگەوتەکان دانراون، وە لەپێش مەلا بانگانا بەنیو سەعات لە هەموو مزگەوتەکانەوە دەست ئەکەن بەخوێندنەوەی شیعر بەنقامی دەشتی و قەزاز، وە هەزاران نەخۆش و دەردەدار و منداڵی شیرخۆرە و ئافرەتی زەیستان و حەیزدار– کە نوێژیان لەسەر نییە، وە هەزاران ڕەوتەنی کە بەو نیوە شەوە پێویست نین بەهەستان– لەخەو خەبەر ئەکرێنەوە– گوناهیان ئەگات، وەخوا تۆڵەیان لێ ئەکاتەوە، ئەمڕۆ یا سبەینێ.

لە "تحفەی شێخی ابن حجر" لە باسی نوێژا ئەفەرمووێ: "ولا یجهز مصل ولا غیره ان شوش علی نحو نائم ومصل أو غیرهما" واتە نە نوێژکەر بەدەنگی بەرز نوێژ بکات وە نەغەیری نوێژکەر دەنگ بەرز بکاتەوە لەکاتێکدا کە نوستوویەك خەبەر بکاتەوە یا سەر لە نوێژکەرێك تێك بدا، یا سەر لە غەیری نوێژکەر و نوستوو بشێوێنێ وەك یەکێك کە لە ماڵی خۆی خەریکی دەوری قورئان بێ یا نووسینی باسێك بێ، جگە لەوە کە ئەم بیدعەتە ناپەسندە، هەزاران گەنجی ئەمڕۆی بێ بڕوا کردووە، ئەو گەنجانەی کە لە زانستگان، یا لە پۆلی پێنج و شەشی ئامادەیین، وە هەتا نیوەی شەو دەرسەکانیان ئەخوێننەوە و خۆیان ئامادەی تاقیکردنەوە ئەکەن، ئەمانە تا بەشی دوایی شەو خەریکی شت لەبەرکردن و شت نووسینن، دوای ئەوە هەریەکە لاڵ و پاڵ لێی ئەکەوێ، لەپڕ لەهەموو لایەکەوە دەنگی بڵندگۆ دەست پێ ئەکات، وە ئاسمانی سلێمانی لە کەلی گۆیژەوە تا گڵەزەردە و تاسڵووجە و پیرەمەگروون ئەبێ بەیەك گرمە و نەعرەتە، یەکێك بەفارسی و یەکێك بەکوردی و یەکێك بەعەرەبی تێك هەڵئەکەن، وە ئەبێ بەگەرەلاوژێ، ئەمە جگە لەوە کە هەزاران خەڵك بە نارەوا خەبەر ئەکرێنەوە، بۆ دینی ئیسلامیش جوان نییە ئەم گەرەلاوژێیە لە کاتێکا کە بانگ سوننەتە و پێویست نییە، وە شەرع ئەفەرمووێ لە شارێکی زۆر گەورەدا تاقە یەك بانگ بەسە.

لەبەر ئەمانە کە وتمان من وای بەباش ئەزانم کە بەیانیان بڵندگۆ لە هیچ مزگەوتێکدا بەکار نەهێنرێ، سلێمانی کە پێنج شەش کیلۆ مەترە، وە سەد و دوانزە مزگەوتی تیایە لەسەد و دوانزە لاوە بانگ بدرێ بەبێ بڵندگۆ، هەموو شارەکە گوێی لێ ئەبێ.

***

ده ئامۆژگارییەکە(١)

کابرایەکی ئەمریکی لەوانەی بەرەنجی شان، و عەرەقی ناوچەوان ژیاوە، وە ساردی و گەرمیی ڕۆژگاری دیوە، وە تاڵی و سوێریی چێشتووە، لەدوای تەمەنێکی زۆر و تاقیکردنەوەی هەموو جۆرە ڕووپەڕەیەکی ڕۆژگار، دە ئامۆژگاریی خۆی کردووە، وەناوی ناوە (پەیمانی بەهێز) وە لەسەر کاغەز نووسیویەتی و لە چوارچێوەی گرتووە، وە بڕیاری داوە هەموو بەیانییەك لەپێش چوونە دەرەوەیا دەوریان بکاتەوە، وە هەموو هێز و توانای خۆی بەخت بکات لە ئاگاداریی ئەو ئامۆژگارییانە و بەراوردکردنیان، وە بەقەدموویەك لەهیچ کامێکیان لانەدا تامردن، ئەمانە ئامۆژگارییەکانن:

١– حورمەتی خۆم ئەگرم؛ چونکە ئەتوانم دەست لە هەموو کەسێك هەڵگرم لە خۆم نەبێ، هەمیشە لەگەڵ خۆمام، نانی لەگەڵا ئەخۆم، لەگەڵیا ئەنووم، لەگەڵیا هەڵئەستم، لەگەڵیا دائەنیشم، لەگەڵیا ئەڕۆم؛ کەوابوو بڕیاربێ کارێکی وا نەکەم کە شەرمەزاری بکەم.

٢– ئەبێ چاو برسی بم، وە هەر بەوە دانەکەوم کە هەمە، بەڵکو لە دڵی خۆمی ئەنووسم کە ئەبێ ڕۆژ بەڕۆژ چاکتر و باشتر بم لەوەی کە تیام، لەبەر ئەوە پێم ناخۆش نابێ ئەگەر نەنگێکم دەرکەوێ؛ چونکە ئەو حەلە زوو بەزوو دەرمانی ئەکەم، وەباشتر خۆمی لێ ئەپارێزم، وە چاکتر نایەڵم یاخی ببم وەخۆم لە خۆم بگۆڕێم، وە خێراتر ئیش ئەکەم لە دروستکردن و ڕێکخستنی خۆما.

٣– چاودێریی ئەو بیر و باوەڕانە ئەکەم کە بە بەبیرما دێن، چونکە کارم تێ ئەکەن، بەم ڕەنگە دروستم ئەکەن، وەیا ئەمڕووخێنن، لەبەرئەوە دەرگای بیر و باوەڕی خۆم دائەخەم لەهەموو بیرێکی ترس و بیم و ناهومێدی و سەرنەکەوتنێك، وە هەرگیز نایەڵم ئەم بیرانە بچنە مێشکمەوە، هەر وەك نایەڵم زەهر بچێتە ناو سکمەوە.

٤– دەستپاك ئەبم لەگەڵ خۆم و لەگەڵ مەردووما، دەستپاك ئەبم بەدزی و بەئاشکرا، ئەگەر نزیك بکەومەوە لە ناپاکییەك وا ئەزانم لەگڕی ئاگر نزیك ئەکەومەوە.

---

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (٥)ی ساڵی (٢) لە گۆڤاری (ڕۆژی نوێ)دا بڵاوکراوەتەوە.

٥– زۆر چاودێریی لەشم ئەکەم؛ چونکە هێز و توانایی لەسەر ئیش و کار هەر لەوەوە وەرئەگرم، جگە لەوەی کە لەشساغی یەکێکە لەمایەی ڕەوشت و خووی جوان؛ کەوابوو ئیشی قورسی پێ ناکەم، نەبەئیشی زۆر ماندووی ئەکەم، نە بە بێ ئیشیش، تەمەڵ و تەوەزەلی ئەکەم، ئەخۆم و ئەخۆمەوە بەپێی ژیری، خواردن و خواردنەوەی زۆری دەرخوارد نادەم وەك ئاژەڵ، بەجۆرێك لەگەڵیا ئەجووڵێمەوە کە بۆی باش بێ.

٦– هەوڵ ئەدەم بۆ بەرزکردنەوەی ژیری و بیر "عقل و فکر"م بەم ڕەنگە هەموو ڕۆژێ خۆراکی خۆیان دەرخوارد ئەدەم، هەروەك خۆراکی جەستەم ئامادە ئەکەم، وە یەك جۆر زانستی ئەگرم بە دەستمەوە و ئەیکەم بەدڵداری خۆم، وە هەمیشە لەگەڵیا خەریك ئەبم، وە بە قووڵی لێی ورد ئەبمەوە تا ئەبم بەخاوەن بەهرە تیایا.

٧– چاودێریی سەرگەرمی و دڵگەرمیی خۆم ئەکەم بەخۆشی و مامناوەندێتی، گلە و خوتە و بۆڵە ناکەم، بۆ خۆم ناقرێنم، بەو کەسانە باوەڕ ناکەم کە لە ژیانا ناهومێدن، وە هەمیشە ئەقرێنن بۆ خۆیان، هەمیشە سەرگەرم و دڵگەرم ئەبم لەسەر چاکە و هەوڵ و تەقەلادان بەخۆشی و دڵخۆشی و کەیفخۆشی.

٨– لەمەولا ئارەزووی ناوبردنی مەردوومم بە چاکە، ئەبێ زۆر تر بێ لە ناوبردنیان بەخراپە، ئەبێ هەر قسەی چاك وە باسی مەردوم هەر بەچاکە بکەم، چ لە ڕووی خۆیان، چ لە پاشملەیان، ئەگەر کردەوەی ناشیرینی ناپەسەندی وایان لێ ڕوودا کە نەنگیان لێ بگرم باسیان ناکەم تا ئەگەڕێمەوە ماڵی خۆم.

٩– ئاگاداریی تاقەت و تەوانایی خۆم ئەکەم، تەوانایی خۆم لە شتی هیچ و پووچا بەخت ناکەم، دەمقاڵی ناکەم لەگەڵ ئەو کەسانەی کە کەڵك لە دەمقاڵییانا نییە، تووڕە نابم، چونکە کەڵك لە تووڕەبوونا نییە، قین و کینە لەگەڵ کەسا هەڵناگرم. چونکە ژیان کورتترە لەوەی کە بەقینەسەری و ڕقەبەریی کینەوە لە دەست بدرێ.

١٠– سەر ئەکەوم لە ژیانا، وە سەر ئەکەوم هەر چەند گرێم بێتە بەر، ئەگەر دڕك و داڵ و کۆسپ و قۆرتێك هاتە سەر ڕێگام لای ئەدەم، بە هەموو دڵمەوە ڕوو ئەکەمە ئیش و کارم، وە بەرانبەریی هەموو گیروگرفتێك ئەکەم، بەبێ ترس و بیم، وە بیر و باوەڕم وایە کە بەختی باش هەمیشە لەگەڵ ئازای و هەوڵ و تەقەلادایە.

ئیمزا – خۆم

خۆزگە هەموو کەسێك ئەم دە ئامۆژگارییەی ئەنووسی، وە بەرانبەر بەخۆی هەڵی ئەواسی، ئەگەر نەخوێندەواریش بووایە هەموو بەیانیانێك لە پێش چوونە دەرەوەیا یەکێك بۆی ئەخوێندەوە تا لە چوار چێوەی ئەم ئامۆژگارییانە نە ئەچووە دەرێ، بەڕاستی سەرچاوەی زانایی و دانایین، سەرچاوەی لەشساغی و تەندروستین، سەرچاوەی دەوڵەمەندی و دەستدارین، سەرچاوەی خۆشی و خۆشبەختین، سەرچاوەی حورمەت و خۆشەویستین، سەرچاوەی زاڵبوون و سەرکەوتنن، سەرچاوەی ئیسراحەت و حەسانەوەن، سەرچاوەی تەمەن درێژی و کامەرانین.

خۆ ئیخفال کردن(١)

جیهانێکی زۆر زۆر سەیرە، هەرچی ئەبینیت ئەیەوێ خۆی ئیخفال بکات چە جای ئەم و ئەو.

زۆر جار مەردووم خۆی بە سیاسییەکی گەورە نیشان ئەدات کەچی نە سیاسییە و نە گەورەیە، یا خۆی بە زانا و خوێندەوارێکی بەرز نیشان ئەدات کەچی نەزانایەو نە بەرزە، یا خۆی بە بوێژ «شاعیر» و وێژەر نیشان ئەدات کەچی نەبوێژە و نەوێژەر، هەر بەم ڕەنگە زۆر کەسی تری وا. نابینیت هەر دەوڵەمەندە و خۆی بە هەژار، یا هەژارە خۆی بە دەوڵەمەند، یا جلفرە و خۆی بەسەنگین و گران، یا بێ دینە و خۆی بە دیندار یا بەدینە و خۆی بەبێ دین یا ناپاکە و خۆی بەنیشتمان پەروەر، یا قسە نەزان و بێ دەم و پلە و خۆی بەگۆیا و قسەزان نیشان ئەدات؟!

لەمانە لە هەمووی سەیرتر ئەوەیە کە مەردووم لەگەڵ خۆی فێڵ بکات، وە خۆی خۆی ئیخفال بکات، تەماشا ئەکەیت ئەوا هەموو کەسێك لە منالییەوە لەگەڵ خۆیایەتی، وە ئەزانێ کەی لە دایك بووە، وە تەمەنی چەندەیە، کەچی دان بەپیریی خۆیا نانێ، وە خۆی هەر بە گەنج ئەزانێ، با مووشی سپی و دەم و چاویشی چرچ بووبێ، وە چاوی کز و دانی کەل و کۆم و هێزی نەمابێ، نەخوازەڵا ژن کە هەمیشە خۆی خۆی ئیخفال ئەکات بەجوانی و بە منالّی هەرچەند تەمەنی خۆی لێك بداتەوە و کوڕەکانی ژن بێنن و کچەکانی شوو بکەن ئەو هەر خۆی بەمنالّ، وە تەمەنی خۆی هەر بە دوو دە ئەزانێ، یا خۆ هەرچەند تەماشای ئاوێنە بکات و خۆی بە دەعەجانێ بێتە پێش چاو، ئەو هەر خۆی بە جوان ئەداتە قەڵەم، ئەگەر هەر زۆر زۆر ناشیرینیش بوو، وە جوانی لە هیچ ئەندامێکا نەبوو، ئینجا خۆی بەوە ئیخفال ئەکات کە گۆیا خوێنی گەرمە و ئێسکەکەی سووکە، وە ئەیەوێ فێڵ لەگەڵ خۆیا بکات نەك هەر لەگەڵ مەردووما.

ئەمە وە نەبێ هەر لەناو ژنە نەخوێندەوارەکانی لای ئێمەدا وابێ، بەڵکو لەناو ژنە خوێندەوارە تێگەیشتووەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاواشا هەر وایە، نەتبیستووە کە جارێك لە ئەمەریکا یەکێك ئەپرسێ ئەڵێ: ئەوە بۆچی تا ئێستا ژنێك نەبووە بە سەرکۆمار

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (١٢)ی ساڵی (١) لە گۆڤاری (ڕۆژی نوێ)دا بڵاوکراوەتەوە.

″رئیس جمهور″ کە بەپێی دەستووری ئەمەریکا هیچ بەرهەڵست ″مانع″ێك نییە لەمەدا؟

یەکێکیش ئەڵێ ئەوە لەبەر ئەمەیە کە بەپێی دەستوور، سەرکۆمار نابێ تەمەنی لە چل ساڵ کەمتر بێ، ژنە ئەمریکانییەکیش نییە کە تەمەنی گەیشتبێتە چل ساڵە، بەڵکو هەموو لە چل کەمترن، لەبەر ئەوە هیچ ژنێك ناتوانێ خۆی بنوێنێ بۆ سەرکۆماری.

هەروا هەموو بوێژێك بەلایەوە وایە کە شیعرەکانی خۆی لە شیعری هەموو بوێژێك جوانتر و ڕەوانتر و وە هەموو وێژەرێك بەلایەوە وایە کە وتارەکەی خۆی لە وتاری هەموو وێژەرێك بەرزتر و بە کەڵکترە، وە هەموو زانایەك بەلایەوە وایە کە نووسراوەکەی لە هەموو نووسراوێك باشتر و بەنرخترە، وە هەموو وێنەگرێك بەلایەوە وایە ئەو وێنەیەی کە خۆی گرتوویەتی لە هەموو وێنەیەك دڵگیرتر و دڵ چەسپترە، وە هەموو وەستایەك بەلایەوە وایە کە دەستکردەکەی خۆی لە دەستکردی وەستاکەی تر باشتر و قایمترە، ئەگەر لە لایەکیشەوە کەم و کووڕیەکی ببێ لەگەڵێ لای ترەوە قەرەبوو کراوەتەوە، وە ئەگەر شیعرەکەی یا وتارەکەی لە دیمەنا زۆر جوان نەبێ لە مەبەستا زۆر بەرز و جوانە، ئەگەر مەردووم ڕەخنەی لێ بگرن ئەوە لە تێ نەگەیشتن یا لە دڵ پیسی خۆیانەوەیە.

لە هەمووی سەیرتر ئەمەیە ئەوانەی کە لە بازاڕیش شتێك ئەکڕن هەر کەسە شتەکەی خۆی بەلاوە لە هی هەمووان باشترە، فاسۆنەکەی ئەم کە چاکەت و پانتۆڵی لێ دروست کردووە -با هەرزانتریش بێ- لە فاسۆنی هاوڕێکەی باشترە. چونکە ڕەنگەکەی دڵگیرترە یا کراسەکەی- با زۆریش جوان نەبێ لە کراسی ژنانی تر باشترە چونکە قایمتر و هەرزانتر و یا چڵك هەڵگرترە.

سەرت نەیەشێنم هەموو کەسێك ئەیەوێ خۆی خۆی ئیخفال بکات، ئینجا لەم وەختەدا زۆر جار زۆرو ستەم ئەکات بەم ڕەنگە نەنگی خۆی نابینێ و نەنگی یەکێکی تر ئەبینێ، یا وەك پێشینان وتوویانە (گاسن لە چاوی خۆیا نابینێ و دەرزی لە چاوی خەڵقا ئەبینێ) یاخۆ ئەو تەرازووەی کە بە دەستێوەیەتی بۆ خۆی هەرگیز سەر ناکات، کەچی بۆ مەردوم بە موویەك یا بە فوویەك سەر ئەکات.

ئینجا پیاوی ژیر و بێ ژیر لەم کاتانەدا دەرئەکەوێ، وە مەردوومی بێ دەروون و خاوەن دەروون لەم حەلانەدا ئاشکرا ئەبێ. کە وابوو تا ئەتوانیت ئاگات لە تەرازۆکەی دەستت بێ، هەوا و هەوەس و ئارەزوو لاسەنگی نەکات، وە تا ئەتوانیت هەوڵ بدە بۆ ئەوەی کە خۆت بناسیت وە خۆت ئیخفال نەکەیت.

قسەی بەرز لە ویژەی خۆ و بێگانەدا[١]

قسەی بەرز، بە قسەیەك ئەڵێن کە لە کاڵایەکی شیرین و مەبەستێکی ڕەنگین دابێ، وە لە دوای ڕووداو و تاقیکردنەوەیەکەوە هەڵقوڵابێ، وە لە دڵ و دەروونێکی ئاوەدانەوە هاتبێتە دەرەوە، وە لەوانەبێ کە ببێ بەچرای دڵ و دەروون و خۆراکی گیان و داردەستی ژیان.

هەموو گەلێك لەم جۆرە قسانەی هەیە، ئینجا هەریەکەی بەپێی تێگەیشتن و زانیاری و بەسەرهات و بیروباوەڕی خۆی، هەر قسەیەك لەم قسانە دەرمانی نەخۆشییەکە، یا مەڵحەمی برینێکە، یا چرای تاریکییەکە، یا پلەی ڕێگایەکی سەختە، یا سەرمەشقی ژیانێکە، ئینجا لە چەند زمانێکی بێگانە چەند قسەیەکی بەرز و وتارێکی نەستەقم وەرگێڕاوەتە سەر زمانی کوردی تا هەموو لایەك بەهرەی لێ وەرگرین، وە کەمێك لە بیر و باوەڕی گەلانی تر بگەین.

لە ویژەی ئینگلیزی و ئەمریکانییەوە:

١– هەرچی ژیریی جیهان هەیە هەموو لەسەر یەك ئاینن.

٢– پیاوکوشتن ڕێگای مێژووی جیهان ناگۆڕێ.

٣– یا سەربەستیم، یا مردنم.

٤– شتی گەورە لە نزیکەوە نابینرێ[٢]

٥– مەردوم ژیانی سادە پەسەند ناکەن، لە کاتێکا کە کلیلی دەرگای دڵە.

٦– هەر کەسێك نرخی خۆی هەیە.

٧– شۆڕشی بیر هەمیشە لە پێش شۆڕشی لەشکرەوەیە.

٨– نادانیی هیچ کێشەیەك نابڕێنێتەوە.

٩– ئاشتبوونەوەی پڕ لە زۆر و ستەم، باشترە لە جەنگی پڕ لە داد.

١٠– ئەگەر هەموو ئارەزوویەکمان بێتە دی، گەلێ خۆشیمان لە دەست دەرئەچێ.

(١) ئەم وتارە لە ژمارەی (١٠، ١١)ی ساڵی (١) لە گۆڤاری «ڕۆژی نوێ»دا بڵاوکراوەتەوە.

(٢) وەك زەوی کە چاومان لە سوورانەوەی نییە مەگەر لەسەر پشتی مانگەوە تەماشای بکەین.

١١- پرسيار كرا له [ملتن]: بۆچ زمانێكی تر فێری كچەكەت ناكەیت، وتی ژن زبانێكی بەسە.

١٢- شیعر وتن پیشەی تەمەڵە.

١٣- ئاگاداریی فلس بكە، دینار ئاگاداریی خۆی ئەكات.

١٤-هیچ شتێك كار ناكاتە مناڵ بەقەد مەدح و هەڵدانی.

١٥- هیچ كەسێك لە خراپیدا نەگەیشتووەتە پایەیەك كە نەتوانیٚ چاكە بكات.

١٦- ئەگونجیٚ ژنێك لە پیاوێك زیرەكتر بیٚ، بەڵام پایەی بەرزی وا هەیە كە هەرگیز ژن نایگاتیٚ.

١٧- چاكترین دكتۆر، دكتۆر [پارێز] و دكتۆر [دڵخۆشی] و دكتۆر (بیٚ خەیاڵی)یە.

١٨- ئەوەندەی لە قسە و گفتوگۆی مەردوومەوە فێربووم ئەوەندە لە خوێندنەوە فێرنەبووم.

١٩- جیهان زیندانێكی گەورەیە، هەموو ڕۆژێك هەندێك لە بەندێكانی لە سێدارە ئەدرێن.

٢٠- بناغەی سەركەوتن لە هەموو كارێكا، دەست هەڵنەگرتنە تا ئەگەیتە مەبەست.

٢١- كتێب لە ماڵا لە هەموو شت جوانترە با نەشیكەیتەوە، وە وتەیەكیشی لیٚ نەخوێنیتەوە.

٢٢- ئەوەی سروشت ئەیكات، پزیشك و دەرمان نایكات.

٢٣- لەبیرت نەچێتەوە ئەوەی یەكێك پێت ئەڵیٚ لەكاتی تووڕەبوونیا.

٢٤- دواترین قسەی (نلسون) ئەمە بوو: ″سوپاس بۆ خوا پێویستی خۆمم بەجیٚ هێنا″.

٢٥- سەرپێچیكردن لە ستەمكار، خواپەرستییە.

٢٦- خۆشەویستی ″محبت″ وەك نەخۆشی ئاوڵە وایە، ئەگەر لە وەختی خۆی درەنگتر بیٚ كوشندەیە.

٢٧- هێندیٚ كەس كتێبێك لە سینگیایەتی و هێندێكیش كتێبخانەیەك.

٢٨– ژیان ببێ، هیوا هەیە.

٢٩– مەردووم ناوبەناو پێویستە بە ڕابواردن لەگەڵ چەند کەسێکا کە پێ بکەنن.

٣٠– ژیان مەتەڵێکی زۆر سەیرە کاتێك کە تێ ئەگەیت تەمەن تەواو بووە.

لە وێژەی فەرەنسییەوە:

١– ناوەندی هیچ و یەك زۆرترە لە ناوەندی یەك و هەزار.

٢– پاشای دادپرس بەندەی کۆمەڵە و گەلی ئازادی خۆیەتی.

٣– هەموو ژنێك هەمیشە شتێکی وای هەیە کە بیترسێنێ.

٤– شتی تازە نییە مەگەر لەبیر چووبێتەوە.

٥– دۆست و برادەر وەك شتی ناوماڵ وایە، کە ڕزی ئەگۆڕڕێ.

٦– وڵاتی بەبێ داد، لێڕەواری پڕ لە دزە.

٧– ئەوەندەی بەکەوچکێك هەنگوین ڕاوی مێش ئەکرێ، بە بیست کووپە سرکە ناکرێ.

٨– کەسێك لە هاژەی درەخت بترسێ، ناچێتە ناو لێڕەوارەوە.

٩– ڕووبەڕووی هەموو شتێك بوەستە بەڕاستی و وریایی نەك بە دڵتەنگی.

١٠– (لویسی پانزەهەم) وتوویەتی: "ئەگەر شەپقەکەم نهێنیم بزانێ ئەیسووتێنم.

١١– (ڤۆڵتێر) ئەڵێ: ئەگەر خوا نەبێ، پێویستە ئێمە دروستی بکەین.

١٢– دین نەخۆشە و دکتۆرەکانی پشتگوێیان خستووە.

١٣– ئەو سەربازەی زۆر نەنوێ لە جێی دوو سەربازە.

لە وێژەی یۆنانییەوە:

١– یەکەم دەرسی فەلسەفە ئەوەیە: کە وەختی باش بدۆزیتەوە بۆ هەموو شتێك.

٢– خێرا بمریت چاکترە لەوەی کە چاوەڕوانی مردن بکەیت.

٣– مانای ئەمە کە دوو گوێ و زبانێکمان هەیە ئەوەیە کە گوێگرتنمان لە قسەکردنمان زیاتر بێ.

٤– (دێوجینیس) لە نیوەڕۆدا چراکەی هەڵگیرساند، لێیان پرسی: ئەوە چی

ئەکەیت؟ وتـی: بەشوێن مرۆڤا ئەسووڕێمەوە.

٥– کەسێ بزانێ قسە بکات، ئەبێ بشزانێ کەی قسە بکات.

٦– پیاوێك لە (سوقراط)ی پرسی: ژن بێنم یا نەیهێنم؟ وتـی: هـەر کامێکیان بکەیت هـەر پەشیمانیت.

٧– ئەگەر پێستـی شێر و پڵنگ نەبوو، با پێستـی ڕێوی بێ.

٨– [کاتۆ] ئەڵێ: ئەگەر بپرسن بڵێن: ئەوە بۆ فیسار کەس پەیکەری بۆ نەکرا؟ چاکترە لەوەی بڵێن : بۆچـی بۆی کرا؟

٩– (ئەسکەندەر) چووە بەردەمـی (دیوچینیس) پێـی وت: چـی داوا ئەکەیت بۆت بکەم؟ وتـی: تۆزێ دوورکەرەوە و بەری هەتاوەکەم لێ مەگرە.

١٠– ئەسکەندەر کە (دیوچینیس)ی خواپەرستـی دی وتـی: ئەگەر من ئەسکەندەر نەبوومایە، ئاواتم ئەخواست کە دیوچینیس بوومایە.

١١– (یولیوس قەیسەر) مێژووی ئەسکەندەری ئەخوێندەوە، دەستـی کرد بەگریان، لێیان پرسـی بۆچ ئەگریت؟ وتـی ئایا جێـی گریان نییە؟ ئەسکەندەر لەگەنجـیدا ئەم هەموو وڵاتە بگرێ و کەچـی من تائێستا ئیشێکـی گەورەم نەکردووە؟

١٢– تۆ ناتوانیت ملەملە بکەیت لەگەڵ خواستـی خوادا.

١٣– (سوقراط) وتوویەتـی: من نەکوڕی (ئەسینا)م نەکوڕی (یۆنان)م بەڵکو کوڕی (عالەم)م.

١٤– ئەسکەندەر وتوویەتـی: هەروەك زەوی دوو ڕۆژ هەڵناگرێ ئاسیاش دوو پاشا هەڵناگرێ.

١٥– پیشەی شوانـی چاك و پاشای چاك یەکن.

١٦– لەشکرێك لە بزنە کێوی کە شێرێکـی بەسەرەوە بێ، بەسامترە لە لەشکرێك لە شێر کە بزنە کێوییەکـی بەسەرەوە بێ.

١٧– خۆشەویستـیی ماڵـی دنیا سەرچاوەی هەموو خراپەیەکە.

١٨– وەجاخزادەیەك نەنگـی لەیەکێك ئەگرت کە گوایە وەجاخزادە نییە، ئەمیش وتـی خـێزانـی مـن لـەمـنـەوە دەست پـێ ئـەکـات، بـەڵام خـێزانـی تـۆ لـە تـۆوە ئەکوژێتەوە.

١٩- (سوقراط) وتوویەتی: خەڵقی ئەژین بۆ ئەوەی بخۆن، من ئەخۆم بۆ ئەوەی بژییم.

لە وێژەی ئەڵمانییەوە:

١- ئەسپی ئازا لە خەندەقا ئەمرێ.

٢- فێربە کە لەگەڵ نارەحەت بوویت، بە زبان نەیدرکێنیت.

٣- برانەوە لەگەڵ ترسا، چاکترە لە ترسی بێ برانەوە.

٤- دەردی گەورە ئەوەیە کە پاشاکانمان قسەی ڕەوا (حق) نابیستن.

٥- ئێمە- کە ئەڵمانین- لە خوا ئەترسین و لە کەسی تر ناترسین.

٦- لای ئێمە هەر حکوومەتێ بەبێ حزب سەر ئەکەوێ.

٧- باسکردنی ئەڵمانیا بەهەموو جۆرێك مافی هەموو ئەڵمانییەکە.

٨- یەکێك نرخی ژیان ئەزانێ کە لە کاتی لەدایکبوونیا سەری کەوتبێتە سەر بەردێکی ڕەق، نەك دەستێکی نەرم.

لەوێژەی لاتینییەوە:

١- لەبەرئەوەی کە مردن هەیە هیچ کەس بەختیار نییە.

٢- کتێبی بێ کەڵك لە جیهانا نییە با زۆر هیچ و پووچیش بێ.

٣- سەرۆکێك کە تۆڵە لە خراپ نەسێنێ، ئەوە هانە هانەیە لەسەر خراپەکردن.

٤- ئەگەر بەپێی دەستوور و باوی خوا بژییت لە جیهانا هەرگیز هەژار نابیت، وە ئەگەر بەپێی ئارەزووی هیچ و پووچی خۆشت بژییت هەرگیز دەوڵەمەند نابیت.

لە وێژەی ئیتالییەوە:

١- بەئازادی بووم و بەئازادی ئەژیم و بەئازادی ئەمرم(١).

لە وێژەی عەرەبییەوە:

١- گەرم بە لەسەر مردن ژیانت پێ ئەبەخشرێ.

---

(١) ئەمە لە نیشانێك نووسراوە، کە لە (ڕۆما)دا لێ دراوە.

٢– لەسەرخۆییەك دواییەكەی لەدەستچوونی شتێك بێ، چاكترە لە پەلەیەك، كە دواییەكەی دەستكەوتن بێ.

٣– جەنگ سەرەتای بۆڵەیە و ناوەڕاستی سركەیە و دواییەكەی بەڵایە.

٤– چاكترین بەخشین ئەوەیە كە لە هەژارێكەوە بۆ هەژارێك بێ.

٥– ئەگەر هەموو كەسێك ژیر بێ، جیهان وێران ئەبێ.

٦– بەزەییتان بەگەورەیەكا بێتەوە، كە بێ نەوا كەوتبێ، وە بەدەوڵەمەندێكا كە هەژار بووبێ، وە بەزانایەكا كە كەوتبێتە ناو چەن نادانێكەوە.

٧– كەسێك بەمنداڵی، دانەنیشێ لە شوێنێك كە پێی ناخۆش بێ، لە گەورەییدا، دانانیشێ لە شوێنێك كە پێی خۆش بێ.

٨– گەورەترین بەڵا ئەوەیە كە هیوات نەمێنێ.

٩– نە لە گۆڕ ئامۆژگارتر هەیە، نە لە كتێبیش خۆشتر.

١٠– وتە كە لە دڵ هاتە دەرێ ئەچێتە دڵەوە، كە لە دەم هاتە دەرێ لە گوێ تێ ناپەڕێ.

١١– جەنگ سەرەتای شیرینە و دواییەكەی تاڵە (چونكە ئەگەر بیشی بەیتەوە هەر دۆڕاندووتە).

١٢– جاران مەردووم كرداریان بوو گوفتاریان نەبوو، لەپاشا وایان لێ هات ئەیانوتو ئەیانكرد، لە پاشترا وایان لێ هات ئەیانوت و نەیانئەكرد، ئینجا وایان لێ هات نەئەیانوت و نەئەیانكرد.

١٣– هەموو جیهان جێی دوو كەسی تیا نابێتەوە كە ڕقیان لەیەك بێ، بەڵام لە دوو بست زەویدا جێی دوو دڵداری تیا ئەبێتەوە.

لە وێژەی كوردییەوە:

١– ئەگەر زمان بیەڵێ سەر ڕەحەتە.

٢– ئەگەر سەگ نەبێ گورگ ئەتخوا.

٣– ئەوی بترسێ، ناخەڵەسێ.

٤– ئەوەی بچێتە شاری كوێران، ئەبێ دەست بەچاوەوە بگرێ.

٥– ئەوەی لەنزیك کوورەوە بێ، پریشکی بەر ئەکەوێ.

٦– برامان برایی و کیسەمان جیایی.

٧– بۆز بەلەڕی.

٨– بەدرێژایی خۆتا ئەڕوانیت بەپانایی خەڵقیشا بڕوانە.

٩– بەرخی نێر بۆ سەربڕینە.

١٠– پیاوی سەر ڕاست شەریکی دەوڵەمەندە.

١١– بەقەد بەڕەی خۆت پێ ڕاکێشە.

١٢– تا ماڵ وەستابێ مزگەوت حەرامە.

١٣– تۆبەی گورگ مەرگە.

١٤– تێر ئاگای لە برسی نییە.

١٥– خلیسکان تۆڵەی پەلەکەرە.

١٦– خێر بە خوێش، نەك بەدەروێش.

١٧– دار کرمی لە خۆی نەبێ هەزار ساڵ ئەژی.

١٨– درۆزن هەر جارێك ناشتا ئەکات.

١٩– دوو شووتی بەدەستێك هەڵناگیرێ.

٢٠– دووگی چەور بێ بەڵا نییە.

٢١– دەریا بەدەمی سەگ پیس نابێ.

٢٢– دەستێك نەتوانم بیبڕم ماچی دەکەم.

٢٣– دەستی کەس پشتی کەس ناخورێنی.

٢٤– دەستی ماندوو لەسەر زگی تێرە.

٢٥– ڕازت لای یەکێك دانێ و پرست لای هەزار.

٢٦– سوار تا نەگلێ نابێ بە سوار.

٢٧– سووك برۆ و سەلامەت وەرەوە.

٢٨– سەد بەرتیل قەرزێك نابژێرێ.

٢٩– سەرچۆپی بدەیتە دەست سەگ، بۆلای سەبەتەی نانی ڕائەکێشێ.

٣٠- سەگی سپی بۆ بارخانەی لۆکە زەرەرە.

٣١- شوان تا دانیشێ گەلەی دوور ئەکەوێتەوە.

٣٢- شەڕ بە چەك مامەڵە بە پارە.

٣٣- شەڕ لە بەتاڵی چاکترە.

٣٤- شەڕ لە نیوەی بگەڕێتەوە چاکترە.

٣٥- کاسە پڕ بوو لێی ئەڕژێ.

٣٦- کاسەی پڕ ئاشتی ماڵە.

٣٧- کردن هەتا مردن.

٣٨- کردە پەشیمان بە، نەکردە پەشیمان مەبە.

٣٩- کە پیاو لەدوای کەرەوە ڕۆیی ئەبێ بۆنی تەرسی بکات.

٤٠- کەر بارەکەی لە تفەنگ بێ گورگ هەر ئەیخوات.

٤١- کەڵەشێریش نەبێ ڕۆژ هەر ئەبێتەوە.

٤٢- کە شیرت وەشاند ئەبێ قەڵغانت پێ بێ.

٤٣- کەڵەشێر لە ناوەختا بخوێنێ سەری خۆی ئەخوات.

٤٤- کەم بخۆ و مەچۆرە سەر حەکیم.

٤٥- گا لە گاگەل بەجێ بمێنێ، شاخی خۆی ئەشکێنێ.

٤٦- گرێی دەست مەخەرە دان.

٤٧- گۆشتی ڕانی خۆم ئەخۆم منەتی قەساب هەڵناگرم.

٤٨- گورگ کە پیر بوو ئەبێ بەمەخسەرەی سەگەل.

٤٩- ماڵی سپی بۆ ڕۆژی ڕەش.

٥٠- مەردی هوشیار، دەست بەکونێکا ناکات دووجار.

٥١- هەر ئەقڵە لە خەساری.

٥٢- هەموو شتێك لە باریکی ئەپچڕێ مێرد لە قایمی.

***

یەکێتیی ویژەران[1]

بەناوی دەستەی نووسەرانی گۆڤاری "ڕۆژی نوێ"وە پرسیارم لێ کرا لە بابەت پێکهێنانی یەکێتیی ویژەرانی کورد، منیش لە وەراما ئەڵێم:

یەکێتیی ویژەرانی کورد پێویستێکی ناچارییە، نەخوازەلا لەم ڕۆژەشا کە هەموو دەستەیەك نەقابە و پەیوەستییەکیان هەیە، بەکرێکار و کشتیار و جوتیار و بازرگان و سەرتاش و گۆشت فرۆش و کۆڵ هەڵگر و بەرگ درووەوە.

داخی گرانم، ویژەرەکانی ئێمە وەك تاقتاقکەرە، هەر یەکێکیان خزاوەتە تاقێکەوە، وە لە پەنایەکا خۆی بووسە داوە، ئەگەر تاقتاقکەرە، ناوبەناو دەنگێکی لێوە دێ، ئەمان ئەو دەنگەشیان لێوە نایەت.

من بەش بەحاڵی خۆم، ویژەرانی کەرکووك و هەولێر و دهۆك و خانەقین و کۆیە ناناسم، وە نازانم کێن، وەناویان چییە، وەخوێندەوارییان لەچیدایە؟

ئەگەر یەکێتی و پەیوەستیی ویژەرانی کورد ببێ، ئەو حەلە هەموو لایەکیان یەکتری ئەناسن، وە ساڵی چەند جارێك کۆ ئەبنەوە بەیەکەوە، وە لە بیروباوەڕی یەکتری ئەگەن، وە لە دەردی گەل و کۆمەڵە، وە لەکەموکوڕیی ولاتیان تێ ئەگەن، وە بەکۆمەڵ دەرمانی بۆ ئەدۆزنەوە، وە هەموو لایەکیان دەست ئەکەن بەنووسین و کۆمەڵە تێگەیاندن و دەوڵەت بێدار کردنەوە، جگە لەوە کە ئەتوانن بەهەموو لایەکیان گۆڤارێکی حەفتەیی یا مانگیی زۆر بەرز و جوان و ڕەوان دەربێنن، کە وەك نامەخانە "مکتبە"یەکی گەڕۆك یا ئێزگەیەکی بێ دەنگ وابێ، بەو گۆڤارە دەرمانی هەموو دەردێك، وە چارەی هەموو کەموکوڕییەك بکەن.

ویژەرەی گەلانی خوا پێداو، مانگی نییە دوو سێ جار کۆنەبنەوە، هەر جارەی بەبۆنەیەك، وەهەر نۆرەی بە بەهانەیەکەوە، دەمێ بەبۆنەی ئەوەوە کە فیسار ویژەر دە ساڵ بەسەر مردنیا تێپەڕ بووە، دەمێ بەبۆنەی ویژەرێکی ترەوە، کە بیست ساڵی بەسەردا تێپەڕیوە، جارێکی تر بەبۆنەی ویژەرێکی ترەوە کە سی ساڵ، یا چڵ ساڵ، یا پەنجا ساڵ، یاسەد ساڵی بەسەر ڕۆییوە، ئینجا لە هەموو کۆبوونەوەیەکا چەند باسێکی جوانی ڕەنگاوڕەنگی شیرین، یا سوێر خوێ و بەتامی ویژەری ئەنووسن و

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (٢)ی ساڵی یەکەم لە گۆڤاری «ڕۆژی نوێ»دا بڵاوکراوەتەوە.

بڵاوی ئەکەنەوە، بەم جۆرە گەل فێری خوێندنەوەی شتـی جوان و بەکەڵك ئەکەن، وە ئەیانپچڕنەوە لە خەریك بوون لە شتـی هیچ و پووچەوە.

وابزانم مـایەی ئەم گۆشەگیری و لەیەك هەڵوەشانەش ئەوەیە کەهەر وێژەرێك سەر بـەلایـەکـە، وە سیـاسەتـی ئـەو لایـەی بـەهـێزتـرە لـە بـیـری وێژەری و سیـاسەتـی کۆمەڵایەتییەکەی، لەبەرئەوە وێژەرەکانیش وەك سیاسییەکان لەیەك پچڕاون؛ چونکە هەر یەکەی پشتیوانی لایەك ئەکات، وە لەگەڵ سیاسەتـی ئەو لایەدا پێ بەپێ ئەڕوا، من پێم وایە سیاسەت وێژە پیس ئەکات، وە نایەڵێ هەتایـی "مخلد" بێ؛ چونکە وێژەی سیاسـی وێژەی هەر ئەو ڕۆژەیە کە ئەو سیاسەتەی تیا باوە، کە سیاسەتەکە نەما وێژەکەش بێ نرخ ئەمێنێتەوە، وێژەرێك کە وێژەرێکـی بەڕاستی بێ، ئەبێ خۆی لە سیاسـی گەلێ بەرزتر بزانێ؛ چونکە پێشەوای گەل، هەڵگری مەشخەڵـی وێژەیە، نابێ داینێ و لەدەستـی بدات تا ئەیداتە دەست جێنشینێکـی خۆی، ئەگەر بە "برناردشۆ"یان بوتایە: وەرە ببە بە سەرۆك وەزیر، سەری خۆی ئەشکان، وێژەر ئەگەر وێژەری بەڕاستـی بێ گەلێ گەلێ پایەی لە وەزیر بەرزتر و گەورەترە، بەڵکو وەزیر بەوێژەکەی ئەو ئەڕوا بەڕێگادا، بەهۆی ئەوەوە ڕێگای ڕاست ئەدۆزێتەوە، تەنانەت وێژەر نامرێ، بەڵام وەزیر ئـەمـرێ، ئـەویـان نـاوی نـاکوژێتـەوە بـەڵام ئـەمیـان نـاوی ئـەکوژێتـەوە، تـەمـاشاکـەن هەرچـی زانایانـی ئیسلام هەیە، بەڵکو بەشـی زۆری زانایانـی جیهان هەموو "ابن حزمـی أندلس"– کە زانا و وێژەرێکـی بەرز بووە– ئەیناسن کەچـی باوکـی– کە وەزیر بووە– کەس نایناسێ، وە نازانێ ناوی چـی بووە.

ئـەگێڕنـەوە کـە کۆزمـان "مجمعـی لغوی"ی فـەرەنسـی جـارێکـیـان ئـەنـووسێ بـۆ وەزیرێکـی فەرەنسە لە ئەمریکا کە بنووسێ بۆ کۆزمان داوای لێ بکات کە بکرێ بـەئـەنـدامـی کـۆزمـانـی فـەرەنسی، ئـەویش لـەسەر کـاغـەزێك ئـەینـووسێ، کـە نـاوی باڵیۆزخانە "سفارە"ی فەرەنسەی لە ئەمەریکا لەسەر نووسرابێ، لەبەرئەوە کۆزمان پەشیمان ئەبێتەوە و نایکات بەئەندام؛ چونکە بۆی دەرئەکەوێ کە کابرا ئەیەوێ بـەشوێنـە سیـاسیـیـەکـەی بـنـازێ، وەبـەو پێیـە شوێن بگـرێ لـە کـۆزمـانـا. کۆزمـانیش بەلایەوە وایە، کە شوێنـی لە کۆزمانەکەدا گەلێ بەرزترە لە شوێنە سیاسییەکەی، وە ئەبوو بەم زیاتر بنازیایە. چەند خۆش و جوان و بەکەڵك ئەبوو کە یەکێتییەکـی وێژەرانمان بووبووایە، وە وەژێرەرانمان لە چوارچێوەی وێژەیـی دەرنـەچوونـایە، وە هەر خزمەتـی وێژەی کوردییان بکردایە و هیچـی تر.

کۆشی دایك(۱)

۱

کۆشی دایك یەکەمین قوتابخانەیەکە بۆ منداڵ کە چاوی تیا ئەکاتەوە، وە لەوێدا فێری گڕوگاڵ و دارە دارە ئەبێ و ئەکەوێتە سەر پێ، وە لەوێوە ئەبرێ بۆ قوتابخانەی دووهەم، وە لەوێشەوە ئەچی بۆ مەیدانی کرد و کۆشی و هەوڵ و تەقەلا و خزمەتی گەل و نیشتمان.

ئینجا ئەگەر یەکەمین قوتابخانە– کە باوەشی دایکە– پڕ بوو لە ڕەوشت و خووی بەرز و جوان، ئەوا ڕۆڵە و جگەرگۆشەکانیش باش، وە خاوەنی ڕەوشت و خووی جوان ئەبن، وە ئەو کۆمەڵەی کە لەم لاوانە پەیدا ئەبن، کۆمەڵێکی ڕێکوپێك و بەرز و سەربەست و سەرفراز، وە هەمیشە بەسەر چڵەپۆپەی ژیانەوە وەك بلبلی هەزاران داستان گۆیا ئەبن، وە بە ناوبردنیان هەزاران دڵی نەبەرد دا ئەچڵەکێ و ڕائەچەنێ.

وە ئەگەر خوانەخواستە یەکەمین قوتابخانەکە خراپ، وە بێ ڕەوشت و خوو بوو، ئەوا ڕۆڵەو جگەرگۆشەکانیش خراپ ئەبن، وە ئەو کۆمەڵەش کە لەوان پەیدا ئەبێ پەست و پەست پەرست و بێ وێڵ و بێ ڕەوشت و خوو ئەبێ، وە لەناو ئەو گەلانەی کە بۆ کوێستانی ژیان و سەرفرازی ئەچن، ئەبن بە بەردەباز و پێشێل.

کەوابوو کۆشی دایك یەکەمین قوتابخانەیەکی بەرهەمهێنان و فێرکردنە، لەوێدا ئەبێ منداڵ فێری یەکێتی و برایەتی و ڕاستی و چاوپۆشی و ئازادی و نەبەردی و خۆشەویستیی نیشتمان و هاونیشتمان ببێ.

دایکی خوێندەواری ژیری تێگەیشتوو، چەند ڕۆڵەیەکی چاکی پاکی دڵ ڕووناکی ڕاستی دڵسۆزی وریایی دوور ئەندێشەی چاپوکی ئازادی نەبەرد پێ ئەگەینێ بۆ نیشتمان؛ بۆ ئەوەی کە لە پاشەڕۆژا خزمەتی وڵاتەکەیان بکەن، وە بەدڵ و بەگیان هەوڵ بدەن بۆ بەرزکردنەوەی بۆ سەر چڵەپۆپەی ژیان، وە بەشەو و ڕۆژ خەریك بن بۆ پاراستنی لە چەپۆکی دەوران.

دایکی نەخوێندەواری تێ نەگەیشتووش، چەند ڕۆڵەیەکی خراپی نەگریسی

(۱) ئەم وتارە لە ژمارەی ۱۰ و۱۱ و۱۲یساڵی شەشی گۆڤاری گەلاوێژ بڵاوکراوەتەوە.

لاساری بەدخووی بێ ڕەوشت و خوو پێ ئەگەیەنێ، بۆ نیشتمان بەدبەخت و گەلی خاك بەسەر، کە ئەبن بە پاچ و پێمەرە بۆ تێکدانی پایەی کۆمەڵەکەیان، وە بەشمشێرێکی زەهراویی کاریگەر، بۆ ناوچاوانی گەلەکەیان. کەوابوو خوێندەواریی دایکەکان، واتە کچانی ئەمڕۆ و دایکی پاشەڕۆژ، لە هەموو گەلێکا– مایەی پێشکەوتنی گەلە، وە نەخوێندەواریشیان ، مایەی بەقوڕا چوونەخوارەوەی هەموویانە.

لەساڵی (١٩١٣)دا "سعد زغلول" لەناو کۆمەڵێکی زۆر گەورە لە "جامعەی مصر"دا ئەوەستێ و ئەڵێت: با گەلەکەتان بخوێنن، دەنگێ لە دوورەوە دێ ئەڵێ: نەء دایکەکان بخوێنن، ئەو حەلە گەلیش دانا و خوێندەوار ئەبێ، وە لەخەوی بێ هۆشی بێدار ئەبێتەوە.

ئەی دایکە خۆشەویستەکان: ئەو هەڵکەوتووانەی کە بناغەی گەلێك دائەمەزرێنن، وە لە زانین و تێکۆشین و شارستانێتیدا پێشی ئەخەن، وە لە کشتوکاڵا برەوی پێ ئەدەن، وە لە بازرگانی و پیشە و پیشەکەریدا سەری ئەخەن، وە بناغە و پایەیەکی وای بۆ دائەمەزرێنن کە شایستە بێ لەسەر ڕووپەڕەی مێژوو بە ئاوی تەلا بنووسرێتەوە، ئەوانەش ڕۆڵەیەکن وەك ڕۆڵەکانی ئێوە، وە دایکیشیان دایکێك بووە وەك ئێوە.

بەڵکو ئەو هەڵکەوتووە نەبەردانەی کە خۆیان وەك بەردی ژێرووی بەرداش لەژێر باری ڕۆژگارا ڕائەگرن، وە بەماڵ و بە گیان باسی نیشتمان و هاونیشتمانیان ئەکەن، وە هەوڵ ئەدەن بۆ سەربەستی و سەربەخۆییی کۆمەڵە و گەل، وە تەقەلا ئەدەن بۆ ڕزگارکردنیان لە چەنگی زۆر و ستەمی ئەو زۆردارانەی کە وەك هەڵۆ بەسەر لاشەیانەوە نیشتوونەتەوە و چنگیان گیر کردووە لە جەرگ و دڵیان، وە ئەیانەوێ خوێنیان بمژن و ناو و نیشانیان ون بکەن، وە پایە و نرخیان ژێر پێ بخەن، ئەوانیش ڕۆڵەیەکن وەك ڕۆڵەکانی ئێوە، وە دایکیشیان دایك بووە وەك ئێوە.

بەڵێ ئەو دایکانە دایکێکن لە تەحر و وێنەدا وەك ئێوە، بەلام لە ژیری و وێڵ و ڕەوشت و خوودا جۆرێکی ترن؛ چونکە ئەوان ئەزانن چۆن ڕۆڵە و جگەرگۆشەی خۆیان بەخێو، وەفێری ڕەوشت و خووی جوانیان ئەکەن، وە هەمیشە ئەیانپارێزن لە پیسی و پۆخڵی و چڵکنی و کوڵکنی و نەخۆشی و ئەسپێونی، وە بە پەندو ئامۆژگاریی جوان ئارایشیان ئەدەن، وە چاودێرییان ئەکەن، وە نایەڵن لە خەت دەرچن، تا لەخەم ئەیانڕەخسێنن، ئینجا ئەو حەلە ناچار ڕۆڵەکانیش ڕۆژ بەڕۆژ لە ژیری و بیر و وێڵ و

هونەرمەندیدا پێش ئەکەون، وە هەر لە گەنجیدا ئەبن بە پیرێکی خاوەن بیری بەرزی جیهان دیدەی قاڵی دەرهاتوو، وە ئەبن بە خاوەنی لەشیساغ و بیری باش و دڵی پاك و گیانی ڕووناك و کردەوەی چاك.

بەڵێ ئەو دایکانە ئەزانن چۆن گوێچکە و مێشکی منالّی خۆیان هەر لە شیرەخۆرییەوە پڕ ئەکەن لە خۆشەویستیی نیشتمان و هاونیشتمانیان، وە چۆن ڕۆڵەی بەر مەمکانەیان بە گۆرانیی نیشتمانییەوە هەڵئەپەڕێنن، وە ئەیانهێننە سەما، وە ئەزانن چۆن پێویستانی نیشتمانی خۆشەویستیان تێ ئەگەیەنن، وە نەقشەی نیشتمانیان بۆ ئەکێشن لەسەر دەسرازە و سەر بێشکەیان، وەك شاعیر ئەڵێ:

خەریتەی هەموو خاکی نیشتمان
دایك بەدەرزی و دەزوو دروومان
بنووسێ لەسەر سەر بێشکەی منالّ
هەر بە نیشتمان بێتە گڕوگاڵ
لە بێشکەی وادا چاو هەڵنەهێنێ
درۆیە هەڵسێ تۆڵە بسێنێ

بەڵێ ئەو دایکانە هەر لە منالّییەوە ڕۆڵەی جگەرگۆشەی خۆیان پەروەردە ئەکەن لەسەر یەکێتی و برایەتی و ئازایی و نەبەردی و خۆشەویستی و دادپەرستی و دارایی بەخت کردن، وە هەوڵدان و کۆڵ نەدان و سەردانان.

جا هەر لەبەر ئەمانەیە کە وتمان ″ناپلیۆن″ وتوویەتی: دایکێکی وا کە بەدەستی ڕاستی بێشکەی منالّەکەی ڕائەژەنێ، بەدەستی چەپی جیهانێ ئەلەرزێنێ.

٢

ئەی کچە تێگەیشتووەکان و دایکە پێگەیشتووەکان! بزانن کە هەر دایکە بنیاتی ژیانی ئادەمی، وەهەر دایکە بناغەی ڕێکخستنی خێزان، لەبەرئەوە هەموو ئاینێك نەخوازەلا ئاینی ئیسلام لە پێش هەموو شتێکا گەورەیی و بە نرخی دایك نیشان ئەدات، وە چاکە کردن لەگەڵیا پێویست ئەکات، بە ڕەنگێکی وا کە دروست نییە بۆ هیچ منالّێك ئۆف بکات لە دەست دایکی، لەم ڕووەوە شاعیر زۆر جوانی وتووە کە ئەڵێ:

ئــەوی ڕزگــار ئــەبین پــێی ڕۆژی دوایــی
یــەکـەمـیــان دڵ بــەجـێـهـێنـانـی دایکـە
خـودا فـەرمـووی بـە دەربـانـی بـەهـەشتی
ئــەوی زانــیـت عــەزیـزی دایـکـە، دایکـە

ئایا ئیتر پێویست نییە بۆ دایکە ژیرە خۆشەویستەکان کە نرخی خۆیان بزانن؟ وە لە پێویستانی خۆیان بگەن بەرامبەر بە منال و جگەرگۆشەکانیان؟ وە درێغی و کۆتاییيان لەگەڵ نەکەن، تا لە پێش چاوی ئەوانیش و هەموو ڕۆڵەی نیشتمانیش زۆر زۆر سەنگین و گران بن؟

نۆ مانگ لەسەر یەك، واتە (٢٧٠) ڕۆژ، دایك منالەکەی بەپێستی سك هەڵئەگرێ، وە گەلێ جۆرە ئێش و ئازار و ژان و دەردەسەریی پێوە ئەکێشێ، کە هەر هەناسەیەکی مردنێکە، ئینجا ژان ئەیگرێ، وە بە هاوا ر و نزا و بووردنەوە منالەکەی لێ جیا ئەبێتەوە، وە لە میوانداریی مردن ڕزگاری ئەبێ، ئەم هەموو تاڵاو و دەردەسەرییە بۆ ئەوەیە کە منال ببێ، وە سبەی ڕۆژێ کەڵکی خۆشی و کۆمەڵەشی بگرێ، وە ببێ بە قۆڵێکی بەهێز بۆ نیشتمانی.

بەڵام داخی بەجەرگم، لە وڵاتە نەخوێندەوارە پاشکەوتووەکەی ئێمەدا، یا ئەوەتا منالەکە ئەوەندەی پێ ناچێ چاو بکاتەوە و دەم بداتەوە گورج مردن ئەیفڕێنێ و ئەیکا بەژێر خاکەوە، وە ئەگەر نەشمرێ یا بە نەخوێندەواری ئەمێنێتەوە، وە یا بێ ڕەوشت و خوو ئەکەوێتە کۆلانان، ئایا ئەمانە هەمووی لەبەر نەخوێندەواری و نەزانیی دایکەکانیان نییە بە دەستووری چاودێری و پارێزگاریی منالەکانیان، وە بە لەلەیی و بەرهەم هێنانیان، وە گەورەکردن و پێگەیاندنیان.

منالەکانی لای ئێمە– لەسایەی دایکە نەخوێندەوارەکانیانەوە– هەمیشە لەشیان چڵکن سەریان کوڵکن و ئەندامیان ئەسپێون و ڕشکن و، دەست و قاچیان کرێشاوی و چاویان پڕوپووشاوی و کاڵایان دڕاو خواردنیان پۆخڵ و ناتەواو، ڕۆژ لە ڕۆژ لاواز و زەرد و زەبوون و تێقوپاو ئەبن، وە هەمیشە ئەدەنە باریکی و بنێسی، تا وایان لێ دێ کە بەرگەی سەرما و گەرمایەك نەگرن، وە بە بایەك نەخۆش، وە بەهەلاوێك بمرن.

دایکەکانی لای ئێمە منالەکانیان کە زمان ئەگرن، لەجیاتی هەموو وێڵ و هونەرمەندییەك کە فێریان بکەن پێیان ئەڵێن: ئا تفێك بکە لە بابە، شەقێك هەڵدە لە دایە،

چەمۆڵەیەك بنێ لە كاكە.

دایكەكانی لای ئێمە هەمیشە منداڵەكانیان بە چیرۆكی جنۆكە و خێو و شەولەبان ئەترسێنن، وە ڕەگی پیاوەتی و ئازایەتی لە دڵیان ئەمرێنن.

دایكەكانی لای ئێمە هەمیشە پێی منداڵەكانیان لە زستانا پەتی ئەكەن، بەڵام سەریان وەك كووپەی ترخێنە ئەپێچنەوە و شەتەكی ئەدەن كە ئەمە ئەبێ پێچەوانەبێ.

دایكەكانی لای ئێمە هەر بەبۆنی پیسی و ناخۆشی منداڵەكانیان ڕائەهێنن، وە لە ژیانی خۆیان بۆنێكی خۆشیان نادەن بەلووتا، بەڕەنگێكی وا ئەگەر بەرێكەوت بۆنێكی خۆشیان بەسەرا بچێ كوتوپڕ بە بۆن ئەكەون و ملیان ئەشكێ.

دایكەكانی لای ئێمە كە لەگەڵ منداڵەكانیان گریا، خێرا مەمكیان ئەخەنە دەم، یا گرتكێك گۆشت ئەدەنە دەستیان، زۆرجار لەمەوە منداڵەكە تووشی نەخۆشی و سەروبن ئەبێ.

هەر بەم ڕەنگە هەزاران كەم و كووڕیی تر و هەڵەیی لە بەرهەمهێنانی دایكەكانی لای ئێمەدا هەیە، جا بەم بۆنانەوە ئەتوانم بڵێم ئەو منداڵە بەسەزمانانەی، كە لە ساڵێكا دایكە نەخوێندەوارەكانیان بەدەستی خۆیان ئەیانكوژن، گەلێ گەلێ زیاترن لەو نەوجەوانانەی كە لە پێنج ساڵەی جەنگی تێكڕاییی یەكەمدا لێمان كوژراوە.

سەرباز "عسكر" ئەگەر بكوژرێ و شەهید بكرێ لەسەر ئامانجێكی گەورەی بەفەڕ– وەك ئاگاداریی نیشتمان بێ– منداڵی ساوای بەسەزمانی بێ گوناح بۆچ ئەبێ دایكی نەخۆشی بخات و بیمرێنێ؟

سەرباز ئەگەر بەدەستی دوژمن بكوژرێ، منداڵی هەژاری بێدەسەڵاتی بێ تاوان بۆچ ئەبێ بەدەستی دایكی بكوژرێ؟ لە پاش ئەو هەموو ئازار و سزایەی كە بەدەستییەوەی دیوە، وە ئەو هەموو شەونخونییەی كە بەسەریەوە كێشاوە.

دایكە خۆشەویستەكان! ئەو هەموو پیاوە گەورە ناودارانە، وە ئەم هەموو زانا و بلیمەتانە، وە ئەم هەموو دانا و بەناوبانگە كەوا خەریكن كەشتیی نیشتمانی خۆیان لە گێژاوی دەریای ئەم جەنگە تێكڕاییەدا ڕزگار ئەكەن، وە ئەیگەێننە كەنار، ئەوانیش وەختی خۆی منداڵێك بوون وەك منداڵەكانی ئێوە، وە دایكیشیان دایكێك بووە وەك ئێوە، بەڵام دایكی ئەوان زانیویانە كە چۆنیان پێ ئەگەیەنن وەلێ دایكەكانی لای ئێمە منداڵەكانیان وا پێ ئەگەیەنن كە وتمان لە هەمووی ناخۆشتر ئەوەیە ئەگەر شەو و ڕۆژ

لەم ڕووەوە ئامۆژگاری دایکەکانیش بکەیت و تێیان بگەینیت تێ ناگەن.

دایکە خۆشەویستەکان! هەر منالە ئامانجی ژیان، وە هەر منالە گولی هیوای پاشەڕۆژی گەلان، وە هەر منالی ئەمڕۆیە، لە دوا ڕۆژا نیشتمانێك بەرز ئەکاتەوە بۆ سەر چلەپۆپەی ژیان.

جا لەبەر ئەمانە، هەموو دەولەتە پێشکەوتووەکان، وە گشت حکوومەتە تێگەیشتووەکان (کۆمەلەی پاراستنی ساوایان) یان ڕێك خستووە، وە هەمیشە بەرۆژنامە و گۆڤار و ڕادیو ئامۆژگاریی دایکەکان ئەکەن بۆ ئاگاداری و چاودێریی منالەکانیان، وە لە پێویستانی خۆیان بەرامبەر بەوان وریایان ئەکەنەوە.

٣

دایکە خۆشەویستەکان! مەبەس لە شووکردنی ژن و ژن هێنانی پیاو بوونی ئەویانە بە دایك و ئەمیانە بە باوك بۆ پێگەیاندنی چەن ڕۆلە و جگەرگۆشەیەکی بەکەلك بۆ پاشەڕۆژی خۆشیان و کەس و کار و زێد و نیشتمانیان.

چەند خۆشە بۆ باوك و دایك، بەیانیان و ئێواران کە بۆ نان خواردن منالەکانیان بە پاك و تەمیزی و ڕێکوپێکی لەگەلیانا دائەنیشن، وە هەموو پێکەوە بە خۆشی و پێکەنین نانەکەیان ئەخۆن.

لەمە خۆشتر ئەوەیە کە دایك ببینێ منالەکەی ڕۆژ بەڕۆژ گەورە ئەبێ و وێل ئەگرێ، وە لەبابەت تێگەیشتن و پێگەیشتن و هونەرمەندییەوە سەر ئەکەوێ، نەخوازەلا کە وای لێ بێ هەموو بەیانیان بچێتە قوتابخانە و ئێواران بێتەوە، وە ئەوەی خوێندوویەتی لە چیرۆکی جوان و گۆرانی نیشتمان و پەند و ئامۆژگاری و مێژووی پێشینان بۆ دایکی بگێڕێتەوە، وە ئەویش بەپێی خۆی بەهرەی لێ وەربگرێ. لەمەش خۆشتر ئەوەیە ئەو دایکە و باوکە چاویان بەمنالەکەیان بکەوێ کە لە قوتابخانە بەرزەکانا بێنە دەرەوە، ببن بە قۆلێکی بەهێز بۆ کۆمەلە و نیشتمانیان.

ئەی دایکە نازدارەکان! ئەگەر حەز ئەکەن منالەکانتان وەکو لەمەوپێش وتمان وابن، وە سبەی ڕۆژ کەلکی ئێوەش و خۆشیان و گەلیشیان و نیشتمانیشیان بگرن، وە هەموو بەجارێ بەهرەمەند ببن لێیان، ئەم ئامۆژگاریانەی خوارەوە بگرنە گوێ.

١– پێویستە منال کە لەدایك بوو، خێرا لەناو دەفرێکی گەورەدا بەئاوێکی شرتێن و

خاوێن پاك بشۆرێ و وشك بكرێتەوە.

٢- پێویستە دەستێك بەرگی نەرم و شلی فراوانی لەبەر بكرێ، چونكە كاڵای مناڵ تا نەرم و شل و فراوان بێ ئەو مناڵە زووتر بەخۆیا دێ و باشتر گەشە ئەكات، وە تا قۆچكە و بەروانكە و بەرگی تەسك و تروسكی لە بەرابێ، وە لە قۆناغەدا شەتەك بدرێ ئەو مناڵە درەنگ بەخۆیا دێ.

٣- وا چاكە مناڵ لە دوای لەدایكبوونی تا یەك سەعات شیری نەدرێتێ تا خۆشی و دایكیشی تۆزێك ئەحەسێنەوە.

٤- پێویستە مناڵ بە سەعات، وە بەدەستووری ڕێكوپێك شیری بدرێتێ، نەك هەركاتێك كە گریا خێرا شیری بدرێتێ، زۆرترینی مناڵی لای ئێمە لەبەرئەمەیە كە هەموو مانگێك نەخۆش ئەكەوێ و تووشی سەروبن ئەبێ.

٥- وا چاكە مناڵ هەر بەشیری دایكی خۆی گۆش بكرێ؛ چونكە ئەو مناڵە پارچەیەكە لە دایكەكەی، تا لە سكیا بووە بەخوێنی ئەو ژیاوە، ئێستا كە هاتووەتە دەرێ خوێنەكەی لێ بووە بە شیر.

ئەمەش ئاشكرا و نمایانە كە شیری دایك بەپێی تەمەنی مناڵەكەی ئەگۆڕێ، لە پێشەوە تا مناڵەكە زۆر ساوا و بێ هێزە، دایكەكەی تەڕەزەن، شیرەكەی زۆر ڕوون و كەم چەورییە، ئینجا ڕۆژ بەڕۆژ بەپێی هەراشبوونی مناڵەكە، شیرەكەی دایكی خەست ئەبێتەوە و چەور ئەبێ، تا مناڵەكە تێری پێ بخوا و پێی داكەوێ.

٦- پێویستە مناڵ زۆر پاك و تەمیز ڕابگیرێ، وە هەر ڕۆژێ ناڕۆژێ بە سابوون و ئاوی گەرم بشۆرێ، وە بەرگ و كاڵای بگۆڕرێ.

٧- مناڵ بە ئازایی لەدایك ئەبێ، نابێ بترسێنرێ بە جنۆكە و خێو و شەولەبان، بەڵام دایكی نەفام، مناڵەكەی تا لەسەر پشتی بێشكەیە هەر لەگەڵ گریا خێرا بۆی ئەتوورێنێ یا گورگانە شەوی بۆ ئەكات تا بترسێ و خەوی لێ بكەوێ، كە تۆزێكیش هەراش بوو بە سەر گوزوشتەی دێو و جنۆكە و خێو مێشكی پڕ ئەكات.

٨- پێویستە مناڵ لە تەمەنی شەشساڵییەوە بنێررێت بۆ قوتابخانە. وە بەپێی ڕۆژ پێی بخوێنرێ: تا لە پێویستانی نیشتمان و هاونیشتمانی بگات، وە بەچاوێكی سەنگین و گران تەماشایان بكات، وە لە ڕێی بەرزكردنەوەیانا خوێنی خۆی بڕێژێ و سەری خۆی دابنێ.

ئەگێڕنەوە: کە پیاوێکی لادێیی کوڕێکی ئەبێ هەمیشە جووتی پێ ئەکات و شێفی پێ ئەبڕێ و وەردی پێ ئەداتەوە، ڕۆژێك کوڕەکە لەسەر شتێك تێر و پڕ لە باوکی ئەدات، ئەمیش ئەچێ بۆ لای مەلاکەیان سکاڵای خۆی بۆ ئەکات، مەلا ئەڵێ: بە کوڕەکەت خوێندووە؟ ئەڵێ: نەء، ئەڵێ ئەی چی پێ ئەکەیت؟ جووتی پێ ئەکەم، مەلاکەش ئەڵێ: کەوا بوو خەتای خۆتە، ئەگەر لەپێشەوە پێت بخوێندایە، ئەمرۆ پێویستی خۆی ئەزانی بەرامبەر بەئێوە، وە بچووکیی ئەکردن، بەڵام تۆ لە بەیانی تا ئێواری لە دوای گاجووتەوە جووتی پێ ئەکەیت، ئەویش تۆی بە گاجووتەکە زانیوە بۆیە لێی داویت.

٩- پێویستە ئەوی منداڵ بەڕۆژ لە قوتابخانە ئەیخوێنێ، وەبەقسە لە مامۆستای وەرئەگرێ، لەماڵەوە لە باوك و دایکی بە چاو ببینێ و بە گوێ ببیستێ، واتە کە لە قوتابخانەدا خوێندی کە درۆ خراپە، ئەبێ لە ماڵەوە هەرگیز درۆ لە باوك و دایکی نەبینێت، یا کە خوێندی قومار و عەرەق خواردنەوە وە جگەرەکێشان خراپن ئەبێ ئەمانە لە ماڵەوە نەبینێ، یا کە خوێندی زۆر و ستەم و دزی و زیان بەمەردووم گەیاندن خراپن، ئەبێ ئەمانە لە باوك و دایکی نەبینێ، یا کە خوێندی یارمەتی و دەست گرتن و یەکێتی و دڵ و داوێن پاکی زۆر باشن، ئەبێ ئەمانە بەباوك و دایکییەوە ببینێ، ئەگینا خوێندنەکەی بێ کەڵك وە ئامۆژگاریی مامۆستاکانی بێ هوودە دەرئەچێ.

بەڵێ ئەبێ ناو ماڵ و کۆشی دایك جێگای بەراورد و سەنگێکی مەحەك بێ بۆ منداڵ، وە هەرچی بەگوفتار لە قوتابخانە وەری ئەگرێ ئەبێ بەکردار لە ماڵەوە ببینێ، وە بۆی تاقی بکرێتەوە ئەگینا منداڵەکە کە فامی کردەوە، لێکی ئەداتەوە ئەڵێ: ئەگەر ئەمانەی پێشوو خراپ بوونایە باوکم و دایکم نەیانئەکرد، کە وا بوو ئەمانەی کە مامۆستا ئەیانڵێت هەموو قسەن، ئینجا ئەو حەلە هەرچی بناغەیەکی ڕەوشت و خوو جوانیی منداڵەکە هەیە کە قوتابخانە بە دەستی مامۆستاکانی دائەڕێژرێ، لەماڵەوە بە پاچ و پێمەرەی بەدخوویی هەڵئەوەشێنرێتەوە، وە لە مێشکی ئەکرێتە دەرەوە.

ئەگێڕنەوە ئەڵێن: جارێك قوتابییەك لە قوتابخانە شتێك ئەدزێ، کە دەچێتە ماڵەوە دایکی لەسەر ئەو دزییە زۆر ئافەرینی لێ ئەکات، کوڕی سادەی بەسەزمان لەسەر ئافەرینەکەی دایکیەوە وا ئەزانێ کە هونەرێکی زلی کردووە، ئیتر بەرە

بەرە دەست ئەكات بەدزین تا بەتەواوی خووی پێوە ئەگرێ، وە ئەبێ بەدزێكی وا كە كل لەچاو بفرێنێ، جارێ بەرێكەوت لە كەلەبەرێكا ئەگیرێ و لە بەندیخانە توند ئەكرێ، لە كاتی محاكەمەدا دەرئەكەوێ كە هەرچی دزییەك لەو شارەدا كراوە هەمووی ئەو بووە، لەبەرئەوە حاكم حوكمی هەڵواسینی ئەدات، لەو حەلەدا كە ئەیبەنە بەر قەنارە كورەكە داوای دایكی ئەكات، كە دایكی بۆ ئەهێنن دەم ئەكاتە دەمییەوە و قەپ ئەكات لە زبانیا تا لەبنا ئەیقرتێنێ، لە پاشا ئەڵێ: ئەی خەڵقینە، ئەمرۆ كەوا ئەم خنكێنن لە سایەی ئەم دایكەمەوەیە؛ چونكە ئەگەر یەكەم جار هانەهانەی نەدامایە لەسەر دزیكردن، ئەمرۆ تووشی ئەم رۆژە رەشە نەئەبووم.

١٠– نابێ لای منداڵ باسی ژن و كچ و دڵداری بكرێ، تا لەم رووانەوە ئاگادار نەبنەوە، تەنانەت نابێ رێ بدرێن بۆ بینینی ئەو پەردەی سینەمایانە كە باسی دڵداری پیشان ئەدەن تا بێدار نەبنەوە، وە ئارەزووی نەجووڵێ بۆ شتی خراپ.

زۆر كوری چاكی دڵپاكی بێ فروفێڵی داوێن پاك لە سینەمادا چاوی كەوتووە بەچەن كورێكی هاوتەمەنی خۆی كە خەریكی دڵداری و فێڵ و تەڵەكە رێكخستن بوون بۆ راوی دڵدارێك تا پێی گەیشتوون، ئەمانیش دەماری نوستوویان بێدار بووەتەوە، وە دەستیان كردووە بە فروفێڵ و تەڵەكە تا ئەمانیش بەبەری كردەوەی پیسی خۆیان گەیشتوون.

زۆر كچی داوێن پاكی خانەدانی بەسەرزمانی بێ ئاگا بەچاوپێكەوتنی چەن كچێكی بێ رەوشت و خووی هاوتەمەنی خۆی كە لە پەردەی سینەمادا خەریكی دڵداری بوون ئارەزوویان بزووتووە، وە كەوتوونەتە خولیایەكی پیسەوە تا تووشی رۆژێكی رەش بوون، وە خۆیان بەدناو كردووە.

١١– نابێ منداڵ نەزۆر رووت و رەجاڵ و بێ پارە و پوول رابگیرێ، وە نەزۆر تێر و پڕ و بەربەرەڵلا فێر بكرێ، بەرەنگێكی وا كە هەرچی ئارەزوو بكات بیكات؛ چونكە ئەگەر زۆر نامانگووری بە خۆیانەوە ببینن، نەخوازەڵا كە هاورێكانیشی تێروتەسەل و پۆشتە و پەرداخ بن، ناچار ئەبێ بە پارە پەیداكردن، وە لەم رێیەدا فێری هەزار زی و ئیشی ناشیرین ئەبێ، وە ئەگەر زۆریش دەستداری و پارەداری و لێ نەپرسینەوە بە خۆیانەوە ببینن ئەم جارە بە بارێكی ترا بەدخوو ئەبن، كەوابوو منداڵ پێویستە چ لە

پارە پێدانی و چ لە خۆشەویستی و بەدەمەوەدانییەوە ئەندازەیەکی ناونجی و مام ناوەندیی لەگەڵا بەکاربێنرێ.

خولاسە منالّ بە منالّیی مێشك و دڵی وەك جامی تازەی فوتوغراف وایە، یەکەم جار چی دی و چی بیست هەر ئەوە وەرئەگرێ، ئینجا ئەگەر مامۆستاکەی باش بوو، وە سەرمەشقی جوانی بۆ دادا، ئەوا بێ گومان منالّەکەش باش ئەبێ و شتی جوان وەرئەگرێ، وە ئەگەر ناو مالّ و کۆشی دایکی خراپ بوو، و هسەرمەشقی خراپی بۆ دادرا، ئەوا منالّەکەش خراپ، وە بێ ڕەوشت و خوو ئەبێ.

داخی گرانم بەشی زۆری منالّ، وەك گوڵی دەشتی بێ پەروەردە و بێ سەرپەرشتی پێ ئەگات و گەورە ئەبێ، نەء نەء وانییە، حەدی چییە ببێ بەگوڵی دەشتی، ئەم بەس نییە لەسەر سروشتی خۆی ماوەتەوە و لانەدراوە، وەلێ بەشی زۆری منالّی ئەمڕۆ لەسەر سروشتی خۆی نامێنێ، وەبەلای خراپەدا ئەبرێ.

نرخی دۆست

ئـەگـێڕنـەوە ئـەڵـێن: ڕۆژێك ئیمـامـی عـەلـی (ڕەزای خـوای لـێ بـێ) لـە نـاوچـەنـد یـارو یـاوەرێکـی پێغـەمبـەر دائـەنیشێ، وە لێیـان ئـەپرسێ ئـەڵێ: زەبوونـی بێ دەسـەڵات کێیـە لـە جیهـانـا؟ ئـەوانیش ئـەڵێن نـازانین. ئیمـام ئـەفـەرمووێ: زەبوونـی بێ دەسـەڵات کـەسێکـە کە نـەتوانێ دۆست بۆ خۆی پـەیدا بکات، وە دڵـی مـەردووم بـەخۆیـەوە بنووسێنێ.

دووبـارە لێیـان ئـەپرسێت ئـەڵێ: ئـەی لـەم زەبوونـە زەبوونتر کێیـە؟ دیسـان ئـەڵێن نـازانین، ئیمـام ئـەفـەرمووێ: لـەمـە زەبوونتر کـەسێکـە کە دۆست و برادەری کۆنـی ببێ و لـە دەستـی بدات و دڵـی بڕەنجێنێ.

من بـەش بـەحـاڵـی خۆم ئـەم فـەرمـایشـی ئیمـامـی عـەلـییـەم زۆر پێ جوانـە، وە لـەوانـە زەبوونتر نـابینم کە نـاتوانن دۆست بۆ خۆیـان پـەیدا بکـەن، لـەوانـە پـەستتر نـابینم کە نرخـی دۆست و برادەر نـازانن، وە دڵیـان ڕانـاگرن، لـەوانـە نزمتر نـابینم کە دڵـی دۆست و برادەریـان مـەبـەست نییـە، وە ئاگاداری دڵ و دەروونیـان نـاکـەن، لـەوانـە بێ ژیرتر نـابینم کە دڵـی ئـاشنـا و ڕۆشنـا بـەخۆیـانـەوە نـاهێڵن، وە لـەسـەر شتێکـی هیچ و پووچ دڵیـان ئـەشکێنن لـە خۆیـانـی ئـەتـەکێننـەوە.

دۆستـی بـەڕاستـی هـەمیشـە وەك پـەروانـە بـەدەور و پشتـی دڵـی برادەر و ئـاشنـای خۆیـا ئـەسووڕێتـەوە، وە هـەرگیز نـایـەڵێ گـەرد بگرێ و تۆزی لێ بنیشێ، دۆستـی نـاڕاستیش هـەمیشـە بـە بـەردی نـاپـاکـی شووشـەی دڵـی دۆستـی خۆی ئـەشکێنێ.

دۆستـی بـەڕاستـی سـەری خۆی دائـەنێ لـەژێر پێـی برادەرێکیـا، دۆستـی نـاڕاستیش سـەری دۆستێك دائـەنێ بۆ گـەیشتنـی خۆی بـە ئـارەزوویـەکـی هیچ و پووچ.

دۆستـی بـەڕاستی مـاڵـی خۆی بـەخت ئـەکا لـەپێنـاو دۆستـایـەتییـەکا، دۆستـی نـاڕاستیش هـەزار برادەری گیـانـی بـەگیـانـی ئـەگۆڕێتـەوە بۆ شتێکـی نـابووتـی بێ مـایـە.

ئـەگێڕنـەوە: کە یـەکێ لـەسـەر هـەزار دینـار یـەکـی ئـەکـەوێ، وە ئـەچێ بۆ لای برادەرێکـی بۆ ئـەوەی کە ئـەو پـارەیـەی بـەوام "قرض" لێـی وەربگرێ، کـەچـی خۆی لـەوێ نـابێ، بـەڵام بـەندەیـەکـی زەرخریدەی کە کلیلداری ئـەبێ– لـەوێ ئـەبێ، کە پێـی ئـەڵێ، خێرا پـارەکـەی بۆ دەرئـەهێنێ و ئـەیداتێ، لـە پـاشا کە گـەورەکـەی دێتـەوە و پێـی ئـەڵێ زۆر کـەیفخۆش ئـەبێ و سوپـاسـی بـەندەکـەی ئـەکات، کە دەستـی نـەنـاوە بـە ڕوویـەوە، وە لـەسـەر ئـەمـە

ئازادی ئەکات و دەستمایەیەکی باشیشی ئەداتێ کە کاسبیی پێ بکات.

دۆستی ڕاستەقینە ئەبێ لە ڕوودا حورمەتی دۆستی خۆی بگرێ، وە لە پاشملەش ئاگاداریی بکات بە هەموو ڕەنگێ، وە لە هەموو شوێنێ، وە سەر و ماڵی خۆی لێ دریغ نەکات، خولاسە دۆست بۆ دۆست ئەبێ وەك دەستی ڕاست وابێ بۆ دەستی چەپ.

ئەگەر ڕاستت ئەوێ دۆستی بەڕاستی وەك مەلێکی نەرم و شلی ڕەنگا و ڕەنگی زۆر جوان وایە، مەردووم ئەبێ بە هەزاران ژیری و بیر و قسەی خۆش و زمانی شیرین و ناو چەوانی ڕوون خەریك بێ تا ڕاوی ئەکات، لە پاشا ئینجا لە قەفەسێکی زێڕینی زۆر جوانا داینێ، وە زۆر بە باشی و خۆشەویستی لەگەڵیا هەستێ و دانیشێ تا بەتەواوی ڕامی ئەکات.

ئەگێڕنەوە ئەڵێن: سوقرات خانوویەکی بچکۆلانەی دروست کرد، لەناو ئەو خانووەیشا هۆدەیەکی زۆر بچکۆڵەی بۆ خۆی دروست کرد، دراوسێیەکی هاتە لای وتی: تۆ پیاوێکی گەورەی بەناوبانگی، چۆن لەم خانووە بچکۆڵەدا جێگات ئەبێتەوە، ئەویش وتی ڕاست ئەکەیت، بەڵام من خۆم زۆر بە بەختیار ئەزانم ئەگەر بتوانم ئەم ژوورە بچکۆڵەیە پڕ بکەم لە دۆست و برادەری بەڕاستی. واتە دۆستی بەڕاستی زۆر کەمن، وە من هەرگیز ئەم ژوورەم بۆ پڕ نابێت لە دۆست.

دۆست بەوە ناڵێن کە هەر کاتێکا دۆستت بێ کە ئیشێکت بە دەست بێ، کە لەگەڵ لێ کەوتیت ئەویش لە دۆستی بکەوێ، یا دۆست بەوە ناڵێن کە هەر لە کاتی خۆشیدا لە گەڵتا بێ، یا بەوە ناڵێن کە تا ئیشی بۆ بکەیت و خزمەتی بکەیت دۆستت بێ، کە لەگەڵ پەکت کەوت و خزمەتت نەکرد ئیتر پشتت لێ هەڵکات.

ڕەحمەت لە شاعیر کە ئەڵێ:

ئەو کەسەی لەسەر سفرەی نان خواردن
بە لافی یاری ئەڵێ: دۆستم من
دۆست نییە، ئەوە بە دۆست ئەژمێررێ
لە داماویدا دەستی دۆست ئەگرێ

زۆر جار ئەبینم یەکێکی وەجاخزادە بە زمانی شیرین و ڕەفتاری ڕەنگینی خۆی، یەکێکی نەدیدەی نەناسیاوی ئەکات بە دۆستێکی گیانی بەگیانی، وە بەبرایەکی باوك و دایکی، بەڕەنگێکی وا کە سەری خۆی لەپێناوی ئەوا دابنێ، وە گیانی شیرینی

لە ژێر پێیا بەخت بکات.

زۆر جاریش ئەبینم یەکێکی ناوەجاخ بە ناوەجاخیی خۆی دۆستێکی ڕاست و دروستی دێرینی خۆی بەقسەیەکی ناخۆش، یا کردەوەیەکی ناپەسند لە دەست ئەدات، وە شووشەی دڵی بەبەردی ناوەجاخی ئەشکێنێ، بەڕەنگێکی وا ئیتر چاك نەبێتەوە.

ئەگەر ڕاستت ئەوێ دڵ شکاندن و دۆست لە خۆ ڕەنجاندن زۆر ئاسانە، هەموو کەسێك ئەتوانێ بەهەناسەیەك دڵی دۆستێك بڕەنجێنێ، بەڵام ئەوەی کە زۆر گران بێ دڵی دۆست ڕاگرتنە، شاعیری بەناوبانگ بێدڵ ئەڵێ:

لە دڵ پرسیم وتم: شێوەی گران کامە لە عالەمدا؟

نەفەس گەوزی لە خوێناو، پێی وتم پاسی دڵی دۆستە

***

چلەی بێخود

مەردووم لە دوو شوێنا خەمی لێ دێ و نازانێ بڵێ چی، یەکەم لە شوێنێکا کە قسەی نەبێ بیکات، دووهەم لە شوێنێکا کە قسە ئەمەندە زۆر بێ نەزانێ کامیان بکات.

لە سەرەتای ئەم چەرخی چواردەهەمی کۆچییەدا، واتە لەم حەفتا و پێنج ساڵی دواییەدا، چەند شاعیرێکی، بەهرەمەندی، خودادادی، هەڵکەوتووی، وەك بێخود و پیرەمێرد و زێوەر و فائق و حەمدی و ئەحمەد بەگی وەسمان پاشا و بێکەس و گەلێکی تر هەڵکەوتن، لە منالییەوە دەستیان کرد بە خوێندن لە مزگەوت و قوتابخانەکانا، لە هەر باخچەی گولێك، وە لەهەر گوڵەی ڕەنگ و بۆنێکی خۆشیان وەرگرت و کۆیان کردەوە؛ تا دەستمایەیەکیان لە خوێندەواری پێکەوەنا.

لەپاشا ئینجا هەروەك چۆن لە ناو باغچەی گوڵاندا دێت و دەچێ، وە هەر دەمەی بە گوڵێکەوە ئەنیشێتەوە، وە هەرساتەی دەم ئەنێتە ناو دەمی خونچەیەکی تازە پشکووتوو بۆ ئەوەی کە تێر و پڕ بۆن و بەرامە و عەرەق و گوڵاوەکەی هەڵمژێ، وە لەپاشا شانەی هەنگوینی لێ هەڵبەستێت، ئەم شاعیرانەش هەر ساتەی لە کۆڕی زانایەکی تێگەیشتوو، یا شاعیرێکی پێگەیشتوودا دائەنیشتن، لە دەریای زانایی و خوێندەوارییان لەوێچیان لێ ئەگرت و قومیان لێ ئەدا، وە لە خەرمانی شاعیری و بەهرەمەندییان گوڵەوەچنییان ئەکرد، تا هەریەکێك لەم شاعیرانە بەشێکی باشیان لە زانایی و شاعیری دەست کەوت.

شیعری ئەم شاعیرانە وەك گوڵ هەریەکەی جۆرە ڕەنگێك و بۆیەکی هەیە، یا وەك ئەستێرەی ئاسمان هەریەکەی جۆرە بریسکە و ڕووناکییەکی هەیە، بەڵام داخی گرانم لەم چەند ساڵی دواییەدا ئەم شاعیرانە هەموو بەرودوا کۆچی دواییان کرد، چرایان کوژایەوە و دەفتەر و قەڵەمیان پێچرایەوە، کە دواهەمینیان شاعیری بەناوبانگ "بێخود" بوو.

بێخود کوڕەزای زانای بەناوبانگ مەلا ئەحمەدی چاومارە، کە ئەم بنەماڵە سەد ساڵ لەسەر یەك لەم وڵاتەدا خزمەتی خوێندن و خوێندەواری و دین و ڕەوشت و خووی جوانیان کرد. بە مردنی بێخود، داخەکەم هەروەك شاعیرێکی بەهرەمەندمان لە کیس چوو، شوێنەکەی (مفتی چاوماریش)مان لە دەست چوو.

بێخود تا ئەم چەند ساڵانی ڕابردووە ژیانی وەك ژیانی بلبلێكی شەیدا وابووە، هەر دەمەی بەسەرچڵێكەوە، وە هەر ساتەی لە باخچەی گوڵێكا، وە هەر كاتەی لە سەرچاوەی ئاو و كانییەك، وەهەر حەلەی لە مەڵبەند و وڵاتێك، وە لەگەڵ چەند دۆست و هاودەمێكا بوو، ئامانجی لە جیهانا هەر ئەو ڕۆژە بوو كە تیابوو، وە مەبەست لە ژیانا هەر ئەو دەمە بوو كە بەسەر دەمیەوە بوو، وەك بلبل لە كوێ گوڵێكی شك ببردایە، یا دانە و دیمەنێكی جوانی بەدی بكردایە بەدیاریەوە دائەنیشت، لەبەرئەوە بێخود نەخۆی دیل و پابەندی دنیا كرد، وە نەژنێكی هێنا و خێزانێكی پێكەوەنا.

بێخود زۆرتر لە ئەدەبی فارسی و كوردیدا بەرز و باڵا بوو، وە لە دیوانی (بیدل) و (كلیم) و (شوكتا) ئەمەندە بەهرەمەند و شارەزا بوو شیعرە فارسییەكانی لەگەڵ شیعرەكانی "كلیم" و "شوكتا" جیا ناكرێتەوە.

بێخود شاعیرێكی دڵتەڕ بوو، هەر حەزی لە شتی جوان بوو، ئەیویست بە چاو هەر شتی جوان ببینێ، وە بەگوێ هەر شتی جوان ببیەت، هەر چەند شیعری دڵداری بووتایە لە هەموو كانگای دڵیەوە هەڵئەقوڵا و ئەهاتە دەرەوە، لەبەر ئەوە شیعرەكانی زۆر بەتین و تەوژم، وە كاریگەر بوو لە دڵاندا، ئەگەر ڕاستتان ئەوێت پیری جوان و دڵی مردووی زیندوو ئەكردەوە، وە ئەیهێنایە سەما.

بێخود ئەوەندەی لە شیعری دڵداریدا بەرز و باڵا و بە بەهرە بوو، ئەگەر ئەوەندە بەبەهرە بوایە لە فەلسەفە یەكێك ئەبوو وەك "دیكارت" و "نیتشە" یا لە سیاسەتا یەكێك ئەبوو وەك "شاملیون"ی ئەمریكانی.

بێخود هەر وەك لە شیعری دڵداریدا بەرز و باڵا بوو، ئەوەندەش لەباسی پێغەمبەرا بەشدار و ئامادە بوو، بەڵام لە شێوە و ئاهەنگێكی كۆنا.

بێخود و پیرەمێرد و زێوەر و حەمدی و بێكەس وەك پێنج داوی كەمانچە وابوون، هەریەكەی جۆرە دەنگێك و هەریەكەی تەحرە ئاوازێكی هەبوو.

شاعیری هەموو گەلێك كە مردن شایستەن كە بەئاوی فرمێسك بشۆرێن، وە لەگەڵ لەشكری ئاه و هەناسەی ساردا بەرێ بكرێن بۆ سەر گۆڕستان، نەخوازەڵا بۆ گەلێكی هەناسەساردی وەك ئێمەی هەژار لە شاعیر و خوێندەوارا.

ئێستا نەمویست لەم وەختە تەنگەدا بەراوردێكی شیعر و شاعیرێتیی بێخود بكەم؛ چونكە ئەمە هەشت نۆ زنجیرە قسەی زۆر دوور و درێژی ئەوێت، بەڵكو ویستم چەند

فرمێسکێکی گەرم و گوڕی خوێناوی هەڵڕێژم بەسەر گڵکۆکەیا، وەچەند گوڵێکی ڕەنگاوڕەنگ لە باخچەی وێژەدا هەڵوەرێنم بەسەر گۆڕەکەیا، سا خواش بەبارانی چاو پۆشی و میهرەبانیی خۆی لێی خۆش بێت، بە بەهەشتی خۆی شاد و دڵخۆشی بکات.

***

ژنهێنان و تەڵاقدان

خوا ئەم جیهانەی وا دروست کردووە کە هەموو جۆرێك لە گیانلەبەر و شینایی بە هەموو هێز و توانایی خۆیانەوە هەوڵ بدەن بۆ مانەوە و پەرەسەندن، تا چاودێریی تەحرەکەی "نوع" خۆیان بکەن لە نەمان، وە درێژە بدەن بە ژیانیان لە جیهانا، یەکێك لەم هەوڵدانە ، ئارەزووی جووتگرتنی نێرومێ و هەوڵدانی ئادەمییە بۆ ژنهێنان، وە بۆ ناشتنی تۆوی ژیان و سەوزکردنی باخچەی ئادەمییان.

ئەم ژنهێنانە جۆرە پەیمانێکە لەناوەندی پیاو و ژنا کە ئەیبەستن بۆ ژیانێکی هاوبەشی هاوکارییی "مشترك" کە هەردوولا یارمەتیی یەکتر بدەن، وە بەهەردوولاش یارمەتی کۆمەڵە بدەن بۆ بەرهەمهێنانی گۆپکەی تازەی ژیان و خونچەی تازە پێگەیشتووی ئادەمییان.

ئەم رێککەوتنی ژن و پیاوە، جۆرە سوێند خواردنێکە لە ناویانا بۆ یەکتری کە هەردوولا دڵی یەکتری ڕابگرن، وە یارمەتیی یەك بدەن بۆ پەیداکردنی لەشکری ئادەمی و زیادکردنی چەند سەربازێکی تر بۆ سوپای خۆیان.

دەستوور و یاسای ئەرز و ئاسمان بەچاوێکی گەورە و پیرۆز تەماشای ئەم جووتگرتن و ژنهێنانە ئەکات، زانایانی کۆمەڵایەتی و هەڵکەوتووانی ئادەمی هانەهانەی مەردوومی لەسەر ئەدەن، هەرکەسێك کە ژنهێنانێك ببیستێ ئیتر ژن و پیاوەکە بناسێ یا نەیناسێ- بەدڵ پێی خۆشە کە خێزانێکی تازە پوورەی دا، وە ئادەمییەکی تازە بەم زووانە دێتە ناو لەشکر و سوپای ئادەمییەوە.

ئەو دەفتەری دادگە "سجلی محکمە"یەی کە ژن و پیاو مۆری ئەکەن لە دوای رێککەوتن و مارەکردن، گەورەترین و بەنرخترین چەکە بەدەستیانەوە، نابێ هەروا بەئاسانی ئەم پەیمانە هەڵوەشێننەوە، وە ئەم سوێندە بخەن، وە ئەم چەکە بدڕێنن، وە ئەم کۆشکە برووخێنن، بەڵکو ئەبێ بەچاو نیگای بێرن.

وا دەرئەکەوێ کە سروشت نەیویستووە نە لەپیاو بەتەنیا مرۆڤێکی تەواو دروست بکات و نە لەژن، بەڵکو بەهەردووکیان مرۆڤێکی تەواویان تیا ئەبێ، بەم ڕەنگە ئەوی لەپیاوا نییە، یا هەیە و کەمە، لە ژنا زۆرە، وە ئەوەی لە ژنا نییە، لە پیاوا زۆرە، یاخۆ بڵێین ئەوی لە ژنا کەمە سروشت لە پیاوا بەهێزی کردووە، وە لە پیاوا کەمە، سروشت

لەژنا بەهێزی کردووە.

لە هەر شتێکا ناتەواوییەکت دی لە پیاوا، بگەڕێ بە شوێن ئەو شتەی کە تەواوی ئەکات لەژنا، وە لەهەر شتێکا ناتەواوییەکت دی لە ژنا، بگەڕێ بەشوێن ئەو شتەی کە تەواوی ئەکات لە پیاوا.

ژن و پیاو وەك دوو پارچەی کالا وانە کە لە دوورمانا لەیەك ئەدرێن، ئەگەر لە سەری یەکێکیانا تەسکییەك ببێ، لەسەری ئەویەکەی تریانا بەقەد ئەو تەسکییە ئەبێ پانی و فراوانییەك ببێ، یا ئەگەر لە یەکێکیانا خوارییەك ببێ، بۆ ئەوەی کە جێ بۆ پارچەکەی تر بکاتەوە، یا وەك دەسکە گوڵ وانە، نابێ هەموو یەك ڕەنگ بن، بەڵکو ئەبێ هەر گوڵەی ڕەنگێك بێ. یا وەك دەستەی مۆسیقا وانە، بەرزیی دەنگی تەپڵە کە ئەبێ بە نزمیی دەنگی نای قەرەبوو بکرێتەوە، وە نزمیی دەنگی نایە کە ئەبێ بەبەرزی دەنگی تەپڵ پڕبکرێتەوە.

ئەگەر ڕاستت ئەوێ ژن و پیاو بۆ یەکتری وەك هەردوو دەستی ئادەمی وان، هیچ دەستێ بەتەنیا ئیشی پێ ناکرێ، بەڵام بەهەردووکیان هەموو کارێکیان پێ جێبەجێ ئەکرێ. یا وەك دوو باڵی باڵندە وان بۆ یەك، بەهەردوولا نەبێ ناتوانن سەرکەون لە ژیانا، ئینجا کە وابوو ژن بەرەڵاکردن وەك پەل و باڵ بڕین وایە لە بنا بۆ هەردوولا، وەختێك دروستە ببڕێن، کە ئەو باڵە تووشی سەرەتان، یا خۆرە ببێ، بە ڕەنگێك ئەگەر نەیبڕیت بتکوژێ.

ئینجا هەروەك بڕینی باڵ بەسەرەتان بەجێ ناهێنرێ تا دکتۆرێکی تایبەتی بڕیاری لەسەر نەدات، ژن بەرەڵڵاکردنیش وایە، بەم ڕەنگە ئەبێ نوێنەرێك لە لایەن پیاوەکەوە و یەکێك لەلای ژنەکەوە بکەونە ناوەندیانەوە، وە گوێ لە هەردوولا بگرن، وە گلە و بۆڵە و خوتەیەکیان کە ببێ زۆر چاك وەری گرن و ئەم دیو و ئەو دیوی بکەن، گوناهی کامیان بوو بەسەریا بێن و ئامۆژگاریی بکەن، وە ئاشتیان بکەنەوە، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (وان خفتم شقاق بينهما فابعثوا حكما من اهله وحكما من اهلها، ان يريدا اصلاحا يوفق الله بينهما) واتە ئەی کەس و کاری ژن و پیاو ئەگەر ترسان لە ناڕێکیی ناوەندی ژن و پیاوێك، نوێنەرێك لە کەسانی مێرد و نوێنەرێك لە کەسانی ژن بنێرن، ئەگەر بیانەوێ ڕێکیان بخەنەوە خواش یارمەتییان ئەدات.

ئینجا ئەگەر ئەم دوو نوێنەرە بە هیچ کۆلۆجیك نەیانتوانی ڕێکیان بخەنەوە و

ئاشتیان بکەنەوە، وە جیابوونەوەیان بە شتێکی ناچاری زانی، ئەو حەلە جیابوونەوە قەیناکات، بەڵکو ئەبێ بە شتێکی پێویست.

کە وابوو نابێ هەرکەسێك لە ژنەکەی تووڕە بوو خێرا بچێ تەڵاقی بدات، هەر وەك یەکێك باڵێکی هاتە ژان نابێ خێرا بچێ لە بنا بیبڕێ.

***

بەهار

ئەی بەهـار ئەمساڵیش هـاتیتەوە، یاخوا بەخێر بێیتـەوە، هـاتیت ژیـانێکـی تـازەت لەگەڵ خۆتـا هێنـا، بەهـاتنـی تۆ گیـا ئەڕوێ، دار و درەخت ئەبووژێتەوە، گۆپکە و چرۆ ئەکا، هـەور ئەگری و ئەبارێنێ، گوڵ دەم ئەداتـەوە و پێ ئەکەنێ، بلبل ئەگری و ئەناڵێنێ، ئەسپ ئەحیلێنێ، مەڕ و بزن ئەبارێنێ، کەو ئەقاسپێنێ، قـاز و قولنگ ئەچریکێنێ، تەنانەت لقـی دار و درەخت ئەکەونە لەنجە و لار و دەست کردنە ملان، یـاخۆ ئەکەونە دانس و هەڵپەڕکێ، ڕۆژ بەئـاسمـانـەوە دەست ئەکا بـە سەرەتـاتکێ، دەمێ لەبـەینـی لق و پۆپـی درەخت و دەمێ لـە بـەینـی پـەل و پۆی گوڵا تـەمـاشا ئەکات، سێبـەریش لەژێر دار و درەخت و گوڵ و گوڵزارا دەمێ خۆی مـات ئەدا، دەمێکیش کەم کەم پێدزکێ ئەکات.

ئەی بەهـار! هـەموو شتێك بەهۆی تۆوە زیندوو ئەبێتەوە، دار و بـەرد گەرم ئەبێتەوە، داری پیر خووز ئەهێنێتەوە، هـەرچـی کە ئەیبینیت لـە گەنج و پیرەوە ئەبێ بە گۆیندەیەك بـۆ خـۆی، وە هــەمـوو بـاڵـنـدەیـەك ئەبـێ بـە دواندەر "خطیب"ێکـی گـۆیـا بـەسەر لقـی درەختێکەوە، یـا چڵـی گوڵێکەوە ئەگەر درێژاییی جیهـانـی جەستە بوایە تۆ گیـانـی ئەبوویت! وە ئەگەر تـەمـەن بووایە تۆ گەنجی و جوانی ئەبوویت.

ئەی بەهـار! بـاڵای درەختەکانت قـەد و بـاڵای جوانـان و لاوچاکانمـان بیر ئەخاتـەوە، دەستکردنە ملـی لقەکانت دەستکردنە ملـی خۆشەویستانمـان ئەهێنێتەوە یاد، گوڵاڵە سوورەکەت ڕوومـەت و سەر کوڵمـی سوورمـان بیر ئەخـاتـەوە، نێرگسەکەت چـاوی کاڵـی مـەست و خـەواڵوومـان ئەهێنێتەوە پێش چاو، وەنەوشەکەت زوڵفـی خـاومـان ئەهێنێتەوە یـاد.

لـە هـەر لایەکەوە تـەمـاشا ئەکەیت ئەوا دەستـی سروشت ئـارایش ئەدا، لەلایەکەوە چــاوی گـوڵاڵـە ئـەڕێژێ، لـەلایـەکـەوە سووراوی سەر گـۆنـای گـوڵاڵـەسوورە ئـەکـات، لەلایەکـی ترەوە پرچـی بنەوشە شانە ئەکات، لەلایەکەوە پیاڵەی زێڕینـی نێرگس پڕ ئەکات لـە شەونم و ئـاوی ژیـان "حیاة" لەلایەکـی ترەوە قـاڵیـی گوڵ و نەسرین لەژێر پێدا ڕائەخـات، وە بۆنـی خۆشـی بەسەرا ئەکات.

ئەی بەهـار! هـەوات خۆش و نـاوەنجییە، نـەزۆر سـاردە وەك زستـان نـەزۆر گـەرمـە وەك هـاوین.

خۆزگە کات هەمووی بەهار ئەبوو، ئەو حەلە مەردووم بەناچاریی چاویان پڕ ئەبوو لە جوانی، وە بەتەواوی لەجوانی ئەگەیشتن، وە ئەبوون بە عاشقی جوانی ئەو حەلە فێری گوفتار و کرداری جوان ئەبوون، ئیتر قسەی جوان نەبوایە نەیانئەوت، وە کاری جوان نەبوایە نەیانئەکرد، چونکە گوفتار و کرداری پیسی خراپ شتێکی ناشیرینە وەك زستان و هاوین، بەڵام قسە و ڕەوشت و خووی بەرز شتێکی جوانە وەك بەهار.

پێویستیی وێژەر(١)

جاران هۆنراوە و پەخشانمان، هەمووی هەر لە خزمەتی یەکە یەکەی کۆمەڵەدا بووە، وە بەدەوری ئەم و ئەوا هاتبوو، چونکە ئەوەی کە نووسرابوو یا مەدح و پیاهەڵدان، وەیا زەم و پیا هەڵخوێندن بوو، یا غەزەل و دڵداری، یا شین و واوەیلا، یا گلە و خوتە، یا جنێو و پلار، یا مەتەڵۆکە و شتی پێچراوە، یا گەلێ شتی تری هیچ و پووچی وابوو، یەکێك ئەگەر تەماشای زۆر لە دیوانەکانی کوردی بکات، ئەمانە هەمووی تیا ئەبینی، هەروا ئەوی ئیمڕۆش ئەینووسین یا باسی ژیانی وێژەر و شاعیرێك، یا شیکردنەوەی وێژەی نووسەرێك، یا وێژەرێك ئەکا، یا داستانێکی دڵداری ئەنووسێ بەڵام لەمەولا پێویستە لەسەر وێژەر و شاعیر، ئاورێك بدەنەوە بەلای کۆمەڵە و گەلا، وە بەگیانێکی بەرزی کۆمەڵایەتییەوە شت بنووسن، بەم ڕەنگە وێژەر کە هات چیرۆکێك بنووسێ، ئەبێ لە چۆنیەتیی کۆمەڵ و بەسەرهاتی گەل دەری بێنێ، وە ئەبێ باسی خەم و خەفەت و کەموکوڕی و داخ و زووخاو و دەردی نەخۆشی و هەژاری و نەخوێندەواری و فڕوفێڵ و چاوبەست و ئیخفالات و شتی پڕ و پووچی ناو کۆمەڵەکەی تیا بکات، وە هەر یەکەی بەجۆرێك نیشان بدا و چارەی بۆ بدۆزێتەوە، چونکە کۆمەڵەکەمان یا کشتیارێکی ڕەق هەڵاتووی ڕەش داگیرساوی چڵکنی کوڵکنی لە برسانا مردووە، یا پیشەسازێکی هەژاری زەرد و زەبوونی بێ کاری بێ دەرامەتە، لەبەر بێ ئیشی هەر باوێشك ئەدا، یا ژنێکی بەسەزمانی هەناسەساردی تەڵاق دراوە، یا هەتیوێکی بێ کەسی باوك کوژراوە، یا ستەم لێکراوێکی ماڵ داگیر کراوە، یا نەخوێندەوارێکی سادەی بێ ئاگای تێ نەگەیشتووە، کە هەر ساتەی لەسەر بیروباوەڕێکە، وەهەر دەمەی وەك مێو بەلایەکا ئەچەمێتەوە و وێنەیەکی لێ دروست ئەکرێ، وە لەسەر بارێك ئەوەستێ، وە ڕەنگ و بۆیەك وەرئەگرێ، یا هەزاران هەژار و نەخۆش کە بەدەست هەژاری و نەخۆشییەوە ئەناڵێنن، یا هەزاران مناڵی بێکەسن کە لە ڕووتی و ڕەجاڵیدا ئەسووڕێنەوە بەکۆڵانانا، بۆ ئەوەی لەماڵێك یا لە مزگەوتێك شتێك بدزن، ئینجا بەم بۆنانەوە هەزاران زیرەکی و بلیمەتیمان ئەکوژێتەوە، وە هەزاران بەهرە و ودممان زیندەبەچاڵ ئەکرێ، وە ئەبێ بەژێر خاکەوە، لەگەڵ هەزاران

---

(١) ئەم وتارە لە ژمارەی (٢)ی ساڵی (١) لە گۆڤاری "بڵێسە"دا بڵاو کراوەتەوە.

هەزار داخ و دەرد و خەفەتی ترا، ئینجا ئەبێ وێژەران و شاعیران بچنە بنج و بناوانی ئەم دەردانەوە، وەمایەکەی بدۆزنەوە و ڕاڤە "شرح"ی بکەن بۆ کۆمەڵە و گەل، وەدەرمانی بۆ دابنێن بەو شیعرانەی کە ئەیانڵێن، وەبەو وتارانەی کە ئەیاننووسن، وەبەو داستانانەی کە دایانئەنێن، وەبەو سەرگوزشتانەی کە ئەیانگێڕنەوە، وەبەو چیرۆکانەی کە هەڵیان ئەبەستن، ئەمەش کاتێ ئەچێتە سەر، کە وێژەرو شاعیرەکانمان:

١- لە گۆشەگیری دەست هەڵگرن، وەتێکەڵی کۆمەڵە و گەل ببن، بەهەمەموو چینەکانیەوە، وە لەگەڵیانە هەستن و دانیشن، تا زۆر چاك لە دەردیان ئەگەن، وە بەئاگری دەروونیان هەڵئەقرچێن.

٢- ئەبێ زۆر خوێندەوار و ئاگاداربن، وە زانیارییەکی زۆر بەرز و تێکڕاییان ببێ، بەجۆرێك کە پێش وەخت لە هەموو شت بگەن، وە نووسینەکەیان جوان و ڕەوان و ڕێکوپێك بێ، چە لە بابەت وتە و وتارو بێژ و کالاوە، چە لە بابەت شێوە و ئاهەنگەوە، چە لە بابەت مەبەست و ماناوە، چە لەبابەت سەرباس "موضوع" و داڕشتنەوە، نەك هەر منداڵێك یا نەخوێندەوارێك دەست بداتە قەڵەم و چەند وەزنێکی هیچ و پووچی بێ گیانی بێ مەبەستت بۆ بنووسێ، یاچەند شتێکی شڕم بڕمت بۆ بدا بەسەر یەکا، نە وەزنی بێ و نە مانا، ئەگەر ڕاستت ئەوێ ئەم جۆرە نووسینانە زیانیان لە قازانجیان زیاترە.

٣- شیعر و وێژەیان چونکە بۆ تێگەیاندنی گەل، وە پێشڕەوی دەنگی گشتییە، ئەبێ بەزمانی گشتی بێ، واتە وەك ئاوی ڕەوان وابێ، وە هەموو یەکە یەکەی گەل بەئاسانی تێی بگەن، وە لە شێوە و ئاهەنگی قسە و گفتوگۆی ئەوان دەرنەچێ.

ئیمڕۆ وێژەری گەلانی خوا پێداو، بەژیانی ڕۆژانەی گەلەکەیانەوە خەریکن، ئەوەی کە ئەینووسن و هەڵی ئەبەستن، هەمووی لە ڕێکخستنی ژیانی کۆمەڵایەتی و کردنەوەی گرێکوێرەی گەلەکەیانایە، ئەو بیرە کە ئەیخەنە سەر کاغەز، لەناو جەرگەی کۆمەڵەی وەرئەگرن، نە لە پڕ و پووچی یۆنان و ڕۆمان شت دەرئەهێنن، نە خۆشیان بە شتی هیچ و پووچەوە خەریك ئەکەن.

دەمێکە ئاواتەخوازم کە ئێمەش لە وێژەی کوردیدا، نموونەی "بەرنادشۆ" لە وێژەی ئینگلیزی و "تولستۆی" لـــە وێژەی ڕووسی و "ئەناتول فونس"مان ببێ لە وێژەی

فەرەنسیدا، کە وێژەی خۆیان تەرخان کردووە هەر بۆ خزمەتی کۆمەڵە و گەلی خۆیان.

ئێمە ئەبێ خۆمان ئیخفال نەکەین، وە ئەبێ بزانین کە جوتیار و کرێکار و سەپان و گاوانەکان لە کوردستانا کە بەشی زۆرن وە لەسەدا هەشتا و نەوەدن تەمسیلی کورد ئەکەن، نەك خوێندەوار و خاوەن شەهادەکان، هەروا قۆخ و زنجی کشتیار و گۆخڵ و ڕەنجبەرەکان، تەمسیلی خانووی کوردستان ئەکەن، نەك کۆشکە تازەکانی سلێمانی و کەرکووك و هەولێر، وە کۆڵانە پیسە چەوتەکانی لادێ تەمسیلی شەقامەکانی کوردستان ئەکەن، نەك لەتە شەقامەکانی سلێمانی و کەرکووك و هەولێر، ئەگەر بمانەوێ بزووتنەوەیەك بخەینە کوردستانەوە، ئەبێ لەبەشە زۆرەکەوە دەست پێ بکەین کە لادێیە، نەك لە بەشە کەمەکەوە– کە خوێندەوارەکانە– وە ئەگەر بمانەوێ مەردووم ئاگادار بکەینەوە، ئەبێ لە کشتیار و جوتیارەوە دەست پێ بکەین، نەك لە قوتابی قوتابخانەوە، هەروا لە ئابووریشا ئەگەر ویستت میزانیەیەکی باش ڕێك بخەیت بۆ بووژانەوەی گەل ئەبێ وای بکەیت بەشی زۆری بچێتە گیرفانی وە باخەڵی گەلەوە، ئەگینا میزانیەیەکی ئەرەستڕقراتی پڕ لە زۆر و ستەم دەرئەچێ.

وێژەش هەر وایە ئەوی کە ئەنووسرێ ئەبێ کۆمەڵە و گەل بەتێکڕایی تێی بگەن، نەك هەرچەند کەسێك تێی بگات.

گۆڤار و ڕۆژنامە و سیپارە و نامیلکە و هەرچی ئەنووسرێ، ئەبێ وەك ئاوی ڕووناك وابێ بۆ هەمووان بێ، نەك بۆ دەستەیەك ئیتر پەنا بەخوا.

عارف سائیب

عارف سائیب کوڕی مەلا ئەحمەدی کوڕی مەلا قادرە، لە هاوینی ساڵی ١٣٠٢ هـ–١٨٩٢ز دا لە سلێمانی لە دایك بووە، ئەمیش وەك هەزاران خوێندەوارانی ئەو ڕۆژە لە حوجرەی یەکێك لە مامۆستا بەهرەمەندەکانی کاتی خۆی پێ گەیشتووە کە هەموو فارسی و عەرەبی و کوردی و تورکیزان، وە خەتخۆش و موسڵمان بوون، بەڵکو هەموو شاعیر و نووسەر و وێژەر بوون، بۆیە قوتابییەکانیان لەپاش چەند ساڵێکی کەم بەشی زۆریان بوون بەشاعیرێکی ڕەوان و نووسەرێکی بەناوبانگی دەوری خۆیان.

مامۆستای عارف سائیب، خوا لێخۆشبوو مەلا عەزیزی زلزڵەیی بووە، وەقورئان و فارسی لە لا خوێندووە، وە مەشقی نووسینی لە لا کردووە، لە پاشا لە مزگەوتی هەمزاغا لەلای مەلا حەسەنی زەردەلیکاوی چەند کتێبێکی نحو و صرفی عەرەبیی خوێندووە.

لە سەرەتای جەنگی یەکەمی جیهانیدا گیرا بەعەسکەر، بەڵام لەبەر ئەوەی کە لە مزگەوتی هەمزاغادا بوو وەکو فەقێ لەگەڵ چەند فەقێیەکی ترا نێرران بۆ مووسڵ بۆ تاقیکردنەوە "امتحان" وا دیارە دەرنەچووە، بۆیە کە گەڕاوەتەوە لەگەڵ لەشکری عوسمانیدا نێرراوە بۆ ئێران بۆ لای ورمێ و مەراغا و خۆو سەڵماس. لەو سەفەرە دوورو درێژەدا وا دەرئەکەوێ کە زۆر تووشی ئێش و ئازار و برسێتی و دەردی سەری و چڵکنی و کوڵکنی بووە، وە دڵی هاتۆتە کوڵ و چاوی هاتووەتە گل، وەخەم و تەم و خەفەت و دەردی سەری لە هەموو لایەکەوە دەورەی داوە، وە ئەم چەند شیعرە لەگەڵ کەف و کوڵی دڵ و دەروونی سەرکەوتووە بۆ سەر نووکی قەڵەمەکەی کە نووسیویەتی و ناردوویەتی بۆ سلێمانی لە بابەت غەریبی و ژیانی عەسکەری و ناکۆکیی چەرخی کەچ ڕەفتار و گەردشی خوار و خێچی ڕۆژگاری ناهەموار، ئەڵێ:

ئاوارەی خاکی وەتەن و سەیر و سەفا خۆم
پامالی خەم و غوربەت و سەد دەرد و بەلا خۆم
بێ یار و دیار، وەحشی و مەجنونی بیابان
مەهجوری سەفای مەجلسی ئەربابی وەفا خۆم
سەرگەشتەی سەحرای "خوی" و ساحەی "سەڵماس"
ڕیسوای عەجەم و مەسخەرەیی شاه و گەدا خۆم

ئـەم طـالـعـە نـەحـسە مـنـی خـسـتـۆتـە فـەلاكـەت
ئـاشفـتـەیـی دەسـتـی سـتـەمـی بـەخـتـی سـیـا خـۆم
كـەوتـوومـەتـە نـاو تـاقـمـیّ جـەنـدرمـە، خـوا مـەرگ
دوو چـاری هـەزار دەردی سەر و قـەهـر و سزا خـۆم
سـووڕدانـە، عـەرەق خـواردنـە، كـارێكـە مـەپـرسـە
سەرسامـی هـەزار هـەلـهـەلـە و ڕەقص و سەمـا خـۆم
ڕۆژێ كـە سەفـەربـێ وەكـو سەگ غـەرقـی قـوڕاوم
ڕۆژی حـەزەریش، تـووشی هـەزار دەردی وەهـا خـۆم
ڕۆژێ خـەبـەری حـەرب و، دەمـێ مـوژدەیـی صولحە
ئـیـفـتـادە لـەنـاو دەغدەغـەیـی خـەوف و ڕجـا خـۆم
بـێ مـەسكـەن و بـێ چـادر و یـاغـموورلـغ و یـاتـاغ
عـوریـان و پـەرێشان، بـەمـەسەل گـورگـی چـیـا خـۆم
بـاران و قـوڕ و دەهـشەتـی سـەرمـاش بـەهـەرجـا
پـامـاڵـی دەسـی شـددەتـی بـەفـر و ڕەشەبـا خـۆم
خۆ بەكسەمە دو خەپلەیی جۆ، ساوەر و گۆشت و گا
ئـاوسانـدی سكـم عـەیـنـی وەكـو ڕەشكـەیـی كـا خـۆم
دوو مـانگ دەبـێ، نـەمـدیـوە صەفـای بـەزمـی پـلاولـغ
دەرنـاچـێ لـەدڵ هـەر بـە ئـومـێد و بـە تـەمـا خـۆم
بـرسی و ڕەشوڕووت، چـڵـكـن و بـێ پـارە وو تـووتـن
حـەسرەتـكـەشی دوو قـوم جگـەرە و پیـاڵـەیـە چـا خـۆم
وادام درووە پـیـنـە لـەسـەر چـاكـەت و شـەرواڵ
گۆڕاوە سـەر و صـوورەتـی مـن وەك جلـە گا خـۆم
نـابـیـنـی طـەراوەت لـە ڕەگـی عـومـر و حـەیـاتـم
ئەلحەق وەكو تووی قۆجە بەبێ بەرگ و نەوا خۆم(١)

---

(١) تووی قۆجە: دوو تووی ئەستووری كرۆزی كەم بەرگ و گەڵابوون، لەمپەڕ و لەوپەڕی =

تـــووكـی ســەر و ڕیـشم لـــە غـــەمـا بـــۆز و درێژ بـوو
بـــەم وەضعـیــەتـی ڕیـشـەوە، وەك خـواجـە حـەنـا خـۆم
کـــافـــر بـەزەیـیـــی دێـتـەوە بـــەم حـــاڵـــە پـــەشـێـوە
وا دەربــــەدەر و قــوڕ بـــــەســـەر و تــووشـی بـەڵا خــۆم
بــۆ شـــاری سـلـێمـــــــانـیـیـە فـــەریـاد و فـوغـانــم
دایـم لـە خـەیـــاڵ و غـەمـی تـەبـدیـلـی هـــەوا خـــۆم
بێ شــوبـهە لەبـەر دەرد و غـەم و قـەهـر و مـەرارەت
مــەحــروومـی سەواب و شـەرەف و خـێر و دوعـا خـۆم
بــێـتـاقـەت و بـێ ویـسـعــەت و حـــەیـران و پـــەرێشان
هــەر مـونـتـەظیری لوتفی نبی و فـەیضی خودا خۆم
شـــیـعــرم وەکــو طـبـعـم کـە پـــەرێشان و خـــراپــە
مـەحـجـوب و سەر ئـەفکـەندەیـی جـەمعی شعرا خۆم
(عـــارف) ئـەسـری مـەرحـەمـەت و لـوتـفـی خـودایـە
بــۆ مــەنـفـەعـەتـی دیـن و وەتـەن جـــان بـەفدا خـۆم

لە ئاخر و ئۆخری جەنگدا چووە بۆ سەقز، ماوەیەك لەوێ ماوەتەوە لەگەڵ (عەونی حاجی گوروون) کە ئەفسەر بووە، پێش تەواو بوونی جەنگ بەچەند مانگێك گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی، وە دەوڵەتی عوسمانی شکستی هێنا و ئینگلیز گەیشتە کەرکووك؛ وە ئەو عەسکەرەی کە مابوو لە سلێمانی بەتورك و بەئەڵمانەوە لە ڕێگای سورداشەوە کشانەوە، بەڵام عارف سائیب و چەند کەسێکی تر مانەوە لە سلێمانی، وە لەگەڵ عەسکەرەکەدا نەڕۆیشتن، وە ئیش و کاری میری درایە دەست خوا لێخۆشبوو شێخ مەحموود، وە عارف سائیب لەو ساوە چووە لای شێخ مەحموود کە ئەمە بۆ ئاخر و ئۆخری ساڵی ١٩١٨م ئەگەڕێتەوە، ئینجا ئینگلیز هاتە سلێمانی ئەمیش بوو

= جادەی سابوونکەرانەوە لە عاستی جادەی ئیبراهیم پاشای ئەمڕۆ لە شاری سلێمانی، پێنج شەش گەز لەیەکەوە دووربوون، من کە دیومە گەڵای پێوە نەبوو، بەڵکو هەرچەند لق و پۆپێکی بێ گەڵای مابوو، ئینگلیزەکان کە هاتنە سلێمانی هەردوو دارەکەیان بڕی.

بەنووسەر لە مالیە، لەپاشا بوو بەمەئمووری مالیی ناوچەی قەرەداغ کە ئەو دەمە عەونی حاجی گوروون کارگێڕ "مدیر"ی ئەو ناوچەیە بوو تا سلێمانی لەلایەن ئینگلیزەوە چۆڵ کرا، لە کۆتایی ئەیلولی ١٩٢٢ دا، شێخ مەحموود هاتەوە، وەبوو بەحوکمداری کوردستان وە عارف سائیب بوو بە نووسەری تایبەتی شێخ مەحموود، لەم وەختانەدا هەر وەك سکرتێری شێخ مەحموودی ئەکرد لە ڕۆژنامەکانیشا نووسینی جوانی بڵاو ئەکردەوە بەهۆنراوە و پەخشان، بەڵام بەداخەوە شیعرەکانی کۆ نەکراونەتەوە.

لەساڵی ١٩٢٣م لە مانگی مایسدا شێخ مەحموود شوێنی حکومەتەکەی گواستەوە لە سلێمانییەوە بۆ ئەشکەوتەکانی جاسەنە لە سورداش وە عارف سائبیشی لەگەڵا بوو، یەکەم ڕۆژی سەفەرەکەیان ئێوارە لە "قەرەچەتان" ئەبن، وەشەو لەوێ ئەمێننەوە، بۆ ڕۆژی دوایی کە بڕیار وابوو بچن بۆ جاسەنە عارف سائیب ولاخی دەست ناکەوێ تا بچێ لەگەڵیانا، وەپێی ڕاگەیاندن کە ئەم ئیمشەو ئەمێنێتەوە لە قەرەچەتان، وە بەیانی ولاخی بۆ دێنن و ئەچێ بۆ جاسەنە، بەڵام سید محەمەد ناوێك وا تێ ئەگا کە عارف سائیب نایەوێ بچێ لەگەڵیانا هەر ئەو ئێوارێیە ئەیداتە بەر گوللە و ئەیکوژێ، وە ڕۆژی ١٦-٥-٩٢٣ لە گۆڕستانی دێیەکە ئەنێژرێ.

عارف سائیب هەر وەکو شاعیرێکی کۆمەڵایەتی بوو بەخۆی و هەموو سەرباس "مواضیع"ێکییەوە، هەروا شاعیرێکی گاڵتە و ڕابواردن بوو لەناو فەقێکانی مزگەوتا، هەمیشە بەپێکەنین وەختیان ئەبردە سەر.

ئەگێڕنەوە ئەڵێن جارێکیان لە پایزا مەڕێکی ڕەش ئەکڕێ بۆ دابەستن کە لە زستانا بیکا بەقاورمە، مەڕ لە کۆتاییی پایزا قەڵەو ئەبێ، لەوانە ئەبێ کە ئەمڕۆ و سبەی سەری ببڕێ و بکرێ بە قاورمە، شەوێك مەڕە ڕەش ئەدزرێ، مەلا عارف زۆر خەفەتی بۆ ئەخوات، بەیانی هەڵئەستێ کە ئەبینێ وا مەڕە ڕەش دزراوە و نەماوە ئەمیش ناکاتە نامەردی شینێکی بۆ ئەکات، وە زۆری بەسەرا هەڵ ئەدا، بەقصیدەیەکی دوور و درێژ، بەڵام بەداخەوە لەو قەصیدەیە تاقە سێ شیعریم دەست کەوت کە ئەڵێ:

حەسرەتم هەر ئەوەیە سینەی پەراسووی چەورت
بوو بە اطعام طعامی جهلا ئەی مەڕە ڕەش

من لەبەر چاوی حەسود بوو کە مەرم پێ ئەوتیت
وەرنی فەرقت چ بوو تۆ و حاجی مەلا ئەی مەرە ڕەش[1]
هەر وەکو بزنەکەی ئەخفش لە حضوری تۆدا
ڕائەوەستان بەئەدەب قۆڵ لە عەبا ئەی مەرە ڕەش

هەر لە شیعری گەڵتە و مەزاحێتی ئەو قصیدەیەی کە لە شینی ماینە کوێتا کردوویەتی بەبۆنەی مردنییەوە، کە شەوێك لەنیوە شەوا لێی دێ و کوتوپڕ ئەمرێ، بەداخەوە ئەمیش هەر ئەم سێ شیعرەیم لێ دەست کەوتووە، کە ئەڵێ:

ماینە کوێتی جنسی خۆشڕۆم ڕۆ، بەجێی هێشت تازە زین
حەسرەتی خۆی بردە گڵ، نەیخوارد بەهاری سەوز و شین
ماینە کوێت ماین نەبوو، تەیارەیەك بوو تونرەو
لایقی ابن الرشید و پادشاهانی زەمین
هەر بەڕۆژێ لێرەوە بردم هەتا بانی مەقان
ئارەقی هیچ پێ نەکرد، پرمەی ئەچوو بۆ خانەقین

***

(١) مەبەس لەم حاجی مەلایە ئەو حاجی مەلایەیە کە وەختی خۆی وتوویەتی:
بەیانی تا ئێوارێ وەعظ ئەخوێنم
کەچی خۆی ناخورێنێ قەحپە بابێ

من و چەمچەماڵ(١)

ئەگێڕنەوە ئەڵێن: "صاحب"ی کوڕی "عباد"ی وەزیر، ڕۆژێ لە دیوانی خۆی ئەبێ بەتەنیا، لەبەر بێ کاری نازانێ چی بکات، وە چۆن خۆی بخلافێنێ، ناچار دەست ئەداتە قەڵەم هەر بۆ ئەوەی کە هەرزەنووسیی پێ بکات، بێ ئەوەی بیەوێ شتێکی تایبەتی بنووسێ، یا مەبەستێك بخاتە سەر کاغەز، وەزیر هەر لەخۆیەوە، وە بەڕێکەوت ئەنووسێ ئەڵێ: "أيها القاضي بقم، قد عزلناك فقم" واتە ئەی قازیی شاری قوم(٢) دەرمان کردیت، ئیتر هەستە بڕۆ، وەزیر کە تەماشای نووسراوەکەی خۆی ئەکات، ئەبینی وا دوو قافیەی زۆر جوانی بۆ هاتووە، هەرچەند ئەکات دڵی نایەت بیدڕێنێ و فڕێی بدات، وەبڕیار ئەدات کە بینێرێ بۆ قازیی شاری قوم، وە ئەوی پێ دەرکات، خێرا فەرمان ئەدا بەنووسینی و مۆرکردنی و ناردنی بۆ قازیی قوم، بەڵام قازی پیاوێکی زیرەك و تێگەیشتوو ئەبێ، کە لەگەڵ ئەیخوێنێتەوە، خێرا ئەڵێ: "والله ما عزلتني غير هذه السجعة" واتە بەخوا هیچ شتێك منی بەدەرکردن نەدا ئەم قافیەیە نەبێ.

منیش کە بەقازێتی لە هەڵەبجەوە نێررام بۆ چەمچەماڵ، وەقافیەی (محمدی خاڵ و چەمچەماڵ)م خوێندەوە، وتم یافەریاد ڕەس قافیەی پێشوو بوو بە بەهانە بۆ دەرکردنی قازییەك، تۆ نەکەیت ئەم قافیەیەش ببێ بە پابەندی من لە چەمچەماڵ. بەڵێ ئەم قافیەیەش منی پابەندی چەمچەماڵ کرد، وە چوار ساڵ و چەند مانگێك منی هێشتەوە لەوێ، هەر وەك پیرەمێرد لەژینی ژمارە (٧٤٨)دا ئەڵێ:

دوو قـــافـیـەمـــان لـێ بـــوو بـــەدوو بـــاڵ
خـــاڵ و چـەمـچـەمـاڵ بـەدرێژاییـی ساڵ

بەڵێ لەو ماوەیەدا چەند جار ویستم کە خۆم ڕزگار بکەم، وە کشتەکی هیوام دوو لانە بابدەم و کرژی بکەمەوە، بەڵام هەرچەندە من بەدەست و بازوویەکی بەهێز خەریکی بادانی ئەبووم بەلای ڕاستا، قافیەکەی پێشوو، بەدەست و بازوویەکی بەهێزتر و شان و ملێکی ئەستوورتر، بەلای چەپا خاوی ئەکردەوە، وە هەموو جارێ

---

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (٦)ی ساڵی (٦) لە گۆڤاری گەلاوێژ بڵاو کراوەتەوە.

(٢) قوم: شارێکی زۆر خۆشە لە ئێران، (٨٧) میل کەوتووەتە خوار تارانەوە.

چاوی ڕەشمی کاڵ، وە ڕیسەکەمی ئەکردەوە بەخوری، تا لە دواییدا خوا ڕزگاری کردم لە چەمچەماڵ و قافیەکەی، بەڵام لەپاش چی؟ لەپاش ئەوەی کە کەتنی خۆی کرد، وە دەستی خۆی وەشاند، یاخوا هیچ کەسێك تووشی قافیەی وا نەبێ.

بەڵام ژینی چەمچەماڵم هەرچەند درێژ و ناخۆش بوو، بەڵام ژینێکی پانیش بوو، گەلێ شتی جوانم تیا نووسی، وە گەلێ شتی نیوە و نیوەچڵم تیا تەواو کرد، کەوابوو من لە قافیەکەی خۆم بێ بەهرە نەبووم، بەڵام قوڕ بەسەر قازیی قوم بۆ خۆی و قافیەی.

بابا تاهیری هەمەدانیی "مەشهوور بە عوریان"

دەربارەی زیندەگانی ئەم شاعیرە نەمرە- بەداخەوە- تا ئێستا شتێکی وا نەنووسراوە کە کەمێك لەژیانی ئەم شاعیرە بەهرەمەندەمان نیشان بدات، یا گۆشەیەك لە گەورەییی ئەم خواناسە دڵپاکەمان بۆ ڕووناك بکاتەوە، شەڵڵا بەشاڵڵایی خوا ئەوی هەشە هەر نەنووسرایە نە لە کۆن و نە لە تازە، چونکە هیچیان بەپارێزیا نەڕۆیشتوون و لەجیاتی ئەوەی باسی بەهرە و گەورەییی بکەن، کەچی بچووکیان کردووەتەوە.

بێگومانم ئەگەر چەند چامەیەکی بووتایە، بەڕیای و ڕووپامایی لە تەعریفی چەند پاشایەکی زۆرداری ستەمکارا، یا چەند چەکامەیەکی بنووسیایە لە شین و واوەیلای چەند مردوویەکی دەوڵەمەندی ناودارا، ئێستا وا بێ ناوونیشان نەدەمایەوە و بەسەدەها هۆنراوە و پەخشان دەنووسرا لە ستایشیا، وەپایەی شیعر و خوێندەواریی برابووە ئاسمان، بەڵام چونکە لە ژیانا کوردێکی مەردی خواپەرستی ڕاست پەرست بووە- بەبێ نەوایی هاتە جیهان و بەبێ نەوایی ژیا و بەبێ نەوایی مرد و لە جیهان دەرچوو، هەر وەك خۆی دەڵێ:

مــن بــێ سەر و ســامــان دروست کــراوم
پــەرێشانــــانــــە مــــن دروست کــــراوم
پەرێشانان هەموو بۆ ژێری خاك چوون
ئـەمـن لـە خـاکی ئـەوان دروست کراوم(١)

کەواتە ڕاستترین قسەیەك کە وترابێ دەربارەی ئەو شاعیرە خوا پێداوە و ئەم سۆفییە دڵ بێدارەی پایە بەرزە، ئەوەیە کە بەڕاستی شتێکی وای دەربارە نەنووسراوە، نە لەبابەت بوونی و نە لەبابەت دیوانی و نە لەبابەت شتی نووسراوی تریەوە، بەبێ ئەم

(١) ئەم چوارینانەی بابا تاهیرە لەلایەن شاعیری تازەی بەهرەمەند کاك دڵزاری کۆییەوە هەوڵ دراوە کە بکرێن بەکوردیی سۆرانی، بەڵام بەداخەوە هەر حەفتا و حەوت چوارینەی تا ئێستا بۆ کراوە و بەتایبەتی لە چاپی داوە و ناوی ناوە "گەنجینە" و بەشی زۆری هەروەك خۆی ماوەتەوە و ئەم چوارینەیە، یەکێکە لەو چوارینانەی کە لەلایەن ئەوەوە وەرنەگێڕراوە، ساخوا بە میهرەبانیی خۆی یارمەتریی بدات بۆ تەواوکردنی ئەم پڕۆژە پیرۆزە.

چوارینانەی کە هەزار ساڵە بە یادگار بەجێی هێشتوون و ئێستاش هەر بەتین و تەوژمن وەك ئەو کاتەی کە تیا وتراون و هەمیشە لە گوێچکەی دڵی بێ نەوایانی دڵ سووتاوانا دەزرینگێنەوە.

بابا تاهیر ئەو شاعیرە دڵ سووتاوەیە، کە بەشیعر و شۆڕشی خۆی لە داوێنی کێوی "ئەڵوەند"ەوە گوێی هەموو جیهانی پڕ کردووە لە ئاوازی چوارینەکانی خۆی.

بابا تاهیر ئەو خاوەن سۆز و گودازەیە کە هەزار ساڵە شیعرەکانی لەناو دڵ و دەروونی خوێندەوارانا چون یەك جێیان بووەتەوە، ئەم دڵ سووتاوە هەر دڵی سووتاو و دەروونی پڕ شۆر و شۆڕشی ویستووە، ئیتر لە بیری وردەکاری و مەبەستی باریك و پەنهان و مەعنای پێچراوە و نادیار و قافییەسەنجیدا نەبووە، شیعرەکانی لەگەڵ کەمێك سادەییدا کە هەیەتی، وا بەتین و تەوژم و پڕ سۆز و گودازن، لە هەموو دڵێکا وەك یەك کاریگەرن.

بەڕاستی ئەو چەرە دووکەڵەی کە وەختی خۆی لە دڵی بابا تاهیرەوە دەرچووە لەگەڵ خوێندنەوەی ئەم چوارینانەدا، ئێستاش هێشتا هەر تەمی نەڕەویوەتەوە و ئەو قرچ و هوورەی کە دڵی ئەوی بەرداوە و سۆز و گودازەی کە لە دڵی ئەوی هەستاندووە، پیاوم دەوێ نزیکی بکەوێتەوە و دڵ بێدارم دەوێ دوو چوارینەی لێ بخوێنێتەوە، تا بزانێ چۆن دڵی دەکەوێتە پەلە پەل و جونبوش و جۆش و خرۆش، خوایە ئەم دڵی بابا تاهیرە ئەبێ چ مەکینەیەکی کارەبای بەتین و تەوژم بووبێ، کەوا ئێستاش هەر کەسێك تۆزێ نزیکی بکەوێتەوە، دەیگرێ و ڕای دەکێشێ، وە هەر کەسێك چوارینەیەکی لێ بخوێنێتەوە دەیسووتێنێت و ئاگری تێ بەر دەدات.

ئەم چوارینانەی بابا تاهیرە، وەك خاوەنەکەی ئارایش نەدراون، بەڵکو وەك ئەو، بەسادەیی و ڕووکراوەیی و بێ پەردە و ڕووپۆش هاتوونەتە ناوەوە و زۆر ڕێکی دڵ و دەروون و بیر و باوەڕی هەموو تیرەیەکە، نەك هەر لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستا، بەڵکو لە هەموو ئەوروپا و ڕووسیاشا، کەس نییە چەند چوارینەیەکی لێ خوێندبێتەوە، بێخود نەبووبێ و سەرمەستی بادەی ڕاستی و ڕاست پەرستیی بابا تاهیر نەبووبێ.

بابا تاهیر لەو عاشقانەیە کە بەدەردی دڵی خۆیەوە دەناڵێنێ و بەشوێن دەرمانا ناگەڕێ و بەسۆزی سینەی خۆیەوە لە دڵا دەسووتێ و دەردی دەروونی خۆی ئاشکرا ناکات.

لەبەر ئەوەی کە ئەم چوارینانە لە زۆر کۆنەوە لە دڵی خوێندەوارانا جێگایان بووەتەوە و پەسندکراوی هەموو لایەکن، زۆر لە هاوزبانانی بابا تاهیر، چاویان لەو کردووە لە دانانی چوارینەدا بەزبانی لوڕیی ئەمڕۆ– وەك زانای بەناوبانگ رەشید یاسمی لە پێشەکیی دیوانەکەی بابەدا دەڵێ: چوارینەی لوڕی لە زۆر ماڵی برا لوڕییەکانمانا هەن، بەڵکو دەگونجێ زۆر چوارینەی ئەم و ئەو لەم دیوانی بابا تاهیرەشا ببی(١).

بەڵێ قسەی پیاوانی گەورە و شیعری شاعیرانی بەرز و ناودار، وەك موقناتیس وانە، زۆر شت بەلای خۆیانا ڕادەکێشن، بەم ڕەنگە زۆر قسەی جوان و شیعری جوان دەدرێنە پاڵ ئەوان وە تا ڕۆژگار دوور بکەوێتەوە و درێژ ببێتەوە، قسەی جوانی ئەوان و شیعری ڕەوانیان زۆرتر دەبێ، مەلای مەزبوورە لەکاتی خۆیا ڕەنگ بێ چەند قسەیەکی جوانی بووبێ، کەچی ئێستاش بەسەدەها قسەی بەدەمەوە دەکەن، یا عومەر خەیام و بابا تاهیر دەگونجێ لە کاتی خۆیاندا یەکی چەند چوارینەیەکیان وتبێ، کەچی ئێستا بەسەدەها چوارینیان هەیە، بەڵێ ئەم شتە هەڵبەستراوانە هەر چەند دەبن بەپەردە بۆ ئەو پیاوە گەورانە و بەڕووپۆش بۆ ڕوخساریان، بەلام لەلایەکی ترەوە گەورەیی ئەم بەهرەمەندانە نیشان دەدات، کەوا زۆر کەس بەناوی ئەوانەوە شیعر و قسەی جوان دەڵێن و ناوی خۆیان ون دەکەن، هەر بۆ ئەوەی شیعرەکانیان بڵاو ببێتەوە، با بەناوی یەکێکی تریشەوە بێ.

ئێمە ئەگەر لە ژیانی بابا تاهیر بێ ئاگا بین و لە خانەوادەیی و بوونی و خوێندنی و نووسراوانی و بەسەرهاتی و مردنی بێ خەبەر بین، باکمان نییە، چونکە یەك هاواری ئەو و سۆزی دڵ و دەروونی کە بەهۆی شیعرەکانییەوە بەگوێچکەی ئێمە دەگات، لە سەد تەرجەمەی حاڵ باشتر و خۆشتر و گرنگترە.

شیعری بابا تاهیر وەك ئاوێنەیەکی بالانما وایە، چۆن ئەویان هەر کەسێك لەبەر دەمیا وێستا، بەتەواوی نیشانی دەدات، لە تەپڵی سەرەوە تا کەڵەمووستی پێ و موو بەموو ئاشکرا و نمایانی دەکات بۆ خۆی، ئەمیشیان هەر کەسێك بەوردی بیخوێنێتەوە، هەرچی هەست و خواستێکی دڵی خۆی هەیە، هەمووی

---

(١) وەك گۆڤاری "ئەرمغان"ی ژمارە (١)ی ساڵی (١٠) دەڵێ: هێندێ چوارینە بە هی بابا تاهیر زانراون، لەدیوانی مەلا محەمەدی مازەندەرانی و شاتری بەگی محەمەدی هەمەدانیدا بینراون.

تیادەخوێنێتەوە، واتە ئەو هەستانەی کە بەدڵی زۆر لە دڵ سووتاوانا دێن و ناتوانن خۆیان تەعبیری لێ بدەنەوە، ئەم بەجوانترین شێوە تەعبیریان بۆ لێ دەداتەوە.

لە هەموو کاتێکا شیعرەکانی بابا بەر دڵ کەوتوون و زۆر دڵگیر بوون و مەردووم بەهۆی ڕێکی شیعرەکانیەوە لەگەڵ دڵ و دەروونی خۆیانا– بابایان بەنزیك زانیوە لە خۆیان، بۆیە هێندێك بەشاعیری ئاخر و ئۆخری سەدەی حەوتەمیان داناوە.

***

ڕەزا قولیخان هیدایەتی ئەمیری شوعەرای ئێران– کە لە ساڵی ١٢٨٨هـ ڕۆژی، کۆچی دوایی کردووە– لە کتێبی "مجمع الفصحاء"دا دەڵێ: بابا تاهیری هەمەدانی مەشهور بە "عوریان" لەو پیاوە خوداییانەیە کە لە وەختی خۆیدا زۆر بەناوبانگ بووە، هەر چەند زۆر لەزانایان وا گومان دەبەن کە بابا هاوچەرخی سەلجووقییەکان بووە، بەڵام وانییە وە لەڕاستیدا لە کاتی دەیلەمییەکاندا ژیاوە، وە لە ساڵی "٤١٠هـ"، کۆچی دوایی کردووە، مردنی ئەم زۆر پێش فیردەوسی و عونصوری و هاوچەرخەکانیان کەوتووە، وە ئەم بابا تاهیرە دانەری ئەو چوارینانەیە کە هەمیشە دەخوێنرێنەوە، وە بەسەر دەم و زبانەوەن، هەروەك زۆر تەئلیفاتی تریشی هەن کەوا زانایان دەرسی دەکەن.

میرزا مەهدیی خانی کەوکەب، لە ژیانی بابا تاهیردا کە لە گۆڤاری ئاسیایی بەنگالە "الجمعية الآسيوية في بنغال" لەساڵی ١٩٠٤م دا بڵاوی کردووەتەوە، مێژووی لەدایکبوونی بابای بەحیسابی ئەبجەد، دەرهێناوە لەم چوارینەیەی کە دەڵێ:

مو آن بحرم که در ظرف آمدستم
مو آن نقطه که در حرف آمدستم
بهر الفی الف قدی برا یو
الف قدم که در الف آمدستم

بەم ڕەنگە دەڵێ: "الف قد" و "طاهر" و "دریا" هەر یەکێکیان بەحیسابی ئەبجەد "٢١٥"یە، ئینجا ئەگەر ژمارەی "الف قد" کە ٢١٥یە لەگەڵ ژمارەی "ألف" کە (١١١)یە لەیەك بدرێن ژمارەی "٣٢٦" پەیدا دەبێ، کە ڕێك بەقەد ئەنجامی کۆکردنەوەی ژمارەی پیتەکانی وتەی "هزار"ە، لە کاتێکا کەوا بنووسرێ (ها– زا– الف– را) واتە ناو "اسم"ی پیتەکانی "هزار" بنووسرێ، نەك هەر ناونراو "مسمی"ەکان، ئەو حەلە

مەعنای شیعرەکە ئاوا دەبێت: من ئەو "الف قد"[1] واتە "طاهر"م، کە لەم "الف"ەدا هاتوومەتە جیهانەوە، یەعنی "الف قد- الف" کە ساڵی (٣٢٦)ە ڕێکی وتەی هەزارە کە بەو ڕەنگە بنووسرێ کە وتمان.

دائرة المعارفی ئیسلامی لە باسی بابا تاهیردا دەڵێ: ئەم مێژوو دەرهێنانە بەم جۆرەی کە میرزا مەهدی دەری هێناوە شتێکی زۆر هیچ و پووچە و جێی باوەڕ نییە.

لەم دوو شیعرەوە دەردەکەوێ کە بابا تاهیر خۆی وەك دەریایەکی بێ پایانی وا هاتووەتە پێش چاو، کە لە چوارچێوەیەکی بچووکدا دەرکەوتبێت دنیای مایە "مادە" و جیهانی فراوان، بۆ هاتوچۆی هەستی بڵند و پەروازی بیری چوست و چالاکی، شوێنێکی تەسك و تروسکە و شاباڵی ئەو- کە دەبوو لەجەولانگایەکی بێ پایانا هەڵفڕییایە- ئێستا لە قەفەسێکی تەنگا دیل و پابەندە.

ئەم پیری دەستگیرەو ئەم ڕەندی بەهەست و بیرە، ئەم سۆفییە دڵ ڕووناکە و ئەم خواناسی دەروون پاکە، لەگەڵ ئەم هەموو هونەر و ئازادییەدا و لەگەڵ ئەم گشت وریایی و ئامادەییەدا، دەڵێی خاڵە و لەسەر پیت دانراوە، چۆن ئەو پیتە لە هەر شکڵێکا بێ بەو خاڵە ئەحواڵی دەردەکەوێ و مانای ئاشکرا دەبێ، ئەمیش وایە، کەوا جارجار بەچوارینەیەکی خۆی، دەم دەبات بۆ گرێکوێرەی دڵی یەکێك و دەیکاتەوە و قسە دەکات لە نهێنیی دڵێك و ئاشکرای دەکات.

مستەر براون لەباسی بابا تاهیر لە مێژووی ئەدەبی ئێراندا دەڵێ: کۆنترین نووسراوێك کە بەر چاوم کەوتبێت و قسە لەم شاعیرە گەورەیە بکات، کتێبی "راحة الصدور، وآية السرور"ە، کە دەسنووسێکی کۆنە لەنامەخانە "مکتبە"ی پاریس دا و لەلاپەڕەی ٤٣دا دەڵێ: کاتێك کە یەکەمین پاشای سەلجووقی توغرول بەگ[2] چوو بۆ

(١) واتە قەدو بالا ڕاست وەك ئەلف.

(٢) توغرول: محەمەدی کوڕی میکائیلی کوڕی سەلجووقی کوڕی تقلقە، کە لە ساڵی ٤٣١هـ دا بووە بەپاشا و زاڵ بووە بەسەر مەسعودی کوڕی سوڵتان مەحموودی غەزنەویدا و دەستی گرت بەسەر خوراسانا و لە ساڵی ٤٣٣هـ دا، تەبەرستان و گورگان و لەساڵی ٤٤٦هـ دا، ئازربیجان و، لەساڵی ٤٤٧هـ دا بەغدای گرت و دوان "خطبە"ی جومعان بەناوی ئەوەوە خوێندرایەوە، هەر لەو ساڵەدا مووسڵ و دیاربەکری گرت و لەساڵی ٤٥٤هـ دا، کچی خەلیفەی "القائم بامر اللّە"ی مارەکرد و لە ساڵی ٤٥٥هـ دا مرد.

هەمەدان سێ پیری تەریقە لە هەمەدانا بوون: بابا تاهیر و بابا جەعفەر و شێخ حەمشا(١)، لەودەمەدا ئەم سێ پیرە لەسەر کێوێك وێستاون لە بەردەمی هەمەدانا، کە بەو کێوەیان وتووە "خضر"، سوڵتان توغرول کە لە دوورەوە بەدییان دەکات، پێی دەڵێن: ئەمانە سێ پیری زۆر گەورەن، سوڵتان دادەبەزێ و لەگەڵ وەزیرێکی خۆی (أبو نصر الکندری) دەچێ بۆ لایان وە دەستیان ماچ دەکات و داوای نزای چاکیان لێ دەکات، بابا تاهیر پێی دەڵێ: ئەی تورکی نیازت چییە کە بیکەیت لەگەڵ بەندەکانی خوادا؟ سوڵتانیش دەڵێ: هەرچی تۆ بفەرموویت من ئەوە دەکەم، بابا تاهیریش دەڵێ: ئەوە بکە کە خوا فەرمانی پێ دەدا بە ئایەتی "ان اللّه یأمر بالعدل والاحسان"(٢) سوڵتان بەقسەکەی بابا دەست دەکات بەگریان و دەڵێ: بەڵێ خوا یار بێ وادەکەم، ئینجا بابا تاهیر ئەو ئەموستیلەیەی کە لە پەنجەیا دەبێ دەری دەهێنێت و دەیکاتە پەنجەی سوڵتان و پێی دەڵێت: وەك ئەم ئەموستیلەیە وا موڵکی جیهانم کردە پەنجەت، تۆش خاوەنی داد و عەدالەت بە لەگەڵ بەندەکانی خوادا، سوڵتان دوای ئەوە هەمیشە بۆ پیرۆزیی ئەو ئەموستیلەیەی هەڵگرتووە و هەرچەند چووبێتە جەنگێکەوە، کردوویەتە پەنجەی.

بەڕاستی ئەم مژدەیەی کە بابا تاهیر دای بە توغرول پاشا، خوا هێنایە دی و بەو ڕەنگە مایەوە تا مردن.

میستەر براون بۆی دەرکەوتووە، کە ئەم شاعیرە بەهرەمەندە، لە ناوەڕاستی سەدەی یازدەهەمی زاینیدا ژیاوە، وەك پیاوێکی خوایی مەجزووبی، سەرگەرمی، دڵ بێدار.

---

(١) حەمشا، یا حەمشاد، یا مەمشاد، هەرسێکیان کورتەی "محمد شاد"ن و ئەمانە هیچیان بەپێی ئەو کتێبانەی کە لەبەر دەستان لە پیرانی ناودار نەبوون لەکاتی بابا تاهیردا، بەڵێ مەمشادی دینەوەری بووە لە زانایان و پیرانی گەورەی کورد، بەڵام بەپێی نووسینی "شێخ عبدالوهاب شعرانی" لە کتێبی "طبقاتی کبری" جلدی (١) لاپەڕە (٧٨) چاپی میسر، لە ساڵی ٢٩٧هـ دا کۆچی دوایی کردووە و بەپێی نووسینی ریسالەی "قوشەیریی"، لاپەڕە (٢٥) چاپی میسر، لە ساڵی ٢٩٩هـ دا مردووە، کەواتە بە هەمە حاڵ ئەم پیرە زۆر لەپێش بابا تاهیرا بووە، بەڵام لەگەڵ ئەمەشا هیچ دوور نییە ئەگەر لەکاتی بابا تاهیردا پیرێك بووبێ لە هەمەدان بەناوی حەمشا، یا حەمشادەوە و ناوی نەنووسرابێ لە مێژوودا وەك هەزارانی تر.

(٢) سوورەی نحل ئایەتی ٩٢.

ئەم کتێبی (راحة الصدور)ە، وەك زانای بەناوبانگ رشید یاسمی لە پێشەکیی دیوانی بابا تاهیر، چاپی دووهەم، چاپخانەی ئەرمغان، ساڵی١٣١١ھ ڕۆژیدا، دەڵێ– لە ناوەندی ساڵی ٥٩٩ و ٦٠٠ھ دا تألیف کراوە. لە پێشەکییەکی دیوانی بابا تاهیردا کە بەئینگلیزی نووسراوە و لەلایەن خوالێخۆشبوو محمد علی عەونییەوە وەرگێڕراوەتە سەر عەرەبی، دەڵێ: ئەم کتێبی (راحة الصدور)ە، تألیفی نجم الدین أبی بکر محمدی کوڕی سلێمانی ڕاوەندییە، کە یەکێکە لە سەلجووقییەکان و داینـاوە بۆ ابو الفتح کەیخوسرەوی کوڕی علاء الدولە، کە حاکمێکی سەلجووقی بووە.

لە پەراوێزی مێژووی ئەدەبی ئێران کە لەلایەن "ئەدوارد جرانڤیل براون"ەوە نووسراوە، دەڵێ: ئەم کتێبە لەساڵی ١٩٣١م دا چاپ کراوە و شاعیری گەورە و بزان، خوا لێخۆشبوو سیر محمد اقبال خانی لاهووری، ڕاست کەرەوە "مصحح"ی بووە و ئەم ڕاستکەرەوەیە، عەینی عیبارەتەکەی کاتبی نوسخە دەسنووسەکەی وەرگرتووە کە دەڵێ: "تمت فی غرة رمضان سنة خمس و ثلاثین و ستمائة في یدي الضعیف المحتاج الی عفو رب الناس الیاس بن عبدالله الحافظ القونوی حامدا علی نعمه، ومصلیا علی نبیه، محمد وآله واصحابه أجمعین" کەواتە ئەم کتێبە لە ساڵی ٥٩٩ و ٦٠٠ھ دا دانراوە و لەساڵی ٦٣٥ھ دا ئەم نوسخەی پارسەی لەبەر نووسراوەتەوە و ئەو نوسخە دەسنووسە ئەمڕۆ، تاقانە نوسخەیەکە لە هەموو جیهانا کە ئێستا وا بە چاپکراوەیی بڵاو بووەتەوە.

لێرەدا زانای بەناوبانگ رەشید یاسمی لێکۆڵینەوەیەکی زۆر جوانی هەیە بۆ دۆزینەوەی ساڵی لەدایکبوونی بابا تاهیر، دەڵێ: ئەم چوونی توغرول پاشایە بۆ هەمەدان دەبێ لەساڵی ٤٤٧ تا ٤٥٠ھ دا بووبێ، چونکە وتەی "پیر" لە عیبارەتەکەی "راحة الصدور"دا با بەمانا پیری بەساڵاچووشا نەبێ، بەڵکو بەمانا پیری دەستگیر بێ، بەڵام لەشێوەی قسە و گوفتوگۆکەی بابا تاهیر لەگەڵ پاشایەکی وەك توغرول بەگا و پێشکەوتنی لە هەردوو هاوڕێکانی خۆی لە قسەکردنا، دەردەکەوێ کە تەمەنی بابا تاهیر لەو ڕۆژەدا لە پەنجا ساڵ کەمتر نەبووە، ئەگەر زیاتر نەبووبێ، ئینجا بەم پێیە دەبێ بابا تاهیر لە ئاخر و ئۆخری سەدەی چوارەما لەدایك بووبێ.

بابا تاهیر لە چوارینەکەی پێشوودا کە وتی: "الف قدم که در الف آمدستم" خۆی بەیەکێك لەو پیاوە گەورانە داناوە کە لە سەری هەموو هەزار ساڵێکا خوا یەکێکیان

دەنێرێ، دیارە کە سەرەتای ئەم حیسابی هەزار ساڵە نابێ بەمێژووی کۆچی بێ، بەڵکو دەبێ بە مێژووی زاینی بێ، بەحیسابێکی کورت دەردەکەوێ کە مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی ١٠٠٠ی زاینی لەگەڵ سەرەتای مانگی موحەرەمی ٣٩١ی کۆچی یەك دەگرنەوە، بەم پێیە لەدایکبوونی بابا تاهیر لە ساڵی هەزاری زاینی و لە ساڵی ٣٩٠ یا ٣٩١ی کۆچیدا بووە و لەم مێژووەوە تا چوونی توغرول بەگ بۆ هەمەدان (١٠٥٥– ١٠٥٨) پەنجا و پێنج یا پەنجا و هەشت ساڵ دەبێ، کە ئەم قسەیە لەگەڵ قسەکەی میستەر براون یەك دەگرێتەوە.

بەم لێکۆڵینەوەیە دەرکەوت کە قسەکەی رەزا قولیخان کە لە (مجمع الفصحاء)دا کردی و وتی بابا تاهیر هاوچەرخی سەلجووقییەکان نەبووە و لە کاتی دەیلەمییەکاندا ژیاوە و لەساڵی ٤١٠ھ ڕۆژیدا کۆچی دوایی کردووە، ڕاست نییە و بە هەوەس کردوویەتی و قسەکەی بەرامبەر بەسەرچاوەیەکی مێژووی گرینگ وەك (راحة الصدور) دەڕووخێ و خۆی ناگرێ.

مسیۆ (کلیمانت هوار) لە سەرەتای نامیلکەیەکیا دەڵێ: لە دەسنووسێکا کە ناوی "نزهة القلوب"ە و تألیفی حەمەدوڵلاهی مستەوفیی قەزوێنییە کە لەساڵی ٧٥٤ھ– ١٣٤٩م کۆچی کردووە– لەو دەسنووسەدا چەند دێرێکم خوێندەوە دەربارەی بابا تاهیر دەڵێ: بابا و (بیبی) فاطمەی خوشکی لەهەمەوو ئێرانا بەدوو مرۆڤی بەهرەمەندی، خواشناسی، دڵ دانی، ئاوەدانی خاوەن دڵ و دەروون دەناسرێن.

هەروا لوتف عەلی بەگی بێکدەلی مەشهوور بە ئازەر– کە هاوچەرخی نادر شا بووە– لە کتێبی ئاتەشکەدەیا– کە لە ساڵی ١١٧٤ھ ڕۆژیدا نووسیویەتی دەڵێ: بابا تاهیر دێوانەیەکی هەمەدانی و عاشقێکی شێت و شەیدا و خاوەن سۆزێکی بێ پایان بووە، چوارینەی زۆری وتووە کە بەشی زۆری بڵند و باڵان.

لە لێکۆڵینەوەیەك کە زانای ئینگلیزی "ادوارد هرن" کردوویەتی لە شاری بووشەهر دەرکەوتووە کە بابا تاهیر لە پێشەوە دارفرۆش بووە، بەم ڕەنگە بارەداری هێناوە لە شاخەکانی هەمەدان بۆ فرۆتن، لەپاشا چووە بۆ یەکێك لە مەدرەسە دینییەکان و دانیشتووە لە بازنە "حلقە"ی دەرسا گوێی گرتووە لەو دەرسانەی کە وتراونەتەوە و لەو پرسیارانەی کە کراون و وەڵام دراونەتەوە، وا دەردەکەوێ کە بابا لە پێشەوە تێ نەگەیشتووە لە دەرسەکان، ڕۆژێ لە فەقێکانی پرسیوە: ئێوە چۆن لەم دەرسانە دەگەن؟

ئەوانیش لەرووی تیتاڵی و گاڵتە پێکردنەوە وتوویانە: ئێمە هەموو شەو دەچینە ناو حەوزەکەی مەدرەسەوە و چل جار خۆمان تێ هەڵ دەکێشین، بۆیە وا خوا زەینی روون کردووین و لە هەموو شتێك دەگەین، باباش بەدڵێکی پاکەوە ئەم قسەیە وەردەگرێ و باوەڕی پێ دەکات و شەوی ئایندە دەچێتە ناوێوە و چل جار خۆی تێ هەڵدەکێشێت، دوای ئەوە وا دەزانێ کە تیشکێك لە ئاسمانەوە دێ و لە دەمیەوە دەچێتە ژوورەوە و بەوە رووناکییەك و فراوانییەك لە سنگی خۆیا بەدی دەکات، بەیانی کە دەچێتە مەدرەسەوە زۆر باش لە دەرسەکان دەگات و لە فەقێکان چاکتر حاڵی دەبێ بەرەنگێك کە دەکەوێتە کۆلەکەدان "مجادلة" لەگەڵ مامۆستا و فەقێکانا، لەمە هەموو سەرسام دەبن و لێی دەپرسن: ئەم زەین روونی و زانینەت چۆن دەست کەوت؟ ئەویش دەڵێ: ئێوە چۆن بەشەو چوونەتە ناو حەوزی مەدرەسەوە و چل جار خۆتان تێ هەڵکێشاوە، منیش وام کرد، ئینجا بەم بۆنەیەوە دەڵێ: "أمسیت کردیا واصبحت عربیا" واتە لە ئێوارێدا کورد بووم و لە بەیانیدا بووم بە دانا لە علومی عەرەبیدا، ئیتر دوای ئەوە، گەرمییەك لە لەشیا پەیدا دەبێ، بەجۆرێك لەهەر لایەك دابنیشتایە کەس نەیدەتوانی لەلایەوە دابنیشێ و هەمیشە بەسەر تەپڵەسەری شاخی ئەڵوەندەوە بووە، کە شوێنێکی زۆر سارده و هەمیشە بەفری پێوەیە و کاڵایەکی زۆر تەنکی دڕاوی لەبەرا بووە و هەر لەبەر ئەوەیە کە ناوی دەرکردووە بە "عوریان" واتە ڕەش و ڕووت.

بابا تاهیری شاعیر

بابا تاهیر شاعیرێکی بەرز و باڵایە بەسروشت و عاشقێکی دڵ سووتاوی دەروون بریندارە بەجۆرێکی وا کە کاڵایەکی عاشقانەی بە باڵای خۆی بڕیوە، کە پۆی لە مەینەت و ڕایەڵی لە محەبەتە، وەك خۆی دەڵێ:

دڵێکم هەس کڕیداری محەبەت
لەلای ئەو گەرمە بازاڕی محەبەت
کراسێکم بەباڵای ئەو بڕیوە
لە پۆیی مەینەت و تانی محەبەت

بابا شاعیرێکی سروشتییە، هەزاران ساڵە ڕەونەق و نازاویی "طراوة" شیعرەکانی خۆی پاراستووە و ئاگاداریی کردووە و لەم ماوە دوور و درێژەدا، دڵی داناو نادانی وەك یەك ڕاکێشاوە بۆ لای خۆی.

بەڵێ بابا هەر چەند مەردومێكی بێ خانە و لانە بێ ڕیشتە "علاقە" و پێوەندیی بووە لەگەڵ جیهان و جیهانییانا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا، تین و تەوژمێكی وای خستووەتە ناو چوارینەكانییەوە، شیعرەكانی ئێستاش هەر نەقشن لەسەر ڕووپەڕەی دڵان، تەنانەت ئەوانەی كە هاوزبان و هاونیشتمانیشی نین، هەر حەزیان لە شیعرەكانێتی و خۆشی و سۆزی لێ وەردەگرن و زۆر لەشیعرەكانیان وەرگێڕاوەتەوە سەر زبانی خۆیان بەهۆنراوە یا بەپەخشان. زۆری وا هەن كە سۆزی دڵی ئەم شاعیرە دڵ سووتاوە بەجۆرێكی وا كاری كردووەتە سەر دڵیان و سەرمەستی گوفتاری ئەوی كردوون، كە خومارەكەیان بەخوێندنەوەی شیعرەكانی ئەو نەبێ لاناچێ، وەك ئەم دوو چوارینەكەی كە دەڵێ:

بەسەر ڕووتا زوڵف قەف قەف كشاوە
كەوا سونبول بەگوڵ تێكەڵ كراوە
پەرێشان چۆن ئەكەی تۆ تاڵی زوڵفان
بەهەر تاڵێ دڵێ هەڵواسراوە

***

لەدەس چاو و لەدەس دڵ هەردوو فەریاد
كە چاو هەرچی ببینێ دڵ ئەكا یاد
ئەكەم مەن خەنجەرێ، نووكی لە پۆڵا
ئیتر ئەیدەم لە چاو، تا دڵ بێ ئازاد

بەڕاستی ئەم دوو چوارینەیە بەسەر هەر دڵ مردوویەكا بخوێنرێتەوە، زیندووی دەكاتەوە و تەپوتۆزی مردنی لێ دوور دەخاتەوە، چ جای خومارێك كە بدا لە سەر.

زۆر كەسی وا هەن كە عەشق و شۆرێك لەدڵیانا هەیە و بەدرێژاییی تەمەنیان ناتوانن بەزوبان باسێكی ئەو هەستی خۆیانە بكەن، بەڵكو لەم ڕووەوە زمانیان لاڵ و قەڵەمیان كۆڵە لە دەربڕینیدا، بەڵام بابا تاهیر بەزمانێكی كوردیی ڕەوان، باسی سۆز و شۆری ئەوان دەكات و ساری بابا لەگەڵ تاری دڵی ئەوانا ساز دەبێ و ڕێك دەكەوێ، هەر دەمێ بابا لۆرەیەك بكات بە چوارینەیەك، خێرا تاری دڵی ئەوان دەكەوێتە پەلە پەل و باڵە تەپێ، یاخود هەر كاتێك بابا ناڵەیەك بكات و چوارینەیەكی خۆی بخوێنێتەوە، ئەوانیش لە خۆشیانا دەست دەكەن بەناڵە ناڵ... بەم ڕەنگە ئەگەر بابا بڵێ:

وەرن ئـــەی دڵ سووتـــاوان بـــنـــاڵین
لـەدەس یـاری بـەبـێ پـەروا بـنـاڵین
لە بۆلای بولبولـی شەیدا لە گوڵشەن
بـچین، بـولـبـول نـەنـاڵـێ تـا بـنـاڵین

وەیا بڵێ:

لـەگـەڵ سووتـە دڵانم چـۆن نـەنـاڵـم
لـەگـەڵ بـێ حـاصڵانم چـۆن نـەنـاڵـم
ئـەنـاڵـن بـولـبـولانـی نـاو چڵ و گوڵ
کـە مـن دووری گـوڵانم چـۆن نـەنـاڵـم

ئەوان کەیفخۆش دەبن، چونکە هـاودەمێك و هـاودەردێك بۆ خۆیـان دەدۆزنـەوە.

وە ئەگەر بڵێ:

دڵـێکـم هــەس لـە عـەشقت گـێژ و وێژە
بــــــرژانگ لــــــێك دەم سێڵاوە ڕێژە
دڵـی دڵــــــداران وەك داری تــــــەڕە
سـەرێ گـــڕ، سـەرێ خــــوونــــاوە ڕێژە

ئەوان وەك شتێکـی نـایابـی ونبووی خۆیـان بدۆزنـەوە، یـا وەك مـانندی بـێ نـەوایەك کە گەنجێك بدۆزێتەوە، یـا تینوویەك کە سەرچاوەی ئـاوێکـی ساردی سازگـاری ڕوونـاك ببینێتەوە، لەخۆشیانـا گەشکە دەیانگرێ.

بەڕاستی ئاگرێك کە لە دڵـی بـابـادا هـەڵگیرساوە و زبـانـەکەی کێشاوە، ئـاگرێکـی هـەتـا هـەتـایـە، تـا جیهـان جیهـان بـێ، ئـەو ئـاگرە دەبریسکێتەوە و ئـاگری تر بـەر دەداتـەوە، وەك خۆی دەڵێ:

بـەئـاهـی گونبـەدی خـەضرا بسۆچـەم
فـەلـەکرا جـوملـە سەرتـابـا بسۆچـەم
بسۆچـــەم ئـــەز نـــەکـــارمـــرا بساچـی
چ فـــەرمـــایـی بساچـی یـــا بسۆچـــەم

واتە بەئـاهێك ئـاسمـان و زەوی ئەسووتێنم، ئەی کەریمـی کـار ساز، ئەگەر کـارم

نەسازێنیت، هەموو جیهان دەسووتێنم. ئینجا دەفەرمووێ، کارم دەسازێنیت، یا من ئاگر لە جیهان بەربدەم؟

وە دەڵێ:

منم ئەو ئاگرین تەیرەی کە دەرحاڵ
ئەسووتێنم زەمین لێك دەم پەڕوباڵ
مصور گەر بکا نەقشم لە دیوار
ئەسووتێ خەڵق لەبەر تەئسیری تیمسال

لەم دوو چوارینەیەوە دەردەکەوێ کە بابا هێندێ جار مەستی بادەی خوایی و لە دەریای گەورەیی ئەودا نقوم بووە و ئاگای لەخۆی نەماوە و لەو کاتانەدا قسەی زلی بزرکاندووە، وەك "حەللاج" و "سوهرەوەردی" و "ابن العربي".

***

بابا- وەك دەردەکەوێ لە شیعرەکانیەوە- نە ماڵی بووە و نە حاڵ و هەمیشە بەکێوی ئەڵوەندەوە بووە، بەڕۆژ سووڕاوەتەوە و گژوگیای خواردووە، بەشەویش سەری کردووەتە سەر بەردێکی ڕەق، وەك خۆی دەڵێ:

من ئەو ڕەندەم کەوا ناومە قەلەندەر
نەخوانم هەس، نەنانم هەس، نەلەنگەر
کە ڕۆژ داهات، لەدنیادا ئەخۆم خول
کە شەو داهات، لەسەر بەردێ ئەکەم سەر

وە دەڵێ:

چو موویەك سووتە دڵ پەروانەیێ نێ
بەعالەم هەمچو موو دێوانەیێ نێ
هەمە مارون و مورون لانە دێرن
منی دێوانەرا وێرانەیێ نێ

واتە لە جیهانا پەروانەیەك نییە وەك من دڵ سووتاو، لە عالەما دێوانەیەکی وەك من نییە، هەموو مار و مووریك هێلانەیەکی هەیە کە تیا بحەسێتەوە، منی دێوانە نەبێ کە هیچ وێرانەیەك شك نابەم.

وە دەڵێ:

مـنـم ئـەو بـازە سپـیـیـەی هـەمـەدانـی
کـە هـێلانـەم لـە کـێوە بـە نـیـهـانـی
بە باڵی خۆم ئەڕۆم لەم کەژ بۆ ئەو کەژ
بـەدەستی خـۆم ئـەکـەم نـێچـیـرەوانـی

***

بابا تاهیر– وەك دەردەکەوێ لە هێندێ چوارینەیەوە– سۆفییەکی پایەبەرزی باڵا و بڵندە، نابینیت لە سەرەتای تەمەنییەوە تا کۆچی دوایی، جارێك ئاوڕی نەداوەتەوە بەلای هیچ جۆرە خۆشییەکی دنیاوە، نە لەبابەت خانووبەرە و، نە لەبابەت خواردن و خواردنەوە و، نە لەبابەت کاڵاو پۆشاك و نە لە بابەت پێوەندیی ناو مەردوومەوە، زۆر لەچوارینەکانی لەگەڵ خوادایە کە دەڵێ:

کـوێیـە جـێگـای تـۆ ئـەی یـاری دڵـخـوا
هــەتــا ئــەو جــێیــە بــکــەم بــەڕێگــا
هــەمـوو جـێ جـێتـە، کـوێریـی دەروونم
خــەتــام وت خــەتــا اســتــغــفــراللــە

لەشیعری یەکەمدا پرسیار لە جێی خوا دەکات، لەپاشا پەشیمان دەبێتەوە و دەڵێ: خوایە تۆ بێ جێگایت و جێگات نییە، بەڵکو لە هەموو جێیەك هەیت و هەموو بوونەوەر عەرشی تۆیە، بەڵکو عەرشی تۆ لە بوونەوەر فراوانترە وەك قورئان دەفەرمووێ "وسع کرسیه السماوات والارض" واتە عەرشی پاشایەتیی خوا لە ئاسمانەکان و زەوی فراوانترە، بەڵام من چاوی دەروونم کوێرە، لەبەرئەوە خەتام وت کە پرسیارم لە جێگا و ڕێگای تۆ کرد و پەشیمان بوومەوە و داوای لێخۆشبوون دەکەم.

بە لێ خوا لە هەموو شوێنێك هەیە و قەڵەمڕەوی زانینی هەموو بوونەوەرە، وەك لە ئایەتێکی ترا ئەفەرمووێ "وهو الله في السموات وفي الارض یعلم سرکم وجهرکم ویعلم ماتکسبون" واتە لە هەموو ئاسمانەکان و زەویدا هەر ئەوە خوا، کە بەهەموو نهێنی و ئاشکرایەکتان ئاگادارە و ئاگای لە هەموو کردەوەیەکتان هەیە، ئەم خوا گەورەیە نە قەبارە "حجم"ی هەیە، نە ڕەنگی هەیە، نە دەنگی هەیە، نە لەکەس دەچێ، نە وێنەی هەیە، وەك خۆی دەفەرمووێ "لیس کمثله شیء" واتە هیچ وێنە و مانندێکی

نییه، لەبەرئەوە دڵخواز "معشوقە"کەی بابا لە هیچ دڵخوازێك ناچێ، بۆیە دەڵێ:

نـــازانم دڵـــم دێوانـــەی کـــێیـــە؟
لـەکـوێ ئـەگـەڕێ لـە خـانـەی کـێیـە
نـــازانم دڵـــەی ئـــاوارەی مـــن
دیـلـی نـێرگسی مـەستـانـەی کـێیـە؟

وە دەڵێ:

بـێ تـۆ نـابـیـنـم لـە دنـیـادا کـام
بـێ تـۆ نـاگـرم هـەرگـیـز بـەدەست جـام
ئـــەلـــەرزم ڕۆژ و شەو وەك شۆڕەبـــی
بـــەبـێ تـۆ نـیـمـە نـەفـەس و ئـارام

تەماشای ئەم پایە بەرزە بکە کە بابا گەیشتوویەتی لە خواناسیدا کە دەڵێ:

کـە مـن وەك حـوشتـرم قـانـیـع بـەخـارم
خـۆراکـم دڕك و خـەروارێکـە بـارم
لەبەر ئەم خەرجە سووکە و بارە قورسە
لەڕووی خاوەن، هەموو دەم شەرمەزارم

شیعری دووهەم لەم چوارینەیە بەهەڵە تەرجەمە کراوە، چونکە کە خەرج سووك و بار قورس بوو، ئیتر جێی شەرمەزاری نامێنێ، شەرمەزاری کاتێك دەبێ کە خەرج زۆر و بار سووك بێ، کەواتە شیعری دووهەم لەجیاتی وتەی "لەبەر" دەبێ "لەگەڵ" بێ، بەم ڕەنگە:

لەگەڵ ئەم خەرجە سووکە و بارە قورسە
لەڕووی خاوەن، هەموو دەم شەرمەزارم

ئەم چوارینەیەی لەگەڵ خوایە، واتە ئەی خوای گەورە من وەك حوشتر خواردنم دڕکی موغەیلانە- کە لەبەر زبری و دڕی کەر نایخوات- باریشم خەروارێکە- کە بەقەد دووبار قورس و گرانە- لەگەڵ ئەم خەرجە سووکە و بار قورسەدا هێشتا شەرمەزاری پەروەردگار و خاوەنی خۆمم، چونکە نازانم لێم ڕازییە یا نا و خواپەرستی و چاکەم لێ گیرایە یا نا.

ئەم شیعرە ئاماژە "ئیشارە"یە بۆ ئایەتی ژمارە شەست لە سوورەی "مؤمنون"کە دەفەرمووێ: "والذين يؤتون ما آتوا وقلوبهم وجلة انهم الى ربهم راجعون" واتە ئەوانەی کە دارایی خۆیان بەخت دەکەن لە ڕێی خوادا و لەگەڵ ئەویشە بەدڵ هەر دەترسن لە خوا کە سبەی دەچنەوە بەر دەمی، ئایا خێر و بەخشینەکەی لێ گیرا کردوون یانا، چونکە موسوڵمان نابێ لەکردەوەی باشی خۆی دڵنیابێ کە گیرا کراوە و هەمیشە دەبێ لەناوەندی ترس و هیوا "خوف و رجا"دا بێ، تا نەنازێ و یاخی نەبێ.

***

موسڵمان هەروەك بەچاکەی خۆی نابێ بنازێ و یاخی ببێ، وەك بەچوارینەی پێشوو گەیاندی، بە گوناهێکیش کە لەدەستی دەرچێ نابێ بێ هیوا ببێ، وەك بەم چوارینەیە دەیگەیەنێ کە دەڵێت:

مـن ئـەو ڕەنـدەمـە گونـاهـە پیشەم
بەدەستێ جام و بەدەستێ شیشەم
گـەر تـۆ بـێ خـەتـای ببـە فریشتـە
مـن لـە حـەواوە و ئـادەمـە ریشەم

وەك لە شوێنی خۆی باس کراوە، فریشتە دروستکراوێکی خوان هەرچی هەوا و هەوەس و ئارەزوو بێ، تێیانا دروست نەکراوە، بەم ڕەنگە هیچ جۆرە ئارەزوویەکیان نییە، تا لەپێناو ئەوەدا تووشی گوناه ببن، کەوابوو گوناه نەکردنیان هیچ هونەرێکی تیا نییە، بۆیە لەڕۆژی دواییدا هیچ جۆرە پاداشێك نادرێنەوە لەسەر گوناه نەکردنیان، بەڵام ئادەمی زۆر جۆرە ئارەزووی تیا دروست کراوە، کە زۆرجار ڕای دەکێشێ بۆ سەر گوناه، هەر وەك ژیری و بیریشی پێ دراوە تا بیگێڕێتەوە لە خراپە، ئەوا تۆڵەی دەدرێتەوە بەچاکە و ئەگەر ئارەزوو ڕای کێشا بۆ سەر خراپە، ئەوا تۆڵە دەرێتەوە بە خراپە و دەشگونجێ کەوا خوا بە میهرەبانیی خۆی بیبەخشێ، وەك ئادەم و حەوا کە یەکەم کەس بوون گوناهیان کرد و خوا لێیان خۆش بوو.

واتە من ئادەمییەکم کە بۆ گوناه دروست کراوم، ئەگینا ئەم هەموو ئارەزووەم تیا دروست نەدەکرا، هەر کەسێك دەیەوێ بێ گوناه بێ، بابچێ ببێ بەفریشتە و لە ئادەمیی خۆی بشۆڕێتەوە، من گوناهم بەکەلەپوور "ترکە" بۆ بەجێ ماوە لە ئادەم و حەواوە.

لە مانای ئەم چوارینەیەدایە، دوو شیعری مفتی زەهاوی کە یەکێکیان بەفارسی دەڵێ:

خطا برماست لازم تاشود غفاريش ظاهر

جزا اعدام می باشد گناه بی گناهيرا

واتە پێویستە لەسەر ئێمە- کە ئادەمیین- گوناهکردن، تا خوا لێمان خۆش ببێ و لێخۆشبوونی ئەو، دەرکەوێ بۆ هەموو کەسێك، ئەوانەی کە گوناه ناکەن- وەك فریشتە- گوناهبارن، بۆیە لە ڕۆژی دواییدا حوکمی ئیعدام دەدرێن، بەم ڕەنگە زیندوو ناکرێنەوە و دەچنەوە پەردەی نەبوون.

دووهەمیان کە بە عەرەبی دەڵێ:

لقد حرم الاملاك نيل خلافة

فما لهم ذنب سوى عدم الذنب

واتە فریشتە نەکران بەجێنشینی خوا لەسەر زەوی وەك ئادەمی، چونکە گوناهبارن، گوناهەکەشیان ئەوەیە کە بێ گوناهن.

***

بابا لەو دڵ بریندارانەیە کە هەمیشە دڵی ئاوەدان بووە بەیادی خوا، وەیەك هەناسە خوای فەرامۆش نەکردووە، هەروەك هەمیشە لە سەرا پەردەی حوزوورا بووبێ وابووە، بۆیە لای بابا فەرقی کەعبە و کەنشتە و کڵێسە و دێر و بتخانە نەبووە، چونکە هەموویان بۆ ئەو چون یەك جیلوەگاهی خوا بوون وەك دەڵێ:

خوشا ئانونکە ئەز سەر پا نەزوونەند

میانێ شوعلە خوشك و تەڕ نەزوونەند

کەنشت و کەعبە و بتخانە و دێر

سەراپا خالی ئەز دلبەر نەزوونەند

وەك لەپێشەوە وتمان بابا تاهیر سۆفییەکی پایەبەرز بووە و هەمیشە لەبیری خوا و مردنا بووە و سۆز و گوداز و نیاز و خەفەتی هەر یادی خوا و باسی مردنە، ئەوە کە هەژار و دەوڵەمەند و گەورە و بچووك و دانا و نادانی لەلا چون یەکە و ئامۆژگاریی هەردوولایان دەکات و دەڵێ:

ئـەگـەر جـێگـەت لـە چـەرخـی چـوارەمـینـە
کـە هـەرگـا گـورگـی مـەرگت لـە کـەمـینـە
ئـــەگـــەر سەد ساڵ لـــە دنـــیـــادا بمێنـی
کـــە ئـــاخـــر مـــنـــزڵت ژێری زەمـــیـــنـــە

وە دەڵێ:

وای بۆ ئەو دەمەی ئەچمە گۆڕی تەنگ
ئەکەن بەسەرما خاك و خۆڵ و سەنگ
نـــەپـــێیـــەکـــم هـــەس لـــە مـــاران ڕاکـــەم
نەدەستیش لەگەڵ موورا بکەم جەنگ(١)

وە دەڵێ:

بـەگۆڕستـان گوزەرکردم کەم و بێش
بـدیـدم گـۆڕی دەوڵـەتمەند و دەروێش
نـەدەروێش بـێ کـفـن دەرخـاك ڕەفتـە
نـەدەوڵـەتمەنـد بـردە یـەك کـفـن بێش

واتە زۆر هاتوچۆی گۆڕستانم کرد و زۆر گۆڕی هەژار و دەوڵەمەندم چاو پێ کەوت، تا ئێستا نەهەژارێکم دی بێ کفن بنێژرێ و نە دەوڵەمەندێکم دی لە کفنێك زیاتر لەگەڵ خۆی بەرێ.

***

چوارینەکانی بابا تاهیر زۆریان لەیەك دەچن لە عیبارەت و لە مەبەستا و ئەوانەی زۆر نین، هەر لەبەر ئەوەیە کە خۆشی دان دەنێ بەپەستیی هێندێکیانا و دەڵێ:

هەر ئەو دلبەرەی چاوی مەستی هەس
هـــەزارانـی وەك، مـــن پـــابـــەستـی هـــەس
لـەنـاو عـاشقـانـا ئـەو مـانگ روخسارە
وەکو شیعری من بەرز و پەستی هەس

(١) ئەم چوارینەیە لە (گەنجینە)ی دلزارا نییە.

بەڵام گرنگی و قورسی ئەم دوو چوارینەیەی کەوا ئێستاکە بەرەودوا دێن لەوانەیە کە ببێ بەپارسەنگی ئەو شیعرانەی کەوا لە ترازووی کێشانا سووکن، بەجۆرێك کە هەموویان قورس بکات و کەم و کوورییان داپۆشێ، چوارینەی یەکەم دەڵێ:

گـوڵـێ بـەدەس خـۆم پـەروەردە بـکـرێ
لـە چـاوگـەی چـاوی خـۆم ئـاوی بـدرێ
کـــەی ڕەوای دەرگـــای پـــەروەردگـــارە
یـەکـی تـر بـۆ خـۆی گـوڵاوی بـگـرێ(١)

چوارینەی دووهەم دەڵێ:

درەخـــتـی غـــەم لـــە دڵ کــردوویـــە ڕیشە
لــە دەرگــای خـوا ئــەنــاڵــێنـم هــەمـیشە
عـــەزیـــزان بـــابـــزانین قـــەدری یـــەکـتـر
ئەجەل وەك بەردە، مەردوم چەشنی شیشە

وەزنـی چـوارینـەکـانـی بـابـا تـاهیر لـەگـەڵ چـوارینـەکـانـی عومـەر خـەیـام کـەمێك جیـاوازن، بـەم ڕەنـگـە هـیـنـەکـانـی بـابـا لـەسەر وەزنـی "هـەزەجی شەش پـارچـەی محذوف"ە، واتە هەموو شیعرێکی شەش (مفاعیل)ن، بەڵام تفعیلەی سێهەم و شەشەم کورت دەکرێنەوە بۆ (مفاعل) یا فعولن.

مەردووم ئەگەر ورد بێتەوە لە شیعرەکانی بابا تاهیر و بەراوردی بکات لەگەڵ زۆر لە شیعرەکانی عومەر خەیام لە ڕووی عیلمی نەفسەوە، دەبینی کە ئەم دووانە زۆر لەیەکەوە دوورن، چونکە تا ئێستا بابا هیچ ئاوڕێکی نەداوەتەوە بەلای خۆشی و خۆش ڕابواردنی جیهانەوە، بەپێچەوانەی خەیام، کە بەلایەوە هەر خۆشی و خۆش ڕابواردنی جیهانە ئامانجی هاتنە جیهان، جگە لەوەی کە شیعرەکانی خەیام بەهیچ کۆڵۆجێك تررووسکەیەکی تەصەوفی لێوە نایەت، هەروەك لە شیعرەکانی باباوە دێت بەزۆری(٢).

***

---

(١) ئەم چوارینەیە لەلایەن مەلا محەمەدی غەزاییەوە، وەرگێڕاوەتە سەر سۆرانی.

(٢) تەماشای دائرة المعارفی ئیسلامی، جلدی سێ، لاپەڕە- (٢٣٦) بکە.

زبانی بابا تاهیر

بـابـا تـاهـیـر کـوردێکـی لـوڕە، کـە لـوڕ نـاوی تـیـرەیـەکـی گـەورەیـە لـە کورد[1] ئەم چوارینانەشی بە زبانی لوڕییە.

مستەر براون لە ئێران پرسیاری کردووە لە زانایەکی گەورەی کرمانی: کە زمانی بابا تاهیر چییە؟ ئەویش وتوویەتی لوڕییە، کە ئەم زمانە بڵاوە لە شیراز و ئیسفەهانا، هەر وەك زانای بەناوبانگ "جونییو"یش لای وایە.

ئەگەر ئێمە ورد ببینەوە لە چوارینەکانی بابا، دەبینین کە پڕە لە وتەی لوڕی، وەك "ئیموون" لە جیاتی "ایمان" و "باروون" لە جیاتی "باران" و "بیابوون" لە جیاتی "بیابان" و "تە" لە جیاتی "تۆ" و "دەرموون" لە جیاتی "دەرمان" و "دەستوم" لە جیاتی "دەستم" و "دێر" لە جیاتی "دوور" و "نووم" لە جیاتی "نام" بە مانا ناو و "نوومە" لە جیاتی "نامە" کە ئەمان هەمووی هەر لە زبانی لوڕیدا بەکاردێنرێن.

***

دیوانی بابا تاهیر

وا دەردەکەوێ کە لەکاتی بابا تاهیردا نە خۆی و نە کەسی تر شیعرەکانی

---

(١) تیرەی لوڕ لە لوڕستان دائەنیشن کە دەکەوێتە جنوبی ڕۆژئاوای ئێران، بەم ڕەنگە ڕۆژئاوای لوڕستان لە خاکی ئێراندا لە بەرامبەری سنووری "مەندەلی"یەوە، دەست پێ دەکات، تا بەرامبەری سنووری "عمارە" هەر لەخاکی ئێران، سنووری ڕۆژهەڵاتیشی لە خوارووی شاری "کرند"ەوە دەست پێ دەکات لە شیمال هەتا نزیك شاری "دیزفول" لە جنوب، چیای کەبیر کۆهـ– کە لە شیمالی ڕۆژئاوای ئێرانە و بۆ جەنووبی ڕۆژهەڵات درێژ دەبێتەوە– ئەم قەڵەمڕەوە دەکات بەدوو بەشەوە:

١– بەشی ڕۆژهەڵاتی "پشتکۆهـ"ە کە لوڕی ئەسڵیی تێیدا دەژین.

٢– بەشی ڕۆژئاوای "پشتکۆهـ"ە کە فەیلییەکانی تیا دادەنیشن. بەقسەی مینوڕسکیی ڕووسی و ئۆسکارمانی ئەڵمانی شێوەی فەیلی لەکوردییەوە نزیکترە لە شێوەی لوڕیی.

مینوڕسکی لە دائرة المعارفی ئیسلامی، بەرگی سێهەم، لاپەڕە (٤١)دا دەڵێ: لوڕ نەتەوەیەکن لە ڕۆژئاوای جەنوبی ئێران و دەبن بەچوار بەشەوە: مامەسەینی. کۆهگێلۆیی. بەختیاری. لوڕی ئەسڵی.

کۆنەکردووەتەوە، بەڵکو هەر چوارینەیەکی کەوتووەتە لای یەکێك، ئینجا سا یا لە پشتی کتێبێك، وەیا دەفتەرێك وە یا بەیازێك نووسراوە، تا ساڵی ١٨٨٥م کە زانای خۆرهەڵاتناس "مستشرق" "هیوار" ٥٩ چوارینەی لە چوارینەکانی بابا بڵاوکردەوە، لە پاشا ٥٩ چوارینەی تریشی لەگەڵ چامەیەکیا بڵاوکردەوە لە ساڵی ١٩٠٨م.

لەپاشا خۆرهەڵاتناس "هرون ألن" ٨٠ چوارینە و چامەیەکی، بێجگە لەوانەی کە "هیوار" بڵاوی کردبوونەوە– تەرجەمەی کردن بە پشتیوانیی دەسنووسێکی نامەخانەی بەرلین.لە ساڵی ١٣٠٦هـ ڕۆژی – ١٩٢٧م حسين وحيد دستجردی ئیسفەهانی، نووسەری گۆڤاری ئەروخانی فارسی– دیوانی بابا تاهیری لە چاپ دا و بڵاوی کردەوە، کە "٢٩٦" چوارینە و چوار چامە و (٦٢) چوارینەی تریشی کردووە بە پاشکۆی ئەم دیوانە کە دەری هێناون لە کەشکۆڵ و بەیازی دەسنووس. لە ساڵی ١٣١١هـ ڕۆژی– ١٩٣٢م دووبارە دیوانەکەی بابای چاپ کردەوە بە پێشەکییەکی مامۆستا رەشید یاسمیەوە و (١٠) چوارینەی تری لێ زیاد کرد کە لە چاپی یەکەما نەبوون.

ئەم شیعرانە بەپێی پیتی دوایی ڕیز کراون، بەم ڕەنگە ئەوی دوا پیتەکەی (ئەلف) بێ پێش ئەوانە خراون کە دواییەکەیان (بێ) بێ و هەربەم ڕەنگە تا پیتی (یێ).

ئەم دیوانی بابا تاهیرە، لەماوەی ئەم هەزار ساڵەدا، چەند جار شیعرەکانی نووسرابێتەوە لەلایەن ئێرانییەکانەوە، هەر جارەی چەند وتەیەکی کوردیی لێ کراوە بەفارسی، بەجۆرێك کە ئێستا کاڵایەکی فارسیی بەسەردا هاتووە، بەم ڕەنگە "ئامێتە" کراوە بە "ئامێختە" و "تاو" کراوە بە "تاب" و "تە" کراوە بە "تو" و "ڕێژە" کراوە بە "ریزد" و "شەو" کراوە بە "شب" و "کرن" کراوە بە "کنند" و "موو" کراوە بە "من" و "مەکە" کراوە بە "مکن" و "وتم" کراوە بە "گۆیەم" و "وینەم" کراوە بە "بینەم".

بەڕاستی زۆر جێی داخ و خەفەتە کە تا ئێستا دەسنووسێکی کۆنی ئەم دیوانە نەدۆزراوەتەوە، نە لە ڕۆژهەڵات و نە لە ڕۆژئاوا، تا بکرێ بە سەرمەشق و ئەم دیوانەی لەبەر ڕاست بکرێتەوە.

بابا تاهیری سۆفیی

بابا تاهیر سۆفییەکی خواپەرستی، بێ ناو و نیشانی، گۆشەگیری، بێ نیازی، خاوەن دڵ بووە، ٢٢ تألیفی هەیە لە عیلمی ما بعد الطبيعة "میتافیزیقیا"دا(١) هێندێکی بە

زبانی فارسی و هێندێکی بەعەرەبی، ئەوی لەم کتێبانە کە تا ئێستا لەچاپ درابێ، تەنیا یەکێکیانە کە ناوی "کلماتی قصار"ە و بەعەرەبی نووسراوە لە بیروباوەڕ "عقائد"ی ئەهلی تەصەوفدا و چاپ کراوە لە داوێنی دیوانەکەیەوە لە چاپی دووهەم بەچاپی ئەرمغان، کە دانەیەکی لە نامەخانەکەی منا هەیە و تا ئێستا ئەم نامیلکەیە زۆر ڕاڤە "شرح"ی لێ کراوە، یەکێکیان ڕاڤەی "عین القضاة"ی هەمەدانییە کە لە ساڵی ٥٣٣هـ کۆچی دوایی کردووە و بەعەرەبی کردوویەتی، هەروەك لە کۆنەوە ڕاڤەیەکی تریشی لێ کراوە بە عەرەبی، بەڵام خاوەنەکەی تا ئێستا نەزانراوە کێیە، لەم سەردەمی دواییەدا زانای گەورە مەلا سوڵتان عەلیی گونابادی دوو ڕاڤەی لێ کردووە، یەکێکیان بەفارسی و ئەوی تریان بەعەرەبی و ڕاڤە فارسییەکەی لە دەوروبەری ساڵی ١٣٢٦هـ ڕۆژیدا لە چاپ دراوە، ئەم نامیلکەیەی بابایە ٣٦٨ پەند و حیکمەتە بە عەرەبی کە بابا تاهیر خۆی دایناوە و ڕێکی خستوون لە ٢٣بابا، قسە دەکەن لە علیم و تەصەوف و وەجد و ذکر و عقل و غفڵەت و نفس... هتد، ئەمە چەند نموونەیەکە بۆت دەهێنمەوە:

١– العلم موكل بالكلام، والوجد موكل بالخرس، ژمارة (١١).

٢– التصوف لا يسعه شىء وهو يسع الاشياء كلها، والصوفي يكون له كل شىء ولا يكون هو لشيء، ژمارە (٣٣٠).

٣– الوجد فقدان الموجودات، ووجود المفقودات، ژمارە (٩٦).

٤– الذكر الخفي الذى يخفي عن القلب، ژمارە (١٣٢).

٥– انتهاء العقل الى التحير، وانتهاء التحير الى السكر، ژمارە (٦٥).

٦– الغفلة عن الله كفر، والغفلة عن حقيقة ذات الله توحيد، ژمارە (٣٢١).

٧– النفس سجن الروح، والدنيا سجن النفس، ژمارە (٦٦) دەسنووسی ئەم "کلماتی قصار"ە لە ساڵی ٨٥٣هـ ڕۆژی، دەست پیرێك کەوتووە کە ناوی (أبو البقا) بووە و ویستوویەتی ڕاڤەی لێ بکات و شەرحی لەسەر بنووسێ و کتێبەکەی لە لا زۆر خۆشەویست و بەنرخ بووە، تەنانەت لەگەڵ خۆی بردوویەتی بۆ مەکە و لەوێ لە باخەڵی دەکەوێتە ناو بیری زەمزەمەوە، بەڵام بەهەوڵ و تەقەلایەکی ئێجگار زۆر

(١) تەماشای دائرة المعارفی ئیسلامی– جڵدی سێ– لاپەڕە (٢٣٦) بکە.

گران دەری دەهێنێ، زانایان و خوێندەوارانی بەرز زۆر هەوڵ دەدەن لەگەڵ أبوالبقادا کە ڕاڤە لەو دەسنووسە نەکات؛ چونکە ئەو فەرموودانەی بابایە زۆر قووڵ و پێچراوەن، بەرەنگێك کە کەم کەس ئەیانزانێ.

ئینجا (أبوالبقا) دەسنووسەکەی دەدا بەگەورەترین زانا کە جانی بەگی عەزیزی بووە و تکای لێ دەکات کە ڕاڤەی لێ بکات، جانی بەگیش لە مانگی شەوالی ٨٩٠هـ ڕۆژی دەست دەکات بەڕاڤە لێکردنی و لە بیستی شەعبانی ٨٩٩هـ تەواوی دەکات(١).

***

خوابگاهی بابا تاهیر

خوابگاهی بابا تاهیر لە ژوورێکدایە بەسەر تەپەیەکی نە زۆر بەرزی نە زۆر نزم، لە ڕۆژئاوای باکووری شاری هەمەدانەوە و لەو گەڕەکەی کە پێی دەڵێن "بن بازاڕ"لەو ژوورەی کە بابای تیا نێژراوە، دووکەسی تریشی تیا نێژراوە، یەکێکیان دایەنی خۆیەتی کە شیری داوەتێ و ناوی فاتیمەیە، ئەوی تریان حاجی میرزا عەلی نەقی کەوسەرییە و گۆڕی هەرسێکیان قەفەزەیەکی سادەی دارینی بەسەرەوەیە. خوابگاهی بابا هەمیشە زیارەتگاهی موسوڵمانانی دڵ بێدارانە، کۆنترین کتێبێك کە باسی ئەم خوابگاهە بکات "نزهة القلوب"ی حمد اللەی مستوفیە، کە لە ساڵی ٧٥٠هـ، کۆچی دوایی کردووە، بە دەوروبەری خوابگاهەکەی بابا تاهیر دا چەند ژوورێك هەن هەمیشە چەند کەسێکی تیان لە موریدینی بابا کە خواپەرستیی تیا دەکەن و چڵەی تیا دەکێشن، نەخوازەڵا شەوی جومعان، وێنەی ئەو خوابگاهە لە چاپی دووهەمی دیوانەکەیا کێشراوە. دروودی خوا بڕژێ بەسەر گۆڕەکەیا وەك بارانی بەهار.

***

(١) تەماشای دائرة المعارفی ئیسلامی– جلدی سێ– لاپەڕە (٢٣٧) بکە.

ژیری شێتان و شێتی ژیران

مەردووم ئەگەر بەچاوێکی وردبوونەوە تەماشا بکات، ئەبینی کە زۆر لە شێتەکان ژیر و زۆر لە ژیرەکان شێتن.

شێتێك بوو لە سلێمانی شەپقەی لەسەر ئەکرد. ڕۆژێك ژیرێك پێی وت: تۆ– کە موسڵمانیت– چۆن شەپقەی گاوری لەسەر ئەکەیت؟ نازانیت بەم شەپقەیە بێ بڕوا "کافر" ئەبیت، شێتەکەش وتی: منێکی خوێندەواری جیهان دیدەی موسڵمانی خاوەن بیر و باوەڕ، بۆچ نەتوانم بەنوێژێك شەپقەکەم موسڵمان بکەم، ئەو پارچە پەڕۆیە بۆچ بتوانێ من بێ بڕوا بکات؟

ژیرێکی تر هەر لە شاری سلێمانی لە شێتێکی چاوخێل ئەپرسێ ئەڵێ: توخوا فیسار کەس ئەوە ڕاستە ئەڵێن: خێل یەك بە دوو ئەبینی؟ شێتەکەش کتوپڕ ئەڵێ: بەڵێ ڕاستە؛ چونکە من هەرچەند تۆ ئەبینم، بە چوار پێ ئەتبینم.

شێتێکی تر بوو هەر لە سلێمانی خاوەنی کۆشێك خێزان و ماڵ و مناڵ بوو، ئینجا ئەگەر ڕۆژێك نەبوونی زۆری بۆ بێنایە، داوای شتێکی لە دەوڵەمەند بکردایە، وە ئەویش هیچی نەدایەتێ، هەر لەبەردەمی دوکانی دەوڵەمەندەکە دائەنیشت تا هەژارێك تێ ئپەڕی بەبەردەمیا، ئینجا بۆ ئەوەی پەلارێك بگرێتە دەوڵەمەندەکە، وە جنێوێکی پێ بگەیەنێ، خۆی چی پێ بووایە لەپارە ئەیدا بەو سواڵکەرەی کە لەو ساتەدا تێ ئەپەڕی لەوێوە.

هەر ئەم شێتە جارێك پێی ئەڵێن: تۆ بۆ ناچیتە لای فیسار بەگ تا هەندێ گەنم و جۆت بداتێ، ئەمیش ئەڵێ: من بۆ لای کێ بچم؟ ئەو تانجییەکانی خۆی کە ڕاویان پێ ئەکات و گۆشتیان پێ پەیدا ئەکات لە برسانا سەر بەتەندووری گەرمی نانەواکانا ئەکەن و کولێرە ئەفڕێنن، ئێستا بەگ هیچ ناکات گەنم و جۆ بە من ئەدات، ئەم بەگە کە ئێوە ئەڵێن، ئەگەر وەختی خۆی کوێخای بەهەشت بووایە، بۆچ ئادەمی باپیری سی و دوو دانەی دەربهاتایە، ئەیهێشت مێلاکی ئەو دەنکە گەنمەی بکردایە کە خواردی و لەسەری دەرکرا؟

مێژوو بۆمان ئەگێڕێتەوە، کە ڕۆژێ هاروونە ڕەشید لە قەراخ شاری بەغدا بە دوو شێت ئەگات، یەکێکیان باڵووڵ و ئەوی تریان شێتێکی هاوڕێی باڵووڵ ئەبێ،

هاروونە رەشید بە باڵووڵ ئەڵێ: تۆ بۆچی ناونراویت بە باڵووڵ؟ ئەمیش ئەڵێ: ئەی تۆ بۆ ناونراویت بە هاروون؟ لەمە هاروونە رەشید تووڕە ئەبێ، دەست ئەکات بەجنێودان بەباڵووڵ، باڵووڵ ڕوو ئەکاتە هاوڕێکەی خۆی ئەڵێ: ئێمە کە لە بەغدا دەرچووین دووان بووین، کەچی وا بووین بە سێ(١).

جارێکیان پیاوێکی گەورەی دەمڕاستی بەدەسەڵات ئەچێتە تیمارخانەیەك بۆ سەیری ئەو شێتانەی کە لەوێدان، لەناو هەموویانا کە ئەیاندوێنێ یەکێکیانی زۆر بەژیر و لەسەرخۆو قسەخۆش دێتە بەرچاو، ئەمیش ئەو یەکە دەرئەهێنێ لە تیمارخانەکە، وە لەگەڵ خۆی ئەیباتەوە بۆ ماڵی خۆیان، ئێوارێ مێز و مەزە و خواردن و خواردنەوەیان بۆ دائەنێن، کابرا لەگەڵ شێتەکەدا دێنە سەرمێز، وە خاوەن ماڵ دەست ئەکات بەخواردنەوە، تەماشا ئەکات شێتە ناخواتەوە، پێی ئەڵێ: بۆ ناخۆیتەوە؟ ئەڵێ: تۆ ئەخۆیتەوە بۆ ئەوەی وەك منت لێ بێ، ئەی من بخۆمەوە بۆ ئەوەی وەك کێم لێ بێ؟ کابرای ژیر لەسەر ئەم قسەیە دەست لە خواردنەوە هەڵئەگرێ.

***

ژیری شێتان هەموو ئێسکیان سووك و گیانیان پاك و دڵیان ڕووناك و زمانیان شیرین و قسەیان خۆشە؛ لەبەرئەوەی کە کەس هیوای ئەم جۆرە قسانەیان لێ ناکەن، بۆیە وا ئێجگار قسەکانیان خۆشە لە گوێچکەدا، بەڵام ژیرەکان چونکە هەمیشە چاوەڕوانی قسەی ژیرانەیان لێ ئەکرێ، ئەگەر قسەکەیان زۆر بەرز و بەنرخ نەبێ، بە شتێکی هیچ و پووچ وەرئەگیرێ.

***

(١) واتە دوو شێت بووین کەچی وا بووین بە سێ شێت چونکە هاروونە رەشیدیش وەك ئێمە شێتە.

بانگ

ئەی موسڵمانینە:

بانگ سروودێکی دینییە شەو و ڕۆژ پێنج جار بەدەنگێکی بەرز ئەدرێ بەگوێچکەی موسڵمانانا، وە بەبێ ئاگاداریی خۆیان ئیمان و باوەڕیان تازە ئەکاتەوە.

بانگ دەعوەتی خوایە بۆ خڕبوونەوە لە خەوی بێهۆشی و بێ ئاگاداری.

بانگ دەعوەتە بۆ دەست نوێژ شتن و خۆ پاککردنەوە لە پیسیی ئاشکرا و پەنهان، وە لە چڵکی دەروون و ئەندام.

بانگ دەعوەتە بۆ نوێژکردن و خواپەرستن.

بانگ دەعوەتە بۆ ڕووکردنە خوا و پشتکردنە هەموو شتێکی تر.

بانگ دەعوەتە بۆ سوپاس و ستایشی ئەو خوایەی کە دروستی کردووین، وە ڕزق و ڕۆزی و صحە و تەندروستیی پێ داوین.

بانگ دەعوەتە بۆ سجدەبردن لەگەڵ لەشکری ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە و دار و درەخت و شاخ و داخ و هەموو گیانلەبەرانا بۆ بەر بارەگای تاك و تەنیاییی خوای گەورە.

بانگ دەرگای دڵی داخراو ئەکاتەوە، وە بەچرای ئیمان و باوەڕ ڕووناکی ئەکاتەوە.

بانگ پەردەی دڵ و دەروون کون ئەکا، وە بەبێ پرس ئەچێتە ژوورەوە.

بانگ گوێچکەی دڵ و دەروون ئەزرنگێنێتەوە و بێداری ئەکاتەوە.

بانگ هیوا بە مەردووم پەیدا ئەکات، وە کلاوڕۆژنەیەك لە دڵی دڵتەنگان ئەکاتەوە.

بانگ خەم و خەفەت بە با ئەدا، وە خۆشی و لەشسووکی ئەدا بەئادەمی وەك ئەگێڕنەوە هەرچەند پێغەمبەر(د.خ) خەمبار و خەفەتبار بووایە بە بلالی حەبەشی ئەفەرموو "أرحنا یا بلال" واتە بە بانگەکەی خۆت دڵمان فەرەح بکە و کەیف خۆشمان بکە.

هەموو گەلێك سروودێکی هەیە کە شانازیی پێوە ئەکا، وە لە منداڵییەوە لەبەری ئەکا و ئەیخوێنێتەوە، تا لەگەڵ سروشتیا تێکەڵ ببێ، وە لە وەخت و لە ناوەختا بەپێی ئەو سروودە بڕوا، وە لە پەند و ئامۆژگارییەکەی بەهرەمەند ببێ.

هەموو گەلێك سروودێکی هەیە، بەڵام سروودێکی پڕ لە ڕەگەزپەرستی کە هەر بۆ خۆی دەست بدا وە بەکاری گەلێکی تر نەیەت، بەڵام سروودی ئیسلام سروودێکی

ئینسانیی عالەمییە بانگی هەموو کەسێك ئەکا بۆ برایەتی و ئاشتی و خۆشەویستی و خواپەرستی، وە بەدەنگێکی زوڵاڵ شەو و ڕۆژی پێنج جار پێمان ئەڵێ: (الله اکبر) واتە خوا لە هەموو کەسێك گەورە ترە، وە نابێ هاوار لە کەسی تر بکرێ.

دینی ئیسلام بەم وشەی (الله اکبر)ە ئامۆژگاریی هەموو کەسێك ئەکات لە پاشا و وەزیرەوە تا کوێخا و گزیر، هەرکەسە بەپێی خۆی، بەم ڕەنگە:

یەکەم:

ئامۆژگاریی گەورە و کاربەدەستان ئەکا و پێیان ئەڵێ: ئەی گەورە کاربەدەستەکان، ئەی پیرە پایە بەرزەکان خوا لە ئێوە گەورەترە بۆ دوو سێ ڕۆژ وەزیفە لە خۆتان بایی مەبن، خوا ئەو خوایەیە کە ئێوەی دروست کردووە، وە ئەم پایە و دەسەڵاتەی داونێ، کە وابوو شەرم لە خوا بکەن، زۆر و ستەم مەکەن دادپرس و گەلپەروەربن، ئاگاتان لە هەژار و ستەم لێکراوبێ.

دووهەم:

ئامۆژگاریی دەوڵەمەندان و دەستداران ئەکا وە پێیان ئەڵێ: ئەی دەوڵەمەندەکان، ئەی ئەو کەسانەی کە بە دارایی خۆتان ئەنازن، لەخوا بترسن، چاوتان لە سەرو ماڵ و ناموسی کەسەوە نەبێ، خوێنیان مەمژن، زیانیان پێ مەگەیەنن، خوا لە ئێوە دەوڵەمەندترە، ماڵی دنیا وەك چڵکی دەست وایە، ئەو خوایەی کە داوینێ ئەشتوانێ لێتان بسێنێتەوە؛ کەوابوو ئەم هەڵە لەدەست خۆتان مەدەن، بە پارەکەتان چاکە بکەن، دەستی هەژاران و لێقەوماوان بگرن، وە خوا و بەندەکانی خوای پێ ڕازی بکەن.

سێهەم:

بە وشەی (الله اکبر) ئامۆژگاریی خوێندەواران و زانایان ئەکا، وە پێیان ئەڵێ: ئەی خوێندەوارەکان بە زانینەکەتان یاخی مەبن، وە بەچاوی سووك تەماشای نەخوێندەواران مەکەن؛ چونکە خوا لەئێوە زیاترە، ئەو زانینەی کە ئێوە هەتانە شتێکی زۆر کەم و کووڕ و کورت و کوێر و هیچ و پووچە لە چاو عیلمی خوادا، عیلم و زانینەکەتان ئەبێ وەك ڕۆژ تابان، وەك مانگ درەخشان بێ بۆ موسڵمانان، وەهەموو کەسێك بەهرەی لێ وەرگرێ.

چوارەم:

بانگی خێرەمەندان و خاوەن چاکان ئەکا بە خێرەکەیان یاخی نەبن، وە بە

چاکەکەیان دەعیە و دەمار نەکەن بەسەر هەژاران و لێقەوماوانا؛ چونکە خوا لەئێوە خێرەومەندترە، هەرچی لە ئاسمان و زەویدا هەیە هەمووی بەخێر و چاکەی خوا ئەژی، لەگەڵ ئەویشە هیچ شتێك ناداتەوە بەچاوی هیچ کەسێکا، وەچاکەی خۆی لەکەس ناگرێتەوە.

پێنجەم:

بانگی هەژاران و لێقەوماوان ئەکا و دڵخۆشییان ئەداتەوە کە بەهەژاری و نەبوونی دڵتەنگ نەبن، وە بەچاوی سووك تەماشای خۆیان نەکەن، خوا لە ئێوەش و لە دەوڵەمەندەکانیش گەورەترە، هەر ئەو خوایەی کە دەوڵەت و دارایی داوە بە دەوڵەمەندەکان، ئەتوانێ ئێوەش دەوڵەمەند بکا، وە بێ نیازتان بکا لە هەموو کەسێك، هەروەك بەچاوی خۆمان هەموو ڕۆژێ نموونەی ئەمە ئەبینین.

شەشەم:

بە وشەی (الله الکبر) ئامۆژگاریی شێخەکان و پیر و پێشەواکانی دین ئەکا کە خوا لەئێوە گەورەترە، لەناو مریدەکانتانا خۆتان مەکەن بە شەریك و هاوبەشی خوا، موسڵمان گومڕا مەکەن، گەورەی بەڕاستی هەر خوایە، وە گەورەیی هەر بۆ خوایە، هیچ کەسێك هیچی بەدەست نییە تەنیا خوا نەبێ، وەك قورئان ئەفەرمووێ "یوم لاتملك نفس لنفس شیئا والامر یومئذ لله" واتە لە ڕۆژی قیامەتا هیچ کەسێك بۆ هیچ کەسێك هیچی بەدەستەوە نییە.

ئەگەر ڕاستتان ئەوێ هەر وتەیەك لە وتەکانی بانگ ئەگەر بە ترازووی ژیری و بیر بیکێشین، تێ ئەگەین کە هەزار جار لە کێوی (پیرەمەگروون) قورستر و گەورەتر و گرانترە، وە هەر وشەیەکی جۆرە ئاوازێکی تایبەتی هەیە لە گوێچکە و دڵانا، وە بەهەموو وشەکانی دەستەیەکی تەواو پێك دێنن لە مۆسیقە و سروودێکی گیانی، کە تا جیهان جیهان بێ شەو و ڕۆژی پێنج جار لە هەزاران هەزار لاوە بەرز ئەبێتەوە وە لەم ئاسمانەدا دەنگ ئەداتەوە و ئەزرنگێتەوە، وە ئیمان و باوەڕی موسڵمان تازە ئەکاتەوە.

لە خوا داوا ئەکەم هەموو ڕۆژێك بەدەنگی بانگ، ئیمانمان تازە بکاتەوە، وە هەر چەند بانگ درا بچین بەدەنگیەوە بەبێ دواکەوتن.

***

مەرد و نامەرد

جوانترین وتەیەك كە بەكاردێنرێ بۆ مەردووم لەم جیهانەدا وتەی "مەرد"، وە ناشیرینترین وتەش وتەی "نامەرد"ە. ئەتوانم بڵێم: ئەگەر مەرد لە جیهانا نەبوایە جیهان ئەبوو بە دۆزەخ، وە ئەگەر نامەردیش نەبوایە، جیهان ئەبوو بە بەهەشت.

مەرد وەك هەنگ و نامەرد وەك مێش وایە، لە كاتێكا كە هەنگ ئەنیشێتەوە بەسەر گوڵ و گوڵزارەوە، وە لەهەر گوڵێك بۆنێك، وە لە هەر گوڵووكەی خواردنێك وەرئەگرێ، مێشیش ئەنیشێتەوە بەسەر هەموو پیسی و شتێكی بۆگەنەوە.

لە حەلێكا كە هەنگ شانی هەنگوین هەڵئەبەستێ– كە مایەی خۆشی و تەندروستییە– مێشیش بە ملیۆن میكرۆبی نەخۆشی بڵاو ئەكاتەوە، كە مایەی دەرد و دەردەدارییە.

جوانترین ڕەوشتێك كە مەرد و نامەدر لەیەك جیا ئەكاتەوە شەرافەت و نەجابەتە، شەرافەت و نەجابەت بە باو و باپیر نییە، بە پایە و ناونیشان نییە، بەپارە و دارایی نییە، بە زانین و زانستی نییە، بە دین و خواپەرستی نییە، زۆر كەسی وا هەیە ئەمانەشی هەیە، كەچی هەرچی شەرافەت و نەجابەت بێ تیا نییە، وە زۆر كەسی واش هەیە، ئەمانەی نییە، كەچی زۆر بڵند و نەجیبە.

كەسێك مەرد بێ بێزی نایەت درۆ بكات، یا ناوی یەكێك بەخراپە ببات، یا ئیخبارییە لە یەكێك بدا، یا دوو ڕووی و دووزمانی بكات، یا دڵی یەكێك بەخۆڕایی بشكێنێ؛ چونكە ئەم شتانە پیسن، مەردومێ نامەرد نەبێ نزیكیان ناكەوێتەوە.

كەسێك مەرد بێ خۆی بەهیچ شتێكەوە هەڵناكێشێ، كەسێك خۆی هەڵئەكێشێ بە باو و باپیر، یا بەدەوڵەت و دارایی، یا بە پایەو ناوونیشان، یا بەزانین و زانیاری یا بەفەرمانبەری و ناو و شۆرەت كە خۆی لە خۆیا بێ نرخ و پووچ بێ.

كەسێك مەرد بێ دەعیە و دەمار بەسەر كەسا ناكات، هەروەك كلكە لەقێش بۆ كەس ناكات؛ چونكە گەورەیییەك كە بناغەكەی لەسەر ئەم جۆرە شتانە بێ، بەندەگی و بچووكییە و لە پەردەی گەورەییدایە.

ئەوانەی شانازی ئەكەن بەهۆی ناسینی پیاوێكی گەورەی پایە بەرزەوە، وە بە جێ و بەبێ جێ لە هەموو شوێنێك ناویان ئەبەن، وەخۆیانی پێوە با ئەدەن، ئەوانە لەولای

نامەردەوەن بەگەلێ پلە. هەی وا هەیە دوو جار نامەردە؛ چونکە هەم دەعیە و دەمار بەسەر بچووك و خواردەستی خۆیا ئەکات، وەهەم کلکە لەقێ و ماکەر مەلە بۆ بەرەوژوورتر لە خۆی ئەکات.

کەسێك مەرد بێ بەقسەی ناشیرینی نامەردێك، یا بەکردەوەی ناپەسەندی لێڵ نابێ؛ چونکە دڵ و دەروونی وەك دەریا وایە، بەلموزی سەگ پیس نابێ، لەبەرئەوە پیاوی مەرد بەرانبەریی جنێو بەجنێو ناکات، وە بەرامبەریی کردەوەی ناشیرین بە کردەوەی ناشیرین ناکات، بەڵکو دوشمنایەتی لەگەڵ دوشمنیا ناکات؛ چونکە نەفسی گەورە و بەرزە، بە مانە بچووك نابێتەوە، هەروەك نامەرد بەمە گەورە نابێ کە خۆی بەگەورە بداتە قەڵەم. مەرد ئەگەر ببێ بەخاوەنی هەموو جیهان خۆی لەخۆی ناگۆڕێ، بەڵام نامەرد بەدەنکە جۆیەك ئەزەڕێ.

مەرد لە بوون و لە نەبوونیا وەك یەك وایە، بەڵام نامەرد تا نیەتی وەك سەگ ئەوەڕێ، کە بووشی وەك کەر ئەزەڕێ.

مەرد لە کاتی تەنگانەدا بەزەیی بەدوژمنی خۆیا دێتەوە و یارمەتی ئەدات، بەڵام نامەرد لەو کاتانەدا بەسەر برای خۆیەوە ناڕوا.

مەرد حورمەتی هەموو کەسێکی لەلایە، وە بەچاوی سەنگین و گران تەماشای هەموو کەسێك ئەکات، بەڵام نامەرد حورمەتی کەسی لە لا نییە، وە هەر ئەبێ تۆ حورمەتی ئەو بگریت. مەرد هەرگیز بەدزییەوە کارێکی وا ناکات کە بەئاشکرا ڕووی نەیەت بیکات، بەڵام نامەرد هەموو کارێکی وایە. مەرد بیری بەرز، وە هەمیشە بۆلای ژوورو و ئەڕوانی، بەڵام نامەرد پەست، وە هەمیشە بۆلای خواروو ئەڕوانی.

مەرد سەری بەرزە وەك شاخەکانی کوردستان، نامەرد هەمیشە سەری شۆڕە وەك دزێك کە لە کەلەبەرێکا گیرابێ بەکۆڵەوە، هەزار ڕەحمەت لەو شاعیرە کوردە کە ئەڵێ:

فەرقی کۆهساران لە پاساران، لەگەڵ پاساریـیا

وەك عەزیـزیی باز و وەك بێ حورمەتیی پاسارییە

مەرد ئەگەر کەیف خۆشیی هەموو جیهانی بەسەرا بڕژێ کەس پێی نازانێ، بەڵکو خەم و خەفەتی زۆریشی پێوە دەرناکەوێ، بەڵام نامەرد بەهەردووکیان دەکەوێتە لەقە لەق و هەلەکەسەما.

مەرد ئەگەر بەدەستی ڕاستی شتێك بدات بە هەژارێك، یا یارمەتیی لێقەوماوێك

بدا، نایەڵێ دەستی چەپی پێی بزانێ، بەڵکو نایەڵێ هەژارەکەش پێی بزانێ، بەم ڕەنگە پارەکەی بەناوی قەرزەوە ئەداتێ، یا وا بەدزییەوە بۆی ئەنێرێ کە نەزانێ هی کێیە، بەڵام خوا نەکات نامەرد پیاوەتییەکی لەدەست دەرچێ، ئیتر ئەوە هەر نابڕێتەوە.

هەزار ڕەحمەت لە پیرەمێرد کە ئەڵێ:

لە پردی نامەرد مەپەڕەرەوە

جەردە ڕووتت کا با لەم بەرەوە

مەرد گەل و هاوزبانی خۆی لە هەموو گەلێك خۆشتر ئەوێ، لەناو ئەوانیشا بەتایبەتی دۆست و ئاشنا و برادەری، لەناو ئەوانیشا بەتایبەتی تر خزم و خۆشی، خزمیش تا نزیکتر بێ ئەبێ لەلای بەنرختر بێ، بەڵام نامەرد پێچەوانەی مەردە، بەم ڕەنگە بێگانەی لە گەلی خۆی خۆشتر ئەوێ، وە تا مەردووم دوورتر بێ لێی ئەو خۆشتری ئەوێ، یاخۆ بڵێین تا مەردوم بەخزمایەتی لێی نزیکتر بێ لای ئەم بێ نرخترە، ئینجا نامەردی لەمە زیاتر ئەبێ چی بێ یەکێك بەهەموو هێز و توانایی خۆیەوە دڵی بێگانە ڕابگرێ، کەچی ئاگاداری، دڵی کەسی خۆی نەکات، وە بەهەموو توانایی خۆی چاووڕاو بکات بۆ گەلی بێگانە، کەچی جنێو بدا بە گەلی خۆی.

مەردووم ئەگەر ورد ببێتەوە لە هەموو زویری و ئاژاوەیەك تێ ئەگات کە هۆیەکەی ئەچێتەوە سەر نامەردی، ئەگەر هەردوولا مەردبن هەرگیز زویری و ئاژاوە نابێ، وە دوو کەس لەیەك دڵگیر نابن، بەڵام یەکێك نامەرد بوو، ئیتر چاوپۆشی ناکات لە هیچ هەڵە و ساتمەی برادەرێکی، وە لەسەر هەموو شتێکی پڕ و پووچ کێشەیەکی دوور و درێژی لەگەڵ ئەکات، وە لەسەر هیچە جووتەی خۆی ئەوەشێنێ و ڕیشەی دۆستایەتی ئەپچڕێنێ، وەك لەسەر بەهانە و بیانوو بێ لێی وایە، بەڵام مەرد هەر بە مەردی بەرامبەریی نامەرد ئەکات.

ئینجا کەوابوو هەر نامەردە مایەی زویری و ئاژاوە لە جیهانا، وە هەر مەردە مایەی ئاشتی و خۆشی، وە ڕاستمان کرد کە لە پێشەوە وتمان ئەگەر مەرد نەبوایە ژیان ئەبوو بە دۆزەخ، وە ئەگەر نامەردیش نەبوایە ژیان ئەبوو بە بەهەشت، کەوابوو هەر بژی مەرد، وە هەر بمرێ نامەرد.

***

وێژەی دوێنێ و ئیمڕۆ

وێژە وەك پانتۆڵی سەعات وایە، دەمێ بەلای ڕاستا ڕوو ئەکا و دەمێ بەلای چەپا، بۆچی؟ چونکە وێژە سێبەری کۆمەڵە و گەلە، وە سێبەریش ساتێك وەك خۆی نامێنێتەوە.

ئەمە ئاشکرا و نمایانە کە هەر ڕۆژەی جۆرە شتێك باوە، وە ئەم شتانە کار ئەکەنە سەر وێژە و وێژەر، لەبەرئەوە ئیمڕۆ دیوانێکی وەك دیوانی (نالی) و (مەحوی) ناوترێ، هەر وەك پێنج سەد ساڵ لەمەوپێش نەگونجاوە دیوانێکی وەك دیوانی حاجی قادری کۆیی بوترێ، چونکە ئەمیان نیشتمانییەکی زۆر بەرزە لە هەموو ڕوویەکی ژیانا، کە پێنج سەد ساڵ لەمەوپێش ئەم بیروباوەڕە نەبووە لەناوا، وە ئەویان لەسەر بناغەی ڕەوانبێژی ″بلاغت″ و تصوفە کە جاران باوی بووە و ئیمڕۆ باوی نەماوە.

ئەمەیە مەبەست لە وێژەی زیندوو، کە ئەبێ بەپێی ڕۆژ بگۆڕێ، وە لەسەر بارێك نەمێنێتەوە، ئەگینا وەك گۆمێکی لێ دێ، کە لە شوێنی خۆی وەستابێ و ئاوی نەچێتە سەرو بۆگەن بێ، ئینجا بەم پێیە ئەڵێم:

جاران وێژەر ″ادیب″ و بوێژ ″شاعر″مان هەر بۆ خۆیان ئەژیان، وە هەر بیری خۆیان ئەکرد بە هۆنراوە، لەمەولا ئەبێ بۆ کۆمەڵە و گەل بژین، وەبیری ئەوان بنووسن.

جاران وێژەر و بوێژمان هەر گۆرانییان بۆ خۆیان ئەوت، لەمەولا ئەبێ گۆرانی بۆ کۆمەڵە و گەل بڵێن. جاران وێژەر و بوێژمان خۆی بە بەرپرسیار ″مسؤل″ نەئەزانی، لەمەولا ئەبێ خۆی بە بەرپرسیار بزانێ لە ژیانی کۆمەڵایەتیدا، وە هەمیشە هاوار بکات بۆ ستەم لێکراو و هێرش بباتە سەر ستەمکار، وە جەنگ بکات لەگەڵ ئەوانەی کە باوەڕیان بە خوا و بە نیشتمان نییە.

جاران وێژەر و هۆنراوەمان هەمووی هەر بۆ ڕابواردن بوو، لەمەولا ئەبێ قوتابخانەی تێکڕایی بێ بۆ گەل، دەرسی تیا بخوێنن، وە پەندی لێ وەربگرن.

جاران وێژەر و هۆنراوەمان لە تاریکیدا بوو، لەمەولا ئەبێ لە ڕووناکیدا بێ.

جاران وێژەر و هۆنراوەمان هەر زادەی بیری خۆمان بوو، لەمەولا– لەبەرئەوەی جیهان بووە بەیەك قوتابخانە– ئەبێ بیری خۆمان لەگەڵ بیری بێگانانا ئاوێتە و

متروبە بکەین، وە شتێکی سێهەمی زۆر خۆش و جوان و بەکەڵکی لێ پەیدا بکەین.

جاران وێژەر و بوێژمان هەر بەجوانی وتە و ڕێکخستنی وتار و سنعەتکارییەوە خەریك ئەبوون، وە مانایان مەبەس نەبوو، لەمەولا ئەبێ هەر بەمانەوە خەریك بن، وە دەست لە سنعەتکاری هەڵگرن.

جاران هۆنراوەیەك پەسند بوو کە پێچراوە بووایە و مانای نەزانرایە، لەمەولا هۆنراوەیەك پەسندە کە وەك ئاوی ڕەوان ئاسان، وەبێ قۆرت و گرێ بێ، بەجۆرێك کە خوێندەوار و نەخوێندەوار وەك یەك تێی بگەن.

جاران وێژەر و بوێژمان ڕوویان هەر لە پیاوی گەورە بوو، وە هەر بە سەر و گوێلاکی پاشا و وەزیر و پیاوی دەوڵەمەندا هۆنراوەیان هەڵئەدا، لەمەولا ئەبێ ڕوویان هەر لە کۆمەڵە و گەل بێ، وە هەر بەسەر ئەوانەوە شیعر بڵێن.

جاران وێژەر و هۆنراوەمان وەك بەردێکی بەنرخ یا دیارییەکی پەسند وابوو هەر پێشکەش ئەکرا بەکۆشکی پاشایان و پیاوانی گەورە، لەمەولا ئەبێ سەر بکات بەماڵی هەموو کەسێکا لە کۆمەڵە و گەل، بەجووتیار و گاوانیەوە بە چەقاڵ و بەقاڵ.

جاران وێژەر و بوێژمان هیچ جۆرە بەرپرسیارییەکیان نەبوو، بەڵام ئێستا بەرپرسیاریی ئەوان لە بەرپرسیاریی دادخواو ″حاکم″ و فەرمانبەر ″موظف″ و سەرباز ″جندی″ گەلێ گەلێ زیاتر و گەورەترە، چونکە ئێستا بەڕاستی نرخی گەلێ شت سەربەرەوخواروو بووە، تا جاران بوو کومەڵە وەك گۆمەزێکی گەورەی قووچ وابوو، باغەکەی گەل بوو، تەوقە سەرەکەی پاشا بوو، وێژەر و بوێژیان وەك گوڵەبەڕۆژە وابوون بەسەر ئەو گومەزەوە، ڕوویان هەر لە تەوقە سەرەکەی بوو– کە پاشا بوو– ڕۆژێ نەبوو تەماشایەکی خوارەکەی بکەن– کە کۆمەڵە و گەلە– بەڵام ئیمرۆ بە پێچەوانەی ئەمەیە، بەم ڕەنگە کۆمەڵە و گەل بە تەپڵە سەری گومەزەکەوەن لەمەولا وێژەر و بوێژ ئەبێ هەر چاویان لە کۆمەڵە بێ، نەك بەم ڕەنگە هەرچی کۆمەڵە بیکا ئەو پەسندی بکات و پیا هەڵخوێنێ، بەڵکو هەر چێکی کرد ئەگەر باش بوو، هانە هانەی بدا لەسەرکردن و درێژە پێدان، وەئەگەر خراپ بوو تێی بگەیەنێ کە خراپە، وە بەهەموو هێز و توانایی خۆیەوە جڵەوگیرییان بکات.

مێژووی لەمەولا وێژەر و بوێژ بەجۆرێکی تر پەسەند ئەکات، جاران ئەگەر پەسندی کردبێ لەسەر جوانیی وتە و وتار و شێوە و ئاهەنگ، لەمەولا پەسەندی ئەکات لەسەر

جوانیی مەبەست و ڕووناککردنەوەی ڕێی کۆمەڵایەتی.

جاران ئەگەر پرسیار لە ویژەر نەکرابێ لەمەولا پرسیاری لێ ئەکرێ، ئایا ئەم ویژەرە چیی کردووە بۆ گەلەکەی، وە چۆن ڕێگای بۆ ڕووناك کردوونەتەوە و باسی ستەمکاری بۆ کردوون و پێی ناسیون، وە ڕێی ڕاستی بۆ ڕووناك کردوونەتەوە.

***

نوێژ

لەوەتی ئادەمی پەیدا بووە لەسەر زەوی هێشتا خواپەرستییەکی بۆ دانەنراوە وەك نوێژ کە گەورەیی خوا و زەبوونیی بەندە نیشان بدات، بەڕاستی هەرچێکی تیایە لە گوفتار و لە کردار یەك لەیەك جوانتر و بەنرختره، لە هەمووی جوانتر دابەستنەکەیەتی بە وتەی "الله اکبر" و چوونە دەرەوەیە لێی بە وتەی "السلام علیکم".

وتەی دابەستنەکەی ئەگەیەنێ کە خوا لە هەموو کەسێك گەورەترە، وە بەندە ئەبێ هەر بەندەی خوا بێ، وە هەر لەو بترسێ، وە لەترسی ئەو لە چوارچێوەی ئادەمی دەرنەچێ.

وتەی چوونە دەرەوەکەشی ئەگەیەنێ کە نوێژی بەڕاستی ئەبێ ببێ بەمایەی برایەتی و ئاشتی لەناو موسڵمانانا، وە هەر قازانجێکی ببێ هەر بۆ خۆیانە، وە هەر خۆیان بەهرە لە نوێژەکانیان وەرئەگرن، وە خوا هیچ قازانجێکی پێ ناگات لە نوێژی ئەم و ئەو.

نوێژ دانراوە بۆ ئەوەی کە خوای گەورە و مەزن بیری مەردوم بخاتەوە، چەند دەمێك لە دەریای گەورەیی و دەسەڵاتی ئەوا مەلە بکات و خۆی پاك بکاتەوە لەچڵکی گوناه، وە ترسی خوا لە دڵ و دەروونیا بڕوێنێ، تا بە گیان بەهرە وەربگرێ لە نوێژەکەی، وە تا نوێژی ئاینده، بپچڕێتەوە لە گوفتار و کرداری خراپ، وەکو قورئان ئەفەرمووێ: "ان الصلاة تنهی عن الفحشاء والمنکر" واتە نوێژ بەڕاستی مەردووم ئەگێڕێتەوە لە کاری خراپ و ناپەسند. واتە نوێژێك وا نەبێ نوێژی پێ ناڵێن، بەڵکو کردەوەیەکی تایبەتییە کە لە مناڵییەوە فێری بووە و خووی پێوە گرتووە.

جا لەبەرئەوەی نوێژ لە هەموو خواپەرستییەك گەورەترە، قورئان لە ٨٦ شوێن ناوی ئەبات، وە فەرمانی پێ ئەدات، چونکە بەڕاستی نوێژ کۆڵەکەی ئاین و مایەی پێوەندیی بەندەگانە بەخواوە، لەبەرئەوە لە هەموو پەڕەیەکی قورئانا ناو ئەبرێ، وە لەهەر شوێنەی بەجۆرێك فەرمانی پێ ئەدرێ.

دەمێ فەرمان ئەدات بەکردنی، ئەفەرمووێ "واقیموا الصلاه" واتە نوێژی بەڕاستی بکەن.

دەمێ فەرمان ئەدات بەدەست لێ هەڵ نەگرتنی، ئەفەرمووێ "الذين على صلاتهم دائمون" واتە ئەوانەی کە درێژەیان هەیە لەسەر نوێژەکانیان.

دەمێ فەرمان ئەدات بەکردنی لەکاتی خۆیا بێ پاش و پێش خستنی، ئەفەرمووێ "ان الصلاه كان على المؤمنين كتابا موقوتا" واتە نوێژ لەسەر بڕواداران پێویست کراوە لەکاتی تایبەتی خۆیا.

دەمێ فەرمان ئەدات بەکردنی بەهۆش و گۆش و ترس و بیمەوە، ئەفەرمووێ "الذين هم فی صلاتهم خاشعون" واتە ئەوانەی کە لە نوێژەکانیان خاوەن ترسن.

دەمێ فەرمان ئەدات بەکردنی بە جەماعەت، ئەفەرمووێ "واركعوا مع الراكعين" واتە لەگەڵ نوێژکەرانا نوێژ بکەن بەکۆمەڵی.

دەمێ فەرمان ئەدات بەچاودێریکردنی، ئەفەرمووێ "حافظوا على الصلوات والصلاه الوسطى" واتە ئاگاداریی نوێژەکانتان بکەن، بەتایبەتی نوێژی ناوەڕاست کە بەلای هێندێکەوە نوێژی بەیانیان و بەلای هێندێکی ترەوە نوێژی عەسرانە.

بەڕاستی نوێژ بەردی بناغە و پایە و کۆڵەکەی ئاینە.

نوێژ هەڵوێستان و پاڕانەوەیە لەبەر بارەگای خوای گەورەدا.

نوێژ پەیمان بەستنە لەسەر گوفتار و کرداری باش لەسەر دەستی خوادا.

نوێژ دەمەزەردکردنەوەی بیروباوەڕە لە بەردەمی خوادا.

نوێژ جیاکەرەوەی موسڵمان و ناموسڵمانە لەیەك.

کەسێك ئاگاداریی نوێژ بکات بەو جۆرەی کە قورئان فەرمانی پێ ئەدات، پێ نانێ بە مافی کەسا، درۆ ناکات، زیان بەکەس ناگەیەنێ، ناوی کەس بەخراپە نابات، ڕژدی و چرووکی ناکات، خزمەتی هاودین و هاوزبان و هاوتەحری خۆی ئەکات.

کەسێك نوێژ بکات، سووکی ناوێ، نەبۆ خۆی و نەبۆ گەلی، وە شانازی ناکات نە بەزۆر و زۆردارەوە، وە نە بەستەم و ستەمکارەوە.

کەسێك نوێژ بکات نە بەخەم و خەفەتی ڕۆژگار خەفەتبار، وە نە بەخۆشیی جیهان لە خۆی بایی ئەبێ.

کەسێك نوێژ بەڕاستی بکات لە خوا نەبێ لە کەسی تر ناترسێ، بڕوای بە شتی پڕ و پووچ نابێ.

نوێژ خۆراكی گیانە، هەروەك خواردن و خواردنەوە خۆراكی جەستەیە، چونكە ئادەمی دروست كراوە لە مایە "مادة" و لە گیان، جەستە و مایەكەی بەبێ خواردن و خواردنەوە ناژی و ناوێستێ، گیانەكەشی بەبێ خۆراكی گیان– كە نوێژ و خواپەرستییە– ناوێستێ، خۆراكی هەر كامێكیان كەمتر بوو لە ئەندازەی خۆی ئەولایەیان كزتر و زەبوونتر ئەبێ.

داخەكەم لەم ڕۆژانەدا نە پیاوە گەورەكان نوێژ ئەكەن، نە سەرۆك و كاربەدەستەكان، نە گەنج و مامۆستاكان، نە مووچەخۆر و دەوڵەمەندەكان، ئەمانە لە خوا بێ نیاز بوون، بۆیە خواش بە ئەندازەیەك لەوان بێ نیاز بووە، نازانم بەچیمانەوە بەتەمای میهرەبانیی خواین، وە بەتەمای چاكە و یارمەتی و دەستگیرۆییی ئەوین.

ئێمە ئەگەر بەشەو و ڕۆژ خەریك بین، وە لە هەوڵ و تەقەلادا بین، كە یارمەتیی خوامان لەگەڵ نەبوو، هەموو ڕەنجێكمان بە بایە، وە هەمیشە ڕەنجەڕۆین.

هەر گەلێك كە نوێژو خواپەرستیی تیا نەما ئەوە سەرەتای ڕووخان و لەناو چوونیانە.

داخەكەم بەهەر شەقام و كۆلانێكا ئەڕۆیت لەبەر ڕێبوار شان ئەسوێ، لە چایخانە و گازینۆو سینەماكانا جێ بەر ناكەوێ، بەلام مزگەوتەكان چۆڵ و هۆڵ، سا یا هەژارێكی بێ نەوا، یا پیرێكی كەفتەكار، یا كوێرێكی سواڵكەر ڕووی تێ ئەكات.

ئەوانەی لە مزگەوت لە پشت ئیمامەوە نوێژ ئەكەن یا خزمەتكارێكە بەبێ ئاغاكەی، یا ئوتومبێلچییەكە بەبێ خاوەنی ئوتومبیلەكە، یا دەرگەوانێكە بێ گەورەكەی، یا نووسەر "كاتب"ێكی بچووكە بێ سەرۆكەكەی، یا باوكە بەبێ مناڵەكەی.

ئەی گەلی خۆم دار و بەرد و ئاسمان و زەوی سجدە ئەبەن بۆ خوا، وە فەرمانبەری ئەكەن، وە چییان پێ سپێرراوە بەجێی دێنن وەك قورئان ئەفەرمووێ "الم تر ان یسجد له من فـي السموات ومن فـي الارض والشمس والقمر والنجوم والجبال والشجر والدواب وكثیر من الناس".

واتە ئایا نەتدی كە سجدە ئەبەن بۆ خوا ئەوانەی كە لە ئاسمانەكانان و لە زەویدان لەگەڵ ڕۆژ و مانگ و ئەستێرەكان و كێوەكان و درەختەكان و چوارپێكان و زۆر لە مەردوومان.

کەواتە ئێوەش لەگەڵ ئەمانەدا سجدە بەرن، وەفەرمانبەری خوا بکەن، وەك قورئان ئەفەرمووێ "یا قومنا اجیبوا داعي اللّە".

واتە ئەی گەلی خۆمان بەدەنگ بانگ کاری خواوە بچن (کە پێغەمبەرە).

***

سەید جەمالەددینی ئەفغانی[1]

زۆر جـار مـەردووم کـە ژیـانـی هـێـندێ پـیـاوی گـەورەی هـەڵـکـەوتـووی بـلـیـمـەت ئەخوێنێتەوە سامی لێ ئەنیشێ و سەرسام ئەبێ؛ چونکە ئەبینێ ئەو هەڵکەوتووانە دەمێ وەك شێری نەڕ وانە کە لە بێشە بێتە دەر، لە هیچ ناترسێ و کۆ ناکات، وە بەچاوێکی سووك تەماشای جیهان ئەکات، هێندێ جار وەك چرایەکی ڕووناك وانە کـە لـە تـاریـکـی شەوە زەنـگـا هـەڵـکـرابـێ، وە تـا چـاو هـەنـا بـکـا ڕووناکـی بـکـاتـەوە، بەجۆرێکی وا کە زەنگانەی لەبەر بهۆنرێتەوە، هێندێ جار وەك کەڵەشێرێکی ئاگادار وانە کە لە شەوی بەدبەختیدا بخوێنێ، وە بە ئاوازی زوڵاڵ و بەرزی خۆشی خۆی کۆمەڵە و گەل لە خەوی بێ هۆشی بێدار بکاتەوە، وە بەموژدەی ڕووناکی بەری بەیان خۆشنوود، وە چاوەڕوانـییـان بکات.

تا ئێستا زۆر ژینی (سەید جەمالەدین) نووسراوە، ئەتوانم بڵێم زۆر لە گۆڤار و ڕۆژنامەی جیهان ڕوویەڕە و ستوونی خۆی بەباسی ئەو زانای پێشەوایە ڕەنگین کردووە، وە هەرچی خۆی بەخاوەن قەڵەم زانی قەڵەمی تیا ڕاداوە، وە هەریەکە بەجۆرێك، وە هەر ڕۆژنامە و گۆڤارەی بەڕەنگێك نووسیویەتی، هەروەك ژینی سەید جەمالەدین دەریایەکی بێ پایان بێ، وەهەر کەسە لەلایەکەوە لەوێچی لێ بگرێ یا گوڵزار و باخچەیەکی ڕەنگین بێ و هەریەکە گوڵێکی لێ بکاتەوە وایە.

لەم ڕۆژانە (خاطرات)ی سەید جەمالەدینم خوێندەوە کە بەقەڵەمی (محەمەد پاشای مەخزوومی) نووسراوە، زۆر شتی جوانم تیا دی:

١- ڕۆژێ محەمەد پاشا بە سەید ئەڵێ: زۆر لە دۆست و برادەران ئارەزووی نووسینی ژیانی ئێوەیان هەیە، ئەمیش ئەڵێ پێیان بڵێ: شتی ئاشکرای نمایان، پێویست نییە بەتەرجمان، وە ئەبێ چ کەڵك و قازانجێك ببێ بۆ ئەو کەسانەی کە بزانن من لە ساڵی (١٢٥٤هـ) دا لەدایك بووم، وە لە پەنجا ساڵ زیاتر ژیاوم، وە ناچار کراوم بە بەجێهێشتنی وڵاتی خۆم، وە لە تاران و هیندستان و میسر و ئەستەمبوول و مۆسکۆ و گەلێ شوێنی تر ڕەهندە و دەربەدەر کراوم؟

٢- سەیـد کـە چـووەتـە مـیسر دەسـتـوور و سەرمـەشقـی کـۆمـەڵـی (مـاسۆنـی)- کـە

---

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (١٠)ی ساڵی (٧)ی گۆڤاری (گەلاوێژ)دا بڵاو کراوەتەوە.

بانگکردنی مەردووم بووە بۆ ئازادیی و برایەتی و یەکسانی– پێی جوان ئەبێ، وە ئەچێتە ناویانەوە، ڕۆژێك لە کاتی کۆبوونەوەیانا یەکێك لە ئەندامەکان داوای یارمەتییەك ئەکات بۆ یەکێك لەخۆیان، سەید ئەپرسێ ئایا ئەو برایەمان نەخۆشە؟ ئەڵێن: نەء، ئەڵێ ئەی ساغە؟ ئەڵێن: بەڵێ، ئینجا سەید ئەڵێ: لەشساغی و سواڵکردن نابێ لە یەکێکا کۆبێتەوە.

جارێکی تر لە کۆبوونەوەیەکی تریانا یەکێك لە خەتیبەکان ئەڵێ: ئەم کۆمەڵی (ماسۆنی)یە دەخلی بەسەر سیاسەتەوە نییە، سەید زۆر سەرسام ئەبێ و هەڵئەستێ، وە ئەڵێ چاوەڕوانیی هەموو شتێکم ئەکرد لەم کۆمەڵە بەڵام چاوەڕوانیی ئەم قسەیەم نەئەکرد، چۆن ئەبێ کۆمەڵێك دەستوور و سەرمەشقی ئازادی و برایەتی و، یەکسانی بێ، کەچی دەنگ بەرز نەکاتەوە بۆ سەندنەوەی ئازادیی داگیرکراوی خۆی؟ وە لەو دەمەوە بەجێیان دێڵێ، وە خۆی کۆمەڵێك ڕێك ئەخات.

٣– سەید هەمیشە گاڵتەی کردووە بە بەربەرەکانێی مان "تنازعی بقا"– کە ڕێبازی (داریۆن)ە– وە هەمیشە بەتەوسەوە وتوویەتی: بەربەرەکانیی نەمان "تنازعی فناء"، وە فەرموویەتی: ئەوی کە پێویستە داوا بکرێت، وە هەوڵی بۆ بدرێت و بەربەرەکانێی لەسەر بکرێت، هیچ جەنگ و کێشەیەکی لەسەر نییە، جەنگ و کێشە کە هەمیشە هەر هەیە لەسەر شتی وایە کە نامێنێت و لەناو ئەچێت، داگیرکەر و داگیرکراو و داگیر لێکراو، هەموو لایەکیان یەکسان ئەچنەوە پەردەی نەبوون، کەوابوو چاك وابوو بووترایە بەربەرەکانیی نەمان. لێرەدا چەند کەسێك پێی ئەڵێن: چۆن ئەبێت هەموو شارستانی جیهان بەهەڵەدا چووبن، وە هەموو یەك کەوتبن لەسەر ئەم هەڵەیە؟ ئەمیش ئەڵێت: شارستانی چی؟ ئایا دیوتانە لەم شارستانییانەی کە ئێوە ئەیڵێن؟ شاری گەورە و خانووی قووچ و کۆشکی زل و کارخانەی گەورە نەبێت کە لۆکە و ئاوریشمی تیا ڕەنگ ئەکرێت و ئەتەنرێت، وە کان و کارخانە و دەستگرتن نەبێت بەسەر بازرگانیدا بۆ قازانج و سوودی خۆیان، وە دروستکردنی تۆپی گەورە و بۆمبا و دەبابە و فڕۆکە و پاپۆڕی جەنگی و گەلێ شتی تر نەبێت بۆ کوشتنی ئادەمی، کە ئەو دەوڵەتە شارستانییانە تێکرا دەستپێشکەری ئەکەن تێیانا.

ئەگەر هەرچی ئەم دروستکراوانی زانینی "علمی"یە هەیە لەگەڵ هەموو جۆرە

چاکەیەك لە شارستانێتیی ئەو دەوڵەتە بەرزانە هەیە، وە لەگەڵ سەد چەندانەی خۆیا بیخەینە تای ترازووییەکەوە، وە ئەم هەموو جەنگە تێکڕایانەی کە هەڵی ئەگیرسێنن لەناو خۆیانا، لەگەڵ ئەو هەموو خوێنەی کە ئەیرێژن، وە ئەو منالآنەی کە ئەیکەن بە هەتیو، وە ئەو ژنانەی کە بێ مێردیان ئەکەن، وە ئەو شارانەی کە وێرانیان ئەکەن، بیخەنە تاکەی تریەوە، تای زانین و شارستانێتی ئەچێتە ئاسمان، وە تایەکەی تری ئەنیشێتە سەر زەوی، کەوابوو هەرچی شارستانێتی و زانین و بەرزبوونەوەیان هەیە هەمووی نادانی و جانەوەری و بێ ژیرییە، وە لەم ڕووەوە ئادەمی گەلێ لە گیانلەبەری تر نزمتر و پەستترە.

کەس دیویەتی و بیستوویەتی؟ ملیۆنێك ئەژدەها بەرامبەر بەیەك بووەستن، وە یەکتری شەق و پەق بکەن، وەیا ملیۆنێك شێر تێك بەربن و خوێنی یەکتری هەڵلووشن؟ کەوابوو لەناو شارستانییەکانا نە زانین هەیە و نە شارستانێتی، بەڵکو ئەوی بەباڵآیان بڕابێ دڕندەیی و جانەوەرییە، هەر وەخت جەنگ و ئاژاوە نەما، ئەو حەلە ئەوانین بڵێین: ئادەمی ژیر بووە، وەپێی ناوەتە سەر پلەی یەکەمی زانین و زانیاری.

***

تەمەنی پان نەك تەمەنی درێژ(١)

ئەگێڕنەوە ئەڵێن هەمیشە "ابن سینا" لە خوا پاڕاوەتەوە کە ژینێکی پانی بداتێ با درێژیش نەبێ، وا ئەزانم مەبەس لە ژینی پان ژینێکە کە قازانج و سوودێك وە بەرێکی خۆشی ببێ بۆ مەردووم، لای ابن سینا ئەمە ئەندازەیەکی زۆر ڕێکوپێك و ڕاست و دروستە بۆ هەموو کەسێك کە بیەوێ ژینی خۆی بپێوێ.

زۆر کەسی وا هەیە هەشتا نەوەد ساڵ ئەژی بەڵام ئەگەر بەچاوی ابن سینا لێی ورد ببیتەوە ژینەکەی هەمووی هەر تاقە شەو و ڕۆژێکە کە بیست و چوار سەعاتە؛ چونکە بەدرێژاییی ساڵ وەك دەقیقەژمێری سەعات لەسەر یەك گێڕ ئەسووڕێنەوە، وە هەموو تەمەنی بەخواردن و خواردنەوە و نووستن بەسەر ئەچێ، ئەمڕۆ و سبەینێ و دوێنێ و پێرێ و ئەمساڵ و پاری هەر وەك یەك وایە، ئەم جۆرە کەسانە ئەگەر هەزار ساڵیش بژین بەلای ابن سیناوە هەر شەو و ڕۆژێکە.

ژینی بەڕاستی بەلای ابن سیناوە ژینێکە کە مەردووم کردەوەیەکی باشی بەکەڵکی وای تیا بکات کە قازانج بگەیەنێ یا بەهەموو کۆمەڵی ئادەمیی وەك «مارکۆنی» کە ڕادیۆی دروست کرد، وە هەموو ئادەمی نزیك ختەوە لەیەك، وە کردنی بەیەك خێزان کە بەرانبەری یەك دانیشن و گفتوگۆ بکەن وە گوێ لە قسە و دەنگ و باسی یەکتری بگرن.

یا وەك ئەدیسۆن کە کارەبای دۆزییەوە، وە تاریکیی جیهانی ڕووناك کردەوە، وە شەوی تاریکی ڕووناك کردەوە، وە سەرزەویی کرد بە چراخان.

هەر بەم ڕەنگە هەزاران هەڵکەوتووی تر کە قازانجیان گەیاندووە بەهەموو کۆمەڵی ئادەمی.

وە یا قازانج بگەیەنێ بە گەلی خۆی بەم ڕەنگە بەدەنگی گۆرانیی نیشتمانی لە خەوی نادانی بێداریان بکاتەوە، وە بەچەك و قەڵغانی مەردی و نەبەردی ئارایشیان بدات، وە بەئاگری پەند و ئامۆژگاری هەڵیان گیرسێنێ و گڕیان تێ بەربدات، تا پێوەندیی دیلی ئەشکێنن، وە نیشتمانی مردوویان زیندوو ئەکەنەوە، وە بە شان بەرزی ئەکەنەوە بۆ ئاسمانی شادمانی و ناوونیشان، وە ئاڵای سەربەستی و

(١) ئەم وتارە لەژمارەی دەی ساڵی پێنج لە گۆڤاری گەلاوێژدا بڵاوکراوەتەوە.

سەربەخۆیی هەڵئەدەن.

وەیا بەگوفتاری شیرین و کرداری ڕەنگین پێشیان ئەکەوێ وە دەرگای بێ ڕەوشت و خوویییان لێ داخات، وە دەروازەی ڕەوشت و خووی جوانیان لێ بکاتەوە تا ئەیانگەیەنێ بە کوێستانی ژیان.

یا چرای زانین و زانیارییان بۆ هەڵئەگیرسێنێ، وە لەپێش گەلی خۆیەوە بڕوا، وە ڕێگای تاریك و شەوی ئەموستەچاویان بۆ ڕووناك بکاتەوە.

یا دەرگای سەربەستی ژیری و بیریان لێ بکاتەوە، وە دەستوور و باوی کۆنی ناشرینی خراپیان لەناو هەڵگرێ، وە دەستوور و باوی جوانی بەکەڵکیان بۆ دامەزرێنێ، وەخۆی ڕچەیان بۆ بشکێنێ، وە ببێ بە پێشڕەو و پێشەوا بۆیان بێ ئەوەی کە لە توانج و تەشەری کەس بترسێ.

گـــەورە ئـــەوەیـــە شێوەی شەمـــعی بـــێ

بۆ خۆی بسووتێ و نەفعی جەمعی بێ

یا بەیداخی کرد و کۆشی لەناویانا هەڵدا، وە هاوزمانەکانی لە زیندانی تەمەڵی و بێکاری دەربێنێ، وە لەمەیدانی کاروبارا هەڵیان سوورێنێ، تا پێبژیوی خۆیانی تیا پەیدا بکەن، وە کەڵکی هەژارانی تریش بگرن، ئەم جۆرە کەسانە تەمەنیان زۆر پانە، تاقە ڕۆژێکی تەمەنیان سەدەها ساڵ ئەهێنێ.

بەڕاستی هەر ئەم جۆرە کەسانەن خوری زیندە کە هەرگیز نامرن وەهەر ئەمێنن، بەڵێ ئەم هەڵکەوتووانە بەدیمەن ئەمرن وە لاشەکەیان ئەکرێ بەژێر خاکەوە بەلام گیانیان لە بەهەشتا ئەسووڕێتەوە، وە ناوی شیرینیان لەسەر لاپەڕەی مێژوو بەئاوی تەلا ئەنووسرێتەوە، وە باسی ڕەنگینیان لەسەر دەم و لێوان وەك شەکر ئەتوێتەوە، دیمەنی جوانیان لەسەر ڕووی لاپەڕەی دڵان هەڵئەکەندرێ، وە وێنەی بەنرخیان لەناو دوو تویێی دەروونا هەڵئەگیرێ، ئەستێرەی ناونیشانیان ئاوا نابێ، وە هەمیشە وێنەیان لەدڵی کۆمەڵەدا ئەمێنێ.

خۆزگە لە فرسەتێکی ترا بەختیار ئەبین

ئێمەش وەك ئەوان لە دڵی میللەتا بژین

***

ژیرترینی مەردووم کەسێکە
کە ماف بدا بە مەردووم

ئاشکرا و نمایانە هەر کەسێك هەرچی بکات، لە دڵی خۆیا ڕێگایەکی بۆ ئەدۆزێتەوە، وە فتوایەکی بۆ ئەبینێتەوە، ئینجا ئەگەر شتێکمان بیست جارێ بەخێرا باوەڕ نەکەین، وە تووڕە نەبین یا بڕیاری تیا نەدەین، بەڵکو وردبینەوە و بیکۆڵینەوە، تا ئەگەینە کومانەو بنج و بناوانەکەی، ئینجا ئەو حەلە بە سنگێکی پان و دڵێکی فراوان ، وە مێشکێکی گەورە، و ژیرییەکی بەرزەوە لێی وردبینەوە، وە ئەمدیو و ئەو دیوی بکەین تا لە بیرەکەی ئەگەین، وە بیانووەکەی ئەدۆزینەوە.

زۆر ئاژاوەی وا هەڵگیرساوە لە ناوەندی دوو کەس، یا دوو خێزان یا دوو تیرەدا لەسەر قسەیەکی درۆ، ئەگەر ورد بکرایەتەوە و ئەمدیو ئەودیو بکرایە، ئەو ئاژاوەی لەسەر هەڵنەئەگیرسا.

ئینجا لەم جۆرە کاتانەدا ژیری و بێ ژیری لێك جیا ئەبێتەوە. بەم ڕەنگە هەر کەسێك کە زۆر ورد بووەوە لەم جۆرە شتانە، وە لغاوی ژیری و بیری خۆی لەدەست نەدا، ئەوا ماف بە مەردووم ئەدات، وە هەر کەسێك لە کارێکا بیانوویەك، یا بەهانایەکی بێ ئەیدۆزێتەوە، وە بەسنگێکی پانەوە لێی ورد ئەبێتەوە.

تۆ کە خۆت نەتوانیت باتمانێك شت هەڵگریت ئیتر بۆ زویرئەبیت لە یەکێکی تر کە نەتوانێ هەڵی گرێ؟ یا ئەگەر توانیت هەڵی گریت لەبەر ئەوە کە بەهێزیت، بەهانەی زەبوونێك بۆ وەرناگریت کە لەبەر زەبوونی نەتوانی هەڵی گرێ؟

جنێو بە هاودەمێکت ئەدەیت، یا بەگوفتار یا بەکردار شتێکی ناشرینی لەگەڵا ئەکەیت، کەچی کە ئەو زویر ببێ سەرسام ئەبیت و واقت وڕ ئەمێنێ، بۆچی ئەگەر ئەو جنێو بە تۆ بدات، یا خراپەیەکت لەگەڵ بکات، تۆ زویر نابیت؟

زۆرترینی زویری یا دەمەقاڵی لەمەوەیە کە زۆر زوو بڕیار ئەدەین بەسەر مەردوومدا، وە سەرکۆنەی ئەکەین لەسەر قسەیەکی هیچ و پووچ، یا هەڵەیەکی بچووکی وا کە ئەگەر خۆت لەجێی ئەو بیت گەلێ گەلێ لەو خراپتر ئەکەیت.

تەماشا ئەکەیت ئەوا یەکێك وتارێك یا نامیلکەیەك ئەنووسێ، یاچەند شیعرێك ئەڵێ، وە شوێنێك یا چەند شوێنێك بەلای یەکێکەوە باش نییە، ئینجا ئەگەر ئەو یەکە

ژیر و بەمروەت بێ، ئەوا چاوی لێ ئەقووچێنێ، وە ئەو شوێنە خراپانەی ئەبەخشێ بەقسە جوانەکانی تری، کە ڕێکوپێك و بەرز و ڕەوانن، وە ئەگەر بێ ژیر و بێ مروەتیش بێ، ئەوا چاوی هیچی تر نابینێ ئەو شوێنانە نەبێ، کە بەلای خۆیەوە خراپن، بەڵکو ئەتوانین بڵێین هەر بۆ ئەوە ئەو شتە ئەخوێنێتەوە کە بەبیری خۆی شتێکی لێ بدۆزێتەوە، ئەگەر هیچیشی تیا نەبوو، ئینجا بەئارەزووی خۆی شتی پیا هەڵئەواسێ، لەکاتێکا ئەگەر زۆر لەخۆی بکەیت شتێکی وا بنووسێ، پەکی ئەکەوێ و دائەمێنێ، وەنازانێ چی بنووسێ.

خولاسە شت نووسین گرانە، وە خراپە گرتن ئاسانە، یاخۆ بڵێین دروستکردن گرانە و ڕووخاندن ئاسانە، هەموو کەسێك ئەتوانێ شتێك بڕووخێنێ، بەڵام ناتوانێ دروستی بکات، کەواتە تا ئەتوانیت هەر دروستکەر بە، نەك بڕمێن.

***

یادی دە ساڵانەی پیرەمێرد

ئەمڕۆ دە ساڵـی تەواوە (پیرەمێرد) کۆچـی دوایـی کردووە، وە چووەتە ڕیزی پیاوان و شاعـیرانـەوە، چـونـکـە لـەنـاو ئێمـەدا، بـەڵکو لـەهـەمـوو ڕۆژهـەڵاتـی نـاوەڕاستـا، پیـاو هـەرچەند زانا و دانا و شاعیر و بەهرەمەند بێ، تا زیندووە و ئەیەوێ خزمەت بکا ناو و نرخـی نییە، بەڵکو ئەگەر بیشی بێ ئەکوژێنرێتەوە، تا بەداخەوە ئەمرێ، ئینجا کە مردو کرا بەژێر گڵەوە، وە دڵـی دڵ نەخۆشان تەسەلای هات، وە ئاگری دەروونیان کوژایەوە، ئینجا کۆڕی نەك هەر چلە بەڵکو کۆڕی دە ساڵانەشی بۆ ئەگرن، نەء... نەء ئەم کۆڕەش ڕەفیقەکانـی بۆی ناگرن، بەڵکو کەس و کار و خزم و خۆشەویستەکانـی بۆی ئەگرن، بەڵام لە پاش چـی؟ لەپاش ئەوەی کە ئەو مرد و ڕزی لە ژێر خاکا، بەو چـی ئەم کۆڕ گرتن و کۆبوونەوەیە، بەو چـی چەپڵەڕێزانـی دوای خۆی، ئەگەر ئەڵێن ئەمە هانەهانەیە بۆ شاعیران و وێژەرانـی تر، ڕاستە، بەڵام هانەهانەیە لەسەر مردن، نەك لەسەر ژیان و خزمەتکردن، واتە ئەی شاعیران و وێژەران تا زووە بەداخەوە بمرن تا کۆڕتان بۆ بگرین.

دە ساڵ لەمەوپێش ڕووناکترین چرای شیعر لە کوردستانا کوژایەوە، وە جیهانـی شیعر و وێژەی تاریك کرد.

دە ساڵ لـەمـەوپـێش بـەهـێزتـریـن تـاڤـگـەی ڕێژە– کـە هـەمـیشە هـەزاران گـڵۆپـی دائەگیرسان لە دڵ و دەروونـی خوێندەواران و نەخوێندەوارانا– کتوپڕ وشکایـیی هات.

دە ساڵ لەمەوپێش دوا چۆڕی گەورەترین ڕووباری شیعر و وێژە هات– کە نەك هەر ساڵـی جـارێك بـەڵـکـو هـەمـوو حـەفـتـەیـەك لافـاو و سێڵاوی پڕ لـە پیت و بـەرەکـەتـی سەرڕێژی ئەکرد، وە هەزاران باخ و باخات و دار و درەخت و نەمام و شینایـی ئاو ئەدا، وە هـەزاران تینووێتـی ئەشکاند.

دە ساڵ لەمەوپێش خوداوەندی شاعیرانـی کورد بەئاسمانـی کوردستانەوە ئاوابوو، وە بەئێجگاری چووەوە باوەشی دایکی نیشمان، وە بووەوە خاکی نیشتمان، بۆ ئەوەی بەخاکـی لەشی خۆی قەڵەشێکـی نیشتمانەکەی پڕ بکاتەوە، یا ببێ بە تۆپەڵێك قوڕ بۆ هـەژارێکـی کورد، تا بیدا بـە درزی دیوارێکـی خۆیا.

دە ساڵ لەمەوپێش دامردەوە ئەو ئاگرەی کە ساڵەهای ساڵ بوو ئەگڕا، وە ڕووناکـی

و گەرمیی دابەش ئەکرد بەسەر لاوان و خوێندەوارانی کوردەواریدا.

دە ساڵ لەمەوپێش کپ بوو ئەو دەنگە زوڵاڵەی کە هەموو ساڵێك لەسەر گردی مامە یارەوە ئەیچریکاند و ئەیوت:

ئەم خوێنی کوردە هەر وەکو خوێنی سیاوەشە
خوێنی نەسێنی هەڵئەقوڵێ دائما گەشە

دە ساڵ لەمەوپێش کۆچی دوایی کرد پیرەمێردی نەمر بەدەم ئەم ئایەتە پیرۆزەوە کە ئەفەرمووێ: (یا ایتها النفس المطمئنة ارجعي الى ربك راضية مرضية، فادخلي في عبادي، وادخلي جنتي).

پیرەمێرد شاعیرێکی ڕاستەقینە بوو، شاعیرێك بوو بە سروشت، واتە قوڕی لەشی بەئاوی شاعیری شێلرابوو، وە تێغی مێشکی بەئاوی وێژەیی ئاو درابوو، نە ناوچە و نە قوتابخانە، دەخڵی نەبوو لە شاعیرێتیی ئەوا؛ چونکە ئەگەر ناوچەیە، شاعیرەکانی تریش هەر لەو ناوچەیەدا ژیاون و پێگەیشتوون، وە ئەگەر قوتابخانەیە زۆر لە شاعیرەکانی تر لە پیرەمێرد کەمتر نەبوون لە خوێندەواریدا.

مەسەلی پیرمێرد لە شیعردا، وەك مەسەلی پێغەمبەران وایە لە دینا، ناوبەناو خوا هەڵیان ئەبژێرێ لە ئادەمی هەژاری زەبوونی نەخوێندەوار، تا باشتر معجزەیان دەرکەوێ.

هەر شاعیرێك لە باسێکی تایبەتیدا دەستی هەیە، یەکێك لە دڵداری و یەکێك لە نیشتمانی و یەکێك لەمەدح و یەکێك لە زەم یەکێك لەلاوانەوە و یەکێك لەسواڵکردن یەکێك لە مێژوودانانی لەدایکبوون یا مردن یا هەرشتێکی تر و یەکێك لەغەزەل و یەکێك لە وەصفا، بەڵام پیرەمێرد لە هەموویانا خوداوەندە، نەخوازەڵا لە شیعری نیشتمانیدا، کە بەڕاستی دڵی مردوو زیندوو ئەکاتەوە، لە پاشا وێژەرەکانی تر هی وا هەیە هەر لە شیعرا دەستی هەیە و نەسر نازانێ، یا هەر لە نەسرا دەستی هەیە و شیعر نازانێ، بەڵام پیرەمێرد لە هەردووکیانا بەرز و بالایە، (کەمانچەژەن) و (دوانزە سوارەی مەریوان)ی جادووی زوڵاڵ "سحری حلال"ن لە نەسری کوردییدا.

پیرەمێرد زمانی کوردستان بوو، گۆرانی بۆ ئەوت، هاواری بۆ ئەکرد، دەردی باس ئەکرد، زۆرجار دەنگەوەرەی ناڵەی هەژاران و لێقەوماوان و ستەم لێکراوان و دڵ

بریندارانی بوو، هەروەك زۆرجار دەنگی گەلی ئەدا بەگوێچکەی دادپرسان و کار بەدەستانا.

مردنی ئەو جۆرە شاعیرانە، کەلەبەرێکی زۆر گەورە ئەخەنە ناو گەلانی گەورەی بەرزی خواپێداوەوە، چە جای گەلێکی هەژاری ڕەش و ڕووتی وەك ئێمە، لەبەرئەمە مردنی ئەم جۆرە کەسانە خەسارەتێکی ئێجگار گەورەن، وە جێگایان هەروا بەئاسانی پڕ نابێتەوە. بەڵام داخەکەم شاعیر لە هەموو ڕۆژهەڵاتا، ئەو ماوەیەی کە ئەژیـ هەروەك لەدایك نەبووبێ وایە، لەپاشا کە ئەمرێ هەر وەك نەژیابێ و نەهاتبێتە دنیاوە وایە؛ کەس ئاگای لێ نییە، وە پەسندی ناکا، وەك گوڵێکی جوانی بۆنخۆش وایە کە بڕوێ لە دەشتێکی چۆڵی بیابانی کاکی بە کاکیدا، چی بکا ئەم گوڵە جوانە بۆنخۆشە لەم غەریبییە، بەختەکەی ئەمیش وای هێناوە کە ئەبێ چەند ڕۆژێك بڕوێ لەم دەشتە چۆڵ و هۆڵەدا، بەبێ ئەمەی یەکێك بیبینێ، تا پەسندی بکا، بەڵکو وەك ئەستێرەیەکی بێ ناوونیشان وایە، لە تاریکیی نیوە شەودا دێت و ئەکشێ و ئەچێتەوە پەردەی نەبوون، ئینجا ئەگەر شیعری بەکەڵکی بوو ئەوا ناو بەناو دوای خۆی ئەخوێنرێتەوە.

من وا ئەزانم پیرەمێرد هەتاییە تا کوردستان هەتایی بێ، وە گۆرانیی لاوان و تازە پێگەیشتووانە تا کورد و کوردەواری پایەدار بێ.

وەجاخزادە و ناوەجاخ(١)

ئەگێڕنەوە ئەڵێن:

یەحیای کوڕی خالدی بەرمەکی وتوویە: هەر کەسێك ئەگەر بە پیشە و پایەیەك لە خۆی گۆڕرا، دەعیە و دەماری پەیدا کرد، ئەوە بزانە کە پیشەکەی یا پایەکەی گەلێ گەلێ لە خۆی بەرزترە، وە ئەو کەسە زۆر ناوەجاخە، وە ئەگەر نەگۆڕا، ئەوە بزانە کە خۆی لە پیشە و پایەکەی بەرزترە، وە ئەو کەسە زۆر وەجاخزادەیە.

زۆر کەسی وا هەیە بەپێی ئەم دەستوورە زۆر ناوەجاخە، چونکە بە دەنکەجۆیەك ئەزەڕێ، وە زۆر زوو لە خۆی ئەگۆڕێ، تا پیشە و پایەی نییە، یا پیشە و پایەیەکی بچووکی هەیە، ئەوا پیاوێکی زۆر باشی، قسەخۆشی، دۆستپەرستی، نیشتمانپەروەری، ئیشکەرە، بەڵام کە لەگەڵ ڕۆژگاری پەست پەرست ئاوڕێکی لێ دایەوە، ئیتر گەزی چی و جاوی چی؟، ئەگەر جاران ناسیتی، ئێستا ناتناسێ، وە ئەگەر جاران رووی تێ کردبیت ئێستا پشتت تێ ئەکات، ئەگەر ڕاستت ئەوێ ئەم جۆرە ناوەجاخانە، وەك هێندێ سەگی خوێڕیی کۆڵانان وان، کە لەگەڵ لغاویان کرد بەسەرا، خۆیان بە ئەسپ ئەزانن ئەحیلێنن، نازانن ئەگەر سەریان بگاتە پاشایی ئەوان لەبەر چاوی پیاوی تێگەیشتوو هەروەك خۆیان وان، بەو ڕەنگ و بۆیەی کە لێیان دراوە، وە بەو ڕەشمە و شەقەبەندەی کە بەسەریانا کراوە، وە بەولغاو و زینەی کە لێیان کراوە ناگۆڕێن. وەجاخزادە تا گەورەتر بێ زبانی شیرینتر و ناوچەوانی روونتر و دەروونی فراوانتر و دڵی پاکتر ئەبێ، وەلێ، ناوەجاخ بەپێچەوانەی ئەمەیە. وەجاخزادە دەستمایە و داراییەکی ئەگەر ببێ، هەمیشە بڵاوی ئەکاتەوە لە ڕێی یارمەتی و دەستگرتنی داماوان و لێقەوماوانا، بەڵام ناوەجاخ وەك زەروو هەر خوێنیان ئەمژێ. وەجاخزادە وەك مۆم ئاگر لە خۆی بەرئەدا، بۆ ئەوەی مەردووم لەبەر ڕووناکییەکەی دابنیشێ و بەهرەمەند ببێ، بەڵام ناوەجاخ ئاگر لە خەرمانی هەژارێك بەرئەدا بۆ ئەوەی خۆی جگەرەیەکی پێ داگیرسێنێ، یا کۆشکێك ئەڕووخێنێ بۆ ئەوەی چوارچێوەی دەرگایەکی دەست کەوێ. وەجاخزادە بە چرای زانینەوە پێش گەلەکەی خۆی ئەکەوێ، وە ڕێگای تاریك و شەوی ئەموستەچاویان بۆ ڕووناك ئەکاتەوە، بەڵام ناوەجاخ ئەگەر ترووسکەیەك ببینێ فووی لێ ئەکا تا

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (٤)ی ساڵی (٧)ی گەلاوێژ بڵاوکراوەتەوە.

ئەیکوژێنێتەوە. وەجاخزادە ئەگەر بێگانە بە لەك و کولوور زێڕو زیوی بەسەرا بڕێژێ هەڵناخەڵەتێ، وە کارێکی وای لێ ناوەشێتەوە کە زیان بە یەکێك بگەیەنێ، بەڵام ناوەجاخ بە ئافەرینێك گەلەکەی خۆی ئەفرۆشێ، وە بۆ پایەو ناوونیشانێك، ئەیکوژێ و ژێر پێی ئەخات. وەجاخزادە لەپێناوی سوودی قازانجی هەمووانا ئەگەر خۆیشی تووشی زیان و دەردی سەری ببێ پێی خۆشە، بەڵام ناوەجاخ وەك کەری دێز وایە، حەز بە تۆپینی خۆی ئەکات بۆئەوەی کە خاوەنەکەی زیانی پێ بگات. وەجاخزادە لەسەر پێستی خۆی کەوڵی کەیت، لەبیرو ئامانجی خۆی لانادات، وە لێ ناوەجاخ وەك ڕیشۆڵەو گوڵەبەڕۆژە وایە، هەر دەمەی جۆرێك ئەڵێ وە هەر کاتەی ڕوو لە لایەك ئەکات. وەجاخزادە تا لەپێشتر بێ کەس و کارو خزم و خوێش ودۆست و برادەری لەلا لەپێشتر و بەنرختترە، بەڵام ناوەجاخ هەزار خزم و دۆستی گیانی ئەگۆڕێتەوە بۆ پوولێك. وەجاخزادە تا لە ژوورتر بێ، خۆی نزمتر ئەبینێ، وەتا دەوڵەمەندتر بێ، بێ دەمارتر ئەبێ، ئەگەر جیهانی بدەیتێ لە خۆی ناگۆڕێ، بەڵام ناوەجاخ بە دەنکەجۆیەك ئەزەڕێ.

وەجاخزادە، نامەردی و ناپاکیی پێ نەنگە، بەڵام ناوەجاخ شانازیی پێوە ئەکات.

وەجاخزادە، بێ دینییش بکات لە پەردەیەکی شەرما ئەیکات بەڵام ناوەجاخ وای ئەکا کە ناموسی بێ حەیایی ببات، وە پەڕۆی نەنگ و بەدناوی دابدروێ بەسەر بێ باوەڕی و بێ ئاینیدا. وەجاخزادە، تا زاناتر و ئاگادارتر بێ، خۆی بە نادان ئەزانێ، وەلێ ناوەجاخ کە لەگەڵ دوو پیت و لەتێکی خوێند، ئیتر خۆی بە پێشەوایەکی فەیلەسوف ئەبینێ، وە وا ئەزانێ کە لە خۆی زاناتر نییە. وەجاخزادە حورمەتی خۆی و ناوەجاخ بێ حورمەتیی خۆی پیویست ئەکات لەسەر مەردووم.

ئەگەر تا ئێستا لەبەر سادەیی مەردووم ئەم ناوەجاخانە نەناسرابن، وە ئەم پیشە پیسانە بینرابن و چووبنە سەر، لەمەولا ئیتر ناچنە سەر؟ چونکە مەردووم هەموو چاویان کراوەتەوە، ئەگەر مەردووم زۆر چاك لە هێڵەك نەدەن، لە بێژنگ و قەڵبیری هەر ئەدەن، وە پیاوی دووڕووی ناپاکی ناوەجاخی پیشەپەرستیان ناوێ، یەکێکیان ئەوێ کە وەجاخزادە، وە دەربارەی کۆمەڵە دڵی وەك ئاوێنە پاك، وەگیان و دەروونی وەك چرا ڕووناك، وە دەست و زبانی زۆر چاك، وە لە بێدەماریدا وەك خاك وابێ، وە هەمیشە بە گوفتار و کردار خزمەت بکا، وە هەوڵ و تەقەلا بدا بۆ هەڵسووڕاندنی کاروباری باش، وە بە سەر و ماڵ درێغ و کۆتاهی نەکا لە ڕێی یارمەتی و دەستگرتن و بەرزکردنەوە و سەرخستنی کۆمەڵەدا.

کەڵکی گۆڤار و ڕۆژنامە(١)

گوڤار و ڕۆژنامە چاکترین شتێکن بۆ بێدارکردنەوەی کۆمەڵە، لە خەوی بێ هۆشی، وە بۆ هۆشیارکردنەوەی گەل بە دەردی نەخۆشی، وە باشترین مامۆستایەکن بۆ پێگەیاندنیان و سەرخستنیان بۆ سەر چڵەپۆپەی ژیان، وە نزیکترین ڕێگایەکن بۆ گەیشتنیان بە چاکە و خراپ، نەخوازەڵا کە ئەو گۆڤار و ڕۆژنامانەش لەلایەن چەن کەسێکی دڵسۆزی نیشتمانپەروەری، ژیری، خاوەن بیری بەرزی، بە ڕەوشت و خووی، جیهان دیدەی، پوختەی، قاڵی، دەرهاتووەوە چاودێری بکرێن و ڕێك بخرێن، وە بەپاری ئەم و ئەو هەڵنەخەڵەتێن و پێویستانی ئایینی و نیشتمانی خۆیان نەفرۆشن، ئەگەر ڕاستت ئەوێ لە باسی کەڵك و قازانجی گۆڤار و ڕۆژنامەدا زمان لاڵ و قەڵەم کولە، نازانن چی بڵێن و چی بنووسن، بەڵام ئەوانەی ئێستا بەبیرا بێن ئەمانەن:

١- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە لە رووپەڕە و ستوونی خۆیا باسی ڕەوشت و خووی جوان ئەکات، وە یەك بەیەك ئەیانڕازێنێتەوە، وە هانە هانەی مەردوومی لەسەرئەدا، وە باسی بەدخوویی و ڕەوشت و خووی ناشیرین ئەکات، وە یەك بەیەك زیانیت بۆ هەڵئەژمێرێ، وە جڵەوگیریی مەردوومی لێ ئەکات.

٢- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە باسی خوێندن و خوێندەواری ئەکات، وە لە کەڵك و قازانجیان ئەدوێ و نیشانی هەموو کەسێکی ئەدات، کە خۆشی و خۆشبەختی و بەرزی و سەرفرازیی هەموو گەلێك بە خوێندن و خوێندەوارییەوەیەتی، وە بە بێ خوێندن هیچ گەلێك بە مەرام ناگات، هەروەك باسی زیانی نادانی و نەخوێندەواری ئەکات بە ڕەنگێکی وا کە هەموو نادانێکی نەزان تێی بگات.

٣- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە هەموو جۆرە زانین «علم»ێك لە ترازوودا ئەکێشێ، وە بەراوردی ئەکات و سووکی و گرانیی ئەو زانینە نیشان ئەدات، تا هیچ کەسێك ژیانی گرانمایەی خۆی لە زانینێکی هیچ وپووچا بەخت نەکات، وە بە زانینێکی واوە خەریك بێ بەهرەیەکی زۆری لێ وەربگرێ.

٤- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە بتوانێ مەردووم تێ بگەیەنێ کە خەریکبوون لەگەڵ هەموو جۆرە پیشە «صنعتیەکا» پێویستە، وەهیچ گەلێك بەبێ برەودان بە پیشە و

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (١) ساڵی (٧) لە گۆڤاری گەلاوێژا بڵاوکراوەتەوە.

پیشەگەر گوزەرانی خۆش نابێ، وە هەمیشە لەژێر باری هەژاریدا نقەی دێ.

٥- هەر گۆڤار و رۆژنامەیە کە بە وتاری شیرین و گوفتاری رەنگینی خۆی دڵی دڵرەقان نەرم بکات و دەستی قووچاوان بکاتەوە، وە هانەهانەی دەوڵەمەند و پارەدار بدات بۆ کردنەوەی خەستەخانە و قوتابخانە و دروستکردنی مزگەوت و پرد و دەستگرتنی هەژاران و لێقەوماوان و هەزاران شتی چاکتر.

٦- هەر گۆڤار و رۆژنامەیە، کە بە نووسین و گێرانەوەی مێژووی ئازادیی باو و باپیران بۆ نەوە و وەچەکانیان شرینقەی مەردی و نەبەردی بدات لە شارەگ و دەماریان، کالای تەمەڵی و ترسنۆکیی وەتەنپەروەریی داکەنێ لەبەریان، وە ئاگری دلێری و پیاوەتی هەڵگیرسێنێ لە دڵ و دەروونیاندا، وە چەك و قەڵغان و زرێی ئازایی بپۆشێ پێیان.

٧- هەر گۆڤار و رۆژنامەیە کە یەك بەیەك باسی کەڵکی هەموو جۆرە زانینێك بکات، وە هانەهانەی مەردوومی لەسەر بدات چە لە جغرافیە و نەقشەی زەویدا، وە چە لە چەرخە و خوڵ خواردنی ئەستێرەکانی و هاتوچۆیانا، وە چە لە کشتوکاڵ و بازرگان و خاوەنیدا و وە چە لە پیشە و رێکخستنی ولاتا، وە چە لە پەزیشکی و رێکحستنی ناومالا، وەچە لە پەروەرش و پێگەیاندنی رۆڵە و جگەر گۆشەدا.

٨- هەر گۆڤار و رۆژنامەیە کە مێژووی جوان و رەنگاورەنگی گەلانی رابوردوو بگێرێتەوە، تا خاوەن سیاسەت بەشی خۆی لێ وەرگرێ، وە زانا و دانایان بەقەد خۆیان بەهرەمەند، وە بازرگان و خاوەن کشتوکاڵ لێی پەندپەزێر ببن، وە یەکەیەکەی کۆمەڵەش بەقاوێکی تایبەتی لێی وردببنەوە و تێی بگەن، ئەگەر ئەو گەلەی خاوەن مێژووە لە گەلانی زیندووی بەرزی خۆشبەختی خۆشگوزەرانن، ئەوا مایە و هۆیەکەی بدۆزنەوە ئەمانیش رێی ئەوان بگرن، وە بەڵکو بەرەوبریان بدەنەوە بۆ لێ پێشکەوتنیان، و ئەگەر لە گەلانی مردووی پاشکەوتووشن ئەوا دوورکەونەوە لە پەیرەوییان، وەپارێزگاری بکەن لە مایەی ئەو مردنەیان.

٩- هەر گۆڤار و رۆژنامەیە کە بانگی حاکمان و دادرەسان بکات بۆ دادپرسی، وە لە زمان کۆمەڵەوە سکالا لە کاربەدەستانی خراپی بکات، وە پەردە لەسەر فروفێڵ و بەرتیل خواردنیان هەڵگرێ، وە دەردی ناهەمواری کۆمەڵە بخاتە پێش چاو، وەبیدا بە گوێچکەی گەورە کاربەدەستەکان و سەرۆکە مەزنەکانا، تا زووبەزوو

بێن بەدەم هاواریانەوە، وە بگەن بە فریایان، وە لە دەم سەگ و گورگی هاریان سێننەوە.

١٠- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە هەمیشە زبانی مردوو زیندوو، وە وتار و گوفتاری جوان و وتە و وشەی ڕەوان و نووسینی بەرز و شێوەی نەوتەرز بڵاو بکاتەوە، وە بەرەبەرە وتەی ناقۆڵاش ون بکات و بیچرێنێ، چونکە هەر زمانێك وەك گیاندار هەمیشە لە زاووزێ و لێ مردنا نەبێ بە مردوو ئەژمێررێ .

١١- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە ببێ بە جامی جیهان نما لەپێش چاوی بێگانان بۆ گەلەکەی، وە بەجوانی و بەرزی خۆی چاوڕاوی باش بکات بۆیان لەناو دەوڵەتانی ترا.

١٢- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە بە جوانی و بەرزی و ڕێکوپێکیی خۆی ئارەزووی خوێندنەوە پەیدا ئەکات بە قوتابیان و تازە خوێندەوارانی کۆمەڵە، وە هۆگری خوێندنەوە و تەماشاکردنی نووسراویان ئەکات لەگەڵ وردبوونەوە لێی.

١٣- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە بەرامبەر بە توانج و تەشەری بێگانان بوێستێ، وەئەگەر بێگانەیەك پلارێکی گرتە گەلەکەی، یا نەنگێکی بەسەرا سەپان، زۆر جوان بەبەڵگە و نیشانە بەدرۆی بخاتەوە، وە بەقنگەوە بیخاتە کەندەڵانەوە.

١٤- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە ئەندامی پەراگەندە و ئاوەکیی کۆمەڵە کۆبکاتەوە و بەیەکیانەوە بنووسێنێتەوە، وە گیانێکی تازەیان پێ ببەخشێ و زیندوویان بکاتەوە.

١٥- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە خوێندەواران و خاوەن بیرانی بەرز لە هەموو کون و قوژبنی جیهانا بە یەکتریان بناسێ، وە ژیری و بیری هەموو ژیرێك بەیەك بگەیەنێ بە ڕەنگێکی وا کە هەموو لەیەك بەهرەمەند ببن.

١٦- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە نەخۆشان و لەش بەباران و کەفتەکارانی کۆمەڵە ئاگادار بکاتەوە بە پەزیشکانی وریای پسپۆڕ «مخصص» وە ڕێنموونیان بکات بۆی.

١٧- هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە بە چیرۆکی جوان و قسەی خۆشی بەرزی ڕەوان و شیعری ڕەنگین و، وتەی بە توێکڵ «نکتە» شیرین، خوێندەوارانی خۆی بێنێتە پێکەنین، وە بە گاڵتە و گەپ دڵی بیمار و مێشکی خەفەتباران سیل بکات، وە

چرایەکی ڕووناك هەڵگیرسێنێ لە گۆشەی تەنگوتاریکی دڵیانا.

١٨– هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە دۆست و دوژمنی گەل لە یەك جیا بکاتەوە، وە کاڵای فرۆفێڵ دادڕێ و دارنێ لەبەریان.

١٩– هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە خوێندەوارانی دانیشتووی نیشتەجێی خۆی بە گەشت و گوزاری جیهان خۆشنوود و دڵگوشاد بکات.

٢٠– هەر گۆڤار و ڕۆژنامەیە کە هەمیشە لە جوست و جۆی دەنگ و باسی جیهان بێ، وە لەگەڵ لە لایەکی لابەلاوە سووسەی شتێکی کرد خێرا گەلەکەی ئاگادار، وەشارێی ڕاست و دروستیان بۆ ڕووناك بکاتەوە، وە بۆ ڕاکێشانی قازانج و سوودی پاڵنان بە زیان و شتی خراپەوە هەمیشە بۆیان تێ کۆشێ.

بەکورتی گۆڤار و ڕۆژنامە بۆ خۆشی و خۆشبەختیی کۆمەڵە، دووربینێکی جیهان نما، وە وردیلەبین «ذره»ێکی دوورپەیما و ڕەهبەرێکی دڵپاك، و هاودەمێکی ئازا و بێباك، و پەزیشکێکی چاك، و ئامۆژگارێکی دڵ ڕووناك، و مامۆستایەکی میهرەبان و وە لەلەیەکی مەردووم پەروەران، ئێشکچییەکی بێدار، و چەرخەچییەکی هۆشیار و بێدارکەرەیەکی نوستووان، و ئازاکەرەوەیەکی تەمەڵان لە کاتی تەنهاییدا چرا، لە دەمی ترس و بیما برا، بۆ زانایان سەرمایە، بۆ دانایان دەستمایە، بۆ بارزگانان ڕەهبەر، بۆ پیشە گەران ڕێ نیشاندەر، بۆ خوێندەواران بینایدیدە، بۆ خاوەن سیاسەتان دەستووری پەسەندیدە، بۆ بەهێزان ڕووناکیی چاو، بۆ زەبوونان هێز و هەناو، بۆ شارستانی قەڵای مسین، بۆ ئازادی ڕێگای شیرین، بۆ سەرکەوتن پلەی ڕەنگین، بۆ جوانێتی کاڵای زێرینە. ئەگەر ڕاستت ئەوێ بەرزی و ڕەوانیی گۆڤار و ڕۆژنامە، وە جوانی و برەویان بەپێی سەرکەوتن و پێشکەوتن و بەرزبوونەوەی گەلە، تا کۆمەڵە ژیرتر و بەبیرتر بێ، گۆڤار و ڕۆژنامەی زۆرتر و جوانتر ئەبێ، تا کۆمەڵە خوێندەوارتر و شارستانیتر بێ، ئەوان ڕێکوپێکتر و بەکەڵکتر ئەبن، وە تا کۆمەڵە بەسەر چڵەپۆپەی ژیانەوە و وەك بولبولی هەزار داستان گۆیا بێ، گۆڤار و ڕۆژنامەی بە ئاسمانی خوێندەوارییەوە وەك (کۆ) و (گەلاوێژ) ورشە و پرشە و بروسکە و تریسکەیان دێ. کەوا بوو هیچ گەلێ بەبێ گۆڤار و ڕۆژنامەی باش بە ئامانج و مەبەستی خۆی ناگات، بەڵام وەك لەپێشەوە وتمان بەو مەرجەی کە خاوەنەکەیان مەرد بێ نەك نامەرد، وە بەندەی خوا و دەروونی پاکی خۆی بێ، نەك بەندەی پارە و پیشە «وظیفە»ی ئەم و ئەو،

چونکه نامەرد زۆر زوو هەڵئەخەڵەتێ، وە گۆڤار و ڕۆژنامەکەی ئەکات بە فاقە و تەڵە بۆ گرتنی گەلەکەی خۆی، وە بۆ ئارەزوویەکی بێگانان هەمیشە چاك بە خراپ و خراپ بە چاك، ڕاست بە درۆ و درۆ بە ڕاست و دۆست بە دوژمن، پاك بە ناپاك و ناپاك بە پاك، جوان بە ناشیرین و ناشیرین بە جوان، قازانج بە زیان و زیان بە قازانج، دوور بەنزیك و نزیك بە دوور، هێزدار بە زەبوون و زەبوون بەهێزدار، بوون بە نەبوون و نەبوون بە بوون نیشان ئەدات، بێ گومان ئەم جۆرە ڕۆژنامانە، نەبوونیان سەد هەزار جار لە بوونیان باشترە.

خۆشەویستی(١)

مـن وا ئـەزانم ئـەگـەر شتـێك بـووبـوایـە وەك گـەرمـاپـێو «مـحـرار» خـۆشەویستـی نیشان بدایـەت، ئـەمـانبینی کە ئەندازەی خۆشەویستی لەناومـانـا، بـەڵکو لـە هـەموو جیهانـا زۆر کەمە. مەبەست لەم قسەیە خۆشەویستی پیاو بۆ ژن و بۆ پیاوە خۆشەویستی باوك و دایك بۆ منـاڵ و منـاڵ بۆ دایك و بـاوك نییە؛ چونکە ئـەمە شتێکی سروشتییە، لەناو جـانـەوەر و دڕندە و ئـاژەڵیشا هـەر هـەیە، بـەڵکو مـەبـەستم خۆشەویستیی مـەردوومـە بۆ مـەردووم و خۆشەویستیی ئـادەمییە بۆ ئـادەمی.

لـەم رووەوە هێندێك گـەل بـاشترن، وە هێندێ شوێن لـە هێندێ شوێن خۆشەویستی لەنـاویـانـا زۆرترە، لـە هـەموو شـارەکـانی رۆژهـەڵات و رۆژئـاوادا ئـەبینیت هـەموو کـەسێك لەگەڵ هـەموو کەسێکا بـەئەدەب و بـەنـەزاکـەت و خۆشەویستییەوە تـەمـاشای یـەکتری، وە قسە لەگەڵ یـەکتری ئـەکـەن، دووانیـان کە بـە یـەك ئـەگـەن تـا لـە یـەکتری تێ ئـەپـەڕن، بـەدەست و بـەسـەر و بـەچـاو ڕێز و خۆشەویستی و گـەرم گوڕی نیشـانـی یـەکتری ئـەدەن، ئیتر نـەپلارە و نـەقسـەی ڕەقە و نـە مۆڕبوونـەوەیە و نـە خێسـەیە و نـە چـاوزەقکردنـەوەیە و نـە زبـان دەر کێشان و لـچ هـەڵقورتـاندنـە و نـە نـاو و نـەتۆرەیـە و نـە بوختـان و دووزبـانییە و نـە قسە گێڕانـەوە و قسە هـەڵبـەستنـە و نـە لاقرتـێ و زەردەخـەنـە و پێکـەنینی بـێ مـەعنـایـە، خۆ شـەڕەجنێو و یـەخـەگرتن هـەر نـازانن چییە، هـەموو کـەس لـەگـەڵ هـەموو کـەسێکا بـەهـەموو هێز و تـەوانـاییی خۆیـەوە، ئـەیـەوێت دڵی بـەرانبـەرەکـەی ڕابگرێت، وەتـا بتوانێت شتـێکـی وا نـەکـا کـە دڵـی گـەرد بـگـرێت. خـۆشەویستـی وەك ئـاوی زینـدەگـانـی وایـە، لەهـەرلایـەك کە بوو ئـەو شوێنـە ئـەبـێ بـە گوڵ و گوڵزار و لالـەزار و چـەم و چیمـەن و چڵ و چنوور، کە خۆشەویستیشی تیـا نـەبوو نیشـانـەی خۆشی و ژیـانـی نـامێنێت.

هـەر ژن و مێردێك کە یەکترییـان خۆش ویست، ئیتر چـاو لـە هـەموو هـەڵـە و نـەنگ و کـەم و کووڕییەکی یـەکتری ئـەپۆشن، وە بـەدێژاییی ژیـانیـان بـەخۆشی ڕائـەبوێرن وە هـەرگـیـز دەنـگـیـان دەرنـاچـێت، کـە خـۆشەویستـیـش نـەبـوو لـەنـاویـانـا، هـەر سـاتـەی بـەهـانـەیـەك بـە یـەکتری ئـەگرن، وە هـەر دەمـەی پـەڵپ و بیـانوویـەك ئـەهێننـە پێشـەوە، وە

---

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (٤)ی ساڵی (١) لە گۆڤاری (ڕۆژی نوێ)دا بڵاوکراوەتەوە.

هەمیشە چەقە و قرەیان دێ.

هەر ناوماڵ و خێزانێك کە خۆشەویستیی تیا بوو، ئەبێت بە بەهەشت، وە ئەو خێزانە زۆر بە خۆشی ڕائەبوێرن، وە ئیش و کاریان ناوەستێت وە دەنگیان لێ دەرناچێ، کە خۆشەویستیشی تیا نەبوو ماڵەکەیان لێ ئەبێ بە دۆزەخ، وە لەسەر هەموو قسەیەك ئەبێ بە چەقە و قرە و دەنگ دەرچوون.

هەر دوو کەسێك کە خۆشەویستی لەناویانا بوو، زوو بەزوو هەوری زویری و دڵگیری لەسەریان ئەڕەوێتەوە ئاشتیان ئەبێتەوە، کە خۆشەویستیش نەبوو لەناویانا، ئەو زویرییە درێژە ئەسێنێت تا مردن. هەر کەسێك خۆشەویستیی لە دڵا بوو دەربارەی مەردووم، هەموو کەسێك بە دۆست و برادەری خۆی ئەبینێت، وە زۆر کەم دڵگیر ئەبێت لە مەردووم؛ بەڵام کە خۆشەویستی لەدڵیا نەبوو، ئەو حەلە بە چاوپێکەوتنی گەلێ کەس دڵی تەنگ وە چاوی تاریك ئەبێت.

هەر کارگەیەك کە خۆشەویستیی تیابوو، کرێکارەکانی بێ قرە و برە هەڵئەسووڕێن و ئیش ئەکەن، کە خۆشەویستیشی تیا نەبوو، ئەبێت بە قرە و ئاژاوە و مانگرتن و ئیش نەکردن. هەروا کە خۆشەویستی بوو لەناو گەلێکا، بە تێکڕایی ئاژاوە و زویری نامێنێت لە ناویانا، ئەو حەلە دەوڵەمەند هەژاری خۆش ئەوێت و یارمەتیی ئەدات، وە هەژار دەوڵەمەندی خۆش ئەوێت و حورمەتی ئەگرێت؛ خاوەن زەویوزار جوتیار و سەپان و وەرزێر و کشتیاری خۆش ئەوێت و دەستیان ئەگرێت، ئەمانیش ئەوانیان خۆش ئەوێت و ناپاکییان لەگەڵا ناکەن. کەوابوو دەرکەوت کە لە هەرلایەك تۆزێ خۆشەویستی بوو، گەلێك خۆشیی بەدوادا دێت، وە لە هەرلایەکیش کە خۆشەویستی نەبوو؛ ئاژاوە و زویری و ناخۆشی تیا پەیدا ئەبێت. ئەگەر خۆشەویستی زۆر بێت لە وڵاتێکا خەستەخانە و، قوتابخانە باخچەی تێکڕایی و یانەی زۆر و شەقام و شاڕێ پاك تەمیز و ڕێکوپێك و خوێندەواری و تەندروستی و ئاوەدانی زۆر ئەبێت لەو وڵاتەدا، ئەگەر خۆشەویستی زۆر بێت لە وڵاتێکا، هەموو بیروباوەڕێك بەڕێز و بەنرخ ئەبێت، وە هیچ خاوەن بیرێك بە چاوی سووك تەماشای هیچ خاوەن بیرێك ناکات. ئەگەر ڕاستت ئەوێت خۆشەویستی دەرمانی هەموو دەردێکە و، تیماری هەموو برینێکە. خۆشەویستی ئاوی زیندەگانییە، خۆشەویستی دەوڵەمەندیی بەڕاستییە. خۆشەویستی خۆراکی گیانە. خۆشەویستی ڕووناکیی دڵ و دەروونە. خۆشەویستی گەورەترین دەستمایەیە بۆ ئادەمی. خۆشەویستی گیانی مەردووم و گەلە. بەبێ خۆشەویستی نە مەردوم ئەژی و

نەخێزان و نە گەل. خۆشەویستی ڕێی ڕاست و ناخۆشەویستی گومڕاییە. خوا کە پێغەمبەرانی ناردووە هەمووی بۆ یەك شتە ئەویش چاندنی تۆوی خۆشەویستییە لە دڵی مەردووما دەربارەی یەکتری بەڵکو دەربارەی هەموو گیانلەبەرێك، لەبەر ئەوە قورئان، لە هەشتا و چوار لاوە باسی مەحەبەت و خۆشەویستی ئەکات، وە هانەهانەی مەردوومی لەسەر ئەدات. وەختی خۆی هەر خۆشەویستی بووە کە بووە بە مایەی پەیدابوونی جیهان و هاتنەدیی ئەرز و ئاسمان، بەم ڕەنگە ئەگەر خوا جیهان و گیانلەبەرانی خۆش نەویستایە، دروستی نەئەکردن، وە نەیئەهێنانە دی، وە هەر خۆشەویستی و هێزی کیشندەیە کە جیهانی ڕاگرتووە، بەرۆژ و مانگ و ئەستێرە و زەوییەوە، هەر ناخۆشەویستی ئادەمییشە کە لە پاشەڕۆژا ئەبێت بە مایەی جەنگی تێکڕایی و وێرانبوونی جیهان و قڕبوونی گیانلەبەران. داخی بەجەرگم ڕۆژبەڕۆژ خۆشەویستی کەم ئەبێتەوە لەناو ئادەمیدا بە یەکەیەکە و بە گەلانییەوە. هەریەکە لەئاستی خۆی دان جیر ئەکاتەوە لەویکەی تر، هەزار ڕەحمەت لە شاعیری بەناوبانگ (بێدڵ) کە چوارسەد ساڵ لەمەوپێش فەرموویەتی:

درخـر مـن کـائـنـات کـردیـم نـگـاه
یك حـبـه مـجت است و دیـگـر هـمـه کـاه

واتە:

ئەم خەرمەنی دنیایە هەمووم دی تەنیا
یەك دەنکی مەحەبەت بوو ئیتر گشتی کا

***

چلەی کۆچی مەعرووف جیاووك

هەموو ئەزانین کە هێندێ مرۆڤ لە فریشتە چاکتر و هێندێکیشیان لە جانەوەر دڕندەتر و خراپترن. فریشتەکەیان ئەو کەسانەن کە بۆ گەل و نیشتمانیان ئەژین وە هەمیشە قازانج و سوودی خۆیان ئەکەن بەقوربانی قازانج و سوودی گەل و نیشتمانیان.

جانەوەر و دڕندەکەشیان ئەوانەی کە هەر بۆخۆیان ئەژین، وە گەل و نیشتمانیان ئەکەن بەباڵاگەردانی ئارەزووی هیچ و پووچی خۆیان.

هیچ گومانی تیا نییە کە خوالێخۆشبوو مەعرووف جیاووك لە بەشی یەکەم بوو، چونکە بۆ خۆی هیچ ئاواتێکی نەبوو، بەڵکو هەرچێکی بوو هەر بۆ نیشتمان و هاونیشتمانە کەساسەکەی بوو، وە هەمیشە خۆی ئەکرد بەقوربانی گەل و نیشتمانی.

هەزار جار دروودی خوا لە مەعرووف جیاووك بێ، ئەگەر بەشی زۆری مەردووم وەك چەند نوسخەی کتێبێکی چاپکراوی هیچ و پووچی بێ نرخ وابن، مەعرووف جیاووك وەك نوسخەی کتێبێکی بەنرخی نایابی دەستنووس وابوو کە بە دەستخەتی نووسەر «مؤلف» نووسرابێ، وە وێنەی لە جیهانا نەبێ. جارێ پێشەکی موسڵمانێکی بەڕاستی، وە بڕواداڕێکی پاك و تەمیز بوو بە خوای خۆی و ئاینی خۆی، بەڕەنگێکی وا کە لە هیچ کارێکیا لە چوارچێوەی بیروباوەڕ دەرنەئەچوو، وە لە هیچ رووپەڕەیەکی ژیانیا دەستبەرداری بیروباوەڕ نەئەبوو وە لە هەموو کارێکیا بەشی خوای تیا ئەهێشتەوە، لەبەرئەوە زۆر دادپرس، وە حەزی لە دادپەروەری بوو، هەرچەند شتێکی ببیستایە کە دادی تیا نییە، هەرچی پەی «أعصاب» هەبوو لە ئەندامیا، وەك گولۆڵە دەزوو تێك ئەئالا، وە هەر دوو چاوی سوور هەڵئەگەڕا و ئەکەوتە جووڵە جووڵ وەك جیوە، زۆر جار دەستی لە پیشە و کورسیی خۆی هەڵگرتووە لە ڕێی قسەیەکی خۆیا. ئەم نیشتمانپەروەرە، ماوەیەکی زۆر نوێنەر «نائب» و دادپرس «حاکم» و داواکەری گشتی «مدعی عام» و سەرۆکی دادگە «رئیس محکمە» و پارێزگار «محافظ» بووە لە هەموو ڕووپەڕەیەك لەم ڕووپەڕانەدا، لەڕێی داد لای نەئەدا، وە مافی نیشتمانی و هاونیشتمانی ژێر پێ نەئەخست. لەپاشا خوا جۆرە بیروباوەڕێکی تایبەتی دابوویە، زۆر جار بە چاوی سووك تەماشای هێندێ کەسی وای ئەکرد کە خەڵقی بە چاوی گەورەیی تەماشایان ئەکرد، هەروەك زۆر جاریش بەچاوی سەنگین و گران تەماشای

هێندێ کەسی وای ئەکرد کە مەردووم بەچاوی سووك تەماشایانی ئەکرد، چونکە ئەندازەی گەورەیی لای ئەو جۆرێکی تر بووە، لە ئەندازەکانی ئەما، نە پارە بوو، نە دارایی بوو، نە پیشە بوو نە خوێندەواری بوو، نە پایە و ناوونیشان بوو، نە باو و باپیر بوو، نە دیمەن بوو. چوونە لای پیاوێکی هەژاری دراوسێی خۆی کە بیناسیایە، گەلێ گەلێکی پێ خۆشتر بوو، لە چوونە لای پیاوێکی پایە بەرزی گەورەی بەڕێز. لە ئیش و کارێکا کە هی خۆی، یا سەر بە خۆی بوایە، هێندێ جار تووڕە ئەبوو، سارد ئەبووەوە، گرژ ئەبوو، خاو ئەبووەوە، هەڕەشەی ئەکرد، لە پاشا بەڵێنیشی ئەدا، ناوچەوانی گرژ ئەکرد، لە پاشا پێش ئەکەنی، گلەیی ئەکرد، خۆش ئەبوو، بەڵام لە ئیش و کارێکا سەر بە نیشتمان بوایە ئەگەر بیوتایە نەء هەر نەء بوو تا مردن، کە بیشیوتایە ئا هەر ئەو ئایە بوو تا دوایی. دەرمانی هەموو جۆرە دەردێکی ئەکرد، بەڵام هەندێ جار بە زەهری مار و هێندێ جاریش بە ترياق.

مردن دەستوورێکی خوایی و باوێکی تێکڕاییە لە جیهانا، هەموو کەسێك ئەبێ بمرێ، بەڵام مردن تا مردن جیاوازی هەیە، هی وا هەیە ئەمرێ کە لەگەڵ کرا بە ژێر خاکەوە، خۆشی و ناویشی ئەچێتەوە پەردەی نەبوون. هی واش هەیە کە ئەمرێ هەر تاپۆکەی ئەکرێ بە ژێر خاکەوە، بەڵام ناوی لەسەر هەموو دەم و زمانێك و وێنەی لەناو هەموو دڵ و دەروونێکا ئەمێنێتەوە، ئەگەر ڕاستت ئەوێ ئەمانە مردوویان پێ ناوترێ، بەڵکو زیندوون وە لە جاران زیاتر ناو ئەبرێن لەسەر زمان و ڕووپەڕەی مێژوو. مردن ڕێیەکی ناچارییە بۆ هەموو کەسێك، وە لە هەموو ساتێکا گۆڕی تەنگ و تاریك هەزاران مەردووم قووت ئەدات و ئەیشارێتەوە، چ لە پیاوانی گەورە و ناودار، چ لە نیشتمانی و خوێندەوار،چ لە دادپرس و زانا، ئەمانە لەناو هەموو گەلێکا– گەورە یا پچووك– کەلەبەرێك ئەخەنەوە ، زووبەزوو شوێنیان پڕ ئەبێتەوە، لەناو گەلی هەژاری بێ کەسا هەرگیز بڕینیان چاك و شوێنیان پڕنابێتەوە، سا خوا بە گەورەیی و میهرەبانیی خۆی، جێگەی ئەم زانا نیشتمانییەمان بۆ پڕ بکاتەوە وە برینی ئەم دانا خوێندەوارەمان بۆ سارێژ بکات.

***

پەندی پێشینیان

پەندی پێشینیان فەلسەفەی ژیان و دەنگی تاقیکردنەوەی بەسەرهاتی جیهان و بەری ڕەوانبێژیی ڕەوانبێژانە. پەندی پێشینیان بیرێکی جوان و پورتەوێکی دەروونە، هێندێ جار هەڵئەقوڵێ لە دڵێکی ئاوەدانەوە، بۆ سەر دەم و زبانێکی ڕەوان، لە کاتی قسە و گفتوگۆ و دوان، یا دوای ڕووداوێکی دەوران، لەپاشا زۆر بەخێرایی بڵاو ئەبێتەوە و دەماودەم ئەکەوێت، وە پشتاوپشت ئەگێڕێتەوە، بەم ڕەنگە هەر حەلێ نموونەی ئەو شتەی کە پەندەکەی تیا وتراوە. ڕووی دایەوە، ئەو حەلە خاوەن مەبەست پەندەکە ئەخوێنێتەوە، بۆ بەهێزکردنەوەی قسەکەی، یا ڕووناککردنەوەی باسەکەی.

پەندی پێشینیان، زادەی سروشتی ئادەمییە، لەبەرئەوە لەناو هەموو گەلێکا هەیە، وە بەهەموو زبانێك وتراوە، وە زۆریان لە یەك ئەچن. هیچ شتێك بەقەد پەند زوو بڵاونابێتەوە، لەپاش ئەوەی کە بڵاویش بووەوە، هیچ شتێك بەقەد ئەو باسێك ڕووناك ناکاتەوە، لەبەرئەوە قورئان زۆر بەکاری ئەهێنێ، وە ئەفەرموێ: «وتلك الامثال نضربها للناس، وما يعقلها الا العالمون» واتە ئەم جۆرە پەند و نموونانە بەکاردێنین بۆ مەردووم، وە تێی ناگەن زانا و خوێندەواران نەبێ. پەندی پێشینیان دوو بەشە، یەکەم ڕووداوی «واقعی». دووهەم گیرەمی «فرضي»[(١)] ڕووداوی، ئەو پەندانەن کە لە ڕووی ژیان وەرگیرابن، وەك پەندی «بۆز بە لەڕی» کە چیرۆکەکەی لە شوێنی خۆی نووسراوە. گیرەمی پەندێکە کە هەڵبەسترابێ لە زبان دارێك یا بەردێك یا گیاندارێکی بێ زبانەوە، بۆ ئامۆژگاریی زۆردارێکی ستەمکار، یا بێدارکردنەوەی یاخییەکی سەرکێشی زۆردار، کە کەس نەتوانی ڕووبەروو ئامۆژگاریی بکات، ئنجا ئەم جۆرە پەندانە، لە زبان دارێك یا بەردێك یا گیاندارێکەوە ئەدرێ بە گوێچکەیانا بۆ ئەوەی کە تێ بگەن و بێدار بنەوە، وە لە کەللەی شەیتان بێنە خوارەوە، وە ئامۆژگارییەکەی لێ وەرگرن.

وەك ئەگێڕنەوە کە ساڵێك چاوە قوولە ئەکەوێتە پایتەختێکەوە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست، شا ئەیەوێ بڕوا و شارەکە بەجێ بێڵێ، کە ئەگەر وای بکردایە، مەردووم

(١) گیرەمی: لە گیرەم وەرگیراوە، کە بەمانا (فرضنا)یە. ئەبێژرێ: گیرەم وابێ، یا گیرەم وا بوایە.

بەجارێك ورەی بەرئەدا و زراوی ئەچوو، ئەو حەلە بە بێ نەخۆشیش ئەمردن، مەردووم کە ئەمە ئەبیەن خەمیان لێ دێ، کەسیش ناوێرێ بە شا بڵێ: کە مەرۆ، تا ڕۆژێك پێشەوایەکی ئاینی ئەچێتە لای شا، وە پێی ئەڵێ: پاشام جارێکیان ڕێوییەك ئەبێ بە دۆستی شێرێك، وە پەیمانی لەگەڵا ئەبەستێ، کە ئاگاداریی بکات، وە بیپارێزێ لە جانەوەران، لەبەر ئەوە ڕێوییەکە هەرگیز لە شێرەکە دوور نەئەکەوتەوە، ڕۆژێك لە ڕۆژان هەڵۆیەك لە ئاسمانەوە پەیدا ئەبێ، مام ڕێوی کە چاوی پێ ئەکەوێ ئەتۆقێ، وە لە ترسانا ئەچێتە کۆڵی شێرەکە، هەڵۆ کە ڕێوی ئەبینێ بۆی دادێتە خوارەوە ئەیفڕێنێ، ڕێوی هاوار ئەکاتە شێرەکە ئەڵێ: گەورەم پەیمانەکەمان، گەورەم پەیمانەکەمان! شێرەکە ئەڵێ: من بەڵێنم داوە بە تۆ کە بتپارێزم لە شتێك کە لە سەر زەوییەوە بۆت بێ، بەڵام ئەوەی کە لە ئاسمانەوە بێ، من دەسەڵاتم بەسەریا نییە و دەرەقەتی نایەم.

پاشا، کە ئەم پەندە ئەبیەت ئەڵێ: بەخوا ئامۆژگارییەکی جوانت کردم، بڕیاربێ، لە شار نەچمە دەرەوە، وە منیش وەك ئەم خەڵقە سەر بۆ سەرنڤشت «قضاء و قدر»ی ئاسمان دابنەوێنم.

پەندی ڕەمزی یەکەم جار لە ڕۆژهەڵات پەیدابووە، چونکە هەمیشە جێی زۆر ستەم و دەستدرێژی بووە، وە کەس نەیتوانیوە بێ پەردە ئامۆژگاریی زۆرداران و ستەمکاران بکات، وەك لە سەرەتای (کەلیلە و دەمنە)وە باس کراوە.

پەندی ڕەمزی یەکەم جار لە هیندستان پەیدابووە، لەپاشا بڵاوبووەتەوە بە چینا، ئینجا بە ئێران و کوردستانا، لەپاشا چووە بۆ عەرەبستان.

***

ئەم پەندانە هێندێ جار لە ناوەندی دوو شتی بێ گیانا ئەبێ، وەك ئەڵێن: جارێکیان دار بە بزماری وت: بەڕاستی تۆ قەڵەشت پێ بردم، بزماریش ئەڵێ: ئەگەر گوێت لەو چەکوشکارییە ئەبوو کە بەسەر سەرمەوە بوو، لۆمەت نەئەکردم.

هێندێ جار لە ناوەندی دوو گیاندارا ئەبێ، وەك ئەڵێن: کابرایەك داوێك ئەنێتەوە لە دەشت، چۆلەکەیەك ئەچێتە سەری لێی وردئەبێتەوە، لەپاشا بە داوەکە ئەڵێ: تۆ بۆ وا خواربوویتەوە؟ داوەکە ئەڵێ: لەبەر نوێژ و خواپەرستی وا خوار بوومەتەوە. چۆلەکەکە ئەڵێ: ئەی بۆ وا لەڕ و لاوازیت؟

داوەکە ئەڵێ: لەبەر ڕۆژوو گرتن و شت نەخواردن لە ترسی خوا. چۆلەکەکە ئەڵێ:

ئەی ئەم دەنکە گەنمە چییە بەدەستەوە؟ داوەکە ئەڵێ: بۆ خێرە، ئەگەر هەژارێك تێ پەڕی ئەیدەمێ بیخوا. چۆلەکەکە ئەڵێ: دە بە خوا من هەژارم. چۆلەکەکە ئەڵێ: دە باشە هەڵی گرە. چۆلەکەکە، کە ئەچێتە پێشەوە هەڵی ئەگرێ، داوەکە ئەیگرێ، چۆلەکەکە ئەکەوێتە فرتەفرت، وە ئەڵێ جارێکی تر مەرج بێ هیچ ڕیاکارێك ئیخفالم نەکات.

هێندێ جار لە نێوان ئادەمییەك و گیاندارێکا ئەبێ، وەك ئەڵێن: پیاوێك مەلێکی پچکۆلە ئەکرێ کە پێی ئەڵێن: کلاوکوڕە، مەلەکە پێی ئەڵێ: ئەتەوێ چیم لێ بکەیت؟ ئەڵێ سەرت ئەبڕم و ئەتخۆم، ئەڵێ ئینجا کوا من گۆشتکی وام هەیە کە بەکاری تۆ بێ، ئەگەر بەرم بدەیت سێ ئامۆژگاریی زۆر گرنگت ئەکەم کە گەلێ لە گۆشتەکەم خۆشتر و باشتر بێ، یەکەمیان ئێستا پێت ئەڵێم، دووهەمیان کە بەرت دام و چوومە سەر ئەو درەختە پێت ئەڵێم، سێهەمیان کە چوومە سەر ئەو شاخە پێت ئەڵێم، کابرا ئەڵێ زۆر باشە، وە ئامۆژگاریی یەکەمت بڵێ. پێی ئەڵێ: هەرچیت لەدەست چوو خەفەتی بۆ مەخۆ، کابرا ئنجا مەلەکە بەرئەدا، وە هەر ئەفڕێتە سەر درەختە کە، وە داوای پەندی دووهەمی لێ ئەکات، مەلەکە پێی ئەڵێ: بە شتێك باوەڕ مەکە کە لەبوونا نەبێ. ئینجا مەلەکە ئەفڕێتە سەر شاخەکە وە بە کابرا ئەڵێ: هەی بەدبەخت ئەگەر سەرت ببڕیمایە ئەڵماسێکی بیست مسقاڵی لە سیقەتۆرەکەما بوو دەستت ئەکەوت ، کابرا لێوی خۆی ئەبا بە دەما، وە زۆر خەفەت ئەخوا، ئینجا کابرا پێی ئەڵی: ئامۆژگاریی سێهەمت بڵێ: مەلەکە ئەڵێ تۆ ئامۆژگاریی یەکەم و دووهەمت فەرامۆش کرد، ئیتر سێهەمی چیت بۆ بڵێم، پێم نەوتیت، خەفەت مەخۆ لەسەر چووە، کەچی تۆ زۆر خەفەتبار موویت لەسەر ئەوەی کە من لە دەستت چووم، وە پێم نەوتیت بە شتێك باوەڕ مەکە لە بوون نەبێ، کەچی باوەڕت کرد کە ئەڵماسێکی بیست مسقاڵی لە سیقەتۆرەمایە، لەکاتێکا کە من خۆم بە گۆشت و ئێسقان و پەڕ و باڵەوە دە مسقاڵ نابم. چۆن ئەڵماسێکی بیست مسقاڵی لەناو سکمایە؟

***

خولاسە پەندی پێشینیان، پەندی هەزاران ساڵ لە مەپێشە، کە لەکاتی تایبەتیدا هەڵقوڵاوە لە دڵی هنێدێ هەڵکەوتووی بلیمەتەوە، بۆ سەر دەم و زبان و قەڵەمی، وە لەوێوە بڵاوبووەتەوە بە جیهانی ئەو گەلەدا، بەجۆرێك کە هەموو پەندێکی ڕۆژی هەزاران جار لە هەزاران لاوە ئەخوێنرێتەوە.

وا دەرئەکەوێ کە گەلی کورد، لە هەموو گەلێك زیاتر پەندی پێشینیانی ببێ، بە نیشانەی ئەوەی کە لەساڵی ١٩٥٩ دا توانیمان هەر لە شاری سلێمانیدا ١٣١١ پەند کۆبکەینەوە و لەچاپی بدەین لە ١٩١ لاپەڕەدا، وا ئەمساڵ کە ساڵی ١٩٦٩ یە- خوا ڕەوای بێنێ- پەندی پێشینانمان لەچاپ دایەوە لە ٥٠٦ لاپەڕەدا، وە بە ژمارەیەکی گەلێ زۆرتر کە ٣٨٩٠ پەندە، هەموو بە ڕاڤە و چیرۆك و داستانییەوە، بێ ئەوەی کە بۆی بچینە دەرەوە، وە دێ بە دێ بەشوێنیا بگەڕێین، وە ئەگەر لە پەند و ڕاڤەی پێشوودا هەڵەیەکمان کردبێ، ئەم جارە هەمووی ڕاست کراونەوە.

سێ بارە خوا ڕەوای بێنێ لەم چەند ساڵی دواییەدا پەندەکانمان سەرکەوت بۆ نزیك ٥٠٠٠ پەند، خوا یار بێ لە ساڵی ١٩٨٤ دا لە چاپ ئەدرێتەوە.

پەندی پێشینانی ئەم جارە، بەهۆی ڕاڤە و چیرۆکەکانییەوە ڕێی کەوتووەتە زۆر شتەوە، وە لە گەلێ بابەتەوە ئەدوێ، وە لە گەلێ باسەوە قسە ئەکا، وە گەورەترین کەلەپوورێکی وێژەییە کە شایستەی لەبەرکردن و دەورکردنەوەیە لەلایەن هەموو خوێندەوارانەوە بە ژن و پیاو و کوڕ و کچ و گەورە و بچووکێکەوە، ئیتر پشت بە خوا بۆ چاپی چوارەم.

جەژنی دار و درەخت

تاقە درەختێك لەناو گەلێكی شارستانیدا بەقەد مرۆڤێك لەناو ئێمەدا خۆشەویست و بەنرخە، چونكە درەخت لەناو گەلی شارستانیدا مرۆڤێكی وێستاوە و قاچەكانی تا ئەژنۆی لە گڵ گیراوە، هەروەك مرۆڤ درەختێكی هاتوچۆكەرە و ئەسووڕێتەوە.

لەبەر ئەمە لەناو هەموو گەلێكی شارستانیدا ساڵی ڕۆژێكیان هەیە كە پێی ئەڵێن (ڕۆژی دارو درەخت) لەو ڕۆژەدا بەملیۆن دار و درەختی تیا ئەنێژن.

ئەمڕۆ ئاواكردنەوەی سەر زەوی بە دار و درەخت، ئەندازەی شارستانێتییە لە هەموو وڵاتێك، وە لەناو هەموو گەلێكا، گەل تا شارستانێتیتر بێ دار و درەخت زۆرتر مەبەسە، وەتا كێویتر بێ نرخی دار و درەخت كەمتر ئەزانێ، ئینجا بەم بۆنەیەوە فەرموودەیەكی پێغەمبەرتان بۆ ئەخوێنمەوە تا بزانن كە ئیسلامەتی تا چەند ئەندازەیەك لە شارستانیدا بەشدارە؟ وە تا چە ماوەیەك چاودێریی دار و درەختی كردووە، ئەفەرمووێ: (ان قامت الساعة وفي يد احدكم فسيلة فان استطاع ان يغرسها فليغرسها) واتە ئەگەر ڕۆژی قیامەت هات، وە زەوی لە شوێنی خۆی ترازا و دەرچوو، لەو حەلەدا ئەگەر یەكێك لە ئێوە نەمامێكی بەدەستەوە بوو، وە توانی بینێژێ، خێرا با بینێژێ، وە نەڵێ وا دنیا دوایی هات ئیتر من ئەم نەمامە بۆچی بنێژم؟

چ شارستانێتییەك ئەگاتە ئەم شارستانێتییە؟ چە ئاینێك ئەگاتە ئەم ئایینە؟ لە كاتێكا كە زەوی لە شوێنی خۆی بترازێ، وە لە دەریای ئاسمانی بێ بڕانەوەدا نوقوم ببێ، وە ڕووپەڕەی ژیان و جیهان بپێچرێتەوە، لەو حەلەدا موسڵمانێك ئەگەر نەمامێكی بەدەستەوە بێ و بتوانێ بینێژێ و نەینێژێ گوناهبار ببێ، وە لە بەردەمی خوادا پرسیاری لێ بكرێ و تۆڵەی لێ بسێنرێ.

ئەمە لەبەرچی وایە؟ لەبەرئەوەیە كە خوا ئەم زەوی و زار و ئەرز و ئاوەی بۆیە داوینێ كە بەكاری بێنین و بەهرەی لێ وەرگرین، بەم ڕەنگە بە دار و درەخت ئاوای بكەینەوە، تا خۆمان و موسڵمانان و پەلەوەر و جانەوەر و هەموو گیانلەبەرێك لێی بەهرەمەند بین، ئەگەر وا نەكەین خوا لە ئێمەی ئەسێنێتەوە ئەیدا بە گەلێكی ئازای ئیشكەری وریا كە وڵات ئاوا بكەنەوە، وە زەوی و زار ئەم دیو و ئەودیو بكەن، وە هەموو ساڵێ بە ملیۆن دار و درەختی تیا بنێژن، هەروەك خوا لە قورئانا ئەفەرمووێ: (ان

الارض يرثها عبادي الصالحون) واته چ گەلێك ئازا و ئیشکەر بێ، وە نرخی زەوی و زار و کشتوکاڵ بزانێ، وەشایستە بێ بۆ ئاواکردنەوەی زەوی ئەو گەلە ئەبێ بە خاوەن ئەرز و ئاو . ئینجا بۆ ئەوەی نیشان بدەین کە ئێمە ئازا و ئیشکەرین، وە شایستەی ئەم ئەرز و ئاوەین پێویستە ئێستا هەر یەکێکمان بەدەستی خۆمان درەختێك بنێژین، وە ئەم حەفتەیەش بکەین بە حەفتەی دار و درەخت، بەم ڕەنگە مەلا لە مزگەوتەکان و مامۆستا لە قوتابخانەکان و دواندەر «خطیب» لە دواندن «خطبە»ی هەینیدا و هەموو کەسێك لە ماڵی خۆی ئامۆژگاریی ماڵ و قوتابی و ئەهلی گەڕەك بکەن بۆ ناشتنی دار و درەخت، وە بۆ چاودێری و ئاگاداریکردنیان لە شکاندنەوە. هیوادارم لە خوا ئەم کۆبوونەوەیە سەرەتای پەیمانێکی تازە بێ بۆمان، وە بیرێکی بەرزی وامان بداتێ کە لەپاش چەند ساڵێکی تر ئەم ولاتە جوان ئاوا ببێتەوە بە دار و دەخت، ئیتر پشت بەخوا.

***

دادی کۆمەڵایەتی "عەدالەتی اجتماعی"

جاران مەردووم وای ئەزانی کە داد هەر ئەوەیە کە لەناو دوو کەس، یا سێ کەسا بێت، وەئەیانوت داد ئەوەیە کە مافی هەموو کەسێك بەتەواوی بدرێ، وە مافی کەس لە گەردنی کەسا نەمێنێت، لەبەر ئەوە ئەیانوت: دز زۆردار و ستەمکارە چونکە ماڵی مەردووم بە ناڕەوا ئەدزێت، وە ترازووباز ستەمکارە، چونکە مافی مەردووم بەتەواوی نادات، لەبەرئەوە دەوڵەتان هاتن دادگە «محكمە»یان دانا، وە دەستوور و یاسایان هەڵبەست، بۆ هەڵگرتنی زۆر و ستەم لەناوا، لەپاشا دەسەڵاتی ڕاپەڕاندن «سلطة تنفيذي»یان دانا بۆ بەجێهێنانی حوکمی دادگە، وە فەرمان درا بە دادپرسان «حاکم» کە لایەنگیریی کەس نەکەن، بە بێ جیاوازی لە ناوەندی دەوڵەمەند و هەژار و ئاغا و خزمەتکار و، وەزیر و گزیر و ئاشنا و ڕۆشنا و خزم و خۆیشا، لەبەرئەوە رۆمانەکان تەمسیلی خوای دادیان ئەکرد بە ئافرەتێکی چاو بەستراوە کە ترازوویەك بە دەستێکی و شیرێك بە دەستەکەی تریەوە بێت، چاو بەستنەوەکەی، ئەوە ئەگەیەنێت کە دادپرس «حاکم» ئەبێ وەك کوێر وابێ، چاوی ئەو شتانە نەبینێت کە لای بدات لە دادپەرستی، وەك دەوڵەمەندی و پایە و ناوونیشان و خزمایەتی. ترازووەکەش ئەوە ئەگەیەنێت کە ئەبێت دادخوا مافی هەموو کەسێك بدات بە بێ زیاد و کەم. شیرەکەش ئەوە ئەگەیەنێت کە پێویستە داد بەجێ بهێنرێت بە هێز ئەگەر پێویست بە هێز بوو.

ئەمە جاران وابوو، بەڵام لەپاشا کە ئادەمی پێش کەوت لە شارستانێتی و کۆمەڵایەتیدا، مەبەستێکی تریان لە داد زیاتر کرد پێی دەڵێن دادی کۆمەڵایەتی، مەبەستیان بەمە پێویستانی دەوڵەتە بەرامبەر بە یەکە یەکەی کۆمەڵە و گەل، ئینجا هەروەك مرۆڤی وا هەیە دادخوا و مرۆڤی وا هەیە ستەمکارە، دەوڵەتی واش هەیە دادخوا و دەوڵەتی واش زۆردار و ستەمکارە، ئینجا با بزانین دەوڵەتی ستەمکار و دەوڵەتی دادخوا کامەیە. دەوڵەتی دادخوا، دەوڵەتێکە، کە دەستوورێکی ڕێکوپێکی وای ببێت، دەرگا بکاتەوە بۆ هەموو یەکە یەکەی گەل، کە لە بازنە «دائرە»ی خۆیدا بتوانێت بەتەواوی هەڵسووڕێت، وە بەپێی ژیری و بیر و بەهرە و ئامادەییی «استعداد» خۆی سەرکەوێت تا ئەگات بە بەرزترین پایە و پلە لە ژیانا.

بۆ نموونە لە هەموو گەلێکا بازرگانی زۆر گەورە هەیە، ئەم بازرگانە پێویستی بۆ

جێبەجێکردنی کڕین و فرۆتنەکەیان، بە تەلەفۆن و بروسکە و ڕێگای ئاسن و قیرتاو و سەربەستی لە کڕین و فرۆتن و گەلێ شتی تری وا هەیە، ئینجا ئەگەر دەوڵەت ئەمانەیان بۆ جێبەجێ نەکات کڕین و فرۆتنەکەیان پەکی ئەکەوێت و دەستیان ئەبەسترێ، هەروا لە هەموو گەلێکا کشتیار هەن بەزۆری ناتوانن لە پیشەکەیانا پێش کەون و سەرکەون تا پێویستی ژیانیان بەتەواوی بۆ جێبەجێ نەکرێ.

هەروەها هەموو دەستە و کۆمەڵەیەك لە گەل پێویستن بە گەلێ شت لە پێویستانی ژیان، نەخوازەلا پێویستانی تەندروستی وەك ئاوی پاك و خواردنی چاك و خانووبەرەی ڕووناك خەڵکیش کە نەخۆش کەوتن خەستەخانە لە تەنیشت خۆیانەوە بێت، وە لە خەستەخانە دەرمان بکرێت، ئینجا ئەگەر دەوڵەتێك وابوو، ئەوا دادخوایە ئەگینا ستەمکارە. هەروا لەبابەت خوێندنەوە، بەم ڕەنگە هەموو کەسێك لە کۆمەڵە و گەل، بەنێر و مێیەوە، مافی هەیە کە بخوێنێت بەپێی ئامادەیی و تێگەیشتنی خۆی، چونکە ئەگەر یەکێك نەخوێنێت ناتوانێ پێش کەوێ لە ژیانا، وە ناتوانێ خۆی بپارێزێ لە فڕوفێڵی فێڵبازان و زۆر و ستەمی ستەمکاران، وە نازانێ داوای مافی خۆی بکات، کەوابوو هەر دەوڵەتێك کە خوێندن بەخۆڕایی بڵاو بکاتەوە لەناو گەلا، بەڕەنگێك کە هەموو کەسێك بەپێی ئارەزووی خۆی بتوانێ بخوێنێت، ئەو دەوڵەتە دادخوایە، ئەگینا ستەمکارە، ئەگەر یەکێك ویستی بخوێنێت، وە بەم ڕەنگە خوێندنی دەست نەکەوت یا کشتیارێك ئاوی پاکی خواردنەوە، یا خواردنی تەواو، یا جێگای باشی دەست نەکەوت، ئەوە ستەمێکی کۆمەلایەتییە، وە ئەگەر دەستی بکەوێت دادێکی کۆمەلایەتییە، کاتێ کە ئادەمی لە ژیری و بیرا پێش کەوت، وە تێ گەیشت کە دادی کۆمەلایەتی پێویستێکی ناچارییە، تەماشای کرد گەورەترین قۆرت کە لەم ڕێگایەدا، دابەشبوونی داراییە لەناو کۆمەڵەدا بەجۆرێکی نارێك و ناپەسەند، چونکە بەڕاستی ئەم دابەشبوونە زۆر سەیرە تەماشا ئەکەیت یەکێك بە هەزاران هەزار دارایی هەیە، کەچی یەکێکی تر شێوی شەوی نییە، لەگەڵ ئەوەشدا کە دەوڵەمەندەکە، ڕەنجێکی وا نادات ، وە هەژارەکە بەخۆی و ژنەکەی و کوڕەکەی و کچەکەی و بووکەکەیەوە هەوڵ ئەدەن و ئەچەوسێنەوە، هەر کۆمەڵەیەك کە ئاوابێ، داراییش ئاوا دابەش بووبێ لە ناویانا، وەك یەکێك وایە کە هەزار کولێرەی پێ بێ، وە بێ ئەوەێ دابەشی بکا بەسەر هەژارانا، ئنجا (٩٩٩)ی بدا بە پیاوێکی ملهوڕی سەڵتی بێ خاو و خێزان. وە تاقە کولێرەیەکەیش بدا بە بێوەژنێکی هەتیوباری دە پانزە سەر خێزان.

زۆر کەس ئیمڕۆ وەك ئەم دوو خێزانە وانە، یەکێك سەد هەزار دۆنم زەوی و زاری هەیە، یەکێکیش جێگای تاقە گۆڕێکی نییە، یا ژنێك دووسەد پارچە جل و بەرگی جوانی بەنرخی ڕەنگاوڕەنگی هەیە، وە بە حۆقە خشڵی زێڕی داناوە، بۆ هەر ماڵەی دەستە بەرگێك لەبەرئەکات، وە دەستە خشڵێك لە خۆی ئەدات، کەچی ژنێکی تر بە کەواکەی و کراسەکەی و ژێر کراسەکەی گیانی بۆ داناپۆشرێ. جارانی زۆر کۆن وایان زانیوە کە دەوڵەمەندی و هەژاری بە خواستی خوایە، وەکەس ناتوانێ دەستی بۆ بەرێت و تێکی بدات هەروەك ڕۆژی زۆر سارد گەرم ناکرێ و ڕۆژی زۆر گەرم سارد ناکرێ، وایان زانیوە کە دەوڵەمەندی و هەژاریش وایە، وە دەوڵەمەند ئەبێ هەر دەوڵەمەند بێت، وە هەژاریش هەر هەژار بێت تا مردن، بەڵام ئاینی ئیسلام کە هات ئەم دەستوورە بۆگەنەی ڕووخاند، وە دەستی کرد بە نزیکخستنەوەی دەوڵەمەند و هەژار لەیەکەوە، بەم ڕەنگە قاسە و عەماری دەوڵەمەندی شکاند، وەبە ناوی زەکاتەوە خەرج و باجی دانا لەسەر پارە و ئاژەڵ و خواردەمەنی و دانەوێڵە کە دەوڵەت بیانستێنی و خەرجی بکات لە ڕێی بەرزکردنەوەی کۆمەڵە و گەل لە هەموو ڕوویەکی ژیانەوە، چ لەبابەت خانوو بەرەیانەوە چ لەبابەت خوێندن و خوێندەواریانەوە، چ لەبابەت تیمار و تەندروستییانەوە، جگە لەوە کە دەرگای سوودیشی لێ داخستن، وە ڕێی خوێنمژینی لێ گرتن، وە هەژاری کرد بە هاوبەشی دەوڵەمەند لە داراییەکەیا، وە فەرمووی: (وفی أموالهم حق معلوم للسائل والمحروم) واتە لە ماڵی دەوڵەمەندا مافی هەژار هەیە، بەم ڕەنگە چەند پلەیەك دەوڵەمەندی هێنایە خوارەوە، وە هەژاریشی بردە سەرەوە بۆ ئەوەی نزیکیان بخاتەوە لە یەك.

لەپاشا ئینجا گەلانی پێگەیشتوو، تێ گەیشتن کە دارایی لە ژێردەستی دەوڵەت و کۆمەڵەدایە، وە لە هەموو کاتێکا دەوڵەت ئەتوانێ دەستوور و یاسایەکی وا دابنێ کە بەو پێیە لە دارایی دەوڵەمەند وەربگرێ و بیدا بە هەژار، وە ئەندازەیەك دابنێ بۆ دەوڵەمەند کە لەوە دەوڵەمەندتر نەبێت، وە ئەندازەیەکیش دابنێ بۆ هەژار کە لەوە هەژارتر نەبێت.

بەڕاستی هەژار ناژی بە ژیانێکی تۆزێ ڕێکوپێك، تا دەستمایەیەکی باشی بەدەستەوە نەبێت، کە بەشی دەرمان و پەزیشکیان بکات، کاتێك کە نەخۆش کەوتن، وە بەشی خوێندنیان بکات ئەگەر ویستیان بخوێنن.

هەزاران دەوڵەمەندی وا هەن زیاد لە خۆیان و ماڵ و منداڵیان بە هەزاران دیناری

داناوە بێ ئەوەی کە پێویستی بێت، ئینجا ئەمە گەورەترین گرێکوێرەیە کە لە جیهاندا، پێویستە لەسەر دەوڵەتان لەم جۆرە داراییانە، دادی کۆمەڵایەتی ببەنە پێشەوە، هەروەك هێندێکیان دەرمانی ئەم دەردەیان کردووە، بەم ڕەنگە دەست ئەگرن بەسەر دارایی کۆمەڵە و گەلا، وە دابەشی ئەکەن بەسەر یەکەیەکەیانا، هەریەکەی کۆمەڵەو ئیشکردن و هەڵسووڕانی لە خزمەتی کۆمەڵەدا، وە بەپێی بەهرە و ئەو کارەی کە پێی سپێرراوە، یا خەرج و باجی سەرکەوتنی (زەریبەی تصاعدی) دائەنێت لەسەر دەوڵەمەندان بەجۆرێکی وا کە دەوڵەمەند نەتوانێ لە ئەندازەیەك زیاتر دەوڵەمەند بێت و قازانج و سوود وەرگرێت، وە ئەوەی کە لێشیان ئەسێنێت، خەرجی ئەکات لە خوێندنی خۆڕایی و دروستکردنی خانوو بۆ هەژاران و کرێکاران و شکاندنی نرخی پێویستانی ژیان و دروستکردنی خەستەخانە و تیمارکردنی خۆڕایی و گەلێ شتی تر، ئنجا بەم ڕەنگە دادی کۆمەڵایەتی بڵاو ئەکەنەوە، وە چینەکانی گەل لە یەکتری نزیك ئەخەنەوە.

***

پێغەمبەر و ئاینی ئیسلام

یەکێك ئەگەر بە دڵێکی پاك و ڕووناکەوە وردببێتەوە لە مێژووی ئادەمی بەتێکڕایی، وە لە دەوڵەتی فارس و روم لە ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوادا بەتایبەتی لە پێش ئیسلاما ئەبینێ کە کۆمەڵی ئادەمی بەجارێ پڕوپووچ پەرست و چاوبرسی و دەست و دڵ و داوێن پیس بوو. جیهان بووبوو بە بازاڕی ئاشوفتە و پەشێو، وە بە سەیرانگاهێکی خوێناوی، لەلایەکەوە بت یا ئاگریان ئەپەرست، لە لایەکی ترەوە سجدەیان ئەبردە بەر ڕۆژ یا ئەستێرە، خۆشەویستی لە دڵانا نەمابوو، هەر خوێنی مەردووم بوو بە ناڕەوا ئەرێژرا، هەر ماڵی ئەم و ئەو بوو بە خۆڕایی تالان ئەکرا، پیاوە گەورەکان و کاربەدەستەکان، هەمیشە خەریکی دنیاداریی و پارەکۆکردنەوە و دروستکردنی کۆشك و تەلاری بەرز بوون. بە مووچە و مانگانە و دەسکەوتەکەی خۆیان دانەئەکەوتن، بەڵکو دەستی زۆر و ستەمیان درێژ ئەکرد بۆ ماڵی مەردووم، هەر ڕۆژە بەهانەیەکیان پێ ئەگرتن، وە هەر ساتە گوومرگ و خەرج و باجێکیان لەسەر زیاد ئەکردن، دەوڵەمەندی زۆردار هەمیشە لە بیری داگیرکردنی زەوی و زار و ئەرز و ئاو و دارایی مسکێنی هەژارا بوو، خەریکی داوێن پیسی، وە لە بیری دەستدرێژیدا بوو بۆ سەر و ماڵ و ناموسیان، پیاوە زۆردار و گەورەکان بەجۆرێکی وا مسکێن و هەژارەکانیان هەڵئەسووڕان لە ئیش و کار و بێگاری خۆیانا هەر ئەتوت وێنەی سینەمان و لەودیو پەردەوە هەڵئەسووڕێنرێن، مسکێن و هەژار وا تێ گەیەنرابوون کە خوا ئەمانی وەك ئاژەڵ بۆ ئەو گەورە زۆردارانە دروست کردووە.

زانا و پێشەوایانی ئاینیش لەترسی ئەوەی نەوەك کۆمەڵە و گەل لە خەوی بێ هۆشی بێدار ببێتەوە، وە لەژێر پەردەوە تروسکەی ڕووناکی و ڕێگای ڕاست ببینن، ئەهاتن هەمیشە پەند و ئامۆژگاریی پڕوپووچیان ئەکردن، وە پەردەی هیچ و پووچیان بەسەر چاو و دڵیانا ئەهێنا. وە پێیان ئەوتن کە ئاین دوژمنی ژیری و بیرە، بەکورتی ئەمڕۆ کە ڕۆژی زانین و زانیاری و سەدەی بیستەمە ببینە کە جیهان چۆنە ئەو حەلە تێ ئەگەیت کە هەزار و چوار سەد ساڵ لەمەوپێش ئادەمی چە جانەوەر و دڕندەیەك بووە؟

هۆزی عەرەبیش لە هەمووان خراپتر، هەر دەمە خێڵێك ئەیدا بەسەر خێڵێکی ترا و تالانی ئەکردن و خانووی ئەسووتاندن و پیاوی ئەکوشتن و ژنی هەڵئەگرتن، لەبەر

نەنگ و بەدناوی کچیان زیندەبەچاڵ ئەکرد، وە لە ترسی هەژاری کوڕی خۆیان ئەکوشت، بتیان لە خورما دروست ئەکرد تا ئەیانتوانی ئەیانپەرست، کە لەگەڵ برسییان ئەبوو ئەیانخوارد.

لەم کاتی تەنگ و چەڵەمەیەدا، وە لەم ڕۆژگاری ڕەش و ناهەموارییەدا، وە لەم شەوی تاریك و ئەموستەچاوەدا، خوا ویستی ڕووناکییەك لە کۆمەڵی ئادەمی بکاتەوە، وە لەم گێژاوە ڕزگاریان بکات، وە پێشەوایەکیان بۆ بنێرێ کە بە زبانی شیرین و گوفتاری ڕەنگین شەوی تاریکیان بۆ ڕووناك، وە ڕێگای چەوتیان بۆ ڕاست، وە چاك و خراپیان لە یەك بۆ جیابکاتەوە، بەم ڕەنگە لە شاری مەکە کە ناوەڕاستی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوایە، دواترین پێغەمبەری هێنایە ڕووی کار، بەڵام بەچرایەکی ڕووناکی خواییەوە کە هەموو جیهانی ڕووناك کردەوە، کام پێغەمبەر؟ پێغەمبەرێکی سەنگین و گرانی دڵفراوانی، گیان پاکی، دەروون ڕووناکی، زبان شیرینی، ناوچەوان ڕوونی، ئازای بەجەرگی، مەردی، نەبەردی، ڕاستگۆی، بێ دەماری، گۆیای، بیربەرزی، خۆشخووی، ڕەوشت جوانی، بەهێزی، نەترسی، چاوقایم.

ئەم پێغەمبەرە پێشەکی خوای بە مەردووم ناسی، وە ڕیشەی دەرهێنا لە بن، وە پێی فەرموون: «فاعلم انه لا اله الا الله» واتە بزانە کە هیچ پەرستراوێکی بەڕاستی نییە تەنیا خوا نەبێ. وە چرای تاك و تەنیایی خوای بە جۆرێك هەڵگیرساند کە بت پەرستەکانی هەموو جیهانی ئەمرۆ، ڕۆژبەڕۆژ ڕووەو تاك و تەنیایی ئەڕۆن، وە لە هاوبەش پەیداکردن دوور ئەکەونەوە.

دووهەم ئیعلانی مافی ئادەمیی کرد، وە بانگی کۆمەڵی ئادەمی کرد بەهەموو تیرە و بنەچە و نەتەوەیەکیەوە، وە پێی وتن «یا ایها الناس انا خلقناکم من ذکر وانثی وجعلناکم شعوبا وقبائل لتعارفوا ان اکرمکم عند الله اتقاکم» واتە ئەی کۆمەڵی ئادەمی، ئێمە ئێوەمان دروست کردووە لە نێر و مێیەك، وە کردوومانن بە تیرە تیرە و هۆبە هۆبەی زۆر بۆ ئەوەی کە یەکتری بناسن و یارمەتیی یەك بدەن، نەك دوژمنایەتی بکەن و شانازی بەسەریەکا بکەن، وە خۆشەویستترینتان لای خوا ئەوەتانە کە زۆر لە خوا بترسێ وە لە دەستوور و باوی دەرنەچێ. بەم ئایەتە گەورە سەر کۆمارەکانی هێنایە خوارەوە لە ئاسمانی گەورەیی فیزەوە بۆ سەر زەویی یەکسانی و بێ دەماری. وە کردنی بە هاودەم و هابەشانی هەژاران، نەخوازەلا کە لە ڕیزی جمعە و جەماعەتا شان بەشانی یەك ڕایگرتن، وەشانازیی بەناو و باپیر و دەوڵەت و دارایی هەڵگرت

لەناوا، وە نرخ و بڵندیی هەموو کەسێکی بەستەوە بە جوانی و بەرزیی کردەوەی خۆیەوە. لەپاشا واسطەی هەڵگرت لە بەینی خوا و بەندەگانا، وە مەردوومی تێ گەیاند کە هەموو کەسێك ئەتوانێ بە بێ واسطە هاوار لە خۆی بکات، وەك قورئان ئەفەرمووێ: «واذا سألك عبادي عني فاني قريب، اجيب دعوة الداع اذا دعاني» واتە هەردەمێ بەندەکانی من پرسیاریان لێ کردیت لە من (ئەی پێغەمبەر) بێ گومان من لێیانەوە نزیکم، گیرا ئەکەم نزای نزاکاران کاتێك کە بانگم بکەن.

بەم ڕەنگە نانی ئەو کەسانەی بڕی کە دەلاڵییان ئەکرد لە ناوەندی خوا و بەندەگانا، وە تکایان بۆ ئەکردن لای خوا، وە بە گەز بەهەشتیان پێ ئەفرۆشتن، وە بەم ڕەنگە ئاینی ئیسلام دەرگای لە ژیری و بیری ئادەمی کردەوە، وە دەری هێنا لە زیندان، وە پاکی کردەوە لە هەموو جۆرە ژەنگێك، وە ئادەمیی گەیاند بە پلەیەك کە ئیتر سەر دانەنەوێنێ لەم جیهانەدا بۆ هیچ کەسێك تەنیا بۆ خوا نەبێ، وە هیچ شتێك بە کاریگەر نەزانێ تەنیا خوا نەبێ. ئەو دارەی کە پێغەمبەر لەژێریا پەیمانی بەست لەگەڵ هاوڕێکانی کە پێی ئەڵێن «بيعة الرضوان»، وە خوا باسی ئەکات لە سوورەتی «فتح»دا، کە ئەفەرمووێ: «لقد رضي الله عن المؤمنين اذ يبايعونك تحت الشجرة» واتە بەڕاستی خوا خۆشنوود بوو لە موسڵمانەکان لە کاتێکا کە لەژێر درەختەکەدا پەیمانیان لەگەڵ بەستیت– دوای کۆچی پێغەمبەر هاوڕێکانی پێغەمبەر لەژێر ئەو درەختەدا دائەنیشتن بۆ پیرۆزی، حەزرەتی عومەر کە پێی زانی ناردی دارەکەیان بڕی تا جارێکی تر کەس لەژێریا دانەنیشێ بەو ناوەوە، وەیادی بت پەستی و دار پەرستی تازە نەکاتەوە، وە لە خوا بەو لاوە هیچ شتێکی تر بە خاوەن دەسەڵات نەزانرێ.

بەم ڕەنگە ئاینی ئیسلام ئادەمیی ڕزگار کرد، لە پەرستنی ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە و دار و بەرد و گۆڕو پیر و جێ نزارگە، وە لە بەندەگیی ئەم و ئەو پچڕییەوە.

بانگی ژیری و بیری کرد، وە لە خەوی بێهۆشی بێداری کردەوە، وە هەر کۆت و زنجیرێك کە لە دەست و پێیا بوو هەمووی شکاند، وە لە چل و هەشت شوێن لە قورئانا ناوی ژیری و بیر ئەبات وە ڕووبەڕووی خۆی دای ئەنێ پێی ئەڵێ «افلا تعقلون. لعلكم تعقلون. ان كنتم تعقلون، افلم تكونوا تعقلون. وما يعقلها الا العالمون» .

هەروەها شرینقەی گەورەیی و پایەبەرزیی دا لە ئادەمی، وە تێی گەیاند کە لە هەموو دروستکراوێکی خوا بەرزتر و تێگەیشتووترە، وە جێنشینی خوایە لەسەر زەوی،

وە ئەم جیهانەی بە ئاسمان و زەوییەوە بۆ ئەو دروست کردووە، تا بە زانایی و دانایی خۆی رامی ژێردەستیی خۆی بکات، وە بەهرەی لێ وەرگرێ، وە پێی وت: «وسخر لكم الفلك لتجري في البحر بأمره، وسخر لكم الانهار، رسخر لكم الشمس والقمر دائبين، وسخر لكم الليل والنهار» .

واتە کەشتیی بۆ ڕام کردوون تا لە دەریادا بێت و بچێ بە فەرمانی خوا، وە ڕامی کردووە بۆتان چەم و ڕووبارەها، وە ڕامی کردووە بۆتان ڕۆژ و مانگ لەکاتێکا هەمیشە بەردەوای یەك دێن، وە ڕامی کردووە بۆتان شەو و ڕۆژ.

بەم ڕەنگە ئادەمیی بەرزکردەوە بۆ ئاسمان، جاران کە ئەستێرە و ڕۆژ و مانگی بە خوا ئەزانی و ئەیپەرستن، ئێستا لە سایەی قورئانەوە هەمووی بە خزمەتکاری خۆی ئەزانێ.

داوای کرد لە هەموو کەسێك کە بەپێی تەوانا ئیش بکا و هەڵسووڕێ، وە هەوڵ و تەقەلا بدات، بۆ دین و دونیای خۆی، وەپێی فەرموون: « وان ليس للانسان الا ما سعى» واتە هەرچی ئادەمی بە ڕەنجی شان و عەرەقی ناوچەوان پەیدای نەکات دەستی ناکەوێ، کەواتە خۆشی و ناخۆشی و بەرزی و نزمی و سوودو زیانی هەردوو جیهان بەستراوەتەوە بە هەوڵ و تەقەلای ئادەمییەوە، وەهەرچی ئادەمی خۆی پەیدای نەکات دەستی ناکەوێ. بەم ڕەنگە ئاینی ئیسلام هیوا و ئومێدی خستە بەر ئادەمی، وە ڕێگای بەربەرەکانێ و هەوڵ و تەقەلای نیشان دا، وە پەیژەی هیوا و ئاواتی بۆ دانا، تا بە پلەی خۆشی و خۆشبەختیدا سەرکەوێ بۆسەر چلەپۆپەی ژیانی هەردوو جیهان.

ئاینی ئیسلام پەردەی لەسەر ژیری و بیر لابرد، وە تێی گەیاند کە هەرچی ڕوودات لەم جیهانەدا، هیچی بەگۆترە و ڕێکەوت نییە، بەڵکو هەمووی بەپێی دەستوور و بارێکی تایبەتییە کە خوا دایناوە، وەکو ئەفەرمووێ: «سنة الله التي قد خلت من قبل ولن تجد لسنة الله تبديلا» واتە ئەمە باوی خوایە لە هەموو ڕۆژێکا، وە لەناو هەموو گەلێکا پایەدار بووە، وە (بزانە) کە باوی خوا هەرگیز تێك ناچێ. واتە خۆشی، ناخۆشی، ساغی، نەخۆشی، هەژاری، دەوڵەمەندی، سەرکەوتن، دواکەوتن هەمووی لە ڕووی ئەسبابی خۆیەوەیەتی، لەبەرئەوە هەرگیز نەبووە و نابێ یەکێك یا گەلێك کە مردبێ و دواکەوتبێ، هەر لەخۆیەوە زیندوو بێتەوە و پێش کەوێ، هەروەك نەبووە یەکێك یا گەلێك کە زیندوو بێ و لە پێشەوە بێ، هەر لەخۆیەوە ڕووخابێ و مردبێ، وەکو

ئەفەرمووێ: «ان اللە لا یغیر ما بقوم حتی یغیروا ما بانفسهم».

واتە بەڕاستی خوا حاڵی هیچ گەلێك ناگۆڕێ (لە باشی یا لە خراپی) تا خۆیان نەیگۆڕن. کەوابوو ئەی موسڵمانینە تێ بگەن و بێداربنەوە. قورئان لە هەزار لاوە ئامۆژگاریمان ئەکات ترسمان ئەنێتەبەر، لە هەمووان گرنگتر ئەم ئایەتەیە کە ئەفەرمووێ (واعدوا لهم ما استطعتم من قوة ومن رباط الخیل ترهبون بە عدو اللە وعدوکم وآخرین من دونهم لا تعلمونهم اللە یعلمهم) واتە ئێوە–ئەی بڕواداران –تا ئەتوانن خۆتان ئامادەبکەن بۆ ڕۆژی جەنگ لەگەڵ دوژمنانی خوا و خۆتان وە ترساندنی ئەو دوژمنانەی تر ئێستا ئێوە نایانناسن و خوا ئەیانناسێ.

فەلسەفەی یەکێتیی کۆمەڵ و زمان(١)

ئادەمی ئەگەر باش وردبێتەوە، تێ ئەگات کە تاقە مرۆڤێکی تایبەتی، دروست کراوە لە چەن سروشتێکی جوێ جوێ، کە تین و تەوژمی هەر یەکێکیان، پێچەوانەی تین و تەوژمی ئەوانی کەی ترە، وە ڕێك خراوە لە چەن ئەندام و پارچە و پەلوپۆیەك، کە ئەندازە و تەحری هەریەکێکیان جوێیە لەوی کەی تر، بەڵام گیانی ڕەوان لە ئادەمیدا ئەم هەموو سروشت و پارچانەی بەیەکەوە بەستووەتەوە، بە ڕەنگێکی وا کە گشتیانی خستووەتە یەك وێنەوە– کە وێنەی ئادەمییە– وە هەر پارچەیەکی بۆ خزمەتێك، وە هەر ئەندامێکی بۆ کارێکی تایبەتی تەرخان کردووە، وە هەریەکەی جۆرە جووڵانەوە و پیشەیەکی داوە بەسەرا، وە هەریەکێکی لەو پارچانە کردووە بە خزمەتکاری هەموو جەستەکە، وە ئەندامەکانی دەر و ناوی ئامادە و خەبەردار کردووە بۆ ڕاکێشانی قازانج و سوود، وە بۆ فڕێدان و دوورخستنەوەی هەر شتێك کە زیان بگەیەنێ بەجەستە، وە لە یەکی هەڵوەشێنێ، ئەمانەشی کە کردووە بۆ ئەوەیە کە ئەم تاقە ئادەمییە، چەن ڕۆژێك بژی و پایەدار بێ.

تا ئەم گیانە لە ئادەمیدا بەهێزتر بێ، ئەندامەکان باشتر ئیش ئەکەن، وە سروشتە جوێ جوێکان، چاکتر یەك ئەکەون و هەڵئەسووڕێن، بەڵکو گیان بەهۆی هێزی کشندە «قوەی جاذبە»یەوە، شتی بێ گیانی وەك خواردەمەنی لە هەموو لایەکەوە ئەهێنێ و ئەینووسێنێ بەجەستەکەیەوە، وە لەگەڵ ئەندام و پارچەکانیا ئەیخاتە کار و یارمەتیی ئەوانی پێ ئەدات. هەردەمێ ئەم گیانی ڕەوانە، ڕوو لە کزی و کوژانەوە بوو، بەرە بەرە ئەم یەکێتی و یەککەوتنی سروشتە و پارچانە نامێنێ، وە دۆستایەتی و ئاشنایەتییان ئەبێ بە دوژمنایەتی و ناکۆکی، بە ڕەنگێکی وا لەپاش چەن ڕۆژێکی کەم هەمووی لە یەك هەڵئەوەشێن، وە هەر یەکەی ئەچێتەوە سەر بنیاتەکەی خۆی، وە ئەو ئادەمییەی کە تا دوێنێ بوو شتی لە هەموو لایەکەوە ئەهێنا و ئەینووساند بە جەستەی خۆیەوە، ئەمڕۆ خۆی ئەبێ بە خۆراکی مشك و مار و ئەنووسێ بە ئەندامی گیانداری زیندووی، ترەوە، وەخزمەتی گیانلەبەرێکی تر ئەکات، وە جەستەی قەڵەو و پتەو ئەکات.

---

(١) بەشی زۆری ئەم وتارە لە وتارێکی فارسی سەید جەمالدینی ئەفغانی وەرگیراوە، وە لە ژمارەی (٩)و (١٠)ی ساڵی (٨)ی گۆڤاری گەلاوێژا بڵاو کراوەتەوە.

لە پاش ئەم یەكێتیی خۆیی«وحدتی شخصی»یە ئینجا یەكێتیی خێزانی «وحدتی عائلە» دێتە پێشەوە، كە لە تاقە خانوویەكدا باوك و دایك و كوڕو كچ كۆبنەوە، گیانی ڕەوان مایەی ژیانی ئەم یەكێتییە كە بەیەكیانەوە ئەبەستێ و ئەیانخاتە گەڕ– خزمایەتی و خوێشایەتیی نزیكە، ئەندامی ئەم كۆمەڵە بچكۆڵەیە، هەر چەند بەدیمەن، هەر یەكەی لە ئاوازێك ئەخوێنێ، وە هەریەكەی جۆرە ئامانج و ئارەزوویەكی هەیە، وە هەریەكە بەلایەكا هەڵئەسووڕێ و ئیش ئەكات، بەڵام بەڕاستی هەموو لایەكیان عەودالی یەك شتن، وەك ڕاكێشانی قازانج و سوودی خێزانەكە و دوورخستنەوەی زیان و ناخۆشی بێ لە یەكتری، وە هەریەكێكیان خزمەتكاری ئەوانی ترن ئەمەش بۆ ئەوەیە كە ئەم تاقە خێزانە چەند ساڵێك بەخۆشی و بەیەكێتی پێكەوە بژین.

هەردەمێ ئەم خزمایەتییە دوور كەوتەوە، یەكێتیی خێزانی نامێنێ لە ئارادا، ئەو حەلە ئینجا یەكێتیی تیرەیی «وحدتی عشیرت» دێتەڕوو، كە لە ناوچە و قەڵەمڕەوێكا، چەند خێزان و ماڵێك، بە ناوی تیرە یا هۆزێكەوە، كۆ ئەبنەوە، گیانی ڕەوان و مایەی ژینی ئەم یەكێتییە خزمایەتییە، چە دوور، چە نزیك، وە بەبۆنەی ئەم خزمایەتییەوە، هەموو لایەكیان خۆشەویستیی یەكتریان ئەبێ، وە دەست ئەدەنە دەستی یەك، وە بە كۆمەڵی، هەوڵ ئەدەن، بۆ قازانج و سوودی خۆیان وە بۆ دوورخستنەوە و دەستنان بە هەموو جۆرە ئاشووبێكی ڕۆژگار و چەپۆڵەیەكی چەرخی كەچ ڕەفتار، كە ڕوویان تێ بكات، بەڵكو هێندێ جار لەگەڵ هۆز و تیرەی دراوسێشا یەك ئەكەون و قسە ئەكەن بەیەك، وە هەمیشە هەوڵ ئەدەن بۆ سەركەوتن و پێشكەوتن و بەرزبوونەوەی خۆیان، وە بۆ دەوڵەمەندی و دەستداراییان، ئەگەر تیرەیەكی تر یەكێكیان لێ بكوژێ، یا زیانێكیان پێ بگەیەنێ، هەموو بەجارێ ئەبن بە دوژمنی ئەو تیرەیە، وە هەوڵ ئەدەن، بۆ تۆڵە لێسەندنی.

ئەم دەستوورەش بۆ ئەوەیە، كە ئەم تیرەیە بتوانێ لەناو تیرەكانی دراوسێیا، چەن ساڵێ، بەئاسایش و سەربەرزی بژی، وە لەناویانا دەمڕاست و سەربەرز و قسەڕەوا بێ.

لە پاش ئەم یەكێتیی تیرەیە، ئینجا یەكێتی گەلی «وەحدتی قومی» دێتە پێشەوە، وە ئەم یەكێتییە، گیانێكی وای نییە كە مایەی ژیانی بێ، یەكێتیی زبان نەبێ، بەڕاستی ئەم یەكێتیی زبانە، ریشتە و شیرازەیەكی زۆر قایم، وە پێوەندی و خۆشەویستییەكی زۆر بەهێزە، وەمایەی خۆشەویستی و یەككەوتنێكی زۆر بەتینە، وە هەر زمانە كە چەند تیرە و هۆز و ئێلێك لەمپەڕو لەوپەڕی وڵاتەوە بەیەكەوە ئەیانبەستێتەوە، وە هەرچی

تیره و هۆز و خێڵ و نەتەوە و بنەچەیەك هەیە– کە هەریەکەی لە وڵاتێکە، و هەریەکەی لە ئاوازێك ئەخوێنێ، وە هەرلایەی جۆرە ئامانج و مەبەستێکی هەیە– لەژێر یەك ئاڵادا– کە یەکێتیی گەلییە– گردیان ئەکاتەوە، وە بۆ یەك مەبەست ڕایان ئەکێشێ و ئەیانبات، وە هێزی پچڕپچڕی پەراگەندەیان کۆئەکاتەوە، وە هەموو بەجارێ بۆ ڕاکێشانی قازانج و سوودی تێکڕاییی کۆمەڵەکەیان، وە بۆ دەستنان بەهەموو جۆرە ژیانێکیەوە، تێ ئەکۆشن و قسە ئەکەن بەیەك، تا لە پاشا کاڵای سەربەستی و سەربەخۆیی ئەپۆشن، وە تاجی شاهەنشاهی ئەکەنە سەر.

لەناو ئادەمیدا ریشتەیەك کە بازنە «دائرە»کەی گەورە و بەرین «واسع» بێ، وە مەردوومی زۆر بنووسێنێ بەیەکەوە دوو شتە، یەکەم یەکێتی زمان کە باسمان کرد، دووهەم یەکێتیی ئاین هەمیشەیی «دائمی»ترە، چونکە ئەگەر وردبینەوە ئەبینین هەموو گەلێك ئەوەتی هەیە تا ئێستا چەند جار ئاینی خۆی گۆڕیوە، بەڵام زمانی خۆی نەگۆڕیوە مەگەر بەدەگمەن.

زۆر لە زانایانی فەلسەفە بەلایانەوە وایە کە ریشتەی زمان لە ریشتەی ئاین بەهێزترە، چونکە دوو کەس ئەگەر لە ئاینا یەك و لە زمان جوێ بن هەرگیز لەیەك ناگەن، وە بەتەواوی بەیەکتری دڵیان ناکرێتەوە، با ساڵەهای ساڵیش پێکەوە بن، بەرامبەری یەکتری خواپەرستی بکەن، بەڵام ئەگەر لە زمانا یەك بن با لە ئاینیشا جیابن هەر کە دەمیان گەیشتە یەك، وە بە زمانی یەك قسەیان کرد، ئیتر ئەبن بە برا، جا لەبەر ئەمانەی کە وتمان، شایستەیە بۆ یۆنانییەکی گاور، بەبۆنەی یەکێتیی زمانەوە، شانازی بکات بە (افلاطون) و (ارسطو) و (سقراط)ی بت پەرستەوە، بەڵام بۆ گاورێکی هیندستانی نابێ، کە بەهۆی یەکێتیی ئاینەوە شانازی بکات بە (نیوتن) و (گلیلو)ی گاورەوە.

ئەم یەکێتیی کۆمەڵایەتییە، کە لە یەکێتیی زمانەوە پەیدا ئەبێ کە بەهێز بوو، ڕۆژ بەڕۆژ، وە کەم کەم، خواە ناخوا، بێگانانی ناتەوانان ئەهێنێ و ئەیاننووسێنێ بەخۆیەوە، وە لە زبان و دەستوور و باوی خۆیان دووریان ئەخاتەوە، وە بە زبان و باوی خۆی ئارایشیان ئەدات، وە لە قازانج و سوودی خۆیا هەڵیان ئەسووڕێنێ، بەڵام کە ئەم یەکێتییە بەهێز نەبوو، ئەوحەلە ئینجا ئەم ئەنووسێ بە ئەندامی گەلێکی بەهێزتری وریاترەوە، وە لە کوورەی ئەوا ئەتوێتەوە، وە لە ڕێی ئەوا سەری خۆی دائەنێ.

ئەم هەموو قازانج و سوودەی کە لە یەکێتیی گەل و زبانەوە پەیدا ئەبێ، وە لەپێشەوە باسمان کرد، کاتێ ئەبێ کە زبانی گەل لەوانەبێ کە بتوانێ چاودێریی گەلەکە بکات، کاتێکیش زبان ئەم چاودێرییە ئەکات کە هەموو زاراوەیەکی فەنی و زانیاری و وێژەییی ببێ، وە هەموو جۆرە وتەیەك کە چینەکانی ئەو کۆمەڵە لە نووسین و قسە و گفتوگۆ و شیعردا پێویستی بن تیابێ، کام چین؟ ئەوانەی کە مایەی ئاوەدانی و پایەداری و بناغەی شارستانێتین، وەك دەستەی ئەو زانایانەی کە زانینی بە کەڵك بڵاوئەکەنەوە، وە ئەو پیشەگەرانەی کە پیشەکەیان لەسەر بناغەی زانین دائەمەزرێنن، وە ئەو خاوەن کشتوکاڵانەی کە بە پێی زانین بە کشتوکاڵەوە خەریکن، وە ئەو بزانانەی کە بۆ دانانی دەستوور و یاسای جوان هەوڵ و تەقەلا ئەدەن، وە ئەو دانایانی سیاسییەی کە هەمیشە چاودێری و ئاگاداریی گەل و نیشتمان ئەکەن، وە تێکەڵی هەموو جۆرە پەیمان«معاهده»ێك ئەبن لەگەڵ دەوڵەتانی بێگانەدا، وە ئەو شاعیر و وێژەرانەی کە بە شیعری ڕەنگین و نووسینی شیرین ڕەوشت و خووی جوان ئەڕوێنن لە دڵ و دەروونی کۆمەڵەدا، وە بەچرای خوێندەواری شەوی تاریکیان بۆ ڕووناك ئەکەنەوە، وە ئەو زانایانەی کە لە زانینپەروەریی فێرکردن «تربیە وتعلیم» پسپۆڕ و سەرکەوتوون، وە ئەو بازرگانانەی کە بناغەی بازرگانییەکەیان دائەنێن لەسەر بنیاتی پاشەکەوتی وڵاتەکەیان، وە ئەو بلیمەتانەی کە شتی بەکەڵك دائەهێنن و دروستی ئەکەن بۆ گەلەکەیان.

هەرگەلێك ئەم دەستە و خێزانانەیان تیا نەبێ، پێویستانی زیندەگانییان نابووت و ناتەواو، وە بناغەی کۆمەڵایەتییان لەسەر با ئەبێ، وە یەکەیەکەی ئەو گەلە بەناچاری بەگەلێکی ترەوە ئەنووسێ، وە کاڵای ئەو بە بەرخۆیا ئەکێشێ، بێ گومان بوون و مانەوەی ئەم چینانە کاتێ ئەبێ کە زبانی ئەو گەلە هەموو زاراوەیەکی پێویستی ببێ، وە هەموو جۆرە وتەیەکی تیابێ، چونکە ئەم دەستانە بە بێ کەڵك گەیاندن و کەڵك وەرگرتن «افادە واستفادە» نابن، کەڵك گەیاندن و کەڵك وەرگرتنیش بە بێ زبانێك کە وتمان نابێ.

کەوابوو پێویستە لەسەر زانایان و دانایانی هەموو گەلێك لەپێش هەموو شتێکا هەوڵدان بۆ پەرەپێدانی زبانەکەیان، وە بەپێی پێویستی پیشە، وتە لە مەبەستی زۆرا بەکاربێنن، بەڵام لەگەڵ ئاشنایەتی مەبەستی راستی «مناسبە معنای حقیقی» یا لە زبانێکی نزیك کە مناسبەی لەگەڵ زبانەکەی خۆیانا ببێ وتەی لێ وەرگرن، وە لە

جێگای خۆیا بەکاری بێنن، وە ئەگەر هەر چارە نەبوو لە زبانی بێگانان بەپێی پێویست وشە وەرگرن، بەڵام بەو مەرجەی کاڵای خۆیانی پێ بپۆشن، وە بیخەنە شێوە و ئاهەنگی زبانەکەی خۆیانەوە، تەماشاکەن گەلی عەرەب لەگەڵ ئەو زبانە فراوانەی کە هەیەتی، کەچی گەلێ وتەی کوردی و فارسی و قبطی و کلدانی وەرگرتووە، وەکاڵای خۆی پێ پۆشیوە، وەك وتەی [جناح، جوز، سروال، ساذج، جوالق، بابونج، باشق، بوتقە، نموذج، جوارب، أرجوان، طازج، بنفسج، خندق، قیروان] کە وەرگیراون لە وتەی [گوناح، گەوز= گوێز، شەرواڵ، سادە، جەواڵ، بابوونە، واشە، بۆتە، نموونە، گۆرەوی، ئەرخەوان، تازە، بنەوشە، کەندن، کاروان].

لەمەوە دەرکەوت کە خوێندن و نووسین و زانینی هەموو جۆرە زانیارییەك پێویستە بۆ هەموو گەلێك بە زبانی خۆی بێ، چونکە تا وابێ بناغەی ئەو زانین و زانستییە لەناو ئەو گەلەدا بەهێزتر و پایەدارتر، وە وەرگرتنی ئاسانتر و تێکراییتر ئەبێ، وە لە مێشك و بیرا باشتر و زۆرتر ئەمێنێتەوە، وە زانایان و خوێندەوارانی دانایان و بەرزی زۆرتر ئەبن، وە دەرگای خۆشبەختی لە هەموو لایەکەوە باشتر ئەکرێتەوە و ئەکەوێتە سەر پشت، وە بەساڵەهای ساڵ ئەو خوێندەوارییەی کە هەیە هەڵ ناگیرێتەوە، ئەو گەلە ئەگەر زەبوونیش بێ و سەربەخۆیش نەمێنێ، نەوە و وەچەکانی لەپاش هەزار ساڵیش بێ، ئەتوانن لە کتێب و نووسراوی باو و باپیر و پێشینانیان بەهرە وەرگرن، وە دووبارە گەلە مردووەکەی خۆیان زیندوو بکەنەوە، وە بەرەبەرە خۆشی و خۆشبەختی و بەرزی و سەربەرزی و، دەستداریی خۆیان بهێننەوە ژێر دەستی خۆیان.

بەڵام ئەگەر زانین و زانستی لەناو گەلێکا بە زبانی خۆی نەبوو، ئەوجەلە بەگۆڕان و تێکچوونێکی گەلەکە، وە چەند ڕۆژێکی کەما ئەو زانین و زانستییە هەمووی ون ئەبێ و ئەبێ بە هیچ، وە گەلەکە بە نادانی و نەخوێندەواری ئەمێنێتەوە، وە لە کتێبخانەکانی باو و باپیریان – کەبە زبانی بێگانان نووسراون– بەهرەیەك وەرناگرن.

نابینن یۆنانییەکان چونکە کتێب و نووسین و زانستییان هەموو بە زبانی خۆیانە ئێستاش، واتە لەپاش هەزاران ساڵ، وە لەدوای کزی و زەبوونی و مردن و نەمانی فەلاسیفە و حوکمەکانیان لە تەماشاکردنی کتێبەکانیان ئەتوانن بەهرەمەند و پەندپەزێر بن، بەڵام ئێرانییەکان هەرچەن لە کاتی ئەشکانییەکانا سێ سەد ساڵ هەرچی کتێب و نووسین و زانستییان بووە هەمووی بە زبانی یۆنانی بووە، تەنانەت فەرمانی پادشاهی و سکەی زێڕ و زیویشیان هەر بەو زبانە بوو، بەڵام چونکە زبانی

خۆیان نەبووە، بە نەمانی یۆنانییەکان زبانەکە نەما، وە میرات و کەلەپوورەکەیان بێ کەڵك و بێ بەهرە مایەوە.

کەوابوو ئاشکرا و نمایان بوو، کە خۆشبەختی نابێ بە بێ سەربەخۆیی، سەربەخۆیش نابێ بە بێ زبان، زبانیش پێی ناڵێن زبان تا هەرچی وتە هەیە- کە پێویستی هەموو جۆرە خاوەن پیشەیەك بێ- بەتەواوی تیا نەبێ.

هەرگەلێك بە دووربینی بیر کردنەوە ورد ببێتەوە لە ڕۆژگاری ئایندە و ڕەوندە، وە بە وردیلەبین «ذرەبین»ی قووڵکردنەوە تەماشای چۆنیەتی و بەسەرهاتی گەلانی ئێستا و ڕابووردوو بکات تێ ئەگات کە لە هەموو شت پێویستتر بۆ مانەوە و بەرزبوونەوەی گەل خوێندنە لە قوتابخانە و زانستگادا و زانستییە بە زبانی ئەو گەلە وە وەرگێڕانی هەموو جۆرە زانینێکی تازەیە بە زبانی خۆیان.

مەبەس کە گەیشت بەم پایەیە ئینجا ئەتوانم بڵێم ئەی گەلی کورد! کوا فەرهەنگتان؟ کوا دەستووری زبانتان؟ کوا نامەخانەتان؟ کوا گۆڤار و ڕۆژنامەتان؟ ئایا نەنگ و بەدناوی نییە ئەمرۆ چەند سیپارە و نامیلکەیەك نەبێ هیچی ترمان نییە بە زبانی خۆمان، لە کاتێکا کە هەموو گەلێکی تر بە سەد هەزاران کتێبی چاپکراویان هەیە بە زبانی خۆیان؟ ئایا جێی سەر سووڕمان نییە کە زانینی تازە هەموو جیهانی داگیر کردووە، کەچی هێشتا هیچی بە زبانی کوردی وەرنەگیراوە؟ ئایا جێی داخ و خەفەت نییە کە خوێندەوارانی کورد نە کۆنەکانیان کەلەپوورێکی نووسینیان بۆ بەجێ هێشتین، وە نە تازەکانیان شتێکیان بۆ پێکەوە ناین؟

ئایا نازانن ئەگەر خوێندەواری لەناو گەلێکا بە زبانی خۆی نەبێ، تێکڕایی نابێ، کە تیکڕاییش نەبوو پایەدار نابێ، زانینێ کە بە زبانی بێگانە بێ چۆن پایەدار ئەبێ؟ چەند شانازییەك هەیە بۆ یەكێك کە هەزاران کتێب بە زبانی بێگانان لە نامەخانەکەیا ببێ بە بێ ئەوەی کە کتێبێکی تیا بێ بە زبانی خۆی؟ ئایا پیاوی ژیر شانازی بە بێگانەوە ئەکات؟ یا بە گەلی نادانی خۆیەوە خۆی هەڵئەکێشێ، کەوابوو شانازی بە گەلە بە مەرجی بەرزی، بەرزیش نییە بە بێ زانین و زانستی، زانین و زانستیش کاتێك ئەبێ بە مایەی بەرزیی گەل کە تێکڕایی بێ، کاتێکیش تێکڕایی ئەبێ کە بە زبانی ئەو گەلە بێ.

شێخ عەبدوڵڵای خەرپانی[1]

شێخ عەبدوڵڵا کوڕی (ئیسماعیل)ی کوڕی (شێخ محەمەد کۆستە)ی[2] کوڕی شێخ (جامی)[3]یە، وە لە ساداتی (تکیە)ی قەرەداغە.

شێخ عەبدوڵڵا- وەك شێخ عەلی قەرەداغی پۆست کەندەی کردووە- لە ساڵی (١١٥٩هـ) لەدایك بووە، لە تەمەنی حەوت ساڵیدا دەستی کردووە بە خوێندن، وەخوێندنی زۆری لای زانای بەناوبانگ (سەید عەبدولکەریم)ی بەرزنجی بووە[٤]، شێخ عەبدوڵڵا لە ساڵی (١٢٥٤هـ) لە دێی خەرپانی کۆچی دوایی کردووە، لە تەمەنی (٩٥) ساڵیدا، وە لە (خەرپانی) نێژراوە.

لە تەمەنی بیست ساڵییەوە تەدریسی کردووە تا مردنی، واتە حەفتا و پێنچ ساڵ لەسەر یەك زانایانی پێ گەیاندووە، وە لە مەدرسەی خۆی گەلێ خوێندەواری وەك (مەولانا خالد)ی نەقشبەندی و مەلا عەبدورەحمانی نۆدشەیی و (ملا ئەحمەد)ی نۆدشەیی و (مفتی زەهاویی) پێ گەیاندووە.

شێخ عبداللە لە ساڵی (١٢٣٥هـ) لە سلێمانی لە خانەقای (مەولانا خالید)-پاش کۆچی دووهەمی مەولانا بۆ بەغدا- مودەریس بووە، لەپاش دوو سێ ساڵ چووەتەوە بۆ هەڵەبجە، بە زستانان لە هەڵەبجە لە مزگەوتی گەورە و بە هاوینان لە دێی خەرپانی تەدریسی کردووە.

شێخ عەبدوڵڵا لەلایەن حاکمی (بەبە)وە دێی خەرپانی و بەشێ لە هەڵەبجەی دراوەتێ، وە خۆی و فەقێکانی بە بەروبوومی ئەو زەوی و زارە گوزەرانیان کردووە و بەڕێوەچوون.

نموونەیەك لە پێگەیشتووانی بەردەستی شێخ عەبدوڵڵا (مەولانا خالید)ی

(١) ئەم وتارە لە (٢)ی ساڵی (٦) لە گۆڤاری گەلاوێژدا بڵاوکراوەتەوە.

(٢) ئەم پیرە گۆڕی لە دێی (ئەحمەد ئاوا)یە لە نزیك خورماڵەوە.

(٣) ئەم پیرە گۆڕی لە دێی (تەکیە)ی قەرەداغە.

(٤) ئەم زانایە لە ساڵی (١٢١٣هـ) کۆچی دوایی کردووە، وە لە سلێمانی لە (گردی ناوەڕاست) نێژراوە، وە مەولانا خالید لە شین و مێژووی مردنیا چامەیەکی بەرزی بە فارسی هەیە لە دیوانەکەیا.

نەقشبەندی[٥] و، (مفتی زەهاوی) و (مەلا صادق)ی تەویڵەیی و (مەلا عەبدورەحمانی نۆدشەیی) و (مەلا ئەحمەد)ی کوڕی کە مەشهورە بە مەلای نۆدشە- و (شێخ عەلی) قەرەداغی و (ملاخدری)ی (نالی)یە[٦].

شێخ عەبدوڵڵا لەبەر ئەوەی کە تەمەنی زۆر درێژبووە، وە حەفتا و پێنج ساڵ تدریسی کردووە، وە دەرسی (مطول)ی بەمەلا عبدورەحمان نۆدشەیی و بە مەلا ئەحمەدی کوڕی وتووە، وابزانم لە کوردەواریدا کەم کەس ئەوەندەی ئەم تەدریسی کردووە، مفتی زەهاوی نەبێ.

شێخ عەبدوڵڵا حاشیەی زۆری بەسەر کتێبەکانەوە نووسیوە، بەڵام ئەوی کە زۆر نایاب و بەنرخ بێ حاشیەی سەر (ابن حجر)ێتی لە فقهی شافعیدا و حاشیەی سەر (جمع الجوامع)ێتی لە علمی اصولا و حاشیەی سەر (کمال)ێتی لە علمی صرفا.

شێخ عەبدوڵڵا لە علمی کلاما زۆر باڵا بووە، تەنانەت (شێخ قادری سنەیی) شرحی (تهذیب الکلام) ئەنووسێ و پوختەی ئەکات ئەینێرێ بۆ لای شێخ عەبدوڵڵا کە تەماشای بکات، وە هەرشوێنێکی پێ باش نەبێ خاڵی سووری بۆ لەسەر دابنێ، شێخ عەبدوڵڵاش لە سەرەوە تا خوارەوە تەماشای ئەکات، وە لە گەلێ شوێن خاڵی سووری لەسەر دائەنێ، وە کتێبەکەی بۆ ئەنێرێتەوە، بەو رەنگە شێخ قادر شەرحەکەی چاك ئەکات، وە ئەو شوێنانەی ڕاست ئەکاتەوە، لەپاشا دووبارە ئەینێرێتەوە بۆ شێخ عبدالله، ئەمیش تەماشایەکی تری ئەکاتەوە، وە ئەم جارە بە بێ ئەمە کە خاڵی سووری لەسەر دابنێ بۆی ئەنێرێتەوە.

شێخ عەبدوڵڵا چاوی زۆر تیژ بووە، ئەگێڕنەوە ئەڵێن: لە دێی خەرپانی لەسەر بانی خانووی خۆی- کە دوونهۆم بووە- ڕاوەستاوە، وە بارەها فەقێکانی کتێبی

---

(٥) ئەم پیرە لە ساڵی (١١٩٣هـ) لە قەرەداغ لە دایك بووە، وە لە ساڵی (١٢٤٢هـ) لە شام کۆچی دوایی کردووە.

(٦) تەنانەت ئەگێڕنەوە ئەڵێن هەر حەلێ ملا خدری نالی دەرسی وتبێتەوە، وە لەو دەمەدا مەلا احمدی نۆدشەیی بەسەرا هاتبێ، نالی نەیتوانیوە لە بەردەمی ئەوا دەرسەکەی تەواوبکات، تا ئەو ڕۆژەوە، هەروەها مەلا ئەحمەدی نۆدشەییش لەکاتی دەرس وتنەوەیا کە مەلا سادقی تەوێڵەیی بەسەرا هاتبێ نەیتوانیوە دەرسەکەی تەواو بکا تا ڕۆییوە. جا لەمەوە ئەندازەی زانایی و خوێندەواریی مەلا سادق دەرئەکەوێ کە چەندە بەرز و باڵا بووە.

دەستنووسیان بۆ ڕاگرتووە، وە ئەو لە سەربانەوە خوێندوویەتییەوە و مەعنای بۆ لێ داونەتەوە.

مەولانا خالید لەپاش ئەوەی کە تریقەتیی نەقشبەندیی وەرگرت و لە هندستان گەڕایەوە، لەو سەرەوە بە ئێرانا دێتەوە، وە لە سنە ئەبێ بە میوانی (شێخ قەسیم)ی مامۆستای، لەپاش چەند ڕۆژێ شێخ ئەبێ بە مریدی و تەریقەتیی لێ وەرئەگرێ، مەولانا لە سنەوە دێ بۆ هەڵەبجە بۆلای شێخ عەبدوڵڵا مامۆستای، گەلێ لەگەڵیا خەریك ئەبێ تەریقەتی لێ وەربگرێ، شێخ عەبدوڵڵا لێی وەرناگرێ.

شێخ عەبدوڵڵا پێنج کوڕی بووە، شێخ محەمەد و شێخ مەحموود و شێخ مارف و شێخ عەبدورەحمان و شێخ عەبدولکەریم، وە ئەم کوڕانە هەموو خوێندەوار و زانا بوون، نەخوازەڵا شێخ مەحموودیان کە باوکی شێخ مستەفای مفتی هەڵەبجە بووە،

شێخ عەبدوڵلا لەگەڵ ئەم هەموو زانایی و مەلایەتیەیدا زۆر گرفتاری موتالا و خوێندنەوەی کتێب بووە، تەنانەت ئەگێڕنەوە ئەڵێن: لە نەخۆشیی مردنیا هەمیشە تەماشای کتێبی کردووە تا کۆچی دواییی کردووە، خوا بە میهرەبانیی خۆی لێی خۆش بێ، وە وەجاخی کوێر نەکاتەوە.

چلەی ڕەفیق حیلمی

دروودی خوا لە ڕەفیق حیلمی بێت، بە ڕاستی قەڵایەکی سەختی کوردایەتی بوو، وە چرایەکی ڕووناکی کوردەواری بوو، ژیری و بیر و مێشك و دەست و پێنووسی خۆی تەرخان کردبوو بۆ خزمەتی گەلەکەی، هەرچی ئەنووسی هەر باسی کورد و کوردستان بوو، هەرچی ئەوت هەر جەنگ بوو لە سەر هاوخوێن و هاوزبانی، هەرچی بەمێشك و دڵیا ئەهات هەر تەعریفی کورد و کوردزبانی بوو، بەو بوایە ئەبوو هەرچی ڕەوشت و خووی جوان هەیە لە ناو گەلەکەیا بێت، وە هەرچی زانین و زانیاری هەیە لە وڵاتەکەیا بێت، ئارەزووی ئەکرد کە خوێندەواریی کورد لە خوێندەواریی هەموو گەلێك زۆرتر و بەرزتر، وە پیشەسازیی لە پیشەسازیی گشت وڵاتێك جوانتر و باشتر بێت، زانای لە زانای گەلانی تر ئاگادارتر و وێژەری لە هەموو وێژەرێك بەناوبانگتر بێت، دەوڵەمەندیی لە هەموو دەوڵەمەندێك پیاوتر و دڵفراوانتر و دەستڕەنگینی لەگشت لایەك زۆرتر بێت.

بەڵکو ئاواتەخواز بوو کە هەموو زنج و قۆختەیەکی نیشتمانەکەی کۆشکێکی حەوت نهۆم، وە هەموو دڕکێکی گوڵێك، وە هەموو دڵێکی شابازێك، وە هەموو قەڵەڕەشێکی هومایەك، وە هەموو کوندەبەبوویەکی کۆترێکی نەخشین، وە هەموو زەردەواڵەیەکی هەنگێك بێت، بەڕاستی مرۆڤ هەرئەوەندە خێرخواە ئەبێت.

سی ساڵ لە سەریەك نووسی لەسەر ڕووپەڕەی گۆڤار و ڕۆژنامەکانی کوردستان، وە بە هۆنراوە و پەخشان لاپەڕەی (پێشکەوتن) و (بانگی کوردستان) و (ڕۆژی کوردستان) و (ئومێدی استقلال) و ژین (ژیان) و (ژیانەوە) و (هیوا) و (گەلاوێژ) و–شەفەق–ی ئەڕازانەوە، وە لەسەر هەموو ستوونێك وتارێك، وە لە سەر هەموو ڕووپەڕەیەك چامەیەك یا چەکامەیەك، وە هەموو لە کوڕێکا گوفتارێکی شیرینی بوو.

لەگەڵ ئەمیشە بیست و پێنج ساڵ لە سەریەك لە مەعاریفا دەرسی وتەوە و ڕۆڵەی جگەر گۆشەی بۆ کورد و کوردستان پێ گەیاند.

هەموو شەو و ڕۆژێك چەند دەمێك لە نامەخانەکەیا دائەنیشت، جا یا وتارێکی تیا ئەنووسی، وەیا چامەیەك یاچەکامەیەکی تیادا ئەڕشت، وە یا وەرامی یەکێکی تیا ئەدایەوە و گرێی دڵی یەکێکی ئەکردەوە. ڕەفیق حلمی وێژەرێکی بەڕاستی چەرخی

خۆی بوو لە زبانی کوردی و فارسی و ترکی و عەرەبیدا، وە لە هۆنراوە و پەخشانا، ئەگەر شیعرەکانی کۆبکرێتەوە دیوانێکی گەورەی لێ دەرئەچێت.

لە پاشا هەروەك پێنووسی ڕەوان بوو، زمانیشی کەمتر نەبوو لە پێنووسی، هەرچەند لە کۆڕێکا کوترپڕ هەڵبستایە و قسەی بکردایە، ئەیتوانی ماوەیەکی زۆر قسەی جوان جوان بکات وە کار بکاتە سەر هەستی گوێگران بەبێ ئەمەی قسەیەك بجوێتەوە یا تۆزێ بوێستێت یا بیرێك بکاتەوە، یا ئەوەی کە وتوویەتی بیڵێتەوە.

خوالێخۆشبوو مەردوومی زۆر لەلا بەنرخ بوو، هەر وەك نرخی خۆشی زۆر لەلابوو، تەنانەت هەرچێکی بنووسیایە وە هەرباسێکی بگێڕایەتەوە هەرخۆی تیا پاڵەوان بوو. خوالێخۆشبوو زۆر ڕێکوپێك بوو، لە ئەندامدا، لەبەرگ و کاڵادا، لە ڕۆینا، لە هەستانا، لە دانیشتنا، لە قسەکردنا، لە نووسینا، لە خواردنا، لە خواردنەوەدا، تەنانەت لە چاپکردنی کتێبەکانیا، تا بڵێیت ڕۆح سووك و دڵپاك و سینەچاك و گیان ڕووناك بوو، زبانی شیرین و ناوچەوانی ڕوون بوو، ئەوەندەی دیوی دەرەوەی جوان بوو، ئەوەندەش دیوی ناوەوەی جوان بوو، لە هەمووی جوانتر ئەوەبوو کە نووسینی مەردوومی لە نووسینی خۆی بەلاوە پەسەندتر بوو.

خوالێخۆشبوو مرۆڤێکی دەست و دەم پاك بوو، ناوی کەسی بەخراپە نەئەهێنا، زۆر بەغیرەت بوو لەسەر نیشتمان و هاونیشتمانەکەی، ئەگەر قسە بەخۆی بووترایە ئەگونجا گوێی نەداتێ و چاوی لێ بقونجێنێت بەڵام کە لەگەڵ ناوی گەلەکەی بەخراپە ببرایە، ئیتر پەنا بەخوا ئاگری تێ بەرئەبوو، سوور ئەبووەوە، زەرد ئەبوو، شین هەڵئەگەڕا رەش دائەگیرسا، ئەهاتە لەرزە، تا بە ئارەزووی خۆی وەڵامی ئەدایەوە، وە بە تەواوی دڵی سارێژ ئەبوو.

مردن رەفیق حیلمیی فڕاند لە ناومانا، لە کاتێکا کە ئێمە زۆر پێویست بووین بەو، وە ئەویش بەتەواوی پێ گەیشتبوو، وە هەموو ڕووپەڕەیەکی ڕۆژگاری ئەم دیو ئەو دیو کردبوو، وە لە هەموو بەندێك دەرسێك، وە لە هەموو بەسەرهاتێك ئامۆژگارییەکی وەرگرتبوو وەختی ئەوەی بوو کە ماوەیەکی دووروودرێژ لە ماڵەوە دانیشێت، وە بەری شیرین و خۆش بدات، وە چوار وەرزە بەهرەی لێ وەربگیرێت.

ئەگەر مردن پیاوەتیی بزانیایە چەند ساڵێکی تر وازی لێ ئەهێنا، تا هەموو پرۆژەکانی تەواو ئەکرد، بەڵام– داخەکەم– مردن ئەمانە نازانێت، وە کە هات ناگەڕێتەوە.

باوی خوایە لە جیهانا لەسەر کۆتەرەی هەموو درەختێك چەند خەڵفێك هەڵئەداتەوە، لەسەر کۆتەرەی مێوخەڵفی مێو، وە لەسەر کۆتەرەی بی خەڵفی بی، هەرچەندە رەفیق حیلمی– خوا لێی خۆش بێت– خۆی کۆچی دواییی کرد، بەڵام زۆر سوپاس بۆ خوا کە چەند خەڵفێك لە شوێنەکەی سەوز بووە، هیوام وایە کە هەموو وەك باوکیان ببن بە درەختی گەورە و بەردار، تا گەلی کورد لە بەریشی و لە سێبەریشیان بەهرەمەند ببن، ئیتر خوا لە رەفیق حیلمی خۆش بیّ و لەباتی گەل و نیشتمانەکەی پاداشی بداتەوە.

ڕۆژی نوێ[1]

ئەی گۆڤارە خۆشەویستەکەی ساڵی (١٩٦٠) دیمانەت بەخێر، درەنگ گەیشتیت. بەڵام لە ڕێگایەکی ئێجگار دوورەوە هاتیت. ئەگەر ڕێگاکەت تائێستا هەردوور و درێژ بوو بێت، لەمەولا بزانە کە ڕێگاکەت زۆر سەخت و کووڕیشە، کەم گۆڤار توانیویەتی بگاتە قۆناغ، سا یا لە نیوەی ڕێگادا ناو کەرێژ بووە، وە یا لە پێ کەوتووە، هیوادارم بە خوا و بە خوێندەوارانی کوردی مەرد کە دەست بدەنە باڵت. وە لە هەموو پلەیەکی سەختا سەرت خەن، وە لە هەموو گێژاو و وەیشوومەیەکا ڕزگارت کەن. ئەی ڕۆژی نوێ! پێویستە بزانیت کە پێویستی گۆڤار و ڕۆژنامە زۆر گەورە و بەرز و خاوێن و پاکە، وە لە هیچ پێویستێکی تر کەمتر نییە ئەگەر زیاتر نەبێت.

بەڕاستی گۆڤار و ڕۆژنامەگەری لە وڵاتانی خواپێداوا زۆر بەجوانی پەردەی خۆیان دیوە و ئەیبینن لەسەر شانۆی ژیان، وە پێ بەپێ لەگەڵ کاروانی خوێندەواری و وێژە و زانیاری و رامیاریدا پێشکەوتووە، تا سەر لووتکەی هەرە بەرزی خۆی، وە بووە بە خۆراکی گیان و مایەی ژیانیان، بەڵکو بووە بە پایەی هەرە قایم و پشتیوانی هەرە بەهێز بۆ گەلان و دەوڵەتان، بەڵکو لەمانەش زیاتر، بووە بە هێزێکی چوارەم لە دوای دەسەڵاتی ڕچەیی «سلطەی تشریعی» و دادوەری «قضائی» و ڕاپەڕاندن «تنفیذی». نەء نەء پەشیمان بوومەوە دەسەڵاتی چوارەم نییە بەڵکو دەسەڵاتی یەکەمە، چونکە ئەم ئەگەر یاسا و ڕێگای جوان نیشانی دەوڵەت نەدات، ئەویش دای ناهێنێت، کە داش نەهات، نە حاکم حوکمی پێ ئەدا و نە ڕاشی ئەپەڕێنێ. کەوابوو ڕەوا «حق»یە کە پێی بڵێن خوداوەندی هەموو دەسەڵاتەکان.

ئەگەر ڕاستت ئەوێ گۆڤار و ڕۆژنامە زمانی کۆمەڵە و گەلە. باسی ناتەواوی و نازمانگوورییان ئەکات، داوای نان و ئاو و دەرمان و تیمارییان بۆ ئەکات. دەمێ وەك مامۆستا دەرس ئەڵێتەوە، دەمێ وەك پەزیشك دەرمان ئەدا و تیمار ئەکات، دەمێ وەك باوکێکی دڵسۆز ئامۆژگاری ئەکات، دەمێ وەك لەلەیەکی حیکایەت خوان حکایەتی خۆشت بۆ ئەکات و سەرگوزەشتی بەکەڵکت بۆ ئەگێڕێتەوە، دەمێ ئەتهێنێتە پێکەنین کە بزانێت خەمبار و خەفەتباریت، دەمێکیش ئەتهێنێتە گریان کە بزانێت یاخی بوویت.

---

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (١) ساڵی (١) گۆڤاری «ڕۆژی نوێ»دا بڵاوکراوەتەوە.

ئەگەر قوتابخانە و زانستگاکان دە پانزە بیست ساڵێك دەرس بڵێنەوە بە هێندێك ڕۆڵەی نیشتمان، وە پێیان بگەیەنن و پەروەردەیان بکەن، گۆڤار و ڕۆژنامە زۆرتر و باشتر ئەم پێویستە بەجێ دێنێت، چونکە مامۆستای هەموو گەلە بەژن و پیاو و کوڕ و کچ و گەورە و پچووکەوە، لە یەکەم ڕۆژی بوونیەوە تا مردنی، خزمەتی ئەکات وە دەرسی پێ ئەڵێت وە ڕێگای تاریك و شەوی ئەموستەچاوی بۆ ڕووناك ئەکاتەوە، دەمێ وەك کوێر پەلی ئەگرێ و ئەیبا بەڕێوە، دەمێ خۆی بۆ ئەکات بە پرد و لە گێژاوی ڕۆژگار ئەیپەڕێنێتەوە، دەمێ خۆی بۆ ئەکات بە پەیژە و پلە پلە سەری ئەخات بۆ سەر لووتکەی هەرە بەرزی شادمانی.

گۆڤار و ڕۆژنامە پەیوەستیی هەیە لەگەڵ هەموو کەسێکا، بەم ڕەنگە لەگەڵ دوکاندار لە دوکانیا و کرێکار لە کارگەیا و قوتابی لە قوتابخانەیا و فەقێ و مەلا لە مزگەوتیانا و مامۆستا و پێشەوایان لە نامەخانەیانا و، پیشەساز لە شوێن و پیشەیانا. تەنانەت پەیوەستیی هەیە لەگەڵ نەخۆش لەناو دووتوێی لێفەکەیا و بەندی لە بەندیخانەکەیا، لەبەر ئەمە پێویستە لەسەر گۆڤار و ڕۆژنامەگەر کە قسە لە هەموو باسێك بکات، وە ڕووپەڕەی خۆی وەك خوانێکی ڕەنگاوڕەنگ بڕازێنێتەوە، وە بەشی هەموو کەسێکی لەسەر بێت، وە هەموو چینێك بەهرەی لێ وەرگرێت، بەڵکو ئەبێ وەك چاوساغ دەستی گەل بکێشێت بۆ سەر ڕێی خۆشبەختی و کامەرانی، وە بۆ سەرچاوەی ئاوی ژیان و زیندەگانی.

هیوام وایە ئەی ڕۆژی نوێ! کە ژیانی گەلەکەت ببووژێنیتەوە، وە ڕۆژی بۆ تازە و ڕووناك بکەیتەوە، زنجیری دیلی بڕەوێنیتەوە، بەیداخی هیوای بلەرێنیتەوە.

وێژە(١)

وێژە «أدب»ی هەموو گەلێك وەك كالآیەك وایە بۆ ئەو گەلە. ئینجا یا وەك كالآیەكی فراوانی، پان و پۆڕی، بالآپۆشی، ئاودامان وایە، كە بەقەد بالآی گەلەكەی بێت لە درێژی و پانیدا، وە بەتەواوی دای پۆشی، یا وەك كالآیەكی كەم و كووڕی، كورت و كوێر وایە كە لەشی دانەپۆشێ. ئینجا بەم پێیە كە تەماشا ئەكەین، وێژەی وا هەیە بەقەد قەبارەی گەلەكەیەتی بە بێ زیاد و كەم، وەك وێژەی ئینگلیزی و فەرەنسی و ڕووسی و گەلێ وێژەی تر، كە بەڕاستی لەگەڵ گەورەی گەلەكەیانا جووتن، وە بەموو كەم و كووڕییان نییە.

یاخۆ بڵێین: وێژەی هەموو گەلێك كاتێك پێی ئەڵێن باش كە وەك ئاوێنەی بالآنما وابێ بۆ گەلەكەی، وە لە هیچ ڕووپەڕەیەك لە ڕووپەڕەكانی ژیانا كەم و كووڕیی نەبێت، نە لە بەشی منالآنا، نە لە بەشی پیاوان و ژنانا، نە لە بەشی خۆشیدا، نە لە ناخۆشیدا، نە لە بەشی كۆمەلآیەتیدا، نە لە بەشی بازرگانیدا، نە لە بەشی كشتوكالآ، نە لە بەشی پاشەكەوتی و ئابووریدا، نە لە بەشی پیشەسازیدا، نە لە بەشی ئاینیدا، نە لە ناومالآ، نە لە مزگەوتا، نە لە قوتابخانە و زانستگادا، نە لە سینەما و سەرشانۆدا، نە لە تەمسیل و لاساییگەدا.

وێژەی هەموو گەلێك كە ئەمانەی پڕ كردەوە و بۆشاییی تیا نەهێشتەوە، ئەو وێژەیە وێژەیەكی باش و تەواو، وە كالآیەكی ئاودامانی وایە بۆ گەلەكەی كە بیپارێزێ لە هەموو سەرما و گەرمایەكی ڕۆژگار، وە ئاوێنەیەكی بالآنمای وایە كە گەورەیی گەلەكەی بەتەواوی نیشان بدات.

ئینجا با ئێمە بەم چاوە تەماشایەكی وێژەی كوردی بكەین، وە بەم دەستوورە لە سەنگی محەكی بدەین، تا لە ترازوودا بیكێشین، وە بزانین كە لە كام جۆرە لەم جۆرانەی پێشووە. ئەمە ئاشكرا و نمایانە كە وێژەی كوردی– وەك زۆرترینی وێژەی ڕۆژهەلآتی ناوەڕاست– بەشی خۆراك و پێبژێوی ئەمڕۆ ناكات، وە پێویستانی ژیان پڕناكاتەوە، نابینیت، ئەگەر بتەوێ نامیلكەیەكی كوردی لە چیرۆكا، یا لە داستان و سەرگوزەشتا، یا لە ئاگادارییەكی تێكڕایی «معلوماتێكی عامە»دا بدەیتە دەست

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (٧و ٨)ی ساڵی (١) لە گۆڤاری (هیوا) دا بڵاوكراوەتەوە.

منـاڵـەكـانت، هـەریـە كە بـەپێی ئـەندازەی تـەمـەن و پلـەی خـوێندەواریـی خـۆی، زۆر سەرسام و سەراسیمە ئەمێنێت، چونكە نییە و نەنووسراوە، وە ئەوەی كە هەشە كەم و كوورِ و كورت و كوێر و چڵكن و ناشیرینە لە هەموو ڕوویەكەوە.

وە ئەگەر بتەوێ ناميلكەیەكی گۆرانی بكڕیت، لە ناميلكەی پێشوو سەرسامتر ئەبیت، نازانی چی بكەیت، وە چۆنی پەیدا بكەیت، چونكە هەژاریمان لەم ڕووەوە گەلێ گەلێ زیاترە لە هەژاریی پێشوومان.

وەئـەگـەر بـتـەوێ نـووسراوێك پـەیـدا بـكـەیت، كـە بـۆ كـۆمـەڵ و گـەل دەست بدات بـە تێكرِایی، وە ببێ بە خۆراكی ژیری و بیریان، ئەوە هەر هیچ نابێ قسەی لێ بكەیت.

بەڵام لە وڵاتی بێگانانا، ئەگەر بتەوێ شتێكی وا بكڕیت لەبەر زۆری نازانیت كامیان هەڵبژێریت، چونكە یەك یەك جوانتر و ڕێكوپێكترە، بەم ڕەنگە بەرگ جوان، كاغەز جوان، چاپ جوان، سەری باسەكان جوان، وتار جوان، مەبەس جوان، وێنە جوان، نرخ هەرزان، واتە ئەوەندەی ئێمە سەرسام ئەبین لەبەر نەبوونیی ئەم ناميلكانە، ئەوەندە ئەوان سەرسام ئەبن لە هەڵبژاردنی لەبەر زۆرییان.

ئەگەر ڕاستت ئەوێ ڕۆژێك چاومان ڕوون ئەبێتەوە، كە ببینین بەشی مناڵ و بەشی ژنان و بەشی خوێندەوارانی لاكۆڵان و بەشی قوتابیی مەكتەبەكان و بەشی فەقێ و بەشی مەلا و بەشی خوێندەوارە بەرزەكان، ناميلكە و سیپارەی چاپكراو ئەبێت، وە هەریەكە خۆراك و پێبژیوی خۆی بەئاسانی دەست بكەوێت، وە ئەگەر یەكێك ویستی لۆرەلۆرێك، یا گۆرانییەك بلێت، بەشی ئەویش بەزیادەوە بێت. جا كەوابوو وێژەی كوردی بۆ ئەمڕۆی ئێمە، وەك كاڵایەكی تەسك و تروسك وایە بۆ پیاوێكی گەورەی باڵابەرز.

چاكترین دەرمان بۆ ئەم دەردە كوشندەیە ئەوەیە، هەرچی ئەزانێ بنووسێ، دەست بكات بە نووسینی، وە هەر كەسە لە چیدا بەهرەی هەیە بیخاتە سەر كاغەز، تا لە ماوەیەكی كەما تفاق و كەرەسە و كەلەپوورێكی زۆر بەجێ بێڵین بۆ دوای خۆمان، ئینجا لە پاشەڕۆژا ئەم نووسراوانە هەموو لە بێژنگ ئەدرێن، هەرچی باش و بەكەڵك بێ ئەمێنێتەوە، وە هەرچیش خراپ بێ ئەڕوا و ئەچێتەوە پەردەی نەبوون، وەك قورئان ئەفەرمووێ: «فأما الزبد فيذهب جفاء، واما ما ينفع الناس فيمكث في الارض»(٢).

---

(٢) واتە كەف و كوڵی باراناو ئەڕوا و با ئەیبات، وە ئەوی كەڵكیشی ئەدات بە مەردووم (كە بارانەكەیە) لە زەویدا ئەمێنێتەوە.

ئاشكرا و نمايانە لە هەموو كەسێكەوە كە وێژەی هەموو گەلێك ئەگۆڕێ بەپێی گۆڕانی وێژەرەكانيان، وە بەپێی خوێندەوارييان و پێوەندييان لەگەڵ ئەو بيروباوەڕانەی كە هەيانە، هەروەك ئەگۆڕێ بەپێی ناوچەيان، ئينجا ئەم ناوچەيە ناوچەی كۆمەڵايەتی بێت لە سياسەت و ئاين و باری ناوخۆ، يا ناوچەی سروشتی بێت لە سەرما و گەرما و شاخ و داخ و دەشت و دەر و چەشمەندازا.

هەموو وێژەيەك ئەگۆڕێ بە گۆڕانيی گەل، لەگەڵ ئەوا ئاوێتە ئەبێت وە هەر دوولا كار لە يەكتری ئەكەن، بێ گومان لە هەردەمێكا وردبيتەوە لە وێژەی هەر گەلێك لە هەر سەد ساڵێكا لە ساڵەهای ژيانی، پۆست كەندەی بكەيت و بچێتە بنج و بناوانی، ئەتوانيت تێ بگەيت لە چۆنێتيی ئەو گەلە لەو ماوەدا لە بابەت كۆمەڵايەتی و ئاين و سياسەت و دەستوور و باو و هەموو شتێكی تريانا.

كەوابوو هەموو گەلێك ئەبێ وێژەكەی لەگەڵ خۆيا هەنگاو بە هەنگاوپێش كەوێ، وە بەو پلەيەی كە ئەو گەلە پێيا سەركەوتووە وێژەكەشی پێيا سەربكەوێ. هيچ گەلێك ناتوانێ بژی لەسەر خوانی وێژەی كۆنی خۆی، وە شانازی هەر بەوەوە بكات، وە ئەمرۆ خۆی هيچی نەبێت لە وێژەی تازە، هەر گەلێك وای لێ هات، ئەوە وەك بازرگانێك وايە كە هيچی بەدەستەوە نەمابێت، وە بچێ بگەڕێت بەشوێن دەفتەری كۆنيا. ئەم وێژەيەی كە ئەمرۆ هەمانە، خۆراكی تەواو نييە، وە ناتوانين پێی بژين، چونكە گەلێ جۆرە-فيتامين-ی كەمە.

پێويستە لەسەر وێژەرەكان چاوێك بخشێنن بەسەر وێژەكەيانا، وە بزانن لە چ ڕوويەكەوە كەم و كوڕيی و ناتەواوی هەيە، تەواوی بكەن، وە هەرچييەكی نييە بۆی دروست بكەن، ئەمەش هەروا بە كێزری ناكرێ، خوێندن و خوێندەواريی ئەوێ، موتالا و وردبوونەوەی ئەوێ، زانينی چەند زبانێكی بێگانەی ئەوێ، بەدەستووری واژە گۆڕی «صرف» و واژەزانی «نحو» و ڕەوانبێژی «بلاغە»يەوە.

زۆر پێويستين بە نووسينی ژيانی پياوی گەورە و هەڵكەوتوو، وە بەلێكۆڵينەوە و هەڵوەشاندن- تحليل-ی خۆيەتی «شخصيت»يەكەی، تاببن بەمايەی ئەوەی كە لەمەولا پياوی گەورە و بليمەتمان تيا هەڵبكەوێ.

زۆر پێويستين بە نووسينی جوان جوان، لە ناميلكەی شيرين و سيپارەی ڕەنگين و شتی تری وا كە ببن بە خۆراكی گيان و پێبژێوی مێشكی تازە پێگەيشتووەكانمان.

زۆر پێویستین بە نووسین بە هۆنراوە- شیعر-ی ڕەوان لەبابەت ڕەوشت و خووی بەرز و ئاینی ڕاست و چەشمەندازی سروشیی نەخوازەڵا ئەوانەی کە لە وڵاتی خۆمانا هەن.

زۆر پیویستین بە نووسینیی چیرۆك و سەرگوزەشتە و داستانی ڕابردوو، بە ڕەنگێکی وا کە هەرچی نەنگی کۆمەڵایەتییە بیخەنە پێش چاو، وە دەرمانی بۆ بدۆزنەوە، بەڵام بە ڕەنگێکی دڵ چەسپی وا کە بە بێ ئاگاداریی خۆمان بچێتە مێشك و دڵمانەوە. کەوابوو ئەمڕۆ ڕۆژی هەوڵ و تەقەلایە، ڕۆژی کۆشش و ئیشکردنە، ڕۆژی خۆکوتان و ماندووبوونە، هەزار دروود لە پێشینانمان کە وتوویانە (شوان تا دانیشێ مێگەلەکەی دوور ئەکەوێتەوە).

هیچێکی تازە[1] لەژێر تیشکی ڕۆژا نییە

لە زۆر کۆنەوە برا عەرەبەکانمان وتوویانە «لا جديد تحت الشمس» واتە هیچی تازە لە ژێر تیشکی ڕۆژا نییە، بەڕاستی وایە هەروەك وتراوە، لە سەد هەزار شیعرا یەکێکی نەبێ هەمووی هەر وتنەوەی قسەی ئەم و ئەوە، وە لە هەزاران کتێبا قسەیەك نییە کە نەکرابێ، ماوەیەکی زۆر لە پێش لیژنەیەك دروست کرا لە سەد پیاوانی زانای دانای زمانزانی ڕۆشنبیری بەهرەمەند، بۆ پشکنینی دیوانی شیعر و نووسراوانی ناوەڕاست، کە تەماشایان کرد لە هەموو دیوانی متنبیدا– کە پێغەمبەری شاعیرانە– تاقە پێنج شیعری تیایە کە زادەی بیری خۆی بێ و لەپێش ئەوا نەوترابێ. لە هەموو نووسراوەکانی جاحظیشا– کە سەد نووسراوی گرنگی هەیە– یەك قسەی دۆزرایەوە کە بە زادەی بیری ئەو زانرابێ، ئەویش ئەمە بوو کە ئەڵێ: مێرووله کە زەخیرەی زستانی ئەخات و گەنم کۆ ئەکاتەوە، بۆیە دەنکەکانی دوو لەت ئەکات تا بۆگەن نەبێ، چونکە ئەگەر وای لێ نەکات دەنکە گەنمەکان شین ئەبنەوە و بۆگەن ئەکەن، وە بە کاری خواردن نایەن، لەپاش ماوەیەك کە ئەچنە یۆنان وە نامەخانەکانی یۆنان ئەپشکنن، تەماشا ئەکەن ئەم قسەی جاحظەش لەپێش ئەوا کراوە لە کتێبێکی یۆناندا نووسراوە. شێخ عەبدوڵڵا بێتوشی کوردی کە لە زبانی عەرەبیدا شاعیرێکە وەك متنبی، وە هەزار جاریش لەو زیاتر و داناترە لە علوومی عەرەبی و ئیسلامیدا، وە چوار پێنج هەزار شیعری بەجێ هێشتووە، وە چوار پێنج هەزار شیعریشی ون بووە و نەماوە، لە تاقە شەش شیعریا ئەڵێ ئەم شیعرانە زادەی بیری خۆمن، وە کەس پێشم نەکەوتووە، وە بە بیری کەسا نەهاتووە.

هەروەها مفتی زەهاوی تاقە چوار شیعری هەیە کە زادەی بیری خۆی بێ، وە کەس لێی پێش نەکەوتبێ.

بەڵام بەڕاستی مەلا عەبدورەحیمی مەولەوی جێی سەرسوڕمانە کەوا شیعری زۆری

(١) ئەم سەربابە لە سەرباسەکەی برا عەرەبەکانمان ڕاستترە، چونکە «لا جديد تحت الشمس» سالبەی کلیەیە، واتە هیچی تازە لە دنیادا نییە، کە واش نییە، چونکە دانە هەر هەیە، بەڵام سەرباسەکەی ئێمە کە دەڵێین: «هیچێکی تازە لە ژێر تیشکی ڕۆژا نییە» واتە هیچێکی وا کە شایانی باس بێ لە دونیادا نییە، بەڵام کەم کەم هەیە.

هەیە کە زادەی بیری خۆیەتی، وە بە بیری کەسی ترا نەهاتووە.

لەم شیعرە تاقانە و نازدارانەیەتی، ئەم شیعرەی کە ئەوەندە ورد و باریك و قووڵە مەردووم هەرچەند ئەکات ناتوانێ بەرەوانی مەبەستی لێ بداتەوە ئەڵێ:

روخسارش فەسڵی مەسقەڵ مەردۆ لێش
وە شنـۆی پـارێز خـەیـاڵ مـەبـۆ رێش

مەبەست لە وتەکانی:

فەسڵی: کاتی. مەسقەڵ: پەرداخکردن و لووسکردنی شتێك. شنۆ : شنەی با، پارێز: پارێزگە: ئەبێژرێ فیسار کەس لە پارێزی مەرە کێوییەکەدایە، خەیاڵ: وەهمێکە کە بە دڵا بروا. واتە روخساری دڵدار کاتێك کە پەرداخی ئەکات و هەڵی ئەکات و ئارایشی ئەدات، ئەوەندە ناسك و نازدار و ئاودارە، سەد هەزار جار لە پەرەی گوڵەباخ ناسك و نازدارتر و تەڕ و پاراوترە، بەرەنگێك خەیاڵ کە یادی ئەکا و بۆی ئەچێتە پارێزەوە، ئەو ڕوخسارە ناسك و نازدارە لە دوورەوە ئەڕووشێ، بۆچی؟ چونکە هەموو ئادەمییەك کە بچێتە پارێزی مەرە کێوییەکەوە ئەبێ بە دزەدزە، وە بە بێ هەست لەم بەرد بۆ ئەو بەرد، لەم دار بۆ ئەو دار بـڕوا تـا هـەلـی خـۆی بـۆ هـەڵـئـەکەوێ، لەم جوولانی ڕاوکەرەدا هەرچەند بە بێ هەستیش بێ جوولانەوەیەکی هەوا هەر پەیدا ئەبێ، چونکە با لە جوولانەوەی قەبارەیەك لە بۆشاییدا پەیدا ئەبێ.

ئینجا ئەمە لە جێگایەکا وایە کە ئادەمییەك بچێتە پارێزی مەرە کێوییەکەوە، بەڵام خەیاڵ کە بیرێکە بە دڵا ئەڕوا، هەزار جار یادی شتێك بکات و بچێتە پارێزییەوە، جوولانەوەی بای لێ پەیدا نابێ، چونکە خەیاڵ قەبارەی نییە، بەڵام هەر ئەوەندە هەیە کـە بـەنـاو ئـەڵـێیت: خـەیـاڵ لـە پـارێزی دڵـدارایـە، وە چـوونـە پـارێزیش هـێندێ جار جوولانەوەیەکی هەوای تیایە، خولاسە ڕوخساری یار ئەوەندە ناسکە بە چرپەی خەیاڵ ئەڕووشێ، لەکاتێکا لە پارێزی دڵدارا بێ، وە بێ هەست بەدەوریا بسووڕێتەوە.

هەرلە زادەی بیری مەولەوییە ئەم چوارینەیەی کە ئەڵێ:

باڵەخانەی چەم دیوانەکەی تۆن
بانەناو وە خاك ئاسانەکەی تۆن
تکەش عاجز کەرد خەیاڵەت تێشدا
ئـازیـز بـۆ جـارێ پـا بـنـێ پـێشدا

واتە: چاوەکانم کە بەسەرمەوەیە، سەریشم وەك باڵەخانە وایە بۆ جەستەم– ئینجا ئەم باڵەخانەی چاوانەم دیواخانی تۆیە ئەی دڵدار واتە کە تەماشات ئەکەم وێنەکەت لەناو بیلبیلەی چاوما نەقش ئەبەستێ، وە چاوم ئەبێ بە دیواخانی وێنەکەی تۆ، ئەوەش ئاشکرایە کە گڵەبانی ئەو دیواخانە لە خاکی بەر دەرگانەکەی تۆیە، بەڵام بەداخەوە دیواخانەکەت بەهۆی فرمێسکی زۆرمەوە هەمیشە دڵۆپە ئەکات، وە ئەو دڵۆپەیە خەیاڵەکەی ئێوەی وەڕس کردووە، کەواتە چی ئەبێ– ئەی نازداری خۆشەویست ئەگەر جارێك پێ بنێیت بەو جێگا دڵۆپەیەدا کە بانی چاومە، تا بوەستێتەوە وە چاوەکانم ئەوەندە تکە نەکات، وە دڵۆپەی فرمێسکی پیا نەیەتە خوارەوە، چونکە بەو پێ پیانانە، جۆرە وەسڵێکمان ئەبێ، وە تۆزێ دەردی دووریم سارێژ ئەبێ وەگریانەکەم نەختێ کەم ئەبێتەوە.

فەرهاد میرزای مامی ناسرەدین شا کە شاعیر و وێژەرێکی زۆر بەرز بووە، بە ئیشی دەوڵەتی ئەچێتە هەورامانی ئەودیو، وە ئەچێتە دێیەکەی مەولەوی، مەولەویش کە ئەزانێ ئەچێ بۆ لای، کە لەگەڵ لە دوورەوە دەرئەکەوێ، بە فەرهاد میرزا ئەڵێن مەولەوی تەشریفی هات، فەرهاد میرزاش ئەڵێ:

«این ست صاحبی باڵەخانەی چەم؟» واتە ئەمەیە خاوەنی «باڵەخانەی چەم» ئەڵێن: بەڵێ، ئەویش خێرا ئەچێ بە‌پیریەوە، وە بە ڕێزەوە ئەیباتە سەرەوە و دائەنێ و دەست ئەکات بە قسەکردن لەگەڵیا.

فەرهاد میرزا بەو هەموو شاعیری و وێژەرییەوە کە بووە، بەو تاقە چوارینەیە مەولەویی ناسیوە، وە گەورەیی مەولەویی بۆ دەرکەوتووە، وە تێ گەیشتووە کە ئەم مەعنایە لە زادەی بیری خۆیەتی، خۆزگە لە هەموو شوێنێك، وە لە هەموو کات و دەمێکا پیاوی وا قسەناس بووبوونایە، کە پیاوانیان بە قسەدا بناسیایەتەوە، نەك بەپێچەوانەوە. هەر لە زادەی بیری مەولەوییە کاتێك کە تەمەنی لە پەنجا ساڵی تێپەڕ ئەبێ، وە پشتی کەمێ کۆم ئەبێتەوە، ئەم شیعرە ئەڵێ کە بە بیری کەسا نەهاتووە ئەفەرمووێ:

خەم بیم یا نی های پێم مەدۆ خەبەر
جە دەرگای هستی تەشریف بەرەوبەر

واتە کۆم بوومەتەوە، وە ئەم کۆمبوونەوەیەم بە زبانی حاڵ پێم ئەڵێ: فەرموو

مەولەوی لە دەرگای ژیان و جیهان بچۆرە دەرەوە بۆ ئەوە دنیا کە قیامەتە، چونکە دەرگای جیهان پەست و نزمە، پێویست بە سەردانەواندن و خۆ کۆمکردنەوەیە، بەلاَم دەرگای قیامەت واڵ و بەرز و بڵند و کراوەیە.

هەزار ئافەرین بۆ مەولەوی کە ئەم مەعنا جوانەی بە بیرا هاتووە، وە ئەم کالاَ جوانەی بەبەرا کردووە.

دوای ئەوەی کە تەمەنی لە شەست تێ پەڕی، وە گوێی سەنگین و چاوی کز بوو، ئەم شیعرەی وت کە ئەڵێ:

بۆسی تەپڵی گۆش نم کێشان کەم کەم
ئەم سەر ئەو سەرەن دووربینەکەی چەم

پێستی دەف کە شێی کێشا و نمدار بوو ئیتر تەپەی دێ و دەنگی دەرناچێ دووربینیش کە پاش و پێش گیرا و تەماشای پێ کرا شتی نزیك دوورئەخاتەوە.

مەولەوی لەم شیعرەدا ئەڵێ: پێستی تەپڵی گوێم لەبەر پیری کەم کەم شێی کێشاوە و دەنگی نەماوە، وە گوێم گران بووە، چاویشم کزبووە شتی نزیك بە گران ئەبینێ وەك دووربینەکەی چاوم هەڵگەڕابێتەوە و پاش و پێش تەماشای پێ بکەم وایە.

مەولەوی لەم شیعرەدا تەشبیهی پێستی تەپڵی گوێی خۆی کردووە بە پێستی دەف، چۆن ئەو کە تەڕ بوو دەنگی نامێنێ ئەمیش کە لەبەر پیری شێی کێشا، کپ ئەبێ و دەنگی نامێنێ هەروەك تەشبیهی چاوی کردووە بە دووربین، تا گەنج بوو شتی دووری نزیك ئەخستەوە، ئێستا کە پیر بووە، دووربینەکەی هەڵگەڕاوەتەوە پاش و پێش کەوتووە، وە شتی نزیك دوور ئەخاتەوە.

جێی سەر سوڕمانە ئێستا دکتۆرەکانی گوێ کە یەکێك گوێگران بێ پێی دەڵێن: ئاو، وە هەموو شتێکی شل کەم بخۆرەوە، وەك بڵێ گوێی لەو ئاو و شلییە نم وەربگرێ وایە، کە مەولەوی سەد و پەنجا ساڵ لەمەپێش ئاگای لەم مەسەلەیە نەبووە، کەواتە مەعناکەی لەدوولاوە زادەی بیری خۆیەتی، هەم تەشبیهەکەی، هەم نم کێشانەکەی.

دوای ئەوەی کە تەمەنی لە حەفتا تێ پەڕی، وە قەدی نوشتایەوە وەك دال، وە لە ڕۆینا لووتی لە ئەژنۆی نزیك کەوتەوە، شیعرێکی تری وت کە گەلێ لە شیعرەکانی پێشووی و پێشووتری جوانترە ئەڵێ:

پێشانی مەیلەش بە ژانوو بەردەن
تعظیمی جەناب پیریمیش کەردەن

واتە ناوچەوانم ڕووی کردووەتەوە ئەژنۆم، وە لە ڕۆینا وەختە لە یەك بدەن، چونکە چووە بەپیر پیریمەوە، وە ئەیەوێ تعظیمی جەنابی پیریم بکات، وەك یەکێك کە بە پیر پیاوێکی زۆر گەورەوە بچێ چۆن سەری بۆ دائەنەوێنێ و کوڕنووی بۆ ئەبات ئەمیش وایە.

دوای ئەوەی کە تەمەنی بوو بە هەشتا و لە پێ کەوت، وە لە دانیشتنیشا لووتی نزیك قاچی ئەکەوتەوە، وە بوو بە حەڵقەیەك کە هەردوو سەری لەیەك بدات، کە ئەمە دوا قۆناغی ژیانە لە جیهانا، فەرمووی:

پیری حەلقەسان خەم پەنەم وەردەن
پەی دەرگای عەدەم ئامادەم کەردەن

واتە پیری لە دوا قۆناغی ژیانما بەجۆرێك کۆمی کردوومەتەوە، وەك حەڵقەی دەرگای لێ کردووم، وا دیارە ئەیەوێ بمکا بە حەڵقە و دامکوتێ بەدەروازەی عەدەمدا کە مردنە، وەك ئەو حەڵقانەی کە بە تای لای چەپ دەروازەدا دائەکوترێن، واتە بمرم و بمنێنە ناو گۆڕی تەنگ و تاریکەوە، بەڵێ لەو ساڵەدا کە ئەم شیعرەی تیا وت کۆچی دوایی کرد، وە داکوترا بە تای دەروازەی نەبوونی و نەمانا، وە نێژرا لە ناوچەی «سەرشاتە» کە بەسەر سیروانا ئەڕوانێ.

ئەم چوار شیعرانەی دوایی بۆنی تصوفیان لێ دێ، وە لە دڵێکەوە هاتوونەتە دەرەوە کە بە چرای تصوف ڕووناك بوویێتەوە.

یەکێك ئەگەر بەوردی دیوانی مەولەوی بخوێنێتەوە، وە تۆزێ شارەزا بێ، کە مەولەوی شیعری وای زۆرە، کەواتە با ئێمەش ئەم باسە هەڵگرین بۆ جارێکی تر خوا یار بێ.

هەستی ناتەواوی

زانایانی نەفس نەخۆشییەکیان دۆزیوەتەوە پێی ئەڵێن هەستی ناتەواوی «مرکب النقص» کە جاران نەئەزانرا. کەم کەس هەیە لەم نەخۆشییەی تیا نەبێت، ئنجا کەم و زۆر کەوتووە، هی وا هەیە نەخۆشییەکەی زۆر قورس و گرانە، وە لە هەموو گوفتار و کردارێکیا دەرئەکەوێت، هی واش هەیە نەخۆشییەکەی سووکە درەنگ پێی ئەزانرێت، زانایانی نەفس ئەتوانن زۆر کردەوەی ناقۆڵای ئەم نەخۆشانە ببەنەوە سەر ئەم نەخۆشییەیان، وە مایەکەی بدۆزنەوە. ئەم نەخۆشییە هەستێکی زۆر پەنهان و نهێنییە لەناو دووتۆی دڵ و قووڵایی دەروونی مەردوومدا، وا ئەزانێت کە نەنگێك، یا کەم و کووی و ناتەواوییەکی هەیە، لە شێوە و ئەندام، یا لە ڕەوشت و خوو، یا لە ژیری و بیر یا لە زانین و زانیاری، یا لە کار و پیشە، یا لە خێزان و باو و باپیر، یا لە گەلێ شتی ترەوە ئنجا بە هێندێ کردەوەی ناقۆڵای نالەبار ئەیەوێت ئەو کەم و کووڕییەی، یا ئەو شتەی کە خۆی بەنەنگی ئەزانێت دای پۆشێت، وە خۆی بە مرۆڤێکی بێ نەنگ نیشان بدات.

ئەم نەخۆشییە زۆر پەنهان و نهێنییە، زۆر لەم نەخۆشانە بەدیمەن خۆیان نازانن کە ئەم نەخۆشییەیان هەیە، وە ئەگەر لێیان بپرسیت حاشای لێ ئەکەن، بەڵام بە بێ ئاگاداریی خۆیان ژێریی ناوەوە «عقلی باطن»یان هەستی پێ ئەکات، وە هەمیشە ئەیەوێت بە هێندێ کردەوەی ناشیرینی نالەبار، ئەو ناتەواوییەیان داپۆشن و ونی کەن، یا ئەو کەم و کووڕیەیان پڕ بکەنەوە.

ئەگەر وردبیتەوە لە یەکێك لەم جۆرە نەخۆشانە، ئەبینیت لەبەر ئەم هەستەی کە لەگەڵ سروشتیا تێکەڵە، هەزاران کردەوەی وای لێ ئەوەشێتەوە، کە ئەگەر ئەو نەخۆشییەی نەبوایە، ئەو کردەوانەی نەئەبوو.

تەماشا ئەکەیت ژن یا پیاوی کورتەبنە، قۆندەرەی پاژنەبەرز بەرز لە پێ ئەکات. بۆ ئەوەی کە قەیتانێك بالای بەرز بکاتەوە یا ژنێك خۆی زۆر ئارایش ئەدات کە باوەڕی بەجوانیی خۆی نەبێت، یا پیاوێك زۆر پارە خەرج ئەکات کە نەنگێك لە خۆیا شك ببات.

ژنی گەنم ڕەنگ پڕ بەدڵ ڕقی لە ئافرەتی سپی پێستە، وە تا بتوانێت نایەڵێ کارەکەری سپی لەماڵیا بێت، نەوەك مێردەکەی تێ بگات کە ژنەکەی گەنم ڕەنگە وە لەو سپیتر هەیە.

یا ژنێك كە هەر كچی بێت پیی ناخۆشە ژنێك ببینێت كە هەر كوڕی ببێت، بەو بیّ هەر لەگەڵ ئەو ژنانەدا هەڵئەستێت و دائەنیشێت كە هەر كچیان هەیە.

یا كچێك كە لە شووەكەیا لەسەرەوە نەبێت، پێی ناخۆشە ببینێت كە دراوسێكەی، یا هاوڕێكەی شوویەكی باشی كردووە.

هەر بەم ڕەنگە خوێندەوار حەزناكات لە خوێندەوارێك كە لە خۆی بەرزتر بێت، بیّ حورمەت حەزناكات لە حورمەتدار و هەژار حەزناكات لە دەوڵەمەند و بیّ دەست حەزناكات لە دەستدار و خراپ حەزناكات لە چاك.

زۆر كوڕ لەپاش ئەوەی كە دەستی لە كارێك گیرئەبێت، ئیتر پێی ناخۆشە لەگەڵ باوكیا دانیشێت، چونكە لەلایەكەوە هەست بە سەربەستی و سەربەخۆیی خۆی ئەكات، لە لایەكی تریشەوە تا باوكی دیار بێت ئەو بەقەد ئەم نانوێنێت لەبەر ئەوە حەز بە جیابوونەوە ئەكات، ئنجا ئەگەر جیابوونەوەی بۆ هەڵنەسوورا، ئەو ماڵەی لیّ ئەبێت بە چەرمی چۆلەكە، وە بە هەموو گوفتار و كردارێك قارس و تووكەسەر ئەبێت، وا ئەزانێت كە ئەمانە بۆ ئەوە ئەكرێن كە لە سەربەستی ئەو كەم بكرێتەوە، وە تەنگ بە ئازادیی ئەو هەڵئەچنرێت، ئنجا كوڕی وا هەیە نەخۆشییەكەی زۆر گرانە، وە هەمیشە ئەناڵێنیّ بە دەستیەوە، هی واش هەیە نەخۆشییەكەی سووكە، كەم كەم دەرئەكەوێت.

هەر بەم ڕەنگە ژن و پیاو لە ماڵا دەمقاڵێیان ئەبێت كە پرسیار كەیت بەدیمەن لەسەر شتێكی هیچ و پووچە، بەڵام كە وردی ئەكەیتەوە تیّ ئەگەیت كە مایەكەی هەستی ناتەواوییە لەلایەن پیاوەكە، یا ژنەكە، یا هەردووكیانەوە.

زۆر جار ئەم نەخۆشییە لە هێندیّ كەسا ئاشكرا و نمایانە وەك پۆلیس جاران لە لادێكان كە بە شەق قسەیان لەگەڵ مەردوما ئەكرد، ئەمە بۆچی وابوو؟ چونكە ئەو پۆلیسانە خۆیان زۆر بە زەبوون ئەبینی لە بەردەمی معاونەكانیانا، ئنجا بۆ ئەوەی كە ئەو زەبوونییەیان داپۆشن، وە خۆیان ئیخفال بكەن كە ئەمانیش شتن و بەدەسەڵاتن، ئەهاتن مەردوومی هەژار و بەسزمانیان ئەدایە بەر شەق، زۆر جاریش ئەم نەخۆشییە زۆر نهێنی و پەنهانە، وە زۆر بە گران ئەدۆزرێتەوە، نابینیت زۆر كەسی وا هەیە لە ماڵا بەسزمان و لە دەرەوە هار و دەستوەشێنە، یا لە دەرەوە هێمن و لەسەرخۆ و لەناو ماڵ و منداڵا هارو هاج و تووڕە و تڕۆیە، ئەمانە هەموو نەخۆشین ئەبیّ مایەكەیان بدۆزرێتەوە.

هەردەمێك یەكێكت دی زۆر باسی هێز و تەوانایی، یا دارایی، یا زیرەكی و بلیمەتی، یا ڕاستگۆیی، یا حورمەتی، یا خوێندەواری، یا جوانیی خۆی ئەكرد، ئەوە بزانە كە لە دەروونا هەستی بە كەم و كووڕییەك كردووە لەخۆیا، وە ئەیەوێت بەو قسانە دای پۆشێت. زۆر كەسی وا هەن نەنگەكەی خۆیان بەقسە زۆر كردن یا بە فیز و دەعیە و دەمار، یا بە تووڕەبوون و ڕق هەستان، یا بە جنێودان بە مەردووم، یا بە گریان و تۆران، یا بە خۆ زویركردن دائەپۆشن، ئەگەر ئەمانەشی لە دەست نەهات ئنجا هاتوچۆی كەس ناكات وە خۆی ئەشارێتەوە، وە گلە لە دەست جیهان تا سەر بۆ كەس نییە، وە دواییی هەموو كەسێك هەر مردنە.

هەست بەم نەخۆشییە كار ئەكاتە سەر ڕەگ و دەمار و پەی (عصب) لە ئەندامی مەردوومدا و تێكیان ئەدات بە جۆرێكی وا كە شتێكی پێچەوانەی لێ پەیدا ئەبێت، وەك ئەمانە كە وتمان، نابینیت فتبۆڵێك كە بەتوندی درا بە زەویدا تێك ئەقۆپێ، لەپاشا بۆ قەرەبووكردنەوەی ئەو تێقوپانەی، خۆی لە خۆیەوە بەرز ئەبێتەوە و ئەچێ بە ئاسمانا، كەوابوو ئەم هەستە بەپێی سروشتە لە هەموو دڵ و دەروونێكا بە نهێنی هەیە، وە هەموو كەس لە دڵی خۆیا هەست بە كەموكووڕیی خۆی ئەكات، وە ئەم هەستە شتێكی زۆر بەكەڵكە، وە بۆ ئەوەیە كە چارەی ئەو كەم و كووڕییە بكرێت و لاببرێت، نەك داپۆشرێ و شتێكی چڵكنی پیسی دڕاوی ناشیرینی بەسەرا بدرێت وەك ئەمانەی كە باسمان كرد.

خۆشی بۆ ئەو كەسانەی كە چارەی نەنگ و ناتەواویی خۆیان ئەكەن، وە دەرمانی بۆ ئەدۆزنەوە، نەنگ و ڕیسوایش بۆ ئەو كەسانەی كە بە سەرپۆشێكی چڵكن دای ئەپۆشن، وە بەكردەوەی ناقۆڵا پڕی ئەكەنەوە.

بەهار(١)

بەهار! دیسان هاتیتەوە، لە دەست مۆتەکەی زستان و شەوەی بەفر و باران ڕزگارت کردین ، بای خۆشت دڕی دا هەوری تاریك و نووتەك، تیشکی زێڕینی ڕۆژ و تریفەی زیوینی مانگ و جریوەی ئەستێرە و شینایی ئاسمان و زەرد و سووریی کەناری ئاسۆی بۆ دەرخستین، لەلایەکەوە (حەوتەوانە) و لەلایەکەوە (کۆ) و (گەلاوێژ) و لەلایەکی ترەوە (کاروا نکوژە) و (ترازوو)ت بە گومەزی ئاسمانا وەك (ئاوێزە) بۆ ئاوێزان کردین!.

لەلایەکی ترەوە بە کڕەی خۆشی خۆت قەڵای بەفری دوژمن زستانت ڕووخاند، وە شۆێنەکەیت بە لەشکری گوڵ و گیای خۆت گرت، وە خەیمە و بارەگای گوڵاڵەسوورەت لە جێ هەڵدان.

قەڵاتی زیوی ڕووخاوە هەرەس بە تۆپی نەسیم
سوپاهی لالە و گوڵ چادری لە جێ هەڵدا

لە خۆشیی ئەم زاڵبوون و سەرکەوتنە بەسەر دوژمنێکی وەك زستانا، جیهان حاڵی لێ هاتووە، شاخ و داخ و کەژ و کێو و دار و درەخت و گژوگیا و مەل و باڵندە کۆڕی زیکریان بەستووە، وەك حەڵقەی دەروێش بە دەف و گۆیندەوە بە زبانی حاڵ تەسبیحاتی خوا ئەکەن، هەر لقە گیایەك تەزبیحێکی دانەدانەی لە ئاوی شەونم لە مل کردووە، بەدەم حاڵەوە هەر سەر ئەلەقێنن مەل و باڵندەش گۆرانییان بۆ ئەڵێن و سۆزیان بۆ ئەکەن، دارو درەختیش بە گەڵاکانی خۆیان دەفیان بۆ لێ ئەدەن، شاخەکانیش وەك پیرێکی دەستگیری دڵپاك لە حەلقەی زیکری ئەم دەروێشانەدا وێستاون سیواکێکی ڕیواسین و چەفتە و عەگالێکی گەلاینەوە.

چیایە شێخ و کەوا سەوز و مێزەری بەفرە
سیواکی چووزەرە ڕێواسە تەیلەسانی گەپ
چنار و عەرعەرە دەفزەن هوزارە نەغمە سورای
گیاشی زاکرە تەزبیحی شەونمی لە ملا

(١) ئەم وتارە لە ژمارە (٣)ی ساڵی (٢) لە گۆڤاری (ڕۆژی نوێ)دا بڵاوکراوەتەوە.

تەنانەت گیانداری بێ زبانیش لە خۆشی ئەوەی کەوا پشتی گەرم بووەتەوە و سکی تێر بووە، ئارەزووی گۆرانیی هاتووە ئیتر هەر پشیلەیە ئەمیاوێنێ و مریشکە ئەگارێنێ و گورگە ئەلوورێنێ، ئەسپە ئەحیلێنێ و گایە ئەقورێنێ و مانگایە ئەبۆڕێنێ و مەڕە ئەباڕێنێ و بزنە ئەباقێنێ و، کار و بەرخە ئەباعێنێ، وە هەموو گیانلەبەرێك ئارەزووی هاوتەحرێکی خۆیەتی کە بە خۆشی لەگەڵیا ڕابوێرێ.

لــە کــێو و کــەژ کــە سەر لــە ئــێوارە دێتــەوە مــاڵات
لــە دەوری چــادری ساحــیـبـی، مــەوجـی دا، وێستـا
لــە حـیـلــە حـیـلـی کــەحـێل و لــە بـاڕەبـاڕی مـەڕان
لــە دەنـگـی قـوڕەیـی گـاجـووت و بـۆڕەیـی مـانـگـا
لە گورگە لوور و حەپەی سەگ، لە قاڕەقاڕی بزن
لــە عــەکسی دەنــگـی دووبـارە، کـە دێتـەوە لـە چـیـا
لــە ئــۆحــە ئــۆحــەی گــاوان و قـیـرە قـیـری شوان
لــە بـگـرە بـەردەیـی کـابـان، دەبـێتـە حـەشر و حـەلا
مــەلائــکــەی سەری تــاق و ڕەواقــی مــیـنــایــی
دێنە جونبوش و لەرزین، دەکەونە ڕەقس و سەما

لە لایەکی ترەوە کەو ئەقاسپێنی و چۆلەکە ئەجریوێنێ و، بلبل و ڕیشۆڵە ئەخوێنێ و قاز و قولنگ ئەچریکێنی و گاکێوی ئەپرمێنێ و سمکوڵ ئەکات بە ڕەنگێکی وا لە گرمەی سمکۆڵەکەی، گای ژێر زەوی– کە لە پروپووچی کۆنا ئەڵێن: گوایە زەوی لەسەر پشتی وێستاوە– ئەلەرزێ، وە لە پرمەی دەم و لووتی گای ئاسمان– کە برجی ثورە– ئەترسێت.

خــرنگ و هــووڕی قــولنگ و قــەتــاری سپــی لــەسەران
کــە دێت و کــەو دەفــڕێت و شەهــێن چــریـکــە ئــەکـا
لــە پــرمــەپــرم و لــە سمــکــۆڵــی پــیــرەگــا کــێوی
دەلــــەرزێ گــــاوی زەمین و دەتــــرسێ گــــاوی سەمـــا

لە هەمووی جوانتر لە بەهارانا، خێوەت و دەواری کۆچەرییەکانە کە لە دەشت هەڵی ئەدەن، وە بەپانی و درێژیی کوردستان، ئێواران و شەوان، ئاگر ئەکەنەوە، وە بەقەد ئــەستـێرەی ئـاسمـان گـڕی ئـاگر ئـەچـێ بـەحـەوادا، ئـنـجـا هـەروەك ئـێمـە سەیـری

ئەستێرەکانی ئاسمان ئەکەین، فریشتەی ئاسمانیش بە شەوانی بەهار سەیری گڕی ئاگری ناو ڕەشماڵەکانی کوردستان ئەکەن.

کـە هـەڵ کـرا شەویٚ ئـاگـر لـە کـوللـی ڕەشمـاڵـێك
خـــەجـــیـــل دەبـــن لـــە زەوایـــای خـــەیمەی والا
(عەتارد) و (زوحەل) و (آفتاب) و (ماه)ی تەمام
خـولاسە (ثـابت) و (سیـارە) تـا دەگـاتـە (سوهـا)[١]

لەمەش جوانتر، وردە هەوری ڕووی ئاسمانێتی، کە هەر دەمەی لە وێنەیەدا خۆی ئەنوێنێت، دەمیٚ وەها برنجۆکی سەرپۆشی بووك، دەمیٚ گوڵگوڵی وەك گوڵووك، دەمیٚ پەڵە پەڵەی پچکۆڵە وەك مێگەلی مەڕ.

لە ژووری مێگەلی هەور و لە ژێری مێگەلی مەڕ
شەبـیـهـی گـوڵشەنـی خـضرایـە، تـوودەیی غـەبـرا[٢]

نـاوبەنـاویش پەڵە هەورەکان لە یەك ئەدەن، وەك عاشقێکی شێت و شەیدا دەست ئەکا بە گرمە گرم و ناڵەناڵ و چەخماخە و بروسکەدان، تا تاوێك باران ئەبارێت و چەند دڵۆپێك فرمێسکی سارد هەڵئەڕێژێت، ئنجا جیهان تازە ئەبێتەوە، وە لە هەموو لایەکەوە هارەهاری ئاو دێت، وە بەقەد لاشەی گا هەڵئەڕژێتە خوارەوە لە دڵی دڵپاکان ڕووناکتر و لە بەفراوی سەر نزاران ساردتر، وە بەهەمووگەلا و گوڵ و گیا و گۆپکە و چرۆیەکەوە، دڵۆپێك ئاوی سپیی بریقەداری پیا دێتە خوارەوە، کە هەتاو لێی دا وەك گوارەی ئەڵماس ئەدرەوشێتەوە.

لـە گـرمـەگـرمـی سەحـاب و لـە هـاژەیـی بـاران
چـیـایـە پـڕ لـە هـەرا وو نـووایـە پـڕ لـە سەدا[٣]

---

(١) (عەتارد) و (زوحەل) ناوی دوو ئەستێرەی گەڕۆکن لەو ئەستێرانە کە پاشکۆی ڕۆژن. (ئافتاب) ڕۆژە. (ثابت) ئەو ئەستێرانەن کە گەڕۆك نین. وە بەدرێژاییی ساڵ لە بەرچاوی ئێمە ناجووڵێن (سیارە) ئەو ئەستێرانەن کە بە گردی ڕۆژا ئەسووڕێنەوە. (سوها) ناوی ئەستێرەیەکی زۆر پچووکە بەتەنشت ئەستێرەی حەوتەمەوە لە (حەوتەوانە) کە بە چاوی تیژ نەبیٚ نابینرێت.

(٢) (گولشەن خضرا): بریتییە لە ئاسمان. (توودەیی غەبرا) بریتییە لە زەوی.

(٣) نوا: ئەشکەوت.

پـڕە لــە سەیـل و لــە گـوڵاوی کـانــی ڕووی زەمین
پـڕە لـە بـەرق و بـریـقـەی بـروسکـە جـەوی سەمـا
شنـەی نـەسیـمـە، سەدای ئـاوی سافـی سەر قـەڵبـەز
بـــە ورشە ورشە، گـیــا و شیـنـکـەی بـووە شەیـدا

خۆ کە پەلکەزێڕینە پەیدا ئەبێت لەسەر ڕووی هەور بە ڕەنگی زەرد و سوور و سەوز و بنەوشەیی و لاجیوەردی و شین و پرتەقاڵییەوە، وا ئەزانیت کە تاقی موزەفەرە و دروست کراوە لەلایەن پەروەردگارەوە بەبۆنەی هاتنی بەهار و شایی بەهارەوە.

لەمانە لە هەمووی جوانتر ڕۆژە، کە وەك جۆڵا هەر خەریکی چنینی قاڵیچەی باخچەی گوڵانە، یەکێك بە ئاڵ و یەکێك بە مۆر و یەکێك بەشینی و یەکێك ژەنگار و یەکێك بە فێست ڕەنگی، یا وەك بەربووك خەریکی سووراو و سپیاوی گوڵەباخ و نێرگس و چاو ڕشتنی گوڵاڵەو داهێنانی پرچی بنەوشە و شانەکردنی پەرچەمی بەڕەزایە، خولاسە کە تەماشا ئەکەیت، جیهان وەك بووکێکی شەنگ و شۆخی ڕازاوە وایە، لە تەپڵی سەریەوە تا کەڵەموستی پێی ڕەنگاوڕەنگ و جوان و بۆنخۆشە، وە لە هەرچی ورد ئەبیتەوە مەست و سەرخۆش، وە پڕبەدەم پێ ئەکەنێت، یاوەك بلبلی سەرچڵ ئەچریکێنێ.

شکــۆفــە درهــەمــی شابــاشی بــایــی وەعــدە دەکــا
لــە شەوقــی مــەقـدەمـی خـەمـڵـیـوە دار و بـەردی چیـا
پــیــاڵــەی زەڕی نــێرگس لــەسەر کــەفــی سیــمین
پـــــڕە لــــــە شەونمی وەك دوڕی لــــــؤلــــــؤ و لالا
گـوڵـیش بــە پــەنجەی پـیــرۆزی جــامــی یــاقــووتــی
لــە بــۆ نــیــثــاری مــوهــەیــایــە پــڕ لــە زەڕی تــەلآ
لــە شادی وەك سەفــی شایــی لــە کــێو و کــەژ ئــەزهــار
هـوژا بــە خـەلقـەتی گولگون، دەکەونـە رەقس و سەمـا(١)
چــەمــەن لــە لالــە مـیسالـی خـەتـی روخـی دلـبـەر
سیـــاه چـــادری لـــێ بـــۆتـــە خـــاڵـــی سەرگـــۆنـــا
لـــەکـن بـــنـــەوشەو و خـــار و هـــەلآڵ و بـــەیـبـوونـی
هـــەلآڵـی پـێستـەی خـاوە عـەبـیـر و مـوشکـی خـۆتـا

(١) هوژا: جوولا.

چــیــا لـــه تـــەوقـــە سەری دارژاوە تـــا کـــەمـــەری
چ زولـفـی سونـبـولـی دەرهـەم چـە پـەرچـەمـی بـەرەزا[٢]
بـــەجـۆشی ئـاگـری گـوڵـنـاری، کـانـی هـەڵـدەقـوڵـێ
مـیسالـی دیـدەیـی وامـیـق لـە حـەسرەتـی عـەزرا[٣]

بـەڵام ئـەگـەر ڕاستت ئـەویٚ لـە بـەهـار جوانتر، ئـەو خوایـەیـە کـە بـەهـاری دروست کـردووە، وەك خـۆی لـە قـورئـانـا ئـەفـەرمـوویٚ: (فسبـحـان اللـه حين تمسون وحين تصبحون، وله الحمد في السماوات والارض عشياً وحين تظهرون) واته پاك و تەمیزی بۆ خوایە لە کاتی ئێواران و بەیانیانا، وە هـەر بۆ ئەوە ستایش لە هـەموو ئاسمانەکان و زەویدا، وە شەوان و نیوەڕوانانا.

(٢) دەرهـەم: بـەیـەکاچوو.

(٣) وامیق: عاشقی چاوەڕوان.

ساڵی تازه

خوایه! به ناوی تۆوه ئه‌چین به‌پیر ئه‌م ساڵی تازه‌یه‌وه، وه له تۆ ئه‌پاڕێینه‌وه که ئیمساڵمان له پار باشتر بێت بۆ هه‌مووان، وه به فه‌ڕ و پیت و خۆشی بێت، نه‌ك هه‌ر بۆ کورد و عه‌ره‌ب، یا هه‌ر بۆ موسڵمانان، به‌ڵکو بۆ هه‌موو کۆمه‌ڵی ئاده‌می به‌تێکڕایی.

خوایه! له‌تۆ داوا ئه‌که‌ین که ئه‌م ساڵی تازه‌یه‌مان بۆ بکه‌یت به سه‌ره‌تا بۆ خۆمان و هه‌موو گه‌لێکی زه‌بوونی خوارده‌ستی سته‌م لێکراو، تا له زه‌بوونیی خۆمان ورد ببینه‌وه، وه به‌ره‌به‌ره ده‌رمانی ده‌رد و چاره‌ی ناکۆکی و دووبه‌ره‌کی بدۆزینه‌وه، تا به‌خۆشی بژین، وه بێینه ڕیزی گه‌لانی خواپێداو.

خوایه ئه‌مساڵی تازه‌یه بکه‌یت به سه‌ره‌تای بیرکردنه‌وه بۆ گه‌له به‌ده‌سه‌ڵاته‌کانی جیهان، تا به‌چاوێکی داد و مرۆڤایه‌تی ته‌ماشای هه‌موو گه‌لێکی زه‌بوونی سته‌م لێکراو بکه‌ن، وه مافی خۆیانیان پێ بده‌ن.

خوایه! نازانم تا که‌ی ئه‌م ئاده‌مییه دوژمنایه‌تی له‌گه‌ڵ خۆیا ئه‌کات، وه فڕوفێڵی لێ ئه‌کات، وه له ژێره‌وه ڕیشه‌ی ژیانی ئه‌بڕێته‌وه، وه دره‌ختی هیوا و ئاواتی ساڵه‌های ساڵی له بنا وشك ئه‌کات.

خوایه! تا که‌ی ئه‌م برایانه له‌گه‌ڵ یه‌کتریدا ناپاکی ئه‌که‌ن، به‌م ڕه‌نگه له ڕوودا به‌جۆرێك و له‌پاشمله‌ش به جۆرێکی تر ئه‌بن، وه هه‌میشه به خوێنی سه‌ری یه‌کتری تینووبن.

خوایه! تا که‌ی ئه‌م برایانه له‌گه‌ڵ یه‌کتریدا نامه‌رد بن، به‌م ڕه‌نگه ئه‌م هه‌ر بچووکی و کارگوزاریی خۆی بنوێنێ، وه هه‌میشه ده‌ستێکی فه‌رمانبه‌ری به سنگی خۆیه‌وه و ده‌ستێکی پاسه‌وانیه‌تی به پشتی ئه‌وه‌وه بێ، که‌چی ئه‌و له‌گه‌ڵ ئه‌ما هه‌ر دوژمن، وه هه‌میشه به‌خۆینی سه‌ری تینوو بێ، وه بیه‌وێ ئاژاوه و ناکۆکیی بۆ دروست بکات، وه دووبه‌ره‌کی بخاته ناویانه‌وه، وه بیانکات به‌گژ یه‌کا.

خوایه! ئه‌م برایانه له جیاتی ئه‌وه‌ی که یه‌کتری زه‌بوون بکه‌ن، ئه‌گه‌ر یارمه‌تیی یه‌کتری بده‌ن باشتر نییه؟

خوایه! تا که‌ی گه‌وره‌کان هه‌ر خودپه‌رست ئه‌بن، وه هه‌ر چاویان له قازانج و

سوودی خۆیان و کەس و کار و خزم و خوێشیانەوە ئەبێت، وە هەرگیز چاویان پڕ نابێتەوە، وە هەر پاسی کورسییەکەی خۆیان ئەکەن لە کاتێکا کە گەل لە گیانەڵاو و چەناگە کوتانایە.

خوایە! تا کەی گەل هەڵخەڵەتاندن بە بەڵێنی درۆ و دەلەسە و وتەی بۆش و پف هەڵدراو؟ وە تاکەی باسی دەوڵەمەندکردنی گەل و قازانج و سوودیان بدرێ بە گوێچکەیانا، وە هەر بوترێ و بوترێتەوە؟ هەر دەستەیەك تا نەهاتووەتە سەر کار، هەزاران بەڵێنی زل زل ئەدات، وە جیهان ئەکات بە بەهەشت بۆ گەلەکەی، کەچی کە لەگەڵ هاتە سەر کار لە دەستەکانی پێش خۆیان خراپتر دەرئەچن، وە لە وشەی بۆشی پف هەڵدراو زیاتر– کە وەك دەهۆڵ دەنگ بداتەوە– هیچی تر نازانن.

خوایە! شۆڕش هەڵگیرساندن وەك ئاگر هەڵگیرساندن ئاسانە، بەڵام هەڵسووڕاندنی لە قازانجی گشتی و سوودی کۆمەڵەدا گرانە، نابینیت، هەزاران ساڵە ئادەمی ئاگری دۆزیوەتەوە و هەڵی گیرساندووە، کەچی تازە توانیویەتی بەکاری بێنێت لە کاری گرنگا، وەك خستنەکاری مەکینە و کارگەی گەورە.

ئیمرۆ چاو کراوەتەوە، وە هەموو گەلێك لە جیهان گەیشتووە و ئەزانێ چیی تیا ئەکرێ، وە هەریەکە چرایەکی گرتووە بە دەستەوە، سا یا شوێنەکەی خۆی پێ ڕووناك ئەکاتەوە، ئەگەر بزانێ بەکاری بێنێت، وە یا جێگاکەی خۆی پێ ئەسووتێنێ، وە هەموو گەلێك هەستاوەتە سەر پێیان بۆ ئەوەی گوناحی خۆیشی و باو و باپیریشی بسڕێتەوە، وە بچێتە ژێر باری بەرپرسیاری «مسئولیة»یەوە، بەڕاستی کارەکە قورس و گرانە، وە کاتەکە کاتی تەنگانە و چەڵەمەیە، وە مەیدانەکە مەیدانی هەوڵدان و سەردانان و کۆڵ نەدان و نەترسانە، پێویستە لەسەر هەموو گەلێك هەروەك خۆی ئامادە و پڕچەك ئەکات، خۆشی ئارایش بدات بە خوێندن و خوێندەواری، وە بە دادی کۆمەڵایەتی، وە هەموو منیەتی «انانیە»یەك بخەنە ژێرپێوە، وە هەموو دووبەرەکییەك بدەن بەدەم باوە، یا بیکەن بەژێر خاکەوە، لەم کاتە تەنگانەتر نەبووە و نابێت، کەوابوو ئەبێ هەل لە دەست نەدەن، وە هەموو دەستە و تاقمێك پشت بدەن بە پشتی یەکەوە، وە دەست بخەنە ناو دەستی یەکەوە، وەك پێغەمبەر (د.خ) جارێکیان لە غەزایەك گەڕایەوە، بە موسڵمانەکانی فەرموو «رجعنا من الجهاد الاصغر الى الجهاد الاكبر» واتە لە جەنگی بچووکەوە گەڕاینەوە بۆ جەنگی گەورە، وە لە جەنگی بێگانانەوە هاتینەوە بۆ ڕێکخستنی خۆمان و ناو خۆمان.

ئــەی ساڵــی تــازە! ئــەمــە ئــاوات و هــیـوامــان، ئــەمــە ئــارەزووی خـۆمــان و بــاو و باپیرانمانە، هیوامان وایە بە خوای گەورە و مەزن کە ناهومێدمان نەکات، وە ئەم ساڵمان لە پار باشتر بێ، وە ئیتر خۆزگە بە پار نەخوازین.

خۆراکی جەستە و گیان

ئادەمی دروست بووە لە دوو شت، یەکەم جەستە، دووهەم گیان، جەستە هێلانە و قەفەسی گیانە، هەروەك گیان بلبلی ناو ئەو قەفەسەیە، کە وابوو بەشی گرنگ لە ئادەمیدا گیانەکەیەتی، نەك جەستەکەی، چونکە بلبلی بە بێ قەفەس نرخێکی هەیە، بەڵام قەفەسی بە بێ بلبل هەرچی نرخ بێ نییەتی.

ئنجا هەروەك جەستە خواردن و خواردنەوەی تایبەتی و هەوای پاکی ئەوێت تا بژی، گیانیش خۆراکی پوختە و خاوێنی تایبەتی ئەوێت، تا چرای بیروباوەڕ و هۆش و گۆش و هەستی نەکوژێتەوە، وە ژیری و بیروباوەڕی بێ خۆراك نەمێنێتەوە.

هەموو کەسێك ئەزانێت خۆراکی جەستە چییە، بەڵام خۆراکی گیان ناسینی خوایە لەگەڵ پەرستنیا، وە تێگەیشتنە لە دین بە تەواوی، کەسێك ئەگەر هەر خەریکی خۆراکی جەستە بێت بە بێ خۆراکی گیان، یا خەریکی خۆراکی گیان بێت بە بێ خۆراکی جەستە، ترازووی ئادەمێتییەکەی لاسەنگ ئەبێت، وەك یەکێك کە هەر بە چاوێکی ببینێت، وە چاوەکەی تری هەمیشە بنووقێنێت، یا وەك مەلێك کە باڵێکی ببەسترێت و باڵێکی بجووڵێت، لەمەوە دەرکەوت کە هەروەك لەش بەبێ خۆراك ناژی، گیانیش بەبێ خۆراکی تایبەتی خۆی ناژی. هەموو کەسێك ئەزانێت هەوا کە پیس بوو بە تەپوتۆز و دووکەڵ و بۆنی ناخۆش، وە ماوەیەکی زۆر مەردمی ئەو ناوچەیە لەناو ئەو هەوا پیسەدا مایەوە، هەموو نەخۆش ئەکەون، وە زەردی و زەبوونی و لەڕی و لاوازی و چرچی و سیسی تووشیان ئەبێت، تا لەپڕ ئەمرن و بەلادا دێن.

هەروا ئاشکرا و نمایانە کە خواردن و خواردنەوەی خراپ لە هەوای خراپ خراپترە، زۆر کەس بەهۆی خراپیی یا کەم وکووڕیی خواردنەوە نەخۆش ئەکەوێت، یا لەشی برین دەرئەکات، یا ئێسقانی نەرم ئەبێت و ئەشکێت، ئەو حەلە چرای جەستەیان ڕۆژبەڕۆژ کز ئەبێت تا لەپڕ ئەکوژێتەوە.

ئەم نەخۆشانە چاك نابنەوە تا ئەو هەوایە کە هەناسەی تیا ئەدەن پاك نەبێتەوە، وە ئەو خواردن و خواردنەوەیەش کە ئەیخۆنەوە باش نەبێت، بەم ڕەنگە هەرچی لەش بیەوێت تیا بێت، وە هەرچی تەندروستی پێویستی بێت بەزۆری بیبێت، وە ئەمە ئەمڕۆ شتێکی ئاشکرا و نمایانە لەلای هەموو کەسێك، بە خوێندەوار و نەخوێندەوار و لادێیی

و شارییەوە، وە کەس ناتوانێت بڵێت ئەمە وانییە.

ئنجا لەلایەك ئەمە وابێت بۆ خۆراکی جەستە و ژیانی ئەندام، بێ گومان هەر واشە بۆ خۆراکی گیان و ژیانی گیان، چونکە ژیری و بیروباوەڕیش جۆرە خۆراکێکی تایبەتی ئەوێت، ئنجا ئەگەر بوو، ئەوا ئەوانیش ئەژین، وە ئەگەر نەبوو، ئەوا معنویاتی ئەو کەسە یا ئەو گەلە نەخۆش ئەکەوێت، کە ئەم نەخۆشییەش درێژەی سەند، ئەوا لەڕی و لاوازییەکی وا دێت بەسەر بیروباوەڕیانا، کە گەلێ لە لەڕی و لاوازیی سیلدار خراپتر، وە زەبوونییەك ڕوو ئەکاتە گیانیان کە گەلێ کوشندەترە لە زەبوونی نەخۆشێك کە شەپڵە لیێ دابێت.

کەواتە ئەوەندەی جەستە خۆراکی چاك و هەوای پاکی ئەوێت، گیانیش ئەوەندە خۆراکی پاك و ئامۆژگاریی ڕێکوپێکی ئەوێت کە ژیری و بیری ئەو بڕوادارە ڕابگرێت وە نەیەڵێ نەخۆش بکەوێت، ئەو قسانەی لەگەڵ منالا ئەوترێت لەگەڵ گەورەیەکا ناکرێت، ئەو ئامۆژگارییەی بۆ نەخوێندەوارێك ئەکرێت، بۆ خوێندەوارێك ناکرێت، هەروا ئەوەی بۆ خوێندەوارێکی مام ناوەندی ئەوترێت، بۆ خوێندەوارێکی بەرز و باڵا ناوترێت هەروەك پێچەوانەکەشی نابێت.

بەم پێیە ئەگەر ئێمە ورد ببینەوە ئەبینین زۆر لە دوانی سەر دوانگە «منبر»ەکانی ڕۆژانی هەینی؛ وە ئامۆژگاریی مزگەوتەکان، خۆراکێکی پاك و تەمیز و بە کەڵك نین بۆ موسڵمانانی ئەمڕۆ، وە ئەوی ژیریی و بیروباوەڕی ئەمڕۆ ئەیەوێت تێیانا نییە، بەڵکو بەشی زۆریشیان وەك خواردەمەنییەکی پیس و بۆگەن وان، کە هەرکەسێك بیانخوات وەك ژەهری مار بخوا وایە، لەبەرئەوە ڕەوا نییە بۆ هەموو کەسێك مەبەست لە ئایەتی قورئان و فەرموودەی پێغەمبەر لێ بداتەوە، وە لە ڕۆژی هەینیانا دوانی سەر دوانگە بخوێنێتەوە، وە بە قسەی پڕوپووچ مێشکی موسڵمانان پڕ بکات، هیچ دینێك نییە لە جیهانا بەقەد دینی ئیسلام دەوڵەمەند بێت لە زانین و زانیاری و فەرموودەی بەرز و باڵا و ڕاست و دروست لە هەموو ڕوویەکەوە بەڵام– بەداخەوە– کەسمان نییە ئاگای لێیان بێت، وە بە ڕێکوپێکی و ڕەوان و قەشەنگی بتوانێت بیاندا بە گوێچکەی موسڵمانانا، لەبەرئەوە ئەم هەموو زانین و زانیاری و فەرموودە و فەرمایشانە، شاراونەتەوە لێیان، وە ئەوی ئەدرێ بە گوێچکەیانا بەشی زۆری پڕوپووچ و درۆ و دەلەسەن، کە وەك ژەهری مار وایە بۆ بیروباوەڕی موسڵمانان، هەر

لەبەر ئەمەیە کە ڕۆژ بەڕۆژ ڕۆڵە و جگەرگۆشەی موسڵمانان بیروباوەڕیان تێك ئەچێت، وە لە دین دوور ئەکەونەوە.

سەیر لەوەدایە ئەگەر دڵسۆزێك لەم ڕووەوە قسەیەك بکات، یا داخێکی دڵی خۆی دەربڕێت، لە هەموو لایەکەوە ئەبێت بە بۆڵە و خوتە و دەست بەدەستا دان و ئەڵێن: (لا حول ولا قوة الا با الله) وەك ویستبێتت بناغەی دین دەربێنی لە بن، ئەم جۆرە کەسانە لە منداڵ نەفامترن، جاریێ جگە لەوە کە خۆیان ناناسن لە قسەش ناگەن، وە دەرمان بە دەرد دائەنێن. ئەگەر ئەو سزایەی کە دانراوە بۆ غەشکردن لە کولێرەیەکی پێنج فلسیدا، دابنرایە بۆ ئەو کۆلکە خوێندەوارانەی کە غەش ئەکەن لە ئامۆژگاریی موسڵمانانا، ئێستا بە هەزاران کەس لە بەندیخانەدا ئەبوو. بەڵام بەداخەوە غەشکردن لە کولێرەیەکی پێنج فلسی گەلێ بەگرینگتر دانراوە لە غەشکردن لە پێویستێکی ئاینی وەك دوانی سەر دوانگە و ئامۆژگاریی موسڵمانان.

زۆر کەس لە موسڵمانانی ئەمڕۆ ئەبینم هەر بەناو موسڵمانن، وە ئەوی ئەوان لەسەرین زۆر دوورە لە ئاینی ئیسلام و فەرموودەی قورئان، بەجۆرێك کە گوفتار و کردارمان بووە بە لەکە بۆ داوێنی ئیسلامەتی، هەر لەبەر ئەوەیە کە خواش دەستبەرداری ئێمە بووە، وە پەیوەستی لەگەڵمانا نەماوە، هەروەك ئێمەش پەیوەستیمان لەگەڵ ئەوا نەماوە.

ئەگەر ڕاستت ئەوێ پێویستە دواندەری سەر دوانگەکان و ئامۆژگار «واعظ»ی مزگەوتەکان هەموو خوێندنی زانستگایەکی بەرزی وەك ئەزهەریان ببێت، وە بڕوانامە «شهادە»یەکی بڵندیان بە دەستەوە بێت لە ئامۆژگاری و دواندندا، ئەو حەلە هەموو کەسێك خۆراکی گیان وەرئەگرێت، ڕۆژبەڕۆژ بیروباوەڕی زیادی ئەکرد و بەهێزتر ئەبوو.

کورتەیەك لە فەلسەفەی أدیان

دین چییە؟

١

مەردووم با تۆزێ خۆی دووربخاتەوە- با بۆ ماوەیەکی کەمیش بێ- لە تین و تەوژمی ئەو خێزانەی کە تیا لەدایك بووە، وە ئەو ناوچەی کە تیا گەورە بووە، وە ئەو وڵاتەی کە تیا هەڵسووڕاوە، وە ئەو بیروباوەڕەی کە بە کەلەپوور بۆی بەجێ ماوە، وە هەرچی ئەزانێ لە جیهانا لەبیر خۆی بباتەوە بۆ چەند کاتێك، وە وا بزانێ کە تازە هاتووەتە جیهانەوە، ئنجا بە چاوێکی وردبوونەوە با تەماشایەکی ئەم گومەزە شینە بکات، کە بەژوور سەریەوە هەڵدراوە، وە بەدەوری هەموو جیهانا هاتووەتەوە لە هەموو لایەکەوە وە تەماشایەکی ئەم بۆشایییە بکات لە هەموو گۆشە و کەنارێکەوە کە بڕانەوەی نییە، وە بیر ناگاتە ئەمپەڕ و ئەوپەڕی، وە کۆمەڵەی ڕۆژی «منظومەی شمسی» لەناویا وەك دەنکە زیبزانەیەك وایە کە لەم جیهانە کاکی بەکاکییەدا فڕێ بدرێ، بەڵکو لەمەش گەلێ گەلێ هیچ و پووچتر و بێ نرختره.

ئادەمیەتی ئەم بێ بڕانەوەیە ئەبینێ لە ژوور سەریەوە، وە چاوی تا ماوەیەك هەنا ئەکات، ئیتر لەوە بەولاوە بڕناکات و ئەوێستێ، لە کوێ چاوی وێستا ژیری و بیریشی ئەوێستێ، وە لەشکری هەردووکیان بە شکاوی ئەگەڕێتەوە و نقوم ئەبێ لە دەریای نادانیدا، کە لە هەموو لایەکەوە پەردەی داداوەتەوە بەسەر چاو و گوێ و بەسەر ژیری و بەسەر بیریا، وە خۆی سەد هەزاران هەزار جار بێ نرختر و نادانتر و بچووکتر دێتە پێش چاو لە مێرووڵەیەك بەڵکو لە هەموو وردیلەیەك کە بە چاو نابینرێ لەناو نەبڕانەوە «لانهایە»یەدا، لەوانەیە کە بتۆقێ لەم بێ دەنگیی بوونەوەرە.

بەچاو تەماشای سەر و خوار و ڕاست و چەپی خۆی ئەکات، ئەبینێ بۆشاییەکی وا بێ بڕانەوە دەوری داوە کە مورغی ژیری و بیر نایبڕێ و پەی پێ نابات، وە لەوانەیە کە لە داخی نادانی و بێ نرخی و هیچ و پووچیی خۆی سەر بەرز نەکاتەوە تا مردن.

لەپاش ئەم وردبوونەوەیە، ئنجا مەردوم لە خۆی وردببێتەوە بزانێ چیی بە دڵا دێ؟ بێ گومان لەم گەشتە ئەگەڕێتەوە بە دڵێکی پڕ لە سام و ترس و سەرسوڕمانەوە، وە تێ ئەگات کە بوونەوەر «کون» شتێکی زۆر زۆر گەورە و فراوان و بێ بڕانەوەیە، وە خۆی

لەناویا گەلێ لە هیچ، هیچ و پووچترە، جا بەهۆی ئەم تێگەیشتنەیەوە ترس و بیمی پەروەردگاری لێ ئەنیشێ، وە بەڕاستی دەرگایەك لە دڵی ئەكرێتەوە بۆ ناسینی خوا، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (انما یخشی الله من عباده العلماء) واتە ئەوی بەڕاستی لە خوا بترسێ ئەو زانایانەن كە لە نهێنیی بوونەوەر و ئەسراری سروشت «طبیعة» تێ گەیشتوون.

شەوی كە بەسەراهات، و گومەزی ئاسمان تاریك داهات، وە ئەستێرە لە هەموو لایەكەوە دەستی كرد بە جریوەجریو و تریسك و هوور، یەكێك گەورە و یەكێك بچووك و یەكێك دوور و یەكێك نزیك وە ئەم ئەستێرانە یەكێك لە ڕۆژهەڵاتەوە بۆ ڕۆژئاوا و یەكێك لە ڕۆژئاواوە بۆ ڕۆژهەڵات ئەڕۆن و چەرخە ئەخۆن، وە ئەم بۆشاییە بێ برانەوەیە لە بەرچاوی پڕ بوو لە هەزاران هەزار ئەستێرەی وا كە بە هەزارەها جار لە ڕۆژی ئێمە گەورەترن، وە هەمووی لە ئاستی خۆی دەستی كرد بە ورشەورش و جووڵەجووڵ، وە چین چین وەك دەریایەكی بێ پایان شەپۆلی ڕووناكی و بریق و هووڕی دایەوە، تا گەیشتە چینی كاكەشان، كە لەوێدا ئەستێرە بە دانە نابینرێ، بەڵكو لەبەر زۆری و دووریيان، وەك هەورێكی سپی دێتە پێش چاو، كە بە هەزاران هەزار ڕۆژی وای تیایە كە بە ملیۆن جار لە ڕۆژی ئێمە گەورەترن، وە بە هەزاران ملیۆن ساڵی ڕووناكی لە ئێمەوە دوورن، وە ئەم ڕۆژەش دیارە كە هەموو ئەستێرەی گەڕۆكیان بەدەورا هەیە، وە هەموو مانگ و زەوییان هەیە، وە لە زەوییەكانیانا بێ گومان مرۆڤ و گیانلەبەرانی تیایە، وە بە هەزاران هەزار زەوییان تیایە، كە گەلێ لە زەویی ئێمە گەورەترن، ئنجا ئەم هەموو ڕۆژ و مانگ و ئەستێرانە بەجارێك ئەسووڕێنەوە، هەریەكە بەلایەكا، وە هەریەكە لەسەر كێڕێكی تایبەتی، بە بێ ئەوەی كە یەكێكیان لە هەزار ملیۆن ساڵا بەقەد موویەك پاش و پێش بكەوێ یا ڕێی لێ تێك بچێ، یا بە یەكێكی ترا هەڵتەقێ، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (فارجع البصر هل تری من فطور، ثم ارجع البصر كرتین ینقلب إلیك خاسئاً وهو حسیر) واتە چاو بگێڕە بە ئاسمانا و بزانە هیچ شەق و شڕی و نارێكییەك ئەبینیت، دیسانەوە ئەگەر چاو بگێڕیت، وە جار لەدوای جار ورد ببیتەوە، چاوت وەرئەگەڕێتەوە بۆلای خۆت بە ماندوویەتی، بە بێ ئەوەی توانیبیەتی نەنگێك بدۆزێتەوە، یا ناتەواوییەك بەدی بكات.

ئنجا ئادەمی كە سەر بەرز ئەكاتەوە، وە ئەم گومەزە بێ پایانە ئەبینێ، بەم هەموو ڕۆژ و مانگ و ئەستێرانەوە، كە هەریەكە بەجۆرێك ئەسووڕێتەوە، وە هەریەكە بەلایەكا

ئەخولێتەوە، وە هیچیان لە هیچیان ناکەون، وە هەموو فەرمانبەری ئەو کەسەن کە دروستی کردوون و خستونیە گەڕ، ئنجا کە لەمانە ورد بووەوە، خۆی ئەبینێ لە دەریایەکی بێ پایانی، بێ بڕانەوەی، نادیارا، وە خۆی لێ ئەبێ بە شتێکی زۆر هیچ و پووچ، وە تێ ئەگات لە زەبوونی و پچووکی و نادانی و بێ نرخیی خۆی، وە بە دڵ سەر دائەنەوێنێ بۆ ئەو ئەندازیار «مهندس»ە گەورەیەی کە نەقشەی ئەم بوونەوەرەی کێشاوە و دروستی کردووە، بەم هەموو جوانی و ڕێکوپێکییە، وە ملکەچی ئەکات بۆ ئەو کەشتیوانەی کە ئەم کەشتییە گەورەیە ئەبات بەڕێوە، وە شەو و ڕۆژ بێ وچان فەرامۆشی ناکات و ئاگاداری ئەکات کە بزمارێکی دەرنەچێ و چەرخێکی خاو نەبێتەوە، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (الله لا اله الا هو الحي القيوم، لا تأخده سنة ولا نوم، له ما في السماوات وما في الارض، من ذا الذي يشفع عنده الا باذنه، يعلم ما بين ايديهم وما خلفهم، ولا يحيطون بشئ من علمه الا بما شاء، وسع كرسيه السماوات والارض، ولا يؤده حفظهما، وهو العلي العظيم) واتە هیچ خوایەکی بەڕاستی نییە تەنیا ئەو نەبێ، کە زیندە و پایندەیە، نە وەنەوز ئەیگرێ و نە خەو ئەیباتەوە، چی لە ئەرز و ئاسمانایە هی ئەوە، هەرچی بکات ئەیکات و کەس کاری ئەو تێك نادات، هەرچی هەیە ئەیزانێ و ئاگای لێیەتی، کەس نهێنیی ئەو نازانێ مەگەر بە یارمەتیی خۆی نەبێ، دەسەڵاتی هەیە بەسەر هەرچی ئاسمانەکانا هەیە، وە ئاگادارییان ماندووی ناکات، وە هەر ئەوە پایەبەرز و گەورەی بەدەسەڵات.

ئنجا کە ئادەمی لەم گەورەیی و دەسەڵاتە گەیشت، وە لە زەبوونی و نادانیی خۆی حاڵی بوو، ئیتر تێ ئەگات کە زۆر زۆر پێویستە بە یەکێك کە دەست بگرێ بەباڵییەوە، وە لە هەموو تەنگانەیەکا بێ بەدەنگیەوە، وە باڵی میهرەبانی بێنێ بەسەریا، وە بڕوا ئەهێنێ بە گەورەیی و دەسەڵات و ئاگاداری و دانایی ئەو کەسەی کە ئەم بوونەوەرەی دروست کردووە، کە ئەویش خوایە.

ئەمە سەرچاوەی دینە، وە مایەی دۆزینەوەی خوایە وە هۆی ئەوەیە کە ئادەمی لە یەکەم ڕۆژی بیرکردنەوەیەوە خواناس و خواپەرست بووە، وە خوای بە سروشت دۆزیوەتەوە، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (فاقم وجهك للدين حنيفا، فطرة الله التي فطر الناس عليها، لا تبديل لخلق الله، ذلك الدين القيم ولكن اكثر الناس لا يعلمون) واتە بەڕاستی و پاکی ڕوو بکەرە دین، وە لابدە لە هەموو بیروباوەڕێکی خراپ، ئەمە ئەو سروشتە پاکەیە کە خوا ئادەمی لەسەر دروست کردووە، گۆڕین لە دروستکردنی خوادا

نییە واتە لە هەموو کات و شوێنێکدا ئەمە سروشتی ئادەمییە، مەگەر ناوچە و ڕابەری خراپ و باوی پیسی کۆمەڵایەتی سەری لێ تێك بدات، ئەم دینە سروشتییەیە دینی ڕاست و دروست، بەڵام زۆر کەس نازانێ و سەری لێ تێك چووە.

کەوابوو هەموو کەسێك بە سروشت خوا ئەناسێ، وە ئەزانێ کە هێزێکی نادیاری زانای، دانای، ئاگاداری، بەدەسەڵاتی، خاوەن حیکمە و تەدبیر هەیە، زاڵە بەسەر بوونەوەرا، کە ئەو هێزە سەرچاوەی دروستکردن و هێنانەڕوو، یارمەتیدەر و ڕێ نموونی «توقیف و هدایة» کارە.

شایستەیە بۆ هەموو کەسێك کە ئاگاداریی ئەم سروشتە پاکەی خۆی بکات، بەجۆرێك کە هەمیشە لە دڵیا بێ و فەرامۆشی نەکات، بەڵام هەوا و هەوەس و ئارەزووی بەرەڵڵایی لە ئادەمیدا، زۆرتر ئەم هەستەی لەبیر ئەباتەوە، وە نایەڵێ بیری بکەیتەوە، مەگەر لەکاتێکدا کە تووشی چورتمێك ببێ لەو حەلەدا هەموو یاخیبوونێکی لەبیر ئەچێتەوە، وە ئەچێتەوە سەر سروشتە پاکەکەی خۆی کە ناسینی خوایە، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (واذا مس الانسان الضر دعانا لجبنه او قاعدا او قائما، فلما کشفنا عنه ضره مر کان لم یدعنا الی ضر مسه) واتە کاتێك کە ئادەمی تووشی زیانێك بوو هاوارمان بۆ دێنێ، لە پاڵەوە بێ، یا بەدانیشتنەوە یا بەپێیانەوە، کاتێك کە زیانەکەمان لەسەر لابرد، بە ڕێگا خراپەکەی جارانیا ئەڕواتەوە، هەروەك ئێمەی بانگ نەکردبێ بۆ لابردنی زیانێك کە تووشی بووبێ.

ئەمەیە ئەو دینە سروشتییەی کە هەموو پێغەمبەرێك فەرمانی پێ داوە، وە هەموویان چۆنیەکن تیایا، وە هیچ جیاوازییەك نییە لەناویانا، مەگەر لە لق و پۆپێکا نەبێ کە بەپێی ڕۆژ ئەگۆڕێ، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (شرع لکم من الدین ما وصی بة نوحا والذي اوحینا الیك وما وصینا بە ابراهیم وموسی وعیسی ان اقیموا الدین ولا تتفرقوا فیه) واتە خوا بۆی داناون لە ئاین– ئەی ئادەمی – ئەوەی فەرمانی پێ داوە بە نوح پێغەمبەر، وە ئەوەی کە بە سروشت بۆ تۆم ناردووە، وە ئەوەی کە فەرمانمان پێ داوە بە ئیبراهیم و موسا و عیسا، کە دین ڕاگرن، وە دووبەرەکی تیا مەکەن.

٢

ئەگونجێ یەکێك بڵێ ئەمە جاران وابوو، نەك ئێستا، کە مانگی دەستکردی تیا هەڵئەدرێ و هاژەك «صاروخ»ی تیا ئەنێرێ بۆ زهرە، بەڵام ئەوی کە وا ئەڵێ ئەبێ

بزانیٚ ئەو زەوییەی کە ئەو لەسەر پشتیەتی پشتێنەکەی ٢٤ هەزار میلە، واتە هەموو شەو و ڕۆژێك زەوی ٢٤ هەزار میل ئەبڕیٚ بە سووڕانەوەش بەدەوری ڕۆژا ساڵیٚ ٦٠٠ ملیۆن میل ئەبڕیٚ، واتە لە هەموو سەعاتێکا ٦٠ هەزار میل ئەڕوا، هەروەك لە ڕۆینی ڕووبەڕوو «حرکەی اتجاهی»دا سەعاتی ٢٠ هەزار میل ئەبڕیٚ لەگەڵ ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە گەڕۆکەکانی ترا، بەڵکو لەگەڵ هەرچی کۆمەڵەی ڕۆژی تر هەیە، واتە هەموو بەجارێك جۆرە ڕۆینێکیان هەیە ڕووەو تاریکی، وەك هەموو کۆمەڵە ڕۆژییەکان بیانەویٚ لە یەك دووربکەنەوە، وە قەبارەی بوونەوەر گەورەتر بکەن وایە، زانای ئاسمانی بەناوبانگ (سێرجنیز) ئەڵیٚ قەبارەی بۆشاییی بوونەوەر، لە یەکەم ڕۆژیا چەندە بووە، ئێستا دە ئەوەندەیە، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (والسماء بنيناها بأيد وانا لموسعون) واتە ئاسمانمان دروست کردووە بە دەستی گەورەیی و دەسەڵات، وە ئێمە بەرەبەرە فراوانتری ئەکەین.

کەوابوو ئەم زەوییەی کە تۆ بە وێستاوی ئەزانیت کە ناجووڵیٚ، بە سیٚ لادا ئەسووڕێتەوە و ئەڕوا، وە بە هەرسێکیان سەعاتی ٨١ هەزار میل ئەبڕیٚ لەم ئاسمانەدا وەك قورئان ئەفەرمووێ: (وترى الجبال تحسبها جامدة وهي تمر مر السحاب، صنع الله الذي اتقن كل شئ) واتە تۆ کە ئەم شاخ و داخانە ئەبینیت لە زەویدا، وە وا ئەزانیت کە وشك وەستاون ناجووڵێن کەچی بەم حەوایەدا وەك هەور ئەڕۆن، ئەمە دەستکردی ئەو خوایەیە کە هەموو شتێکی ڕێکوپێك و بیٚ نەنگ دروست کردووە[1].

ئەو ڕۆژەی کە ڕووناکی و گەرمیی ژیانمان بۆ ئەنێریٚ ١ر٤٠٠ر٠٠٠ جار لەزەوی زلترە، وە (٩٣) ملیون میل لێمانەوە دوورە، وە تیشکی بە ٨ دەقیقە و ١٨ ثانیە ئەمانگاتیٚ، لەبەر ئەوەی کە بۆشاییی ئاسمان لە بڕانەوەدا نییە، وە گەورەترین ئەندازەی ئێمە کە میلە دەرەقەتی پێوانی ئاسمانی ناوەندی ئەستێرەکان نایەت، لەبەرئەوە زانایانی ئاسمانی هاتوون ئەندازەیەکیان داناوە بۆ پێوانی ئاسمان ئەویش ڕۆینی تیشکە کە لە چرکە (ثانیە) یەکدا (١٨٦٠٠٠) میل ئەبڕیٚ، ئەگەر ئەمە لە (٦٠)ی لێك بدریٚ (زەرب) کە ئەکاتە دەقیقەیەك لەپاشا لە (٦٠)ی تر لێك بدەین کە ئەکاتە سەعاتێك، لەپاشا لە (٢٤)ی لێك بدەین کە ئەکاتە شەو و ڕۆژێك، لەپاشا لە (٣٦٠)ی

---

(١) قورئان بەم ئایەتە ١٢٠٠ ساڵ پێش (کۆبریك) خەبەری داوە کە زەوی وەك هەور بەحەوادا ئەسووڕێتەوە، وە ئەم ئایەتە یەکێکە لە معجزەی قورئان.

لێك بدەین كە ئەكاتە ساڵێك دەرئەكەوێ ئەو ماوەیەی كە تیشك ئەیبڕێ لە ساڵێك شەش ملیۆن ملیۆن میلە، ئنجا ئەم ماوەیە كراوە بە ئەندازە بۆ پێوانی ناوەندی ئەستێرەكان.

نزیكترین ئەستێرە لە ئێمەوە لە ڕۆژ بەولاوە تیشكەكەی بەچوار ساڵ و نیوی ڕووناكی ئەمانگاتێ، واتە ٢٥ ملیۆن میل لێمانەوە دوورە، تیشكی ئەستێرەی (نسری طائر) بە١٤ ساڵ و نیو ئەمانگاتێ، واتە ٨٧ ملیۆن ملیۆن میل دوورە، تیشكی ئەستێرەی گەلاوێژ بە ٢٢ ساڵ ڕووناكی ئەمانگاتێ، واتە ١٢٣ ملیۆن ملیۆن میل لێمانەوە دوورە. تیشكی ئەستێرەی (سماكی رامح) بە ٥٠ ساڵ ئەمانگاتێ، واتە ٣٠٠ ملیۆن ملیۆن میل دوورە.

ئەستێرەی وا هەیە گەلێ گەلێ لەمانە دوورترن، وە بەهۆی ڕوانگە «مرصد»ە وە تا ئێستا ٥٠٠ ملیۆن ئەستێرە دۆزراوەتەوە، بەڵام كاكەشانی یەكەم – كە لە شەوی تاریكا وەك هەورێكی سپی بەر چاو ئەكەوێ قطرەكەی ١٠٠٬٠٠٠ ساڵی ڕووناكییە.

زانای ئاسمانیی بەناوبانگ (هیل) بەڕێوبەرەی ڕوانگەی (مونت ولسن) ئەڵێ ١٠٠ ملیون كاكەشان هەیە لەودیو كاكەشانی ئێمەوە، كە هەموو كاكەشانێك ٣٠٠ ملیۆن ئەستێرەی تیایە، وە لە ناوەندی هەموو دوو ئەستێرەیەكا (١٠) ملیۆن ملیۆن میل ماوە هەیە، وە نزیكترین كاكەشان لەودیو كاكەشانی ئێمەوە دوورە، وە ئەوی تا ئێستا بە ڕوانگە كەوتبێ بگرە (٧٥٠) ملیۆن ساڵی ڕووناكی لە ئێمەوە دوورە، كە ئەمە هێشتا هیچ نییە لە چاو گەورەییی بوونەوەردا.

ئەگەر پێت بڵێن ئەستێرەی وا هەیە ئەوەتی خوا دروستی كردووە هێشتا ڕووناكییەكەی نەگەیشتووەتە زەوی. یاخۆ ئەستێرەی وا هەیە لەپێش دروستكردنی زەویدا ئەو لەشوێنی خۆی ترازاوە و بووەتەوە بە تۆز كەچی هێشتا ڕووناكییەكەی هەر بەڕێگاوەیە و لە ئێمەوە نەكوژاوەتەوە، وە ئێمە بە ئەستێرەی ئەبینین، سەرسام نابیت و سەرەخولێت پێ ناكەوێ؟

ئنجا مەردووم كە ئەمانەی زانی تێ ئەگات كە مانگی دەستكرد و هاژەكی زهرە وەك گومەزە حەماموٚكێی منالان وایە، لەچاو گومەزی ئاسمان كە لە خۆڵ دروستی ئەكەن ئاوی لێ ئەپرژێنن و چیلكە ژێرەكەی نەختێك هەڵۆڵ ئەكەن، بەڵكو لەمەش گەلێ گەلێ هیچ و پووچترە.

وە وابوو بیركردنەوە لە شەو و ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە و زەوی، گەورەترین

سەرچاوەی ئیمان و باوەڕە بەخوا، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (ان في خلق السماوات والارض واختلاف الليل والنهار لآيات لاولى الالباب، الذين يذكرون الله قياما وقعودا وعلى جنوبهم ويتفكرون في خلق السموات والارض، ربنا ما خلقت هذا باطلا سبحانك فقنا عذاب النار) واته بەڕاستی لە دروستکردنی ئاسمانەکان و زەوی و هاتن و چوونی شەو و ڕۆژ بەرودوا نیشانەی زۆر هەیە لەسەر بوونی خوا بۆ مەردوومی ژیر، ئەوانە کە یادی خوا ئەکەن بەپێوە و بە دانیشتن و بە پاڵکەوتنەوە، وە بیر ئەکەنەوە لە دروستکردنی ئاسمانەکان و زەوی، تا بە بەتەواوی خوا ئەناسن و ئەڵێن : ئەی پەروەردگاری هەمووان، تۆ ئەم جیهانەت بەخۆڕایی وە بە بێ هوودە دروست نەکردووە، پاکی بۆ تۆیە لەمەی کە شتی بێ کەڵك و بێ هوودە دروست بکەیت، بمانپارێزە لە بێ باوەڕی کە مایەی سزای دۆزەخە.

٣

ئەمە تا ئێستا قسە لە ئاسمان و ئەستێرەکان بوو، بەڵام ئەگەر تەماشایەکی بەردەمی خۆشت بکەیت لە بێ گیان و لە گیاندار، گیاندارەکانیش لە گیا و لە زیندەوەر و لە ئادەمی، تێ ئەگەیت کە ئەمیش لەو کەمتر نییە، چونکە ئەگەر تەماشای دەنکە تۆوێکی پچکۆلانە بکەیت کە ئەیکەیت بە ژێرخاکەوە، وە لەپاش چەند ساڵێك ئەبێ بە درەختێکی گەورەی بالابەرزی بنك ئەستووری لق و پۆپاوی، و لقەکانی لە هەموو لایەکەوە گەڵا دەرئەکەن و بەر ئەگرن، وە بەرەکانیشیان هەموو ڕەنگاوڕەنگ، وە هەریەکە بە ڕەنگێك و تەحریك و بە جۆرێك بە تامێك و بۆنێك.

لە پاش ئەمانە ئنجا ئەگەر بگەڕێیت بەسەر هێلانە و لانی گیانلەبەرانا، وە ماوەیەك ووردبییتەوە لە ڕەنگیان و لە قەبارەیان و لە سروشتیان و لە ڕەوشت و خوویان و لە دەستوور و باویان کە هەزاران جلد کتێب بەش ناکات لە ڕاڤەیانا.

خۆ ئەگەر وردببیتەوە لەو ماوەیەی کە ئەم هەموو شتانەی لێ دروست کراوە کە هەرگیز نەزانراوە چییە، ئەگەر لەمانە وردبیتەوە سەرسام ئەبیت و سەرت سووڕئەمێنێ، وە بە دڵ سەر دائەنەوێنیت بۆ ئەم هێزە بێ پایانە، وە بۆ ئەم ئەندازیارە بێ هاوتایە، وە بۆ ئەم وەستا دەستڕەنگینە، وە ئەکەویت بەڕوودا بۆ بارەگای ئەو خوای گەورە و مەزنە، کە تا لە نهێنیی بوونەوەر بگەیت باشتر نادانیی خۆتت بۆ دەرئەکەوێ وە چاکتر تێ ئەگەیت کە پێویستیت بە پشتیوانێکە کە دەست بگرێ بە پشتتەوە، وە

دەست بداتە باڵت.

خۆ ئەگەر نەختێك لێكی بدەیتەوە و بڵێیت لەپاش ئەوەی کە زەوی لە ڕۆژ پچڕاوە و جیابووەتەوە، وە هەزاران هەزار ساڵ سووتاوە و گڕاوە و هەڵگیرساوە، لەپاشا ئنجا وەك پشکۆ ئاگرێك خۆڵی لێ نیشتووە و ساردبووەتەوە، وە ئەم هەموو گژوگیا و گوڵ و گوڵزار و مەل و باڵندە و جانەوەر و دڕندە و گیانلەبەرانەی چۆن لەسەر پەیدابوو، وە ژیان لە کوێوە هات و چۆن هات چۆن چووەتە ناو بۆشەك «حجیر»ەوە، لەپاشا چیی لێ دێ و بۆ کوێ ئەچێ، ئەگەر بەوردی لەمانە بیربکەیتەوە، تێ ئەگەیت کە تا چەند ئەندازەیەك نادان و هیچ نەزانین، وە لە زۆر شوێنا ئەبێ بوەستیت وە ناچاری بیدەیتە دەست ئەو کەسەی کە دروستی – کردووە، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (أفي الله شك فاطر السماوات والارض) واتە ئایا هیچ گومانێکت هەیە لەو خوایەدا کە دروستکەری هەموو ئاسمان و زەوییە.

لەبابەت پەیدابوونی ژیان «حیاة»ەوە لەسەر زەوی بۆ یەکەم جار چەند بیروباوەڕێك هەیە لەلایەن زانا مادییەکانەوە کە هیچیان ناچێتە دڵەوە:

١– هێندێکیان ئەڵێن بە ڕێکەوتێکی کوتوپڕی بۆشەکێکی زیندوو پەیدا بووە و پەرەی سەندووە، بەڵام ڕێکەوت «صدفة» چییە؟ زانایانی ئەمڕۆ هیچیان دان بە ڕێکەوتا نانێن، وە ئەڵێن جیهان بەپێی یاسای سببی، جیهانی أسباب و مسبباتە، ئەوی کە بەدیمەن بەڕێکەوت ئەبینرێ وەکی تر هۆیەکی تایبەتی بووە بۆ بوونی.

٢– هێندێکی تر ئەڵێن ژیان بە پارچە ئەستێرەیەکی کشاوەوە هاتووە بۆ سەرزەوی، ئەگەر ئەمە وایە ئەی ژیان لەناو ئەو ئەستێرەیەدا چۆن پەیدا بووە؟ چونکە ئەویش هەروەك زەوی وابوو. ئەوانەی کە ئەڵێن بوونەوەر هەمووی هەر مایەیە، ژیری «عقل» لێیان وەرناگرێ، چونکە وابێ أفکارو عواطف و ارادە– کە مایە نین– چۆن پەیدا ئەبن لە ماوەیەکی وشك و برنگ و کولۆفت «کثیف»ەوە، وە چۆن بیرێکی ئەوتۆ کە هەستی بەخۆی هەیە، وە هەستی خۆی ئەکات، پەیدا ئەبێ لە مایەیەکەوە کە هەست بەخۆی ناکات، وە چۆن مایە لەگەڵ ژیری و بیرا یەك شتن کە صفاتەکانیان زۆر زۆر لەیەك جیان، بەڵکو چۆن مایەیەك کە مادییە ئەبێ بەهۆی ژیری و بیر کە مادی نین، ئەوانەی کە ئەڵێن مایە هەموو شتێکە لە بوونەوەرا، ناتوانن هەموو شتێك ببەنەوە سەریەك وە ڕاڤە «تفسیر»ی هەموو شتێك بکەن،

ئەگینا جووڵە «حرکة» چۆن پەیدا بووە لە مایەوە، وە چۆن هەست پەیدا بووە لەجووڵەوە، لەپاشا پەیوەستی لە ناوەندی دوو شتا وەك پەیوەستیی ناوەندی مێشك و بیرکردنەوە نابێ بە دەلیل بۆ ئەمە کە بوترێ مێشك بیرکردنەوەی دروست کردبێ، چونکە مێشك جێگای بیرکردنەوەیە، نەك هۆی دروستبوونیەتی، کەوابوو ئەبێ شتێکی تر بێ غەیری مایە و جسم کە ئەوەش گیانە.

لەپاشا تۆ هەرچەند وردببیتەوە لە وردیلەها «ذرات»ی ئەم جیهانە، دەبینیت کە هەمیشە لە کۆن بوون و تازەبوونەوە و بڵاوبوونەوە و کۆبوونەوەدایە، ناچار بەدڵتا دێ کە ئەبێ بەشی تۆ لەم جیهانەدا چی بێ؟ وە لەدوای مردن چیت لێ دێ، ئنجا ئەگەر ئەو خۆشەویستی ژیانەی کە لە سروشتا هەیە سیخورمەیەکی لێ دایت و بردتی بۆ وردبوونەوەی بەڕاستی و قووڵکردنەوەی هەموو شتێك، هەر ئەوەندە ئەزانیت پەردە لەسەر گیانت هەڵئەگیرێ، وە هەست بە مەبەستی گیانت ئەکەیت، وە ئەژیت بە ژیانێکی پڕ لە حەسانەوە و کامەرانی، یا هەست ناکەیت بە مەبەستی گیانت ئەو حەلە هەموو تەمەنت بەسەر ئەبەیت لە ژیانێکی پڕ لە دوودڵی و ناڕەحەتی و جووڵەجووڵ و بێ دڵنیایی و ڕووکردنە پاشەڕۆژێکی تاریك و نووتەك و نەبوونییەکی هەمیشەیی وا کە هەرگیز ناتوانیت قسەی لێ بکەیت، تا مردن کە زمان لاڵ و قەڵەم کۆڵە لە باسیا.

لەمانەوە دەرکەوت کە ئادەمیی خوێندەوار و نەخوێندەوار و دانا و نادانی ئەگەر بەڕاستی وردببینەوە وەك وتمان بێ پەروا باوەڕ ئەکات بەبوونی خوایەکی زانای دانای ئاگاداری بەدەسەڵات، وە ئەکەوێ بە سجدەدا لەبەر بارەگای ئەو خوا گەورەیەدا، وە لەگەڵ لەشکری شەو و ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە و زەوی و دار و درەخت و شاخ و داخ و دۆڵ و دەرە و چەم و ڕووبار و دەریا و وشکانیدا سجدەیەکی بەڕاستی ئەبات بۆ خوای پــەروەردگـاری خۆی، وەك قورئـان ئـەفـەرمـووێ: (الـم تـر ان اللــه یسجـد لــه مـن فـي السماوات ومن في الارض والشمس والقمر والنجوم والجبال والشجر والدواب وكثير من الناس) واتە ئایا ئەزانیت کە سجدە ئەبات بۆ خوا هەرچی لە ئاسمانەکان و لە زەوی دان بە ڕۆژ و مانگ و ئەستێرە و شاخ و درەخت و چوارپێ و گەلێ لە ئادەمییەوە.

ئەمە ئەو دینەیە کە تێکەڵی سروشتی ئادەمییە، ناگونجێ لێی جیابنێتەوە بە هیچ ڕەنگێك، چونکە ئامانجی هەموو گیانێکە. گەورەترین فەیلەسووف و زانای ڕۆژئاوا (رینان) لە (مێژووی ئەدیان) یا ئەڵێ: «ئەگونجێ هەرچی ئێمە خۆشمان ئەوێ و

حەزی لێ ئەکەین نەمێنی و بچێتەوە پەردەی نەبوون، بەڵام نەمانی دینداری هەرگیز نەبووە و نابێ، بەڵکو ئەمێنێ هەتا هەتایە بە بەڵگە و نیشانە لەسەر هیچ و پووچیی مەذهەبی مادی، کە ئەیەوێ بیری ئادەمی دیل و پابەند بکات لە قەفەسی تەنگ و تەسکی ژیانێکی هیچ و پووچی سەرزەمینیدا».

فەیلەسووفی بەناوبانگ (ئەجوست سباتییە) لە کتێبی (فەلسەفەی أدیان) یا ئەڵێ: «بۆچی من دیندارم؟ هەرچەند ئەم پرسیارەم کردبێ وەڵامم هەر ئەمە بووە: کە من دیندارم چونکە ناتوانم دیندار نەبم، لەبەر ئەمەی کە دین تێکەڵی سروشتمە، لێم جیا نابێتەوە، پێم ئەڵێن ئەم دینداریی تۆیە تینی ناوچە و پەروەرشتە، منیش ئەڵێم: خۆشم ئەمەم زۆر جار وتووە، بەڵام کە وردبوومەتەوە بینیومە کە شتێکی ناچارییە، وە گەلێ گەلێ لە ژیانی کۆمەڵایەتیم بەهێزترە، کەوابوو دین هەتاییە، وە نابێ نەبێ، دین جگە لەوە کە سەرچاوەکەی هەرگیز وشك نابێ، ڕۆژ بەڕۆژیش بەهێزتر و بەتینتر ئەبێ، وە ماوەی پانتر و بنکی قووڵتر ئەبێ، بەهۆی بیری فەلسەفی و تاقیکردنەوەی ژیانی پڕ لە ئێش و ئازارەوە».

وێژەی پاك

وێژە وەك ئاوی سەرچاوە وایە، تا دوور کەوێتەوە لە سەرچاوەکەی، ئاوەکە لێڵ ئەبێ، هەر کارێزێك تا بیر و گومانەکانی دوورتربن لە ئاوەدانییەوە، ئەو ئاوە پاك و تەمیز و شیرین و خۆش و سپی و بریقەدار ئەبێ، کە بیرەکانی کەوتنە ناو ئاوەدانییەوە، لە هەموو لایەکەوە زێراب و ئاودەستخانەی لێ نزیك کەوتەوە، وە شیو و چڵکاوی بەلادا تێ پەڕیی بێ گومان ئەو ئاوە پیس ئەبێ، ئەو حەلە لەجیاتی ئەوەی کە ساغی و تەندروستی بڵاو بکاتەوە، نەخۆشی و دەرد بڵاو ئەکاتەوە.

وێژەش وایە، تا لە شارستان و شارستانیەتییەوە دوور بێ، پاك و تەمیز و ڕەوان و جوانە، بەڵام کە شارستانیەتی گەمارۆی دا، وتەی بێگانە تێکەڵی ئەبێ، وە شێوە و ئاهەنگی تێك ئەچێ، وە تا ئەو شارە گەورەتر بێ، وە سەرەڕێی بێگانان زۆرتر بێ، وتەی ئەم و ئەوی زیاتر تێ ئەوەرێ، تەماشای فەرهەنگی فارسی بکە، نەخوازەڵا «برهان قاطع» ئەبینیت لە سەدا (٣٠) عەرەبی و (١٠)ی یۆنانی و (١٠) تورکییە، ئیتر واز لە زبانەکانی تر بێنە.

لەبەرئەوە هەرچی زانایانی عەرەبی و ئیسلام هەیە، هۆی ڕەوانبێژیی «بلاغة» پێغەمبەر ئەبەنەوە سەر ئەوەی بەمناڵی لە شاری مەکەدا زبانی نەپژاوە، بەڵکو دراوە بەدایەن بە حليمة السعدية، لە هۆزی «بنی سعد»، وە پێنج ساڵ لەناو ئەو هۆزەدا ماوەتەوە، وە وێژەیەکی عەرەبی پاکی، بێ خەوش و خاڵی وەرگرتووە، کە ئەوەتە پێغەمبەر خۆی بە خۆی ئەفەرمووێ «انا افصح من نطق بالضاد» واتە من ڕەوانبێژترینی عەرەبم.

هەر لەبەر ئەمەیە کە وێژەر و نووسەرە بەرزەکانی عەرەب وەك احمد امين و مصطفى صادقی رافعی و منفلوطی... کە هاتبنە سەر نووسینی باسێکی گرنگ، هاتوون لەپێشەوە نووسراوێکی جاحظیان خوێندووەتەوە، وە ماوەیەك نوقوم بوون لە وێژەی ئەوا، تا لە وێژەی خۆیان تۆزێ دووربکەونەوە، وە بچنە ناو وێژەیەکی پاکی هەزار ساڵ لەمەپێشەوە، ئنجا دەستیان داوەتە قەڵەم و باسەکەیان نووسیوە.

بچۆرە دێهاتەکان، ئەبینیت بەدرێژاییی ساڵ، ئەو لادێییانە، قسە ئەکەن و مەبەستی دڵی خۆیان بەجێ دێنن، وە لە هەموو ڕوویەکەوە ئەدوێن، چ لە بابەت کشتوکاڵ و چ

لەبابەت دەغڵ و دان و چ لەبابەت ئاژەڵ وڵاخ و چ لەبابەت کڕین و فرۆشتن و چ لەبابەت گاڵتەو گەپ و چ لەبابەت شایی و شین و چ لەبابەت دڵداری و چ لەبابەت خواپەرستی و چ لەبابەت هەر شتێکی ترەوە کە بەدڵیانا بێ، ئەدوێن و قسە ئەکەن، وە زبانی تیا ڕائەدەن بە کوردییەکی پەتی ڕەوانی بێ گرێ و قۆرت، بێ ئەوەی وتەیەکی بێگانە بەکاربێنن، یا لە ئاهەنگی کوردی بچنە دەرەوە.

ئەگێڕنەوە، ئەڵێن: جارێکیان هەڵۆیەك ڕێوییەك هەڵئەبرێ، ڕێوییەکە سەری لێ تێك ئەچێ، بەلای شوانێکا تێ ئەپەڕێ، لەو حەلەدا شوانەکە گێتکەیەکی خڕی ڕەقی بەدەستەوە ئەبێ کە بیخوات، خێرا گێتکەکە ئەگرێتە ڕێوییەکە ئەیکوژێ، ئینجا بەم بۆنەیەوە کابرای شوان بەگێتکەکەی خۆی ئەڵێ: «ماڵی بابە گێتکە قوڵە، هەم تانجییە هەم توڵە، هەم تیرە هەم کەوانە، هەم نانی دەشتەوانە».

ئەگێڕنەوە کە میرزا احمد ناوێکی قەڵەمچی، هەموو ساڵێ، پایزان ئەچوو بۆ شارەزوور، بۆ تووتن کڕین، لەبەرئەوەی کە هەموو ماڵێك ئاژەڵدار و وڵاخدارە– بەیانیان و ئێواران ژنەکانیان ئەچن بۆ سەر کانی، وە بە کوندە، ئاو ئەهێنن، تا هەموو کوندەکانیان پڕئەکەن، وە لە کوندەڵانا دایان ئەنێن، بۆ خواردنەوەی خۆیان و ئاژەڵیان، هەموو ژنێکیش کە بە خۆی و کوندەکەیەوە ئەچێ بۆ سەرکانی سەگەکەی لەگەڵیا ئەچێ و لەوسەرەوە لەگەڵیا ئەگەڕێتەوە.

میرزا احمد پیاوێکی پیر بووە، پێشی سەری هەمووی ڕووتاوەتەوە، وەك هەسان ساف و لووس بووە، وە مووی پێوە نەماوە تا ناوەڕاستی سەری، چاوەکانی تەراخومەیەکی زۆر کۆن و پیسی بووە، بەڕەنگێکی وا کە بژانگ بە چاوییەوە نەماوە، وە ناوی چاوی وەك گۆمی خوێن وابووە، وە پیڵووی چاویشی هەمیشە سوور و ئەستوور بووە، وەك گورچیلە، دانەکانیشی هەمووی ڕەش و ڕزیو و هەڵوەریو بووە، سا مەگەر یەکەیەکە، کۆتەرەیەکی تیا بێ، لەبەر بێ دەم و دانیش هەردوو ڕوومەتی تێ قوپاو بووە، وە چووە بەناوا.

میرزا احمد ئێوارێ ئەچێ بۆ سەرکانی بۆ دەست نوێژ شتن، لەوسەر کە ئەگەڕێتەوە، لەڕێگا بە ژنێکی شەنگ و شۆخی بالابەرزی، ناوقەد باریکی، چاو و برۆ مەست ئەگات، لەبەر تەماشاکردنی ژنەکە چاوی لە سەگەکەیەوە نابێ، تا لێی ئەکەوێ، کە ئەزانێ ئەوە سەگە، وا گلاوی کرد، شەقێکی تێ هەڵئەدات، سەگەکە ئەقووڕێنێ، ژنەکە کە ئاوڕ

ئەداتەوە، میرزا احمد ئەبینێ بەو ڕەنگە کە وتمان، خێرا لە مێشکی خۆیا وێنەیەکی ئەگرێ، وە کوتوپڕ پێی ئەڵێ: «کوڕە هەی باوك سەگەی، هەسان تەوێڵەی، گون و گورچیلە چاوەی، هەنار دەم داتەکیاگەی، ڕوومەت تەنەکە قوپیاگە، ئەوە بۆ لەو سەگە ئەدەیت؟ هەی بتکەم بە باڵاگەردانی».

کابرا لەبەر ناشیرینی خۆی و جوانیی ژنەکە و ئەو کەتنەی کە کردوویەتی، شەرمەزار ئەبێ و سەری خۆی دائەخات و ئەڕوات، بەڵام ئەبێ بەهۆی ئەم پارچە وێژە بەرز و ڕەوان و جوانە کە بۆ ئێمە بەجێ ماوە، کەوا ئەمڕۆ ئەم وتارەی لەسەر ئەنووسین.

ئنجا توخوا ئەم وێژە بەرزە لەکوێ و پارچە وێژەکەی خوا لێخۆشبوو ابراهیم بەگی مارف بەگ لەکوێ، کە ئەچێتە لای پەزیشکێك، لێی ئەپرسی ئەڵێ :«دکتۆر! ئەگەر حصوێك واقع بوو لە مثانەی طفلێکا، بە عملیەی جراحیە اخراج کرا، عجبا ئەوە ئەبێ بەسببی قطعی رجلیی؟».

ئەگەر ڕاستت ئەوێ پارچەی یەکەم نموونەی وێژەی لادێ و پارچەی دووهەم نموونەی وێژەی ناوشارە، کەواتە محمدی یعقوبی کوردی لوڕ، ناحەقی نەبووە، کە سی ساڵ لەسەر یەك سووڕاوەتەوە بەناو هۆبە عەرەبا، بۆ کۆکردنەوەی وتەی عەرەبی، تا فەرهەنگێکی نووسی، کە ئێستاش لەناو نامەخانەی عەرەبیدا تاقانەیە.

ڕۆژی لەدایکبوونی پێغەمبەر (د.خ)

لەم ڕۆژەدا حەوت سەد ملیۆن موسڵمان جەژن ئەکەن بۆ لەدایکبوونی پێغەمبەری ئیسلام کە ١٤٤٣ ساڵی بەسەرا تێ پەڕیوە، بەبێ ئەوەی موسڵمانێك ئەم پێغەمبەرەی لەبیر چووبێتەوە، یا لەبەر چاوی بچووك بووبێتەوە.

ئەگەر ١٣٩٠ ساڵ لەمەوپێش هەر تاقە مزگەوتێك بووبێ لە جیهانا – کە ئەویش مزگەوتی (مدینە)یە کە پێغەمبەر و یارانی نوێژیان تیا کردووە – ئێستا بە ملیۆن مزگەوت هەیە ، وە ئەگەر١٣٩٠ساڵ لەمەوپێش هەر بانگدەرێك بووبێ–کە بلالی حەبەشی بووە – ئێستا بە ملیۆن بانگدەر هەیە ، وە هەموو موسڵمانێکی دەنگخۆش بلالێکی حەبەشییە بۆ خۆی، وە هەموو شەو و ڕۆژێك پێنج جار لە هەموو شار و دێهاتەکانی جیهانی ئیسلامییەوە بانگ ئەدرێ، و پێنج فەرزە لە مزگەوتەکانا نوێژ ئەکرێ بە تەنیا و بە کۆمەڵی، وە هەموو ساڵێك نزیك بە دوو ملیۆن موسڵمانان لە مەککە کۆ ئەبنەوە، وە لە شەست حەفتا دەوڵەتانی سەر زەوییەوە ئەکەونە ڕێ بۆ ئەم پێویستییە ئاینییە، وە هەموو لەوسەرەوە ئەچن بۆ (مەدینە) بۆ سەردانی بارەگای پێغەمبەر (د.خ) و شوێنەوارەکانی ژیانی پیرۆزی، دەنگی قورئان خوێندنیش لە هەموو ئێزگەی جیهانەوە بەیانییان و ئێواران گوێی ئاسمان کەڕ ئەکات، وە ئەم ئاسمانی پانوپۆڕی فراوانە پڕ ئەکات، دینەکەشمان بە بێ ئەوەی کە یەکێك چاوڕاوی بۆ بکات، یا دەوڵەتێکی ئیسلامی پارەیەکی تیا خەرج بکات، بە بێ ئەمانە، خۆی لەخۆیا باڵا ئەکات و بەرز ئەبێتەوە وەك ڕۆژ، وە خۆی لە خۆیا تازە ئەبێتەوە وەك بەهار.

بەڵێ ئیسپانیا وەختی خۆی دەوڵەتێکی ئیسلام و گەلێکی موسڵمان بوو، بە زۆر و ستەم، کران بە گاور، بەڵام لە لایەکی ترەوە سەد و پەنجا ملیۆن هیندی لە بت پەرستییەوە بوون بە موسڵمان، وە بەشێکی زۆری بوو بە دەوڵەتێکی ئیسلامی، کە ئێستا پێی ئەڵێن: (پاکستان) و (بەنگلادیش).

هەر وا سەد ملیۆن جاوەیی بوون بە موسڵمان، وە بوون بە دەوڵەتێکی ئیسلامی کە ئێستا پێی ئەڵێن: (ئەندەنوسیا).

بەڵێ بە دیمەن ئەگونجێ چرای ئیسلامەتی لە شوێنێك کز بێ، یا بکوژێتەوە، بەڵام خێرا لە شوێنێکی تر هەڵئەگیرسێ و بڵێسە ئەسێنێتەوە، وەك ئاگرێکی گڕی گەورە وایە

كە لە لایەكەوە بكوژێتەوە، خێرا لە لایەكی ترەوە كڵپە بسێنێ و هەڵگیرسێتەوە ، چونكە دینی ئیسلام دینی سروشتییە، واتە لەگەڵ سروشتی ئادەمیدا تێكەڵە وە قورئان ئەفەرمووێ (فطرة اللە التي فطر الناس علیها) وە دینێكی هەتاییە، چونكە دەستوورەكانی دەستوورێكی ئادەمیەتیی تێكڕاییە، لە دانانیا تەماشای هەر گەلی عەرەب نەكراوە، یا تەماشای ئادەمی نەكراوە هەر بۆ كاتی خۆی، بەڵكو لە دانانیا تەماشای هەموو ئادەمی كراوە، لە هەموو كاتێكا، وە لە هەموو شوێنێكا جیاوازیی نەكردووە لە ناوەندی عەرەب و نا عەرەب، وە هیچ چینێكی لە هیچ چینێك جیا نەكردووەتەوە، نەڕەی ڕەگەزپەرستی و سنووری سیاسی تیا نییە، بەڵكو ئەمەی تیایە كە خوا تاك و تەنیایە، وە دەستوور و باوی خوا لە ئاسمان و زەویدا یەكە، وە بۆ كەس ناگۆڕێ وە ئادەمی برای ئادەمییە، پیاو برای ژنە، دەوڵەمەند برای هەژارە، خوێندەوار برای نەخوێندەوارە، پاشا و سەرۆك برای گەلە، لە هەموو قورئانا ئایەتێكی تیا نییە كە بە تایبەتی قسە بكات لەگەڵ عەرەبا، بەڵكو هەمووی قسە و گفتوگۆیە لەگەڵ ئادەمیدا، وە ئەفەرمووی: (یاایها الناس) یا ئەفەرمووێ: (یاایها الذین آمنوا).

پێغەمبەرەكانی تر كە هاتوون، هەریەكە بە چرایەكەوە هاتووە بۆ سەر گەلی خۆی، بەڵام پێغەمبەری ئیسلام هاتووە بۆ سەر هەموو ئادەمی، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (وما أرسلناك الا كافة للناس بشیرا ونذیرا) واتە ئێمە تۆمان ڕەوانە كردووە بۆ سەر هەموو ئادەمی بە مژدەدەر و ترسێنەر .

پێغەمبەرەكانی تر كە هاتوون، هەریەكە بۆ ماوەیەك هاتووە، لە پاشا پێغەمبەری تریان بەدوادا هاتووە، بەڵام پێغەمبەری ئیسلام بۆ هەموو كات و دەمێكە، وە تا جیهان جیهان بێ پێغەمبەری تری بە دوادا نایەت، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (ولكن رسول اللە وخاتم النبیین) واتە محمد (دروودی خوای لێ بێ) ڕەوانەكراوی خوایە، دواترینی هەموو پێغەمبەرانە، وە پێغەمبەری بەدوادا نایەت تا ڕۆژی دوایی

دینی ئیسلام پوختە و پاڵاوتەی هەموو دینەكانی پێشووە، واتە هەرچی بەكاری مانەوە هاتبێ لە ئاینەكانی تردا لە دینی ئیسلاما هێڵراوەتەوە ، وە هەرچیش بەكار نەهاتبێ بایەخی نەماوە ، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (ان هذا لفي الصحف الاولی صحف ابراهیم و موسی) واتە قورئان پوختە و پاڵاوتەی نامەی پێغەمبەرەكانی پێشووە ، كە گەورەترینیان ابراهیم و موسایە .

ئینجا بەم ڕەنگە ئیسلامەتی تاك و تەنیایی خوای ڕاگەیاند بەجیهانا، وە هەموو ئاینەكانی تری كرد بە یەك ئاینی پوختە و هەمیشەیی، وە پێویستی كرد لەسەر هەموو موسڵمانێك كە باوەڕی ببێ بە هەموو نامەی ئاسمانی، وە هەموو پێغەمبەرانی پێشوو، وەك یەك ، وەك قورئان ئەفەرمووێ : (قولوا: آمنا بالله، وما انزل الینا، وما انزل الی ابراهیم، واسماعیل، واسحاق ، ویعقوب ، والاسباط، وما اوتی موسی، وعیسی، وما اوتی النبیون من ربهم لا نفرق بین احد منهم، ونحن له مسلمون) واتە بڵێن : ئەی موسڵمانینە باوەڕمان هێنا بە خوا و بەوەی كە بۆ ئێمە نێرراوە (وەك قورئان بێ)، وە بەوەی كە بۆ ئیبراهیم و ئیسماعیل و ئیسحاق و یەعقوب و كوڕەكانی یەعقوب نێرراوە (وەك زەبوور بێ) بەوەی كە دراوە بە موسا و بە عیسا (وەك تەورات و ئینجیل بێ)، وە بەوەی كە دراوە بە هەموو پێغەمبەرەكانی تر لە پەروەردگاریانەوە ، جوێیەتی ناكەین لە ناوەندی هیچ كامێكیانا وە نوح و ئیبراهیم و موسا و عیسا وەك یەك تەماشایان ئەكەین، ئێمە ملكەچین بۆ خوا .

تەنانەت موسڵمان ئەتوانێ باوەڕی ببێ بەو پێغەمبەرانەی كە لە قورئانیشا ناو نەبراون، وەك زەردەشت و بووزا، چونكە ئەفەرمووێ: (منهم من قصصنا علیك ومنهم من لم نقصص علیك) واتا پێغەمبەری وا هەیە باسمان بۆ كردوویت و پێغەمبەری واش هەیە باسمان بۆ نەكردوویت، وە لە ئایەتێكی تریشا ئەفەرمووێ: (وان من أمة الا خلا فیها نذیر) واتە هەموو گەلێك پێغەمبەرێكی ترسێنەری خۆی بووە، كەوابوو ئەگونجێ بۆ هەموو موسڵمانێك باوەڕی ببێ بەپێغەمبەری هەموو گەلێك.

لەپاش خوا ناسین بە مەردووم بەتاك و تەنیا و یەكخستنی هەموو ئاینەكان، ئینجا ئادەمیی كرد بە یەك كۆمەڵ وە هەمووی كردن بە برای یەك ، وە كۆی كردنەوە لە ژێر یەك جامعە و كۆمەڵەی ئیسلامەتیدا.

ئەو كۆمەڵەیەی كە چواردە قەرنە، حەوت سەد ملیۆن ئادەمیی كۆكردووەتەوە لە یەك كۆشكا – كە كۆشكی ئیسلامەتییە – بە هەموو تیرە و خێڵ و نەتەوە و بەرە و ڕەگەزێكیەوە.

ئەو جامعەیەی كە دەستووری چین (طبقات)ی ڕووخاند، وە سوود و دەست بەسەراگرتن ربا و (احتكار)ی هەڵگرت چونكە لەسەر بناغەی چین و طبقاتایە لە ناوەندی دەوڵەمەند و هەژار، هەموو موسڵمانانی شان بە شانی یەك ڕاگرت لە نوێژی

جـمـعـە و جـەمـاعـەتدا، بـە بـێ جیـاوازی لـە نـاوەندی دەوڵـەمـەند و هـەژاردا، ئـاغـا و خزمەتکار، وەزیر و گزیر.

ئەو جامعەیەی کە چوارده قەرن لەمەوپێش بناغەی دیموکراسی و فەرمانڕەواییی گەل و مافەکانی ئادەمیی ئیعلان کرد بە ئایەتی: (یاایها الناس انا خلقناکم من ذکر وانثی، وجعلناکم شعوبا وقبائل لتعارفوا، ان اکرمکم عند الله اتقاکم) واتە: ئەی ئادەمیی ئێمە دروستمان کردوون لە نێر و لە مێیەك، وە گێڕاومانن بەتیرە و کۆمەڵ کۆمەڵ، تا یەکتری بناسن، بەڕێزترتان لای خوا پارێزگارترتانە .

ئەو جامعەیەی کە دین و دنیای بەیەکەوە بەستووەتەوە، وە ئەفەرمووێ: (وابتغ فیما أتاك الله الدار الآخرة ولا تنس نصیبك من الدنیا) واتە بەو سەرمایەیەی کە خوا داویەتی ماڵی دواینی پێ داوا بکە، وە بەشی ژیانی جیهانیشت بیر نەچێتەوە و ئاگات لێی بێت.

ئەو جامعەیەی کە سلطەی دین و دنیا، وە هێزی تەشریع و تنفیذی یەك خستووە.

ئەو جامعەیەی کە جیاوازیی هەڵگرتووە لە ناوەندی هەموو تیرە و گەلیا، وە بە یەك چاو تەماشای ئیمامی علی و سلمانی فارسی و بلالی حەبەشی و صهیبی رومی ئەکات، کە چوار صحابەی پێغەمبەر بوون هەریەکەی لە گەلێك وە هەر یەکە لە تیرەیەك.

ئەمانە چەند بناغەیەکی هەمیشەیی (مبادئێکی خالد) و هەتایین، تا جیهان جیهان بێ ئەبێ بمێنن، لەبەر ئەوە زانایان و فەلاسفەی جیهان چاوەڕوانی ئەو ڕۆژە ئەکەن کە ئاینی ئیسلام ببێ بە ئاینێکی ڕەسمی بۆ هەموو ئادەمی، وەك قورئان ئەفەرمووێ: (سنریهم آیاتنا في الآفاق وفي انفسهم حتی یتبین لهم انه الحق) واتە نیشانەی تاك و تەنیای خۆمتان نیشان ئەدەم لە هەموو ئاسۆیەك وە لە خۆشتانا، تا بۆتان ئاشکرا ببێ کە خوا ڕاست و دروستە.

ئـەگـونجـێ هـێـنـدێ کـەس ئـەمـڕۆ لـەو قسەیـەم سەر بـابـدات، بـەڵام وەك قـورئـان ئەفەرمووێ: (و لتعلمن نبأه بعد حین) واتە لە پاش ماوەیەکی تر دەنگ و باسی ئەم دینەتان پێ ئەگات وە ئەبینن ئەگا بە چی.

زمان و گرێکانی

ئادەمی ئەگەر باش وردبێتەوە، تێ ئەگات کە دوو شت گەورەترین شۆڕشی بەرپا کردووە لەسەر زەوی، وە ئەو دوو شتە دەستی ئادەمیی گرت لە ناو هەموو گیانلەبەرانی ترا، وە لەوانی تر جیای کردەوە، وە لەسەر تەختی گەورەیی و خاوەنداری ئەم جیهانە داینا، یەکەم دەست و دووهەم زمان.

کە دەستی بەرەڵلا کرد بەم ڕەنگە بەرزی کردەوە لە زەوی، لە کانی ڕۆینا، سەد هەزاران هەزار شتی سەیر و گرنگ و بەکەڵکی پێ دروست کرد، وە گەورەترین کەلەپووری بەجێ هێشت لەسەر زەوی.

کە زبانی بەرەڵلا کرد، بەم ڕەنگە دەستی کرد بە وتە دانان و قسەکردن، توانی هەرچی بە دڵیا بێت، بڵێت، وە هەموو کەسێك لەگەڵ هەموو کەسێکا قسە بکات و لەیەك بگەن ، وە یارمەتیی بیری یەکتری بدەن، تا ئادەمی گەیشت بەم پایە بەرزە لە زانین و زانیاری و ژیری و بیر و وێژەدا، بەڕاستی هەرچی ئێمە ئەمڕۆ ئەیبینین لە دیمەنی ئاوەدانی و شارستانی لە زانیاری و لە کردارا، هەمووی بەری کردەوەی دەست و زمانی ئادەمییە.

بەڕاستی دۆزینەوەی پیت (حرف) و وتە، وە ناودانان بۆ هەموو شتێك و ناوبردنیان لە کاتی خۆیا، شتێکی زۆر گرنگە بۆ ئادەمی، چونکە ئەگەر ئەمە نەبوایە، بزانە ئادەمی تووشی چ گرێکوێرەیەك ئەبوو لە ژیانا، وە لە کاتی یەکتری تێگەیاندنا، چونکە هەر کەسێك بیویستایە، یەکێك لە شتێك تێ بگەینێت ئەبوو ئەو شتەی بێنایەتە بەرچاو و دەستی بنایەتە سەر، تا بەرامبەرەکەی تێ بگەیاندایە، بەم ڕەنگە ئەگەر بیویستایە بڵێ فیل یا حوشتر یا شێر یا پڵنگ، ئەو حەلە ئەبوو فیلێك یا حوشترێك یا شێرێك یا پڵنگێکیان بهێنایە و دەستیان بنایەتە سەر، یا ئەگەر بیویستایە بڵێت کێو ، ئەبوو بچوونایەتە بەردەمی کێوێك و پەنجەیان بۆ ڕاکێشایە، دیارە ئەمە هەرگیز نابێت، وە ژیان بەم ڕەنگە ناچێتە سەر ، لەبەر ئەوە خوای گەورە زبان و قسەکردنی دا بەئادەمی، وە دەسەڵات و توانای دانێ کە بۆ هەموو شتێك ناوێك دابنێت، وە هەر وەخت ناوی شتێکی برد، وەك ئەو شتە لەبەر چاوی بێت وا بێت .

بەڕاستی دۆزینەوەی پیت و وتە، شتێکی زۆر گرنگە بۆ پێشکەوتنی ئادەمی، وە گەلێ

گەلێ لە دۆزینەوەی ئەتۆم وردتر و قووڵتر و هونەرتر و بە کەڵکترە، بەلام چونکە لە منالّییەوە فێری بووین پێش ئەوەی سەرسامی رووپمان تێ بکات، بۆیە ئێستا لێی سەرسام نابین.

جا لەبەر ئەوەی کە وتمان ئادەمی لە زۆر کۆنەوە ئاورێکی تایبەتی داوەتەوە بەلای زمان دانان و وتە دۆزینەوەدا، وە هەموو گەلێك بە پێی خۆی لەم رێیەدا هەوڵی داوە، بەڵام زانین و زانیاریش وەك رۆژ وایە، وە هەمیشە لە هەڵاتن و ئاوابوونایە، واتە لە شوێنێك هەڵدێ و لە شوێنێك ئاوا ئەبێت .

بەڵام ئەوەندە هەیە هەرچی وەکو رۆژە (٢٤) سەعات چەرخەیەك تەواو ئەکات لەبەر چاومان، بەڵام زانین و شارستانیەتی، بە هەزاران ساڵ چەرخەیەك تەواو ئەکەن، وە بە گردی ئادەمیدا ئەسوورێتەوە.

با زۆر دوور نەرۆین ١٤٠٠ ساڵ لەمەو پێش کە چرای ئیسلامییەت هەڵگرا لە رۆژهەڵاتی ناوەڕاستا، وە باڵی کێشا بەسەر بەشێکی زۆر لە رۆژهەڵات و رۆژئاوادا، وە جوولانەوەیەکی زانینی و زانیاری خستە ناوەوە، ئەوەبوو کە هەزاران فەرهەنگ نووسرا لە هەموو زمانەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستا، هەروەك بە هەزاران هەزار نامەی گرنگ دانرا لە هەموو جۆرە زانینێکا وە هەموو بە دەست نووسرانەوە، تەنانەت نامەخانەی رۆژهەڵات و رۆژئاوا ئەمرۆ پڕن لەو دەستنووسانە، بە عەرەبی و فارسی و تورکی و کوردی و گەلێ زمانی ترەوە، وە زانستگا (جامعە) کرانەوە لە بەغدا و قاهیرە و مەراغە و قیرەوان و ئیسپانیا، وە زانستگای قورتوبە هەزاران قوتابی تیابوو، کە نیوەیان مەسیحی بوون، وە لە هەموو ئەورووپاوە بۆی ئەهات، وە پاپای رۆما بروانامە (شهادە)ی ئەو زانستگایەی بەدەستەوە نەبوایە نەئەبوو بە پاپا.

لە جەنگی سەلیب بە دواوە، ئەورووپاییەکان کەم کەم لەگەڵ موسڵمانانا تێکەڵ بوون، وە چاویان بە زانستگا و خوێندنگا و زانایان و دانایانی موسڵمانان کەوت، وە زۆر شتیان لێوەوە فێربوون، وە بەرە بەرە تیشکی هەموو جۆرە زانین و زانیارییەك لەمانەوە هەڵئەهات و گرنگی ئەکەوتە سەر رۆژهەڵات و رۆژئاوا، وە لەو حەلەوە ئەوان لە سەرکەوتن و پێشکەوتن و بەرزبوونەوەدان، وە ئێمەش بە هەموو گەلانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستەوە، لە دواکەوتن و پاشکەوتن و نزمبوونەوەداین، تا ئەوان گەیشتنە مانگ ، وە لەو کەشتییەی کە ناردیان بۆ سەر مانگ، سێ ملیۆن پارچە و هۆکار (ئالەت)ی

تیابوو، کە ئەم پارچانە ئەگەر هەمووشیان ناویان بۆ دانەنرابێ، لە سەدا یەك لەم هۆکارانە ناوی بۆ دانراوە، کە ئەکاتە هەزار وتە ، کەواتە ئەم کەشتییە کە چووەتە سەر پشتی مانگ بە خۆی و فەرهەنگێکی سی هەزار وتەییەوە هەڵفڕیوە، لە کاتێکا کە ئێمە لە گفتوگۆی ڕۆژانەمانا، ناتوانین بە بێ وتەی بێگانان مەرامی خۆمان بەجێ بێنین، چ جای نووسینی باسێکی زانیاری.

کەواتە ئەمڕۆ گەلی کورد ڕووبەڕووی چەند پلەیەکی زۆر گەورە و سەخت هەڵوێستاوە، وە بە سەرسامی و واق وڕمانەوە تەماشایان ئەکات و لێیان ورد ئەبێتەوە، وە ئاوات ئەخوازێت کە ئەم پلانە بە هەر نرخێك بێت هەڵگیرێن و تەخت کرێن:

یەکەم: ئەم هەموو وتە بێگانانەن کە لە کاتی نووسینا دێنە سەر ڕێمان، وە ڕێگامان لێ ئەبەستن، وە نایەڵن پێ بەر پێ بنێین، تا بەناچاری یا ئەبێت ئەو وتانە بەکار بێنین لە نووسینمانا، وەیا ئەبێت دەست لە نووسینی ئەم باسە هەڵگرین.

دووەم: ئەم وتانەن کە شارستانێتی تازە دایناون بۆ ئەم هەموو هۆکار (آلة) و ئامێر (أدوات) و داو و دەرمانانەی کە بازاڕی جیهانیان پڕ کردووە، جگە لە هەزاران وتەی تر، لە زاراوەی ئابووری و ڕامیاری و کۆمەڵایەتی، هتد... کە ئەبێ زمانەکەی ئێمەش پێ بە پێی ئەم زمانە زیندووانە بڕوا و پێش کەوێ، چونکە زمان وەك کاڵا وایە، ئەبێ ساڵ بە ساڵ بە پێی درێژ بوون و گەورەبوونی جەستە، ئەویش گەورە ببێ، ئەگینا بە بەرتەوە ناچێت.

ئەم گرێکوێرەیە ڕۆژ بە ڕۆژ گەورەتر ئەبێت، وە تا ئێستا هیچ چارەیەك نەکراوە، لەم ساڵانی دواییەدا چەند ئەنجومەنێکی بۆ گیرا. وە چەند زاراوەیەك دانرا لەو وتانەی کە دێنە سەرەڕێمان، ئەویش بێ ئەوەی ئەم ئەنجومەنانە ئاگایان لە یەکتری بێت، یا ڕژێمێك دابنێن کە بەرهەمەکانیان یەك بخات.

بێ گومان ئەم جۆرە ئەنجومەنانەش زۆر جار لە جۆرە کەسێك پێك دێن کە هێندێکیان کۆنەپەرست (محافظ)ن، ناتوانن لە دەستووری کۆن لابدەن، وە هێندێکیان ئازاد و سەربەستن، وە لایان وایە کە ئەبێ ئەوپەڕی سەربەستی بەکار بێنن چونکە زمان ماڵی ئێمەیە، نەك ئێمە ماڵی ئەوین.

بەڵێ لێرەدا هەر ئەوەندە پێویستە کە زۆر لە هێڵ دەرنەچین ، وە ئاگامان لە کورتی

و سووکی و خۆشیی ئاوازی وتەکە بێ ، بەم ڕەنگە دەنگی لە گوێدا خۆش بێت ، ئینجا ئەم وتە دانانە ، بە داتاشین (نحت) بێ، وەك (زانکۆ) و (کۆزمان) کە یەکەمیان دانراوە بۆ مجمعی علمی، وە دروست کراوە کە لە زانین و کۆبوونەوە لە بابەت زانینەوە، وە دووهەمیان دانراوە بۆ مجمعی لغوی، وە دروست کراوە لە زمان و کۆبوونەوە لە بابەت زمانەوە.

یا بەدەستکاریکردنی وتەیەکی بێگانەو رەنگکردنی بێت، بە ڕەنگ و بۆی کوردی، وەك وتەی (تەواو) و (خزمەت) کە وەرگیراون لە (تمام) و (خدمە)ی عەرەبی.

یا بە دانانی وتەیەك بێ بۆ شتێك کە لەوەپێش نەبووبێت، وەك وتەی (هۆکار) کە دابنرێ بۆ ئالەت ، وە «ڕاستێر» بۆ محقق و (راستێری) بۆ تحقیق.

بەڵێ ئەمانە چارەی دەرمانن و دەرمان و مەڵحەمی برینمانن، بەڵام ئەمانە بۆ هەموو کەسێك نابێت، بەڵکو بۆ یەکێك ئەبێت کە زۆر خوێندەوار و بەهرەمەند بێت، وە ئاگادارییەکی تێکڕاییی ببێت، وە زمانێك یا دوو زمانی بێگانەی زیندوو بزانێت بەخۆی و واژەزانی (نەحو) و واژەگۆڕی (سەرف) و ڕەوانبێژی (بلاغە)یەوە.

هیوامان وایە لە کۆڕی زانیاری کورد، کە لەمەولا خوێندەوارانی بەهرەمەندی خاوەن بیر، بدۆزێتەوە، بیانکات بە ئەندامی یارمەتیدەری خۆی، وە بەرنامەیەکیان بۆ دابنێ، تا هەریەکە لە بەشی خۆیا بە پێی ئەو بەرنامەیە هەڵسووڕێ.

زۆر کەس وا ئەزانێت، کە دانانی هەرچی وتە و زاراوە هەیە، پێویستی سەرشانی کۆڕی زانیاری کوردە، بەڵام ئەمە وا نییە، وە بۆ ئەوە دانەنراوە، وە ئەم بارە بەو هەڵناگیرێت، ئەگەر ڕاستت ئەوێت، ڕێگای ڕاست و دروست و قەدبڕ، ئەوەیە کە لێژنەیەك لە زانایانی کیمیا وتە و زاراوەی کیمیا دابنێن، هەر بەو ڕەنگە زانایانی سروشت و ئاژەڵ و گژوگیا و ئەندازە و جیۆلۆجی، لە پاشا ئەوی کە ئەوان دایئەنێن بیدەن بە کۆڕی زانیاری کورد، تا بڕیاری لەسەر بدەن، یا دەستی تێ بەرن و ڕێکی بخەن، وە کەمێ لە بڕبەنگ و هەسانی بدەن، بە پێی ئاهەنگی ویژەییی زمانی کوردی، ئینجا کاتێك کە ئەمانە تەواو بوو ، ئەو حەلە بڕیاری کۆڕی زانیاری ئەبێت بەیاسا پاش بڵاوکردنەوەی لە گۆڤاری کۆڕی زانیاریدا، وە ئەو لیستەی وتانەی کە پێشکەشی کۆڕی زانیاری کراوە، بە ناوی خاوەنی خۆیەوە بڵاو بکرێتەوە لە گۆڤاری کۆڕا ئینجا بەم ڕەنگە ئیشکردن بە ئاسانی و خێرایی ئەڕوا و پێش ئەکەوێت، وە بەدەست پسپۆڕی

خۆیەوە ئەبێت، وە لە دەست ئەوان دەرناچێت، بەڵام ئەگەر بێت بە وێژەرێك بڵێن: زاراوەی کیمیا و سروشت و ئەندازە و ئاژەڵ و گژوگیا و جیۆلۆجی دابنێت، ئەوە نابیَ و ناچێتە سەر، بەڵیَ کۆڕی زانیاری کورد مافی چاودێریی هەیە نەك دانانی یەکەیەکە (مفردات)ی وتان.

یادێکی پیرەمێرد

باخوا پیرەمێرد هەر شەوە لە کۆشکێکی بەهەشتا بیت، وە هەر دەمە لەگەڵ ڕووناکی و پورتەو (نوور)ی خوادا چاو هەڵبێنیت.

هەرچی نووسینت هەیە، بەهۆنراوە و پەخشانەوە، وەك ئاوی زولاڵ وایە، مەردووم تێری لێ ناخواتەوە، هەر وتەیەکت جۆرە دەنگێکی هەیە، وە هەر وتارێکت جۆرە زرە و ئاوازێکی هەیە، هەموو شیعرێکت، یا هەموو دێرێکت پێویستە زانایەکی تێگەیشتوو ڕاڤە (شرح)ی بکات و مەبەستی لێ بداتەوە، وە هەموو وردەکارییەکت دانایەکی پێشکەوتوو ڕوونی بکاتەوە.

ساڵی ١٩٣٥م: تەفسیری جزمی (عم)م لە چاپ ئەدا لە چاپخانەی ژین، وە پێشەکی (٢٠) دینارم دابوو بە پیرەمێرد پیتی تازەی پێ بکڕێ، وە بڕیارمان دابوو کە بە مانگ و نیوێك بۆم چاپ بکات، بەڵام ئەم مانگ و نیوە بوو بە پێنج شەش مانگ، منیش هەر ڕۆژە نا ڕۆژێك کاغەزێکم ئەکردە سەر، ئەویش هەر جارە بە جۆرێك وەڵامی ئەدامەوە، وە هەر ساتەی بیانوویەکی بۆ ئەهێنامەوە.

لەو ڕۆژانەدا هادی صائب –خوا لێی خۆش بێ– بەو هەموو بەهرە و جەوهەرەوە کە بووی لە کوردی و فارسی و تورکی و عەرەبی و ئینگلیزیدا – بێ ئیش مابوو، وە هەرچەندی ئەکرد دەستی لە ئیشێك گیر نەئەبوو کە مانگی هەشت نۆ دینارێکی لێ دەست بکەوێ، ڕۆژێ هاتە لام، وە سکاڵایەکی خۆی بۆ کردم، وە داوای لێ کردم کە کاغەزێکی بۆ بنووسم بۆ خوا لێخۆشبوو ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ – کە لەو ڕۆژەدا پارێزگاری سلێمانی بوو، وە زۆر خوایشی منیشی ئەویست – وە تکای لێ بکەم کە هادی صائب بەئیشێك دابمەزرێنێ، وە پێی وتم کاغەزەکە خۆت بۆی بنێرە، وە وەڵامەکەش چی بوو بینێرە بۆ پیرەمێردی خاڵم، ئەو جوابم لێ ئەگێڕێتەوە، منیش کاغەزێکم بۆ ئەحمەد بەگ نووسی، وە ئەویش لە وەڵاما بەڵێنی دابوو کە بەم زووانە خوا یار بێ دای بمەزرێنێ، منیش کاغەزەکەی ئەحمەد بەگم نارد بۆ پیرەمێرد لەگەڵ کاغەزەکەی خۆما، لە پێشەوە لە بابەت تەفسیرەکەوە دوابووم کە زۆر دوا کەوت، لە پاشا باسی ئیشەکەی هادیم بۆ کردبوو کەوا ئەحمەد بەگ بەڵێنی داوە بە دامەزراندنی، وە ئێوەش مزگێنی بدەن بە هادی ئەفەندی.

پیرەمێردیش لە وەڵامی ئەم کاغەزەدا وەڵامی هەر دوو قسەکانم ئەداتەوە ئەڵێ:

«مەولانا هەرچیتان فەرمووە ناچارم بڵێم وایە، من ئێستا لە ژێر بارانم، تۆ تەنیا مەگەر دەستی نەقیزەت ماندوو ببێت».

مەسەلەی هادی ڕەنگە بەهۆی ئێوەوە ڕەنگ بگرێ، یا ڕەنگ کرابێ، بەڵام لە پێش ئەو ڕەنگەدا ڕنەکی پێ ئەوێ ئاڵۆشی هۆشی هێواش بێتەوە، تۆ کە لەسەر ئەو ڕەنگی ڕنەکی بفەرموو منیش قاشاوی نەوەی خاڵ لە خاڵ پێشترە هەرچەند بۆ من بە ئێشترە ئەگەر بە ئارەزووی خۆی ئیشی بێ ئێشی نابێ خوا تۆفیقت بدات، تۆ پیر و من پیر بێظرفم.

ئینجا وەرە ورد بەرەوە لە (بار) و لە (نەقیزە) کە هونەری (طباق)ی تیایە، کە بریتییە لە کۆکردنەوەی چەند وتەیە کە پێوەندییان ببێ لە مەبەستدا. هەروەك (طباق) هەیە لە ناوەندی (رنەك) و (قاشاو)دا.

لە ناوەندی (ئەو رەنگ)ەدا (ئەو رەنگ)ی، جناسی تەواو هەیە، هەروەك لە ناوەندی (هۆش) و (هێواش)دا جناسی ناقص هەیە، بەڵام لە ناوەندی (رەنگە) و (رەنگ بگرێ) و (رەنگ کرابێ)دا، وە لە ناوەندی (ئاڵۆش) و (هۆش)دا لەگەڵ(هێواش)دا جۆرە جوانییەك هەیە کە ڕەوانبێژی (بلاغە)ی عەرەبی لێی بێ دەنگە. هەروەها لە نێوان (ئیش) و (ئێش)دا.

لەمانە لە هەمووی سەیرتر حازربەدەستێکەی بوو، هەرچێکت داوا لێ ئەکرد، لە وەخت و ناوەختا، خێرا ئەیدایە دەستت، لە ساڵی ١٩٤٦دا زنجیرە وتارێکم ئەنووسی، بۆ گۆڤاری گەلاوێژ، لە ژێر سەرباسی «کۆشی دایك»دا، لەباسی دایکا دوو شیعری فارسی زۆر جوان بوو ئەمویست بیکەم بە کوردی، بەڵام جیناسێکی تیابوو بۆم نەئەکرا بە کوردی، ئێوارێ پیرەمێرد هات بۆ لام، منیش دوو شیعرەکەم دایە کە بۆم بکات بە دوو شیعری کوردی، پاکەتی جگەرەیەکی لە تەنیشتەوە بوو هەڵی گرت، وە لە گیرفانی خۆشیا بنکە قەڵەمێکی دەرهێنا، پێم باوەڕ بکە لە ئینجێك زیاتر نەبوو، وە ئێستاش نازانم چۆنی بۆ گیرا، وە چۆنی پێ نووسی، لەپاشا لەوە نەئەچوو کە تەرجومە بکات، بەڵکو لەوە ئەچوو کە دوو شیعری لەبەر بێ و بۆم بنووسێتەوە ، لەدوای نەفەسێك شیعرەکانی دایە دەستم، کە تەماشا ئەکەم لە فارسییەکە جوانترە، پیرەمێرد جناسە فارسییەکەی بۆ نەکرابوو بە کوردی، بەڵام جناسێکی تری تێ خستبوو گەلێ لە جناسە فارسییەکە جوانتر بوو، ئەمە شیعرە فارسییەکەیە کە ئەڵێ:

ز اسبـــــاب نجاة   انـدر قـيـامت
نـــخستــيــنش رضای مـــادرانست
بـلـی ایـن قـصـهرا ازخـود نـهگويم
خـــدا گــفــتـــه رضای مـــادرانست

ئەمەش وەرگێڕاوەکەی پێرەمێردە کە ئەڵێ:

ئەوی ڕزگار ئەبین پێی ڕۆژی دوایی
یـەکـەمـیـان دڵ بـەجێهێنـانـی دایکـە
خودا فـەرمووی بە دەربـانـی بەهەشتی
ئـەوی زانـیت عـەزیـزی دایـکـە دایـکـە

عەبدورەحمان بەگی بابان

عەبدورەحمان بەگ، کوڕی ئەحمەد بەگی کوڕی خالد بەگی کوڕی سلێمان پاشای کوڕی ئیبراهیم پاشای بابانە، لە ساڵی ١٢٩٦هـ=١٨٧٨م لە شاری سلێمانی لە دایك بووە، دوای چل ڕۆژ باوکی مردووە ، وە ئەم شاعیرە بەهرەمەندە بە بێ باوك گەورە بووە، وە لە کۆشی دایکێکی بێوەژنی، هەناسەساردی، بێکەسی، نەدارای، بێ لانە و بانەی، هەتیوبارا بەخێو کراوە لەگەڵ خوشکێکی چارەڕەشا کە ئەم لەو بەدبەختتر، وە دایکیان لە هەردووکیان کوڵۆڵتر و کەساستر بووە ، خۆی و دایکی و ڕەحمەی خوشکی لە ژوورێکی ژێرماڵەی کرێدا ژیاون، کەس نەبووە یارمەتییەکیان بدات، چنگەکرێی دایکی و میهرەبانیی ئەو خوایە نەبێ کە خۆراکی مەل و باڵندە لە حەوا و ماسی لەناو دەریادا ئەنێرێ.

ئەم دایکە بەدبەختەی بە شیری خەم و خەفەت ئەم کوڕەی گەورە کرد، وە لە حەوت ساڵیدا ناردوویەتی بۆ قوتابخانەی حاجی مەلا سەعیدی زلزلەیی، دوای خوێندنی قورئان و ئیسماعیل نامە، گوڵستان و بۆستانی شێخی سەعدی و دیوانی خواجە حافظی شیرازی و گەلێ کتێبی تر ئەخوێنێ تا ئەبێ بە دەستمایەدارێکی بەهرەمەند لە وێژە (ئەدەب)ی فارسیدا .

لە ساڵی ١٣١١هـ=١٨٩٣م لە سلێمانی قوتابخانەی رشدیەی عسکرییە ئەکرێتەوە، وە عەبدورەحمان بەگ ئەچێتە ئەو قوتابخانەیە، لە پاشا کە کتێبی پۆلی یەکەمیان بۆ دێ لە ئەستەنبوڵەوە، ئەم پارەی نابێ ئەو کتێبانە بکڕێ، ناچار ئەچێتەوە قوتابخانەکەی حاجی مەلاسعید.

***

عەبدورەحمان بەگ چەند خێری لە باوکی دی، هەر ئەوەندەش خێری لە خۆی دی، لەم تەمەنە دوور و درێژەدا، وە لەو کاتەدا کە خوێندەوار کەم، وە مەیدان زۆر فراوان بووە بۆ دامەزران و پێشکەوتن لە پیشەی دەوڵەتیدا، وە بەو دەست و قەڵەمە جوانەوە کە بوویەتی لە تورکی و فارسی و کوردیدا، چەند هەلێکی بۆ هەڵئەکەوێ لە ژیانا، بەڵام هەمووی لە دەست ئەدات لە پاشا ئەبێ بە نووسەری ناوچەی شاربازێڕ لە ساڵی ١٣٢١هـ=١٩٠٣م دا، بەڵام لەبەر سەر ڕەقیی خۆی لەگەڵ قائمقامەکەدا – کە

محەمەد بەگی قادر پاشا، وە پیاوێکی خانەدانی شاری سلێمانی بووە– هەڵی نەکردووە، وە لەدوای چەند مانگێك بەئێجگاری پیشەکەی بەجێ دێڵێ، وە ئەگەڕێتەوە بۆ سلێمانی.

لەساڵی ١٣٢٤هـ = ١٩٠٦م لە هەڵەبجە دائەمەزرێ بە ڕۆژانە (مستخدم) لە ئەرازی سنیە تا ساڵی ١٣٣٣هـ= ١٩١٢م، ئینجا ئەبێ بە نووسەری دائرەی نفوس لە سلێمانی تا ساڵی ١٣٣٦هـ=١٩١٨م، کە ئەم دائرەیە لەو ساڵەدا بەئێجگاری هەڵئەگیرێ .

عەبدورەحمان بەگ مرۆڤێکی بەوەفا بوو، لەبەر ئەوەی کە لەکاتی تورکەکانا پێگەیشتبوو تورکی زۆر خۆش ئەویست ، تەنانەت لەو رێیەدا تووشی کەشمەکەش و تووشی چەرمەسەرێ بووە، وە لە ساڵی ١٩٢٥م=١٣٤٤هـ کە چەند کەسێك لە (عصبة الامم)ەوە هاتن بۆ سلێمانی، زۆر کەس لە دانیشتووی شار گیران کە یەکێکیان عەبدورەحمان بەگ بووە، وە نێرران بۆ موسڵ، لە پاش پانزە مانگ بەربوون و هاتنەوە.

عەبدورەحمان بەگ بە بێ ئیش مایەوە تا ساڵی ١٩٣١=١٣٥٠هـ کە خوالێخۆشبوو جەمال بابان بوو بە وەزیری عدل عەبدورەحمان بەگ ئەچێ بۆ لای کە بە ئیشێك دایمەزرێنێ، لەو سەردەمەدا خوالێخۆشبوو ئەحمەد بەگی تۆفیق بەگ متصرفی سلێمانی بوو، وە عەبدورەحمان بەگی دانا بە مأموری نفوسی سلێمانی بێ ئەوەی خۆی ئاگای لێ بێ کە ئەمە وا ئەگەینێ لەسەر تکای جەمال بابان بووە، ئەگینا ئەحمەد بەگ سەروساختێکی وای نەبوو لەگەڵ عەبدورەحمان بەگا کەوا بیکا بە سەرۆکی دائرەیەك بەبێ ئەوەی کە عەبدورەحمان بەگ خۆی بچێتە لای و تکای لێ بکات.

لە ساڵی ١٩٤٢م=١٣٦١هـ عەبدورەحمان بەگ تقاعد کرا بە بەبێ هۆیەکی ئاشکرا، وە چوو لە ماڵەوە دانیشت، وە بە معاشی تقاعدیەکەی کە نۆ دینار و نیو بوو، لەگەڵ بەروبوومی ئەو چەند پارچە زەمینەی کە لە قلیاسان بوون گوزەرانی پێ کرد، ئیتر نە سەری بۆ کەس دائەنواند، وە نە کلکەلەقێی بۆ کەس کرد، تا ڕۆژی ١١–٥–١٩٦٧م کە بە نیمچە تایەك کۆچی دوایی کرد لە تەمەنێکی ٨٨ ساڵی دا، وە لە گردی مامەیارە لە تەنیشت پیرەمێردەوە نێژرا، وەبەخاکی پاکی نیشتمان سپێررا.

***

عەبدورەحمان بەگ لە تەمەنی هەژدە ساڵییەوە شیعری وتووە، دەمێ بە تورکی و

دەمێ بە فارسی تا ساڵی ١٩١٨م=١٣٣٦هـ کە ئینگلیزەکان هاتنە سلێمانی، وە ڕۆژنامەی کوردییان دەرکرد، وە بە کوردی دەست کرا بە نووسین و شیعر وتن، ئینجا عەبدورەحمان بەگیش کەم کەم دەستی کرد بە شیعر وتنی کوردی، بەڵام شیعرە تورکییەکانی لە شیعرە فارسییەکانی جوانتر و ڕەوانتر، وە شیعرە فارسییەکانی لە شیعرە کوردییەکانی بەهێزتر، واتە شیعرە تورکییەکانی وەك ڕۆژ و شیعرە فارسییەکانی وەك مانگی چواردە و شیعرە کوردییەکان وەك ئەستێرەی گەلاوێژ ئەدرەوشێنەوە.

لە ساڵی ١٨٩٦م=١٣١٤هـ وە نیشان ناو (لقب)ی عەبدورەحمان بەگ (حزمی) بووە تا ساڵی ١٩١٨م=١٣٣٦هـ ئیتر دەستی هەڵگرت لەم نیشان ناوە، وە لە هۆنراوەکانیا نیشان ناوی (بابە)ی بەکارهێنا تا دوایی.

ئەم شاعیرە ڕەوانە لە زۆر ڕووەوە دواوە و شیعری وتووە، بەڵام بەشی زۆری شیعرەکانی دەستە بە دەستە (ترکیب بەند)ن.

زۆر لە شیعرەکانی وەك شیعرەکانی حاجی قادری کۆیی کەف و کوڵی دەریای خەیاڵاتی نیشتمانی و ئاوات و ئارەزووی ئازادی و سەربەستی و سکاڵایەتی لەدەست ڕۆژگاری ناهەموار و زۆر و ستەمی چەرخی کەچ ڕەفتار.

وا بۆ نموونە ئەم بەهارارایەی بڵاو ئەکەینەوە، تا خوێندەوارانی بەڕێز لە ئەندازەی شاعیری و ڕەوانیی شیعرەکانی و بەرزیی سروشتی بگەن، و یادێکی خۆی و شیعرەکانی بکەن.

عەبدورەحمان بەگ لە بەهارێکی تەڕوبڕی وەك بەهاری ئیمساڵا ئەڵێ:

هەوا و شنەی بەیانی، بۆنی بەهاری هێنا
ئەم بۆنە عەتربێزە، نەشئە و خوماری هێنا
کۆتر بە یاهوو یاهوو، قومری بە بانگی کووکوو
بازی تەوار بە قووقوو، کۆچ و هەواری هێنا
پۆڕ هاتە دەر لە پەردە، ڕەنگین و شین و زەردە
پۆل پۆل لە دەشت و هەردە، راووشکاری هێنا
ئاوازی زاری بلبل، لەسەر لق و لەسەر چڵ

خەندە و تەبەسومی گوڵ، خەیاڵی باری هێنا
شەونم لەسەر گوڵاڵە، جامی شەرابی ئاڵا
دار ئەرغەوان و ژاڵە، نەقش و نیگاری هێنا
سەبزە وا لە دەماغا، چین چین لە دەشت و شاخا
نەسرین و گوڵ لە باخا، نەفحەی عەطاری هێنا
هەر جۆ و جۆیبارە، هەر سەروە هەر چنارە
بەهەشتە یا بەهارە، خۆشیی دیاری هێنا
ئەو دڵبەری قەشەنگە، ئەو یارە شۆخ و شەنگە
بە پێکەنین و خەندە، بۆسە و کەناری هێنا
ئەو ناسك و نازەنینە، مەلائیکەی زەمینە
بەو تۆزە پێکەنینە، دووسەد بەهاری هێنا
ئەو دلبەرە نگارە، (بابە) ئەوا دیارە
وەختی بۆسە و کەنارە، تالع بەکاری هێنا

پیاو کامەیە و مناڵ کامە[1]

یەکێك ئەگەر تەماشای منداڵ بکات و لێی وردبێتەوە، بیربکاتەوە لە مایەی هەموو هەستان و دانیشتن و هاتن و چوونێکی، تێ ئەگات کە منداڵ خۆپەرستە، وە هەر خۆی مەبەستە، وا ئەزانێ کە هەر ئەو هەیە لە جیهانا، وە هەموو شتێکی خۆش ئەبێ هەر ئەو بیخوا، وە هەموو شتێکی جوان هەر بۆ ئەو ئەبێ، وە هەرچی ببینێت و حەزی لێ بکات ئەبێ بدرێ بەو، هیچ کەسێکی لە جیهانا مەبەست نییە تەنیا خۆی نەبێ، تەنانەت دایکی کە ئەوێ هەر بۆ ئەوەی ئەوێ کە مەمکەکەی بمژێ، کە هیچ نەبوو بیخوات و خۆی پێوە خەریك بکات ئینجا ئەگری و ئەبارێنێ، منداڵ ئەگەر زۆری لێ بکرێ کە نەقشەی جیهان بکێشێت –وە بشتوانێ بکێشێ هەر نەخشەی خۆی ئەکێشێ بە تەنیا، چونکە هەر خۆی ئەبینێ لە جیهانا، و پێی وایە کە هەرچی هەیە لە جیهانا هەمووی بۆ خزمەتی ئەوە، ئینجا ئەمە پێی ئەڵێن منیەتی (انانية).

لەپاشا بەرەبەرە ئەم منداڵە گەورە ئەبێ و چاو و گوێی ئەکرێتەوە، وە لەگەڵ خۆیا باوك و دایك و خوشك و برا و خێزانەکەی ماڵی خۆشیان ئەبینێ، وە تێ ئەگات کە ئەمانیش هەن لە جیهانا، لە پاشترا ئینجا لە قوتابخانە هاوپۆلەکانی خۆی وە لە بازارا هامکار و هاودوکانەکانی خۆی ئەبینێ، وە فێری شت دان و شت وەرگرتن ئەبێ – کە جاران هەر وەرگرتنی ئەزانی – لە پاشترێکا بەرە بەرە فێر ئەبێت کە ئیش بکات بۆخۆشی و بۆ خەڵکی تریش، وە هەڵسووڕێت بە پێی دەستوور و باوی کۆمەڵایەتی، وە بە پێی پێویستانی ماڵ و منداڵ دراوسێ و ئاشنا و ڕۆشنا و ناسیاو و هاوخوێن هاوزبان و هاودین و هاوتەحری خۆی ، ئینجا خۆی ئەمەی بۆی یا نەیەوێ، وە پێی خۆش بێ یا پێی ناخۆش بێ ئەمەش پێی ئەڵێن: ئێمەیەتی .

ئینجا هەر وەك هەموو شتێك بە جۆرێك ئەندازە ئەگیرێ، بەم ڕەنگە شتێك بە ژمارە و شتێك بە کێشانە و شتێك بە پێوانە و شتێك بە گەز و شتێك بە گۆترە ، ئەندازەی ئادەمیش بە یەکێك لەم دوو خووە – کە منیەتی و ئێمەیەتییە – ئەگیرێ، ئینجا هەر کەسێك هەر چاوی لە قازانج و سوودی بوو، وە حورمەت و گەورەیی و ناونیشانی هەر

---

(١) ئەم وتارە بڵاوکراوەتەوە لە ژمارە (٥)ی ساڵی (١) لە گۆڤاری بڵێسەدا.

بۆ خۆی ویست، وە هیچ کەسێکی مەبەست نەبوو بە بۆنەی خۆیەوە نەبێ، ئەوانە وەك منالّی ساوا وانە، با بە دیمەنیش زەلام، وە ڕیش و سمێڵدار بن.

هی وا هەیە هەرچی بۆ دەست بدات ئەیکات با مەردوومیش تووشی زیان ببن ، لە فرِوفێڵی خۆی دەست هەڵناگرێ مەگەر لە ترسی بەندی و بەندیخانە نەبێ، ئەگەر لەمە نەترسا هێلکەی بێ زەردێنە ئەفرۆشێ، و کڵاوی ئەم ئەکات بەسەر ئەوا ، لە ژیانیا هەر دەرسی وەرگرتن ئەخوێنێ نەك شت دان ، ئەگەر جارێکیش شتێك بدات، ئەوە وەك لە یاریی (دامە) و (تاوڵە)دا، شتێك ئەدا بە دوو داش ، ژیانی بۆ ئەوە ئەوێ کە بیکات بە پەیژە بۆ گەیشتن بە ئارەزووی هیچ و پووچی خۆی، ئەمانەش هەر منالّێکی سەر و ڕیشدار و شیرەخۆرەیەکی گەورەی چوارپەل قەوین. هی وا هەیە لە جیهانا مەبەستی هەر ڕابواردن و خۆشیی خۆیەتی، هەمیشە یا بیر لە خواردنێکی خۆش، یا خواردنەوەیەکی خۆش، یا ڕابواردنێکی خۆش، یا کاڵا و ئەندامێکی ڕەنگین ، یا لەنجە و لار و خۆبادانێکی شیرین ئەکاتەوە ، ئەمانەش منالّی سەر و ڕیشدار و شیرەخۆرەیەکی قەد و باڵا بەرزن .

هی وا هەیە هەر بە شوێنی شتی ئاسانی سووکی بێ گیروگرفتا ئەسووڕێتەوە، هەرگیز لە ژیانیاخۆی فڕێ ناداتە مەیدانەوە، وە توخنی شتی قورس و گران ناکەوێت، نەوەکو یەکێك ناوێکی بەرێت، یا خوویەکی لێ بکات و هەر کەسێك هەر جۆرە قسەیەکی بۆ بکات ئەو هەر پەسندی ئەکات، بەبێ ئەوەی کە خۆی بیر و باوەڕێکی ببێ، یا بوێرێ دەری ببڕێ، ئەمانەش هەر منالّێکی سمێڵ بابڕ و شیرەخۆرەیەکی ملهوڕن.

لەمانە لە هەمووی پیستر و بۆگەنتر، ئەو کەسانەن کە بەلایانەوە وایە لە هەموو کەس گەورەترن، وە ئەم جیهانە بۆ ئەوان دروست کراوە، مەردووم ئەبێ چاوی هەر لەوانەوە بێ، وە دەستی هەر بە ئەوان بە سنگەوە بێ، گوێی هەر لە قسە و فەرمانی ئەوانەوە بێ، هەموو کەس هەر ئەوی مەبەست بێ، با ئەویش کەسی مەبەست نەبێ، ئەمانەش هەر منالّێکی سمێڵدار و شیرەخۆرەیەکی بە ساڵاچوون.

ئەگەر حەز ئەکەیت خۆت بناسیت، وە بەم ترازووە خۆت بکێشیت وەرە کێڕێکی ڕاستی سەربەرەوژووری کۆڵەکەیی بکێشە، لە بنکی کۆڵەکەکە بنووسە (من) لە تەپڵە سەرەکەشی بنووسە (ئێمە) ئینجا وەرە وردبەرەوە لە خۆت و کردەوەی خۆت، بزانە لە

کامیانەوە نزیکیت، ئایا هەر چاوت لە قازانج و سوودی خۆتە، یا چاوت لە مەردوومی تریشە، وە هەر چی ئەکەیت هەر بۆ خۆتی ئەکەیت، یا بەشی خەڵقیشی تیایە، وە ئایا زەکاتی پارە و دارایی و زانین و زانیاری و حورمەت و دەست و دارایی و هەرچی کە تۆ هەتە و یەکێکی تر نییەتی ئەیدەیت، یا لە هەموویان توند و قوچانووتە و بەشی کەسی لێ نادەیت مەگەر بۆ قازانجێکی گەورەتر نەبێ، یا بۆ ئەمە نەبێ کە ڕاوێکی پێ بکەیت.

دووبارە وەرە ورد بەرەوە لە دڵ و دەروونی خۆت، بزانە ئایا کزی و زەبوونیی نیشتمان و هاونیشتمان دات ئەچڵەکێنێت و خەوت لێ ئەزڕێنێ، وە جیهانی ڕووناکت لێ تاریک و خۆشیت لێ ناخۆش ئەکات، بە ڕەنگێك کە بتهێنێتەوە سەر هەوڵدان بۆ ڕزگارکردنیان، یا ئەگەر هەر خۆت لە خۆشیدا بیت ئیتر نیشتمان و هاونیشتمان کەیفی خۆیەتی ، بەمانە خۆت لە کێرەکە نیشانە بکە ، ئینجا ئەگەر لە بنکی کۆڵەکەکەوە – کە لێت نووسیوە من– نزیك بوویت ئەوا بزانە کە تۆ منداڵێکی بێ ژیریت، وە ئەگەر لەسەری کۆڵەگەکەوە – کە لێت نووسیوە ئێمە – نزیك بوویت ئەوا بزانە کە پیاوێکی تەواویت.

داخی گرانم کە ئێستاش مەردووم هەر بە پارە و دارایی، وە بە پایە و ناونیشان ئەکێشرێ، کەس نییە نرخی خۆی بداتێ، ئەگەر هەموو کەسێك بەو ترازووەی کە وتمان بکێشرێ زۆر کرێکار بە نرختر دەردەچن لەو خاوەن کارگە (معمل)ەی کە ئەم ئیشی تیا ئەکات، وە زۆر نووسەری هەشت و نۆ دیناری لە سەرۆکەکەی – کە مانگێ دووسەد یان سێ سەد وەرئەگرێ– بەنرختر، وە زۆر برینپێچ لە سەد پزیشك بە نرخترە، وە زۆر مامۆستای قوتابخانەیەکی لادێ لە بەرێوەبەرێکی پەروەردە بە نرختر، وە زۆر گەسکدەری کۆڵانان لە شارەوانییەکی هیچ و پووچی خۆپەرست بەنرختر، وە زۆر سەربازی بێ ناوونیشان لە سەرکردە (قائد)یەکی بەناوبانگ بەنرختر دەرئەچن، بەڵام داخی بەجەرگم بۆ ئەم ترازووە کەس لێی ناپرسێتەوە، سا مەگەر لەمەو لا.

ئادەمی گیانداریکی خوینرێژە

مەردووم ئەگەر زۆر چاك وردبێتەوە تێ ئەگا كە ئادەمی گیانداریكی خوێنرێژە، وە ئەزانێ كە (ئەرەستوو) بەهەڵەدا چووە كە پێناسی ئەكا بە (گیانداریكی شارستانی بە سروشت) (حیوان مدني بالطبع).

وە زانایانی (منطق) بە هەڵەداچوون كە پێناسی بە گیانداریكی قسەكەر (حیوان ناطق) چونكە ئەویان بەمە دەستخەرۆ بووە كە ئەبینێ ئادەمی حەزی لە كۆمەڵایەتییە، وە ئەمیان بەمە دەستخەرۆ بووە كە ئەبینێ ئادەمی خاوەنی ژیری و بیرە، ئەگەر هەردوولا زۆر جوان ورد بووبوونایەتەوە پێناسیان ئەكرد بە: (گیانداریكی خوێنرێژ) چونكە لە ڕۆژێكەوە كە پێی ناوەتەوە سەر زەوی تا ئێستا مێژووی ئادەمی هەمووی هەر جەنگ و ئاژاوە و كوشتن و خوێنرژتنە. جارێ پێشەكی كە خوا ئادەمیی دروست كرد لەسەر زەوی –وەك قورئان ئەفەرمووێ– فریشتە هەموو بە جارێ نارەزاییيان نیشان دا وەك لە بارەگای خودا وتیان: (اتجعل فیها من یفسد فیها یسفك الدماء، ونحن نسبح بحمدك ونقدس لك) واتا ئایا ئادەمییەك دروست ئەكەیت لەسەر زەوی گۆبەند و ئاژاوەی تیا بنێتەوە خوێنی تیا برێژێ، ئێمە –كە فریشتەین –بە پاك و تەمیزی ناوت ئەبەین ستایشت ئەكەین.

لەپاشا كە ئادەمیی دروست كرد ئەوە بوو كە ئادەم دوو كوڕی بوو یەكێكیان چاك و یەكێكیان خراپ، وە لەسەر ژن خراپەكەیان چاكەكەی كوشت، بەم ڕەنگە ئاشتیخواز نەما و خوێنرێژ مایەوە لەسەر زەوی بە خۆی و نەتەوەیەوە.

تەماشا كەن زانایانی شوێنەوار ئەم هەموو هەڵكۆڵینە ئەكەن لە زەویدا بە چەرخی (عصری حجری)ەوە تا ئیمڕۆ لە دەشت و شاخ و لە گرد و لە ئەشكەوتا كەچی تا ئێستا نە تەختێكی نووستن نە كورسییەكی دانیشتن و نە شتێكی وا مایەی حەسانەوەی مەردووم بێ لە پاشیان بەجێ نەماوە، بەڵكو ئەوی كە ئەدۆزرێتەوە یا كێردە لە بەرد دروست كراوە بۆ سك هەڵدڕین، یا تیرە كە بدرێ لەسەر دڵی مەردووم، یا تەور، كە سەری مرۆڤی پێ لەت كرێ.

ئەم ئادەمییە هەرچەند شتێكی دۆزیبێتەوە لە مایەی ژیان، یا دەستوورێكی دۆزیبێتەوە لە باوی جیهان، خێرا بەكاری هێناوە لە پانكردنەوەی سەری براكەیا،

یەکەم جار بەردی چاو پێ کەوت تیر و کێرد و تەوری لێ دروست کرد، لە پاشا ئاسنی دۆزییەوە شیر و خەنجەر و تۆپ و تفەنگی لێ دروست کرد.

دەستووری ئاوی دۆزییەوە پاپۆڕ و کەشتی زرێدار و ژێردەریایی (غواصە)ی بۆ دروست کرد.

دەستووری بای دۆزییەوە فڕۆکەی زرێداری جەنگی لەسەر دروست کرد.

نەوتی دۆزییەوە ئاگری پێ کردەوە لەسەر سنگی براکانی. مێژووی جیهان بخوێنەرەوە هەمووی هەر باسی جەنگە، لە کاتی جەنگا، لە کاتی ئاشتیشا خۆ ئامادەکردن بۆ جەنگێکی تر، یا خەریکبوون بە نووسینی مێژووی جەنگ و باسی ژمارەی کوژراو و خانووی وێران و ژن و پیاو و منداڵی قاچ و دەست پەڕیو و دەرپۆقیوە ئەمەش وەنەبێ هەر بۆ چەرخێك بێ نەك چەرخێکی تر، یا بۆ گەلێك بێ نەك گەلێکی تر، بەڵکو لە هەموو چەرخێکا وە لەناو هەموو گەلێکا هەر وا بووە و چ لە ڕۆژهەلات چ لە ڕۆژئاوا، چ لە شار چ لە لادێ، چ لە دەشت و چ لە شاخ، چ لە زەوی چ لە ئاسمان، چ لەسەر دەریا چ لەژێر دەریا، تەماشاکەن مێژووی یۆنان هەر جەنگ و مێژووی ژاپۆن هەر جەنگ و مێژووی جیهان هەمووی هەر جەنگە، ئەگەر گەلێکت دی جەنگی نەکرد ئەوە بزانە کە لە جەنگێك یا لە چەند جەنگێکا شکاوە و چەکی لێ سەنراوە، یا بەهۆی زۆر بەزینیەوە یان لە جەنگا وەڕس بووە و کۆڵی داوە.

لەپاشا تەماشای وێژەی کۆن بکەن هەمووی هەر خوێنی لێ ئەبارێ، ئیلیازە– کە گۆرانیی گەلی یۆنانە –هەمووی هەر باسی کوشتن و خوێنڕشتنە، شیعری عەرەبیی کۆن هەمووی باسی تالان و بڕۆ و پیاوکوشتن و ژن هەڵگرتنە، گەلی زیندووی ئەمڕۆش وێژەی بەهێز و مۆسیقەی بەتین و فەلسەفەی بەتەوژمی گەرم و گوڕی ئەوێ، وە هەمیشە گۆرانیی کوشتن و خوێنڕشتن ئەڵێ، وە خوای جەنگ ئەپەرستن، وە بە نەشیدی نیشتمانی هەمیشە گوێچکە و دڵی قوتابیان و تازە پێگەیشتووان پڕ ئەکەن، وە ڕێی کوشتن و خوێن ڕشتنیان نیشان ئەدەن، وە گیانی زۆر و ستەم و دەستدرێژی و داگیرکردنیان بە شرینقە مەبەستە خوێناوییە بەکار دێنن.

ئەم ئادەمییە وەنەبێ هەر لە مەیدانی جەنگا خوێنڕێژ و جەنگاوەر بێ، بەڵکو لە شیعری دڵداریش– کە خۆشترین و جوانترین و ناسکترین باسە، وە لە هەموو شت دوورترە لە جەنگ و خوێن ڕشتن – هەرچی چەکی جەنگی هەیە لە شیر و تیر و

خەنجەر و ڕم و كۆت و زنجیر و بالەهەنگ و كوشتن و بڕین و بریندارکردن زیندان و دیلی و بەندیخانە هەیە ئەیخوازن و بەکاری ئەهێنن لەو مەبەستە ناسك و جوانانەی بە دڵیانا دێ، بەم ڕەنگە تەماشاکردنی خۆشەویست تیرە بۆ دڵی، خەنەی دەست و پەنجەکانی سووراوی سەر گۆنای لە خوێنی عاشقە، تای زوڵفی کەمەندە، ڕاوی دڵی پێ ئەکا، برۆ و برژانگی خەنجەرە بۆ سەر سنگی مەردووم وەك ئەڵێ:

قـوربـانـی بـرۆت بم کـە ئـەڵـێیت عـەینـی کـەوانـە
تـیـری مـوژەکـەت بـوو کـە دڵـی کـردە نـیشانـە
لـێی داوە لـە دوو لاوە کـەوا هـێنـدە بـە ژانـە
خـوێنـی بـەدەن و دەست و سەر و پـەنجەی جـوانـە
بـۆ چـیـتـە خـەنـە تـەڵـخـە بـەسە مـەگرە بـەهـانـە

هەروا بەم ڕەنگە دیوانی شیعر و غەزەلیان پڕ کردووە لە هەموو جۆرە چەکێکی جەنگی لە شوێنێکا کە هەرچی جەنگ بێ تیا نییە، بەڵام ئادەمی جەنگاوەری خوێنڕێژە کە هەرگیز بەبێ جەنگ دانانیشێ.

ئـەم ئـادەمـیـیـە لـە وەختـی یـاری و گـەمـە و ڕابـواردن و خۆخـلافـاندنیشا جـەنگ و پـیـاوکوشتـنـی لـە بیر نـاچێتـەوە، تـەمـاشاکـەن خـانـەکـانـی سەر تـەختـەی شەترەنجی پڕکردووەتەوە لە (شا) و (وەزیر) و لە (ئەسپ) و لە (فیل) و لە (پیادە) وە لەهەموو کایەیەکا یەکێکیان بەیەکێکیان بڵێ (کش) واتە بمرە.

هەروا یاریی فتبۆڵی داناوە لە شێوەی جەنگێکی دوودەستەیی و دووبەرەکیدا، بەم ڕەنگە ئەیانکا بە دوو لەشکر و دوو لەشکرگا، وە مەیدانیان بۆ دائەنێ کە تیا بێن و بچن و یەکتری تیا زەبوون و کەڵەمە بکەن، هەر بەم ڕەنگە هەموو جۆرە یارییەکی تر.

لە سەرەتای جیهانەوە تا ئیمڕۆ دینە گەورەکان کە هاتوون هەموو بانگی ئادەمی ئـەکـەن بـۆ یـەکـیـەتـی و برایـەتـی، جـارێ دینـی ئیسلام نـاوی خـۆی بـەخـۆیـەوەیـە، وە ناوەکەی خۆی لە (سلام)– کە بەمانای ئاشتییە –وەرگرتووە، وە سەلامی گێڕاوە بە پـایـەیـەك لـە نـوێژ، وە سەلامـکـردنـی بـە دروشمـی مـوسوڵـمـانـان کـەچـی مـێژووی موسوڵمانان هەمووی جەنگ و ئاژاوەیە لەگەڵ یەکتری.

دینی مەسیح ئەڵێ : (ئەگەر یەکێك زللەیەکی ماڵی بە ڕوومەتی راستتا، ڕوومەتی چەپیشتی بۆ ڕابگرە) کەچی مێژوو نییە لە جیهانا بەقەد مێژووی مەسیحی پڕ بێ لە

جەنگ و ئاژاوە و کوشتن و خوێن ڕشتن چەند لەگەڵ خۆ و چەند لەگەڵ بێگانە، وە لە پێش هەموو گەلێکەوەن بۆ دروستکردنی چەکی جەنگی تا گەیشتنە بۆمبای ئەتۆم.

ئەم ئادەمییە ئیش و کاری هەمیشە هەر جەنگە، لە زەویدا جەنگ، لە ئاسمان جەنگ، لەسەر ئاو جەنگ لە ژێر ئاو جەنگ، ئەگەر لەمانە بووەوە هاتەوە ناوماڵی خۆی ئینجا دەست دەکا بەو جۆرە جەنگە ساردانەی کە وتمان، ئەمەش کە نەما ئینجا دەست ئەکا بە خۆ ئامادەکردن بۆ جەنگێکی تر، بەم ڕەنگە خوێندن لە قوتابخانەکانا لەسەر دەستوورێکی جەنگی دائەنێ و نیشتمانپەرستی و گەل پەرستی ئەخاتە مێشکی هەموو قوتابیەکەوە، وە وایان حاڵی ئەکات کە گەلەکەی خۆی لە ژوور هەموو گەلێکەوەیە بەژیری و زیرەکی و ئازایی و وریایی وە لە هەموو گەلێك مەردتر و جەنگاوەرترە، وە ئەبێ لە ژوور گەلێکەوە بێ، بەم جۆرە شرینقەی مەردی و نەبەردی و جەنگاوەریی لێ ئەدا، تا ئەیکا بە پارچەیەك ئاگری هەڵگیرساوە.

دەستووری تاقیکردنەوە دەستپێشکەری (مسابقة) و جەنگە، دەستووری بازرگانی (تجارة) دەستپێشکەری و جەنگە، دەستووری ئەحزابی سیاسی جەنگ و بەربەرەکانێیە، دەستووری کۆمەڵایەتی لە ناوەندی چینەکانی جەنگ و خوێنمژینە، چونکە دەوڵەمەند و خاوەن کارگەکان ئەیانەوێ خوێنی هەژارەکان بمژن و بیانچەوسێننەوە لە ئیش و کار و قازانج و سوودی خۆیانا، کرێکارەکانیش خواخوای هەلێکیانە کە دەست بوەشێنن لە سەر و ماڵی دەوڵەمەندەکان.

کەوابوو ئەم ئادەمییە لە کاتی جەنگا جەنگ و لەکاتی ئاشتییا خۆئامادەکردنە بۆ جەنگ و لە قوتابخانەدا جەنگ، لە بازاڕیا جەنگ و لە کارگەیا جەنگە، هەر وا بووە و وا ئەبێ تا جیهان جیهان بێ و ئادەمی لەسەر کار بێ.

ئەگەر ڕاستت ئەوێ گیانەوەر و دڕندەی شاخەکان گەلێ گەڵێ ئاشتیخوازترن لە ئادەمی، کەس دی هەرچی شێر و پڵنگی جیهان هەیە ببن بە دوو دەستە و بچن بە گژ یەکا، وە خوێناوی یەکتری بخۆنەوە، یا کەس بیستی هەرچی گورگ و چەقەڵ یا مار و دووپشکی جیهان هەیە ببن بە دوو دەستەوە بچن بە گژ یەکا.

بەڕاستی ئەو کەسانەی کە جەنگاوەرن، وە هەمیشە ئەیانەوێ جەنگێکی تێکڕاییی سێهەم هەڵگیرسێنن، وە ئادەمی بکەن بە دەستەچیلەی ئەو جەنگە لە جانەوەر جانەوەرترن، وە لە دڕندە کەمتر و بێ نرخترن.

کۆچی مستەفا مەزهەر(١)

وەك زانایان وتوویانە: ژیانی جیهانی چەند کردەوەیەکی حسابی تێکەڵ و پێکەڵە، بەڵام کە بەجێ ئەمێنێ لەسەر رووپەڕەی مێژووی ئادەمی.

یەکێك ئەمرێ بەڵام لە ماوەی ژیانیا زباندرێژیی کردووە، ناوی مەردوومی بە خراپ بردووە، دڵی شکاندوون، پاڵی ناوە بە قازانج و سوودیانەوە، خوێنی مژیون، زیانی پێ گەیاندوون، ئەم جۆرە کەسانە لە دوای مردنیان خاڵێکی ڕەش بەجێ دێڵن لەسەر ڕووپەڕەی مێژوویان، کە تا جیهان جیهان بێ ئەو خاڵە ڕەشە هەڵ نەگیرێتەوە، وە بە ئاوی هەموو دەریا نەشوورێتەوە، تا ئەو خاڵە ڕەشە ئەبێ بە بەیداغێکی ڕەش لەسەر گۆڕەکەی تا ڕۆژی دوایی.

یەکێکی تر ئەمرێ، بەڵام لە ژیانیا ناوی کەسی نەبردووە بە خراپە، دڵی کەسی نەیەشاندووە، زیانی پێ نەگەیاندوون، ماڵی نەخواردوون، خوێنی نەمژیون، وە بە پێی دەسەڵاتیش سوودی پێ گەیاندوون و قازانجی بۆیان بووە، ئەم جۆرە کەسانەش دوای مردنیان خاڵێکی سپی بەجێ دێڵن لەسەر ڕووپەڕەی مێژوویان، کە بە درێژاییی شەو و ڕۆژ و ساڵ و مانگ وەك ئەستێرەی بەری بەیان بدرەوشێنەوە، وەك خوا لێخۆشبوو مستەفا مەزهەر، کە بەڕاستی فریشتەیەك بوو بۆ خۆی.

خوالێخۆشبوو لە سلێمانی لە ساڵی ١٨٨٨م لە دایك بووە. لە پاشا لە دار المعلمینی ترکیا پێ گەیشتووە، لە ساڵی ١٣٢٩ی ڕۆمیدا بووە بە مامۆستای قوتابخانەی (نجف)، لە دواییدا بۆ قوتابخانەی خانەقین و قەرەداغ گوێزراوەتەوە، لە ١٩١٨م دا بووە بە نووسەری دارایی (کاتبی مالیە)ی سلێمانی، لە ساڵی ١٩٢١م دا بووە بە نووسەر و سکرتێری حاکمی سیاسیی سلێمانی، لە ساڵی ١٩٢٢م دا بووە بە نووسەری داخلی، لە ساڵی ١٩٢٣م دا بووەتەوە بە مامۆستای قوتابخانەی (ناصریە). لە ساڵی ١٩٢٤دا گوێزراوەتەوە بۆ قوتابخانەی (بعقوبە). لەساڵی١٩٢٥م دا گوێزراوەتەوە بۆ قوتابخانەی (قەرە حەسەن). لە مارتی ١٩٢٥م دا بووە بە ژمێژیار (محاسب)ی

(١) ئەم وتارە لە ژمارەی (٦)ی ساڵی (٧)ی گۆڤاری گەلاوێژا بڵاوکراوەتەوە، وە لە ڕۆژی ٣١-٥-١٩٤٦ دا خوێنرایەوە لەکۆڕی یادەوەریی خوالێخۆشبوودا بە بۆنەی ڕابوردنی حەفتەیەك بەسەر مردنیا.

پەروەردەی کەرکوك. لە ئەیلولی ١٩٢٥م دا بووە بە موفەتیشی پەروەردەی کەرکووك. لە ساڵی ١٩٢٩ وە تا ساڵی ١٩٣٣م لە لیوای هەولێر و مووسڵ موفەتیشی پەروەردە بووە. لە کانوونی یەکەمی ١٩٣٤م دا بووە بە بەڕێوەبەری قوتابخانەی ناوەندیی سلێمانی. لە تشرینی یەکەمی ١٩٣٥م دا بووەتەوە موفەتیشی پەروەردەی کەرکووك . لە تشرینی دووهەمی ١٩٣٥م دا بووە بە معاونی مدیری معارفی کەرکووك. لە شوباتی١٩٣٧م دا بە هەمان وەظیفە جێگای لە هەولێر بووە لە ئابی ١٩٣٧م دا بووە بە معاونی مدیری معارفی سلێمانی، لە ئەیلوولی ١٩٣٧م دا بوو بە مدیری معارفی سلێمانی، وە هەتا کۆچی دواییی لەم پایەیەدا مایەوە.

ئەم خوالێخۆشبووە، هەموو ژیانی خۆی بەخت کرد لە خزمەتی زانین و زانیازیدا بێ ئەوەی دڵی یەکێك ئازار بدات، یا ڕووپەڕەی مێژووی خۆی چڵکن و ناشرین بکات.

ئافەرین بۆ تۆ مستەفا ئەفەندی٣٢ ساڵ لە وەظیفەی حکومەتا بمێنییەوە وە تا ئێستا خانوویەکت نەبێ کە منداڵەکانت تیا دابنیشن. وە پارەیەکت نەبێ کە ئەمڕۆ کونجێکی پێ بکرن بەڵام خەفەت مەخۆ دڵت تەنگ نەبێ، چونکە گەلەکەت ئەم دەستپاکییەتیان پەسەند کردووی ، ئەگەر تۆ لە ژیانی خۆتا خانوویەکت نەبوو، ئەمڕۆ هاوڵاتییەکانت بە بۆنەی ڕابووردنی هەفتەیەك بەسەر کۆچتانا وا کۆڕت بۆ ئەگرن، ئیتر خوا بەمیهرەبانیی خۆی لێت خۆش بێ. وە بتکا بە سەرمەشق بۆ دوای خۆت.

سەید جەمالەدینی ئەفغانی

سەید جەمالەدین کوڕی سەفدەر و لە خێزانێکی گەورە و بەرێز و ناودارە لە وڵاتی ئەفغان. ئەم خانەدانە، لەبەر ڕێز و گەورەییان بوون بە خاوەنی قەڵەمڕەوێکی گەورە لە خاکی ئەفغان و خۆیان ئەمیری ئەو خاکی خۆیانە بوون، تا ساڵی ١٢٥٤ك=١٨٣٩ز کە سەید جەمالەدین هاتە جیهان لە دێی (ئەسعەد ئاباد) ئەوسا (دۆست محەمەد خانی)ی ئەمیری ئەفغان، ئەمارەتی ئەو قەمڕەوەی لێ سەندنەوە بە قەڵەمڕەوەکەوە، وە سەید جەمالەدین و باوکی هێنان بۆ کابول و لەوێ داینان[١].

(جۆرج گوتشی) ئەڵێت: سەید هەر لە منداڵییەوە جلەوکێشی تەماشا بووە، بە زیرەکی و بلیمەتی و بێ هاوتاییی خۆی[٢].

سەید لە تەمەنی هەشت ساڵیدا دەستی کردووە بە خوێندن لای باوکی، لە پاش ساڵێك دەست ئەکات بە خوێندنی کتێبە سەرەتاییەکان و هەموو جۆرە زانینێك لەو ڕۆژەدا ئەخوێنێت لای مامۆستا بەرز و بالاَکان، نەخوازەلا حیساب و ئەندازە (هندسە) و جەبر و ئەفلاك و مەنتیق و حیکمەت و کەلام و تەسەوف و فیقهـ و ئوسوڵی فیقهـ و تەفسیر و حەدیس لەگەڵ بەشی زۆری زانیارییەکانی ترا. لە تەمەنی هەژدە ساڵیدا لە خوێندن ئەبێتەوە، ئینجا ئەچێت بۆ هندستان و ساڵ و نیوێك لەوێ ماوەتەوە تا هەرچی زانیاریی تازەی ئەوروپا بووە هەمووی خوێندووە. سەید جەمالەدین زۆر حەزی لە موتالاَ و خوێندنەوەی کتێب بووە ، هەر لە منداڵییەوە ناوی بەشی زۆری ئەو کتێبانەی زانیوە کە بە عەرەبی و فارسی نووسراون، کتێبی تازەش نەبووە لە ڕۆژهەلاَت و ڕۆژئاوادا نووسرابێت و وەرگێڕرابێتە سەر زمانی ڕۆژهەلاَتی نەیخوێندبێتەوە[٣].

سەید هەر لە منداڵییەوە حەزی لە دونیا و ڕابواردن نەبووە، زۆر کەمخۆر بووە، شەو و ڕۆژ ژەمێك نانی خواردووە، بەلاَم حەزی لە چا و جگەرە بووە، جادووی ژن کاری تێ نەکردووە، ئاوڕی بە لادا نەداوەتەوە، بۆیە تا کۆچی دوایی کردووە ژنی نەهێناوە.

---

(١) خاتیراتی سەید جەمالەدین، بە قەڵەمی محەمەد پاشای مەخزومی.

(٢) ژیانی سەید جەمالەدین بە قەڵەمی شێخ مستەفا عەبدوڕەزاق.

(٣) شێخ مستەفا عەبدوڕەزاق.

سەید دوای گەڕانەوی لە هندستان ئەچێت بۆ حەج ساڵێکی پێ ئەچێت و لەو ساڵەدا زۆر ئــەگــەڕێت بــە شار و وڵاتــەکــانــی ڕۆژهــەڵاتــی نــاوەڕاستــا لــەو سەرەوە لــە ساڵی١٢٧٣ك=١٨٥٧ز ئەگەڕێتەوە بۆ مەکە و دوای حەج دێتەوە بۆ ئەفغان، بەم گەڕانە زۆر شارەزا و بەڵەد ئەبێت لە چۆنیەتیی موسڵمانان و وڵاتیان و دەستوور و ڕژێمیـان. بـە گـەڕانـەوەی بـۆ ئـەفـغـان ئـەمـیـر – کـە دۆست مـحـەمـەد خـان بـووە – کردوویەتی بە یەکێك لە ئاوەڵان و هاودەمانی خۆی. کە دۆست محەمەد خان مرد شێر عەلی خانی کوڕی – کە نامزەد بوو بە یارمەتیی ئینگلیز لە جێگەکەی دانرا لە ساڵی ١٢٨٠ك=١٨٦٤ز، چونکە سەر بە ئینگلیز بووە، بەڵام براکانی کە ئەفزەل خان و ئەعزەم خان بوون چوون بە گژ کاکیانا، و ئەفزەل خان بە دیل گیرا، و عەبدوڕەحمانی کوڕی لەگەڵ ئەعزەم خانی مامیا مانەوە لەسەر جەنگ تا کابوڵیان گرت، و ئەفزەل خانیان لە بەندیخانە دەرهێنا و کردیان بە ئەمیر، شێر عەلی خانیان لە بەندیخانە توند کرد.

سەید لەم ماوەیەدا، واتە لە دوای گەڕانەوەی لە حەج تا ئەو ڕۆژە، بە دڵ هەر لەگەڵ ئەعزەم خان بووە، هەمیشە ئامۆژگاریی ئەکرد و یارمەتیی ئەدا. کە ئەعزەم خان بوو بە ئەمیر، خێرا سەید جەمالەدینی کرد بە سەرەك وەزیری خۆی، کە سەید تەمەنی ٢٧ساڵ بووە. سەید دەستی کرد بە ڕێکخستنی دەوڵەت لەسەر بیر و ڕای سەربەخۆی تەواو و ئیدارەی وڵات لەسەر ئازادی و سەربەخۆیی و ڕاوێژ (استقلال و شوری)(٤) ئینگلیز لە هندستان ترسی لێ نیشت چونکە دەستی نەئەدا بۆی کە حکومەتێکی دەستووری بە سەرۆکایەتی سەید جەمالەدین لە تەنیشتیەوە بێت، خێرا پارە و جاسووسی زۆری بۆ ئەفغان و شۆڕشی تیا هەڵگیرساند و لێوە و ئاژاوەی تیا نایەوە و ئەمیر محەمەد ئەعزەم دەرکرا و سەید جەمالەدینیش ویستی لە ئەفغان دەرچێت(٥). لە ساڵی ١٢٨٥=١٨٦٧ز سەید جەمالەدین ویستی بچێت بۆ هندستان و کاغەزێکی نووسی بۆ بازرگانێکی ئەفغانی لەوێ، کە من ئەمەوێت بە پەنهانی بێم بۆ هندستان لای ئێوە میوان بم بە ڕەنگێکی زۆر سووك و سادە و بێ ئەرك، بێ ئەوەی کەس پێم بزانێت، یا ناوم بڵاو ببێتەوە، بەڵام بێداریی ئینگلیز و ئاگاداری لە بەسەرهاتی ئەفغان نەیانهێشت ئاواتەکەی بێتە دی، ماوەیەك لە هیندستان بمێنێتەوە، وە تێکەڵ

(٤) خاطرات جمال الدین.

(٥) وحي الرسالة ، جلدی سێهەم ، چاپی سێهەم

بێت بە پیاوانی گەورە و ڕۆشنبیری هیند، چ لە موسڵمان و چ لە هیندۆك، بەڵكو كاتێك كە گەیشتە سنووری هیندستان بینی كەوا حكومەتی هیند هاتووە بە پیریەوە، بە شێوەیەكی زۆر گرنگ.

سەید جەمالەدین كە چاوی بەم قەڵەباڵغە ئەكەوێت، نەخوازەلا كە یەكێك لە ئاشناكانی خۆی تیا نابینێ و ئەو بازرگانەی كە ئەم كاغەزەی بۆ نووسیوە و ئەبوو بە میوانی، ئەویشی تیا نییە، تێی ئەگات كە مەبەست لەم پێشوازییە چییە، بە ناچاری سوپاسیان ئەكات. لە پاشان ئەیەوێت بچێت بۆ ماڵی بازرگانەكەی ئاشنای، بەلام پێی ئەڵێن میری جێگا و ڕێگای بۆ ئامادە كردوون، نابێت لە هیچ شوێنێكی تر دابەزن، سەید بەناچاری دوایان ئەكەوێت، چونكە ئەزانێت هەر هەواڵێك بدات بێ كەڵكە.

یەكەم پرسیار كە میری لێی ئەكات ئەڵێت: (چەند ئەمێننەوە لە هیندستان؟) ئەمیش ئەڵێت : (لە دوو مانگ زیاتر نامێنمەوە)، ئینجا چەند كەسێكی بە دیاریەوە دائەنێن ، بۆ ئەوەی هەرچی هات بۆ لای، پرسیاری لێ بكەن كە بۆچی هاتوویت؟ وە چ پرسیارێك لە سەید ئەكەیت؟ لە ڕۆژی یەكەمدا سی چل كەسێك دێن بۆ لای سەید، كاربەدەستەكان توانییان گوێیان لە پرسیاری خەڵق و وەڵامی سەید بێت، لە ڕۆژی دووەما، لە دووسەد كەس زیاتر دێت بۆ لای، لە ڕۆژی سێهەم و چوارەما پۆل پۆل ئەهاتن بۆ لای، حەفتەی نەخایاند هندستان خرۆشا، زانایان و دانایان و گەورەكانی هیند لەگەڵ ڕاجە و ڕۆشنبیرەكانیان لە هەموو لایەكەوە ڕوویان تێ كرد، وە ئەو شوێنە گەورەیەی كە بۆی تەرخان كرابوو، جێی خەڵكی تیا نەئەبووەوە، پیاوی گەورەی وای تیا بوو كە میری نەیئەتوانی جڵەوگیریی لێ بكات لە كۆبوونەوەی لەگەڵ سەید و نەشئەبوو دووسەد كەس دابنێت بەسەرسەیدەوە، بەڕەنگێك كە هەرچی بوترێت ئەوان بینووسن، ئینجا كە حكومەتی هیند تەنگەتاو بوو، كاربەدەستێكی گەورەی نارد بۆ لای سەید– كە لەو حەلەدا زۆر ڕاجە و زانایانی بەرزی لە لا ئەبێت – پێی ئەڵێن میری زۆر ئاسانیی لەگەڵ ئێوەدا نواند، كە دوو مانگ بمێننەوە، بەلام ئێستا لای وایە ئەحواڵی ئەم وڵاتە، ڕێ نادات كە لەمە زیاتر بمێننەوە .

دانیشتووەكان تووڕە ئەبن، ئەیانەوێت كە بچنەوە بە گژ دەمی كاربەدەستەكەی میریدا، بەلام سەید بەدەست بێدەنگیان ئەكات، خۆی بە كابرا ئەڵێت: من نەهاتووم بۆ ترساندن و تۆقاندنی دەوڵەتی بەریتانیا، من ئەمڕۆ ئامادە نیم بۆ ئەوەی چاوەڕاوی لێ بكەم یا سەركۆنەی بكەم لەڕووی هێندێك كردەوەیەوە، بەلام ترسی بەریتانیا لە

میوانێکی بێ چەکی بێ دەسەڵاتی وەك من، جڵەوگیریکردنی لەو میوانانەی کە لە من بێ دەسەڵاتترن، نیشان ئەدات کە بەریتانیا بڕوای بە دادی خۆی نییە و گەلێك لە گەلی هند زەبوونتر و شرۆڵترە.

لە پاشان ڕوو ئەکاتە میوانەکانی و پێیان ئەڵێت: ئەی ئەهلی هیند ئێوە کە لە دووسەد ملیۆن زیاترن – ئەگەر مێش یا مێشوولە بوونایە، ئەبوو بە گیزەگیزی خۆتان گوێی بەریتانیاتان کەڕ و گوێی سەرەك وەزیرەکەی (میستەر غەلادەستۆن)تان قورس و گران بکردایە و ئێوە – کە لە دووسەد ملیۆن زیاترن، ئەگەر خوا بیکردنایە بە کیسەڵ و لە دەریاوە بچوونایەتە سەر دوورگە (جزیرە)ی بەریتانیا و هەریەکێکیان قەپاڵێکی بگرتایە لە دوورگەکەیان، ڕاتان ئەکێشا بۆ بنکی دەریا و لەو سەرەوە بە ئازادی و سەربەستی ئەگەڕانەوە بۆ وڵاتەکەی خۆتان.

سەید قسەکانی تەواو ناکات، دانیشتوان دەست ئەکەن بە گریان، ئینجا سەید پێیان ئەڵێ گریان پیشەی ژنە، سوڵتان مەحمودی غەزنەوی بە گریان نەهاتە سەر هیند، بەڵکو بە چەکەوە هاتە سەری و گرتی، هەر گەلێك بە پیر مردنەوە نەچێت، بۆ دەستخستنی سەربەخۆیی، بە ژیان ناگات، ئینجا سەید جەمالەدین هەڵئەستێت و ئەڵێت: (فەرموون بۆ کوێ ئەڵێن بچم)، کاربەدەستەکەش ئەڵێت: ئەمڕۆ نا سبەینێ. بەیانی سواری پاپۆڕێکی ئەکەن و ئەیبەن بۆ سوێس و لەوێ دایئەنێن، بەڵام سەیدیش لە سوێسەوە ئەچێت بۆ میسر و چل ڕۆژ ئەمێنێتەوە ، لە پاشا ئەچێت بۆ ئەستەنبوڵ لە ساڵی ١٢٨٧ك=١٨٧٠ز، وە لەکاتی سوڵتان عەبدولعەزیزا –بە جل و بەرگێکی ئەفغانیانەوە: کەوایەکی شۆڕ و خەرقەیەك و مێزەرێکی نارێك[٦].

دوای چەند ڕۆژێك زیارەتی سەدری ئەعزەم ماڵی پاشا ئەکات، وە سەیدی زۆر بەر دڵ ئەکەوێت و بە زانایەکی سەربەستی، چاو قایمی، بلیمەتی، زبان زانی، دواندەری دێتە پێش چاو، وە بە دڵ ئەیەوێت بیکات بە شێخ الاسلام، وە لە شوێنی حەسەن فەهمی ئەفەندیی دای بنێت –کە لەو ڕۆژەدا شێخ الاسلام بووە – سەید لە ماوەیەکی زۆر کەما ناوبانگی بڵاو ئەبێتەوە بە ئەستەمبووڵا، لە دوای شەش مانگ ئەبێت بە ئەندامی ئەنجومەنی زانیاری (معارف) بە سەرۆکایەتیی عالی پاشا، بێ گومانم پێشەوایەکی زانای دانای ئازادی، سەربەستی، خێرخواهی وەك سەید هەر ئەبێ بۆ بەرژەوەندی

(٦) خاتیراتی جەمالەدین و قەدری قەلعەچی.

تێکڕایی و ڕێکخستنی زۆر شتی گرنگ و هەڵگرتنی زۆر شتی پڕوپووچ و پاککردنەوەی ناوچەی بۆگەن و پیسی ئەستەمبووڵی مەبەست بووبێ، کە ئەمانە نانی زۆر کەس ئەبڕن لە کۆنەپەرستان و لەوانەی کە هەوڵ ئەدەن بۆ وشك هەڵاتنی ژیری و بیری کۆمەڵ و گەل، کە شێخ الاسلام سەرۆکی ئەم کۆمەڵەیە بووە و دەبێ زۆر کەس لەم ڕووەوە تەنگەتاو بووبێت بە نیشانەی ئەوەی کە سەید لە چەند کۆبوونەوەیەکدا ئەیەوێ بەرنامەی پێ خوێندن (تعلیم) بگۆڕێت بە باشتر و بڵاوی بکاتەوە لە جاران چاکتر، بەجۆرێك داوای ئەکات – وەك شێخ مستەفا عەبدوڕەزاق ئەڵێت – کە شێخ الاسلام لە دڵا پێی ناخۆش ئەبێ، چونکە هێندێك دەستکەوتی لێ کەم ئەبووەوە شێخ الاسلام ئەمەی لێ ئەگرێت بە دڵەوە بە ڕەنگێك لە هەر کۆڕێکا باسی قسەیەکی سەید بکرایە شێخ الاسلام ڕەخنەیەکی لێ ئەگرت، بۆ ئەوەی ئەو ناوبانگەی هەیەتی بیشکێنێت.

لە مانگی ڕەمەزانی ئەو ساڵەدا بەڕێوەبەری (دار الفنون) تەحسین ئەفەندی داوا لە سەید ئەکات کە دوان (محاضره)یێك بدات لە دار الفنون لە بابەت هاندانی مەردوومەوە لەسەر هەموو پیشەسازییەك، هاندانی چوونە بەشی لقەکانی قوتابخانەکەیدا. سەیدیش دوانێکی زۆر بەرز ئەنووسێت، وە پێشەکی ئەینێرێت بۆ وەزیری پەروەردە صەفوەت پاشا و موشیر شێروانی زادە، و ئەندامی ئەنجومەنی زانیاری منیف پاشا و هەموو زۆر پەسەندی ئەکەن، ئینجا لە ڕۆژی خۆیا زۆر لە وەزیرەکان لەگەڵ زانایان و دانایان و وێژەران و ڕۆژنامەنووسەکان ئەچن بۆ گوێ گرتن، وە سەید ئەچێتە دوانگە، دوانەکەی زۆر بە جوانی ئەخوێنێتەوە وە لە هەموو لایەکەوە پەسەند ئەکرێت، یەکێك لە قسەکانی سەید ئەمە ئەبێت کە تەشبیهی ژیانی ئادەمی ئەکات بە جەستەیەکی زیندوو، وە هەر پیشەیەك لە پیشەکان بە ئەندامێکی ئەو جەستەیە، واتە ئەندام چ خزمەتێکی جەستە ئەکات، ئەو پیشانەش ئەو خزمەتە ئەکەن بۆ ژیانی ئادەمی، مەسەلا تەشبیهی خاکی نیشتمان ئەکات بە مێشك کە جێی تەدبیر و ئیرادەیە، وە ئاسنگەری بە قۆڵ و کشتوکاڵ بە جگەر و هاتوچوون بە دەریادا بە هەردوو قاچ، هەروا ناوی هەموو پیشەکانی تر و ئەندامەکانی تری ئەبات و باسی گرنگیی هەموو یەکێکیان ئەکات، لە پاشا ئەڵێت : (ئەمە ئەوەیە کە جەستەی خۆشی و خۆشبەختی ئادەمیەتی لێ دروست بووە)، هیچ جەستەیەکیش ژیانی نابێت بە بێ گیان، گیانی ئەم جەستەیەش یا پێغەمبەریەتییە (بۆ ئەو گەلانەی کە دێن و پێغەمبەریان ببێت) یا حیکمەتە (بۆ ئەوانەی کە دینیان نەبێت).

بەڵام شێخ الاسلام بڵاوی ئەکاتەوە بەهۆی پیاوانی سەر بەخۆیەوە کە گوایە سەید جەمالەدین لە دوانەکەیا باسی پێغەمبەرایەتی کردووە لە باسی پیشە و پیشەسازیدا و ئەمە وا ئەگەیەنێت کە پێغەمبەرایەتیی وەك پیشەی کەسبی بێت لە کاتێکا کە پێغەمبەرایەتی کەسبی نییە، بەڵکو خەڵاتێکی خواییە، بە هەر کەسێکی بدات ئەیدات، کە سەید ئەمەی نەوتووە، شێخ الاسلام فەرمان ئەدات بە پێشەوای مزگەوتەکان و دواندەری جومعە کە ئەم قسەیە بڵاو بکەنەوە و نیشان بدەن کە سەید جەمالەدین بیر و باوەڕی باش نییە. ڕۆژنامەکانی ئەستەمووڵ زۆریان لەگەڵ سەیدا ئەبن و پشتیوانیی ئەو ئەکەن، هێندێکیشیان – کە سەر بە شێخ الاسلام ئەبن– هێرش ئەبەنە سەر سەید، سەید زۆر دڵگیر و تووڕە ئەبێت و داوای موحاکەمەی شێخ الاسلام ئەکات، خولاسە ڕۆژ بە ڕۆژ ئەم ئاگرە بڵێسە ئەسێنێت، بە ڕەنگێك کە عالی پاشا لە ژیانی خۆشی و سەید جەمالەدینیش ئەترسێت ، لەبەر ئەوە ناچار فەرمان دەرئەکات بە دەرچوونی سەید لە ئەستەمبووڵ بۆ چەند مانگێك، تا ئەم ئاژاوەیە ئەکوژێتەوە، لەگەڵ ئەوەشا سەدری ئەعزەم ئەزانێت کە سەید زانایەکی زۆر بەرز و بالایە و دوانەکەی هەرچی نەنگ بێت تیا نییە و ئەوەی کە شێخ الاسلام کردی لەگەڵ سەیدا لە ڕقی عالی پاشا بوو، بە تەمای دانانی سەید بوو لە شوێنەکەی ئەو، وە عالی پاشا زۆر خەفەتبار بوو ، بۆ ئەو شێوەیەی کە شێخ الاسلام بەکاری هێنا لەگەڵ سەید جەمالەدینا، وە بازاڕی و نەخوێندەوار و خەڵکی ناو کۆڵانەکانی تێ بەردا و وای لێ کردن کە هێرش ببەنە سەر بیر و باوەڕی پێشەوایەکی وا گەورە.

سەید بە ناچاری هاتە سەر بەجێهێشتنی ئەستەمووڵ و چوون بۆ میسر، لە سەرەتای مانگی موحەرەمی ١٢٨٨ تا ساڵی ١٢٩١ك=٢٢ی ئازاری ١٨٧١ تا ئابی ١٨٧٩ز لە میسر ئەمێنێتەوە، ئەم هەشت ساڵە بۆ میسر زۆر بە پیت و بەرەکەت ئەبێت، هەر تۆوێکی ئەچێنێت هەمووی سەوز ئەبێت، ئەویش بە هیمەتی مەردانەی ڕیاز پاشای سەرەك وەزیری خدێوی ئیسماعیلەوە بوو، کە یەکەم جار سەید ئەبینێت بە زانایەکی زۆر زیرەکی ڕامیار (سیاسی)ی خاوەن قەڵەمی، زمان زانی، دواندەری تێ ئەگات، مانگێ دە لیرەی بۆ ئەبڕێتەوە بە بێ هیچ پیشەیەك و زۆر هانەهانەی ئەدات لەسەر مانەوەی لە میسر(٧) بڕینەوەی ئەم مانگانەیە لە حکومەتی میسرەوە بۆ بێگانەیەکی وەك جەمالەدین، تاقانەیە لە مێژووی میسردا، بەڵام ئەگەر وردبینەوە تێ ئەگەین، کە

---

(٧) خاتیراتی جەمالەددین.

دوو هۆی گرنگی بووە، یەکەم حکومەتی میسر زانیویەتی کە بوونی سەید لە میسردا تین و تەوژمێکی زۆری ئەبێت بۆ سەر سیاسەتی خۆی، هەر وەك بوونی قازانجێکی زۆری ئەبێت بۆ گەل و نیشتمان. دووهەم حکومەتی میسر لەو ڕۆژانەدا خۆی بەپەیکی ئەستەمبووڵ نە ئەزانی، بەڵکو خۆی بەسەربەخۆ زانیوە و ملەملەی لەگەڵ کردووە، ئینجا بۆ نیشاندانی ئەم ملەملەیە ئەم پێشوازییەی سەیدی کرد لە کاتێکا کە سەید لە ئەستەمووڵ ڕەهەندە کرابوو. جگە لەوە کە ئەمەشی تیایە کە خدێوی میسر خۆشەویستی زانین و پارێزگەر (محامی)ی زانایانی وەك سەید جەمالەدینە[8].

***

سەید بڕیاری دا کە ماوەیەك لە میسر بمێنێتەوە، لە (خان خەلیلی) خانووی گرت، هێندێك لە قوتابییە بەرزەکانی جامعەی ئەزهەر و مامۆستاکانی ڕوویان تێ کرد و داوای دەرسیان لێ کرد، وەك شێخ محەمەد عەبدە و شێخ ئیبراهیم هەلباوی و شێخ عەبدولکەریم سەلمان و شێخ ئیبراهیم لقانی و سەعد زەغلوول و لوتفی سەید و عەلی مەزهەر و گەلێکی تر. هەروەك چەند وێژەرێکی سووری – کە لەمیسر بوون –ئەوانیش هەمیشە ئەچوونە کۆڕی بۆ دەرس خوێندن و بەهرە وەرگرتن وەك ئەدیب ئیسحاق و سەلیم نەقاش و سەعید بوستانی و چەند کەسێکی تر، ئەمانە ئەیاننووسی و دوانیان ئەدا و ئەوی لە کۆڕی سەید وەریان ئەگرت بڵاویان ئەکردەوە.

دەرسەکانی سەید دوو جۆر بوون: یەکێکیان لە کتێبا بووە، کە ئەوەیان لە ماڵەوە ئەیوتەوە ، ئەوی تریان لەبەر و لەکاتی قسە و گفتوگۆدا بووە لەگەڵ خەڵقا، چ لە ماڵی خۆی، چ لە ماڵی پیاوە گەورەکان، کە ئەچووە لایان، چ لەو گازینۆیەی کە لێی دائەنیشت و پیاوە گەورەکان دەوریان ئەدا.

بەشی زۆری ئەو کتێبانەی کە ئەیوتەوە، کتێبی مەنتیق و فەلسەفە و تەسەوف و هەیئەت بووە، وەك (زوراء)ی جەلالەدینی دەوانی لە تەسەوفا و شەرح شەمستی و شەرح مەتالیع و سوللەمولعولوم لە مەنتیقا و عەقائیدی دەوانی لە تاك و تەنیاییی خوادا و تەوزیح و تەلویح لە ئووسوڵا و هیدایەت و ئیشارات و حیکمەتولعەین و حیکمەتولئیشراق لە فەلسەفە. ئەحمەد ئەمین لە (زعماء الاصلاح في العصر الحديث)دا ئەڵێت: لام وایە ئەم کتێبانە لە خۆیانا نرخێکی وایان نییە کە ئەم شۆڕشەی سەید

---

(٨) قەدری قەلعەچی.

جەماڵەدین هەڵی گیرساندووە، لەو کتێبانەوە بووبێت، بەڵکو نرخەکەی لە بیر و ڕای سەیدا بووە و لەمەدا بووە کە هەموو باسێکی، هەموو وتارێکی کردووە تەکیەگاهێکی خۆی و پاڵی پێوە داوە و دەستی پێوە گرتووە، بۆ باسی ئەوەی کە لە دڵیایەتی و ڕاڤەی ئەوەی کە بە بیری دێت، لەگەڵ بەراوردکردنی لەگەڵ ژیانی ئەو ڕۆژدا.

کەواتە ئەو کتێبانەی کە سەید وتوونیەتەوە نرخەکەیان لە دڵی سەیدا بووە ، وەك جیهان بە ڕەنگی چاویلکەی بینەر ڕەنگ ئەگرێت، ئەو کتێبانەش بە بیری بەرزی سەید بۆیە ئەکرێت.

جگە لەوە سەید دەستوری وا بووە لە دەرس وتنەوەدا هەر شتێکی بووتایەتەوە، بێ ئەوەی کتێبەکە بخوێنێتەوە، دوورو درێژ قسەی لێ ئەکرد و ڕاڤەی ئەکرد، لە هەموو ڕوویەکەوە وای ڕووناك ئەکردەوە، دوای دەرسەکە ئەگەر تەماشای کتێبەکەت بکردایە، وات ئەزانی کە خۆت نووسیوتە و داتناوە، تەنانەت ئەگەر هەڵەیەك لە کتێبەکەدا بووبوایە، خۆی لەخۆیا دەرئەکەوت، بەڵام شێخ محەمەد عەبدە لەگەڵ ئەو هەموو زانایی و دانایییەدا کە بوویەتی، نەیتوانیوە بەو ڕەنگە دەرس بڵێتەوە، بەڵکو ئەبوو وتە بەوتەی کتێبەکە بخوێنێتەوە، ئینجا مەبەستی لێ بداتەوە و قسەی لەسەر بکا و وردە تەریبی لێ بدات[٩]. قوتابخانەی دووهەمی –کە لە قوتابخانەی یەکەمی گرنگتر و بەکەڵکتر بووە – ئەو شوێنە بووە کە لێی دائەنیشت و کۆڕی تیا ئەگرت و قسەی تیا ئەکرد، ئینجا لە ماڵەکەی خۆی بووایە، یا ئەو ماڵە گەورانەی کە چووەتەوە لایان، یا ئەو گازینۆیەی کە شەواو شەو تیا دائەنیشت.

لەم قوتابخانەیەدا ئەوانەی کە بە زۆری دەرسیان تیا وەرئەگرت و بەهرەیان لێ دەبینی: مەحمود سامی باروودی و سەعد زەغلوول و عەلی مەزهەر و سەلیم نەقاش و ئەدیب ئیسحاق و گەلێکی تر بوون.

سەید لەم قوتابخانەیەدا ڕێبازی وێژەی بە تێکڕایی گۆڕی، وە لە بارێکەوە بردی بۆ بارێکی تر، وێژە لەوەپێش بەندەیەکی زەرخریدەی پیاوە گەورەکان و پاشا و کاربەدەستەکانی دەوڵەت بوو، لەگەڵ دەوڵەمەندەکان و قسە ڕەواکانا؛ هیچ ئامانجێکی نەبووە هەڵدان «مدح»ی پاشا و ئەمیرانی ڕۆژ و باسکردنیان و دەهۆڵ بۆ لێدانیان نەبێت، با زۆر خراپ و دەستدرێژیش بووبن، هەموو حوکمڕانێك خواوەندی چەرخی

---

(٩) زعماء الاصلاح.

خۆی بووە، هەرچی بکردایە پرسیاری لێ نەئەکرا، ئەگەر ماڵی مەردوومی بخواردایە، نە ئەبوو کەس قسە بکات. بەڵام ئەگەر دینارێکی ببەخشیایە، ئەبوو باس بکرایە و هەوڵ بدرایە بڵاو بکرێتەوە. بەهرە و وێژە و هۆنراوە و پەخشان، هەموو مۆزیقە و تار و عوود بوون، لێ ئەدران بۆ پێکەنین و کەیفخۆشیی ئەو، وێژەری بچووك بە باڵای دەوڵەمەندی بچووکدا ئەیخوێند و وێژەری گەورەش بە باڵای ئەمیر و دەوڵەمەندی گەورەدا هەڵی ئەخوێند.

سەید جەمالەدین کە هات وێژەی ڕام کرد بۆ خزمەتی کۆمەڵ و گەل، داوای مافی بۆ ئەکردن و زۆر و ستەمی لێ دوور ئەخستنەوە و ئەچوو بەگژ دوژمنەکانیانا، هەر جۆرە کەسێك بوویبوونایە و باسی هەژاری و کەساسیی ئەکردن و دەری ئەخستن، تا زۆرداران و ستەمکاران بیانناسن و پێی ئەوتن: لە زۆرداران مەترسن، چونکە هێز و دەسەڵاتیان لە ئێوەوەیە و دەوڵەمەندییان لە ئێوەوەیە خۆشییان لە سایەی ئێوەوەیە. ئینجا بەم جۆرە وێژەیەکی تازەی بۆ هێنانە پێشەوە، کە هەر تەماشای کۆمەڵ و گەلی ئەکرد، نە گەورە و کاربەدەستەکان و زۆردار و ستەمکارەکان، وە وێژەرەکانی کرد بەچاودێر بەسەر گەورە و زۆردارەکانەوە، نەك بە سواڵکەر کە دەستیان لێ پان بکەنەوە، کە ئەمە لەو ڕۆژەدا مۆدەیەکی تازە بووە و کۆمەڵ و گەل هەرگیز نەیانبیستبوو لە ڕۆژێکەوە کە زۆر و ستەم و خودسەری بڵاو بووبووەوە لەناویانا.(١٠)

کە جەمالەدین چوو بۆ میسر ئەم چۆنیەتییەی سەربەروخوار کرد و بەم ڕەنگە ڕێی قسەکردنی بۆ کردنەوە:

١– کۆمەڵێکی لە گەنج و لە پیر پێ گەیاند و فێری نووسینی وتار و (مقالە)ی کردن و مەبەستی تازەی خستە دڵیانەوە کە بیاننووسن و هانی ئەدان لەسەر دەرکردنی ڕۆژنامە و نووسینی وتار. بەم ڕەنگە بە ئەدیب ئیسحاقی وت کە ڕۆژنامەیەك دەرکات لە (قاهیرە) بەناوی (میسر)ەوە خۆی ئیمتیازی بۆ وەرگرت و خەتی بۆ کێشا، ناوبەناو خۆی وتاری بۆ ئەنووسین بە ناوی خوازەرەوە وەك: (مظهرین و جناح).

لە پاشا سەید وای بەباش زانی کە ئیدارەی ئەو ڕۆژنامەیە ببرێت بۆ ئەسکەندەریە، چونکە مینایە و دەنگ و باس لەوێ زۆرترە، سەلیم نەقاشی کرد بە هاوڕێی ئەدیب و

---

(١٠) زعماء الاصلاح.

ئیمتیازی ڕۆژنامەیەکی تری بۆ وەرگرتن بەناوی (التجارة)وە و ناردنی بۆ ئەسکەندەریە، تا هەردوو ڕۆژنامەکە لەوێ دەرچێت و بە شێخ محەمەد عەبدە و ئیبراهیم لەقانی وت کە وتار بنووسن بۆ ئەو دوو ڕۆژنامەنووسە، هەروەك خۆشی وتاری بۆ ئەنووسین، نەخوازەڵڵا دوو وتاری دوایی کە یەکێکیان لە باسی حکوماتی ڕۆژهەڵاتی و جۆرەکانیدا و دووهەمیان بەناوی (وحي البيان في الانجليز والافغان) کە دەنگێکی زۆر گەورەیان دایەوە بەهۆی ئەو دوو وتارەوە ئەو دوو ڕۆژنامەیە برەوێکی ئێجگار زۆریان سەند و زۆرکەس چاوی تێ برین، تا ڕیاز پاشا دای خستن.

هەر بەو ڕەنگە نووسەرانی تری لە هەموو لایەکەوە فێری نووسین ئەکرد لە ڕۆژنامە و گۆڤارەکانی میسردا سەرباسی جوانی ئەدانێ کە وتاری لەسەر بنووسن. ئەمانە هەمووی یەکەمین تۆوێك بوون لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستا، کە سەید جەمالەدین چاندنی، بۆ سەوزبوونی چینێك لە ڕۆژنامەچی و نووسەری بەرز، تا چارەی نیشتمان و کۆمەڵ و گەل بکەن.

ئەگەر ڕاستت ئەوێ وەك مەکینەیەکی کارەبای زۆر گەورە و بەهێز وا بوو، هەرکەسێك لێی بکەوتایە، پڕ ئەبوو لە هێزی کارەبا، با بۆ ماوەیەکیش بوایە. خۆلاسە وڵاتی میسر بوو بوو بەیەك بەنزینخانەی زۆر گەورە، سەید جەمالەدین دەنکە شقارتەکەی بوو، لە هەر کاتێکدا دایبگیرساندایە، هەموو بەجارێك کڵپەی ئەکرد و گڕی ئەگرت(١١).

٢- ڕێبازێکی تایبەتی تری بووە، لە دەرس وتنەوەکەی گەلێك گرنگتر و بەتین و تەوژمتر بووە، ئەویش ئەوە بووە قسەی زۆر ڕەوان و بە پێز بووە، وە ئارەزووی قسەکردنی زۆر بووە و چاوی لەوە نەبووە، ئەو کەسەی قسەی بۆ ئەکات تێ بگات بەڵکو ئەو کەسە لە قسەکانیشی نەگەیشتایە ئەم قسەی خۆی هەر بۆ ئەکرد، ئەگەر ڕاستت ئەوێ سەید وەك هەوری بەهار وا بوو، بەسەر هەموو جۆرە زەویەکیا باراندووە، با شۆرەکاتیش بوویێت لەگەڵ ئەمانەشا سەید بەهرەیەکی تریشی بووە، لە کەم کەسا بووە، ئەویش ئەوە بوو ڕووی دەمی بکردایەتە هەر کەسێك، ئەگەر نووستووش بوویێت، بێداری کردووەتەوە و ئەگەر مردوو بوویێ زیندووی کردووەتەوە، هەرگیز نەبووە کارێك بە یەکێك بسپێرێت، با مایەی سەریشی

(١١) زعماء الاصلاح.

بوو‌بێت، ئه‌و كه‌سه‌، ئه‌و كاره‌ی نه‌كردبێت، وه‌ك له‌مه‌ولا بۆت ده‌رئه‌كه‌وێت.

سه‌ید له‌ هه‌ر جێگایه‌ك دابنیشتایه‌، ئه‌یكرد به‌ زانستگا (جامعه‌)یه‌كی زۆر به‌رز، ئینجا ئه‌و جێگایه‌ گازینۆ بووبێت، یا كۆڕ، یا دیواخان، یا هه‌ر شوێنێكی تر، له‌سه‌ر هه‌موو جۆره‌ قسه‌یه‌ك به‌ نرخ توانیویه‌تی قسه‌ی زۆر گرنگ هه‌ڵسێنێت و باسی زۆر گرنگی سیاسیی له‌سه‌ر به‌رپا بكات.

شێخ محه‌مه‌د عه‌بده‌ ئه‌فه‌رموێت: هه‌ر سه‌ید جه‌ماله‌دینم دیوه‌ قسه‌ له‌گه‌ڵ هه‌ر كه‌سێك بكات بیهێنێته‌ سه‌ر بیر و باوه‌ڕی خۆی، با ئه‌و كه‌سه‌ش په‌یوه‌ستیی له‌گه‌ڵ ئه‌و باسه‌دا نه‌بووبێت[١٢].

سه‌لیم به‌گی عه‌نحووریش له‌ ژیانی سه‌یدا ئه‌ڵێت: سه‌ید به‌ ڕۆژ له‌ جێی خۆی ده‌رنه‌ئه‌چوو تا دوای نوێژی خه‌وتنان، ئه‌وحه‌له‌ كه‌ جیهان تاریك ئه‌بوو، باستۆنه‌كه‌ی ئه‌گرت به‌ ده‌سته‌وه‌ و ڕووی ئه‌كرده‌ قاوه‌خانه‌یه‌ك له‌ نزیك (ئه‌زبه‌كییه‌)وه‌ و له‌سه‌ره‌وه‌ دائه‌نیشت، كۆمه‌ڵێك له‌ وێژه‌ر و پزیشك و مێژوو شوناس و ئه‌ندازیار و كیمیاییی ته‌بیعی و مه‌نتیقی و لوغه‌وی ده‌وریان ئه‌دا، له‌ وێنه‌ی نیوه‌ بازنه‌یه‌كدا و هه‌ریه‌كه‌ چ گرێیه‌كی بووبوایه‌، پرسیاری لێ ئه‌كرد، ئه‌ویش یه‌ك به‌یه‌ك وه‌ڵامی ئه‌دانه‌وه‌ و گرێی دڵی ئه‌كردنه‌وه‌، به‌ زمانێكی عه‌ره‌بیی ڕه‌وانی دروست، بێ وه‌ستان و بیركردنه‌وه‌، به‌ جۆرێك كه‌ دانیشتوان سه‌رسام ئه‌بوون، به‌و ڕه‌نگه‌ ئه‌مایه‌وه‌ تا به‌شی دووهه‌می شه‌و، ئه‌و حه‌له‌ له‌ چایچییه‌كه‌ی ئه‌پرسی چیی خوراوه‌ته‌وه‌؟ پاره‌ی هه‌مووی ئه‌دا، ئینجا هه‌ڵئه‌ستا و ئه‌چووه‌وه‌ بۆ ماڵه‌وه‌ تا سبه‌ی شه‌و.

شێخ محه‌مه‌د عه‌بده‌ ئه‌فه‌رموێت: له‌ پێش هاتنی سه‌ید جه‌ماله‌دیندا بۆ میسر، نووسینی عه‌ره‌بی زۆر زه‌بوون و لاواز بوو، له‌ نووسه‌رانی عه‌ره‌بی كه‌س نه‌بوو، عه‌بدوڵڵا پاشا فكری و خه‌یری پاشا و چه‌ند كه‌سێكی تر نه‌بێت، ئه‌ویش له‌ هێندێك شتی تایبه‌تیدا نه‌ك له‌ هه‌موو باسێكدا، ئیتر ئه‌وانی تر هه‌رچیه‌كیان بنووسیایه‌ له‌ دوو سێ دێر زیاتر نه‌بوون، ئه‌ویش زۆر به‌ كه‌مو كوڕی و كاڵ و كرچی و به‌ سه‌جع و قافیه‌یه‌كی زۆر هیچ و پووچ و سارد و سڕ، كه‌واته‌ سه‌ید جه‌ماله‌دین دوو شۆڕشی هه‌ڵگیرساند له‌ میسردا، یه‌كه‌م شۆڕشێكی وێژه‌یی و دووهه‌م شۆڕشێكی سیاسی.

له‌و ڕۆژانه‌دا میسر به‌ ته‌نگانه‌یه‌كی داراییی زۆر قورسا ئه‌ڕۆیی و خدێوی ئیسماعیل

---

(١٢) زعماء الاصلاح.

چەند پڕۆژەیەکی ئاوەدانیی زۆر فراوانی بە دەستەوە بوو، وە لە دەوڵەتەکانی ئەورووپا، نەخوازەڵلا ئینگلیز (٩٥) ملیۆن پاوەندی قەرز کردبوو لە ساڵی ١٨٦٤ەوە تا ساڵی ١٧٧٥ز. بەرانبەر بەمە حکومەتی میسر دەستی لە زۆر مافی خۆی هەڵگرتبوو لە وڵاتی میسردا بۆ ئەو بێگانانە، بە رەنگێك کە ڕێگایان دابوو بۆ دەستبردن بۆ زۆر لە کاروباری میسر هەروەك بووبوو بەهۆی ئەوەی کە خەرج و باجێکی ئێجگار زۆریش دابنرێت لەسەر گەلی میسر و باری شانیان زۆرتر قورس بکرێت. لەم کاتەدا سەید بەناچاری ئەیویست بەخۆی و قوتابیەکانیەوە ئاورێکی بەراستی بداتەوە بەلای سیاسەتی ئەو ڕۆژەی میسرەوە و کۆمەڵ و گەل تێ بگەیەنێت لە زەرەر و زیانی دەستبردنی بێگانان بۆ کاروباری میسر، لەبەر ئەوە هات تێکەڵی گەل بوو بە تێکڕایی و دەستی کرد بە قسەکردن و وتاردان لە ناویانا و پێی دەوتن: (ئێوە –ئەی گەلی میسر– لە پاشاکانی خۆتانەوە تا ئەمڕۆ هەر لەناو بەندەیی و کۆیلەییدا چاوتان کراوەتەوە، هەر لە باوەشی زۆر و ستەم و خودسەی (استبداد)دا پەروەردە بوون. ئەمە سەدەها ساڵە ئێوە لەژێر باری زۆرداران و ستەمکارانا ئەناڵێنن؛ دەمێك لە خۆتان و دەمێك لە یۆنان و دەمێك لە ڕۆمان و دەمێك لە فورس و دەمێك لە کۆیلە، ئەمانە لە هەموو لایەکیان هەر خوێنی مژیون و ڕەگ و دەماریان قرتاندوون بە دار، بە کوتەك، قامچی، ئێوەش وەك بەردی بن گۆم نە دەنگێك و نە جووڵەیەکتان نەبووە، ئەگەر لە دەمارتانا خوێن و لە سەرتانا پەی (عصب) بووبوایە، ڕازی نەئەبوون بەم زۆر و ستەمە و جارێك بۆڵە و حوتەیەکتان ئەکرد و ناڕەزاییەکتان دەرئەبڕی. تەماشای ئەهرامەکانی میسر و پەیکەرەکانی (منفیس) و قەڵا و قوللەکانی (دمیاط) و ئاثارەکانی (طیبة) و (سێوە) بکەن کە هەموو شاهیدن لەسەر مەردی و نەبەردیی باو و باپیرانتان. بێدار بنەوە لە خەو و ڕاپەڕن وەك گەلانی تر، تا ئێوەش بە ئازادی و سەربەستی و خۆشبەختی بژین).

بەم جۆرە سەید لە مامۆستای حوجرەوە بوو بە مامۆستای گەل و هەمیشە وتاری ئەدا بۆ گەورە و بچووك و بۆرەپیاو و گەورەکانی سەر کورسییە بەرزەکان وەك یەك[١٣].

سەید جەمالەدین لای وا بوو کە گەل ڕاناپەڕێت بە ڕاپەڕینێکی بەڕاستی، بە ئەحزابی سیاسی نەبێ، چونکە هەر ئەوە کە هەرچی ڕۆڵە و جگەرگۆشەی نیشتمان بێت کۆیان

---

(١٣) زعماء الاصلاح.

بکاتەوە و بیانکات بە برای یەك و بێداریان بکاتەوە بە جۆرێك تێ بگەن کە نیشتمان هی ئەوانە و ئەوان هی نیشتمانن، وە قازانج و سوودی هەر دوولا بەستراوە بەهەردوو لایەکانەوە، جا لەبەر ئەوە کە تا ئەو ڕۆژە حیزبێکی سیاسی لە میسردا نەبوو، ناچار سەید ئەچێتە ناو کۆمەڵی ماسۆنییەوە، چونکە زۆر لە پیاوانی گەورەی میسر و بێگانانی تیابوو، سا بەڵکو بەم هۆیەوە، بیر و ڕای خۆی بدات بە گوێچکەیانا وە ئەندامەکانی ئەو ئەنجوومەنە گەورەیە لەگەڵ ئەما تۆزێك زۆر و ستەم لە میسر کەم بکەنەوە، بەڵام ئەوەندەی نەخایاند ئەندامەکانی ماسۆنی بە سەیدیان ڕاگەیاند کە ماسۆنی لە ترسی میری دەخلی بەسەر سیاسەتەوە نییە. سەیدیش پێیان ئەڵێت : یەکەمین شتێك کە منی ڕاکێشا بۆ ناو ئێوە ئەم سەرباس (عنوان)ەتان بوو کە ئەڵێن ئازادی (حریە)، یەکسانی (مساواة)، برایەتی (أخاء). من وا تێ گەیشتم کە ئامانجتان خزمەتی ئادەمی و ڕووخاندنی قەڵای زۆر و ستەم و بەرزکردنەوەی پایەی دادە، بەڵام بەداخەوە ئەوی من ئەیبینم لەناو ئێوەدا منیەتی (انانیة) وخودپەرستی و ئارەزووی گەورەییە، ئینجا ئەگەر ماسۆنی ئەو پاچ و پێ مەڕەیەی کە بە دەستیەوەیەتی، بەکاری نەهێنێت بۆ ڕووخاندنی قەڵای زۆر و ستەم و کۆشکی کۆن و ڕزیو و بەرزکردنەوەی پایەی ئازادی و یەکسانی و برایەتی، من ناتوانم لەگەڵتانا ئیش بکەم، چونکە کۆمەڵێکی ڕاڕا و ترسنۆکن. ناچار سەید کۆمەڵێکی نیشتمانیی ڕێك خست لە چەند کەسێك لە ڕۆشنبیرانی میسر، وە لە ماوەیەکی زۆر کەما ئەندامیان گەیشت بە سێ سەد کەس لە خوێندەواران و تێگەیشتوان، لە پاشا ئەم ئەندامانە لەگەڵ چەند کەسێکی تر، لە پیاوانی سیاسی و وێژەران، بڕیاریان دا کە حزبێکی نیشتمانی ڕێك بخەن، وە لە سەرەتای ساڵی ١٨٧٩ز. وە، حزبەکەیان ڕێك خست بەناوی حزبی نیشتمانی[١٤]. ئەمە بوو بە سەرەتای ژیانی حزبایەتی لە میسردا.

بۆ یەکەم جار چەند نوێنەرێك لە ئەنجوومەنی نوێنەرانا وەستان و داوای مافی گەلیان کرد، وە وتیان: چاودێریی کردەوەکانی دەوڵەت و بەراوردی ژیانێکی دەستووری بکەین لە وڵاتا، ئەوەندەی نەخایاند ئەم مەجلیسە هەڵتەقی بە سەرەك وەزیر، نەوبار پاشادا وە نەوبار پاشا ناچار بوو بە دەرچوون لە وەزارەت لە ١٩ی شوباتی ١٨٧٩ز. دا، وە وڵات بیست ڕۆژ بەبێ وەزارەت مایەوە، لە پاشا تۆفیق پاشا

(١٤) مستەفا کامیل لە ساڵی ١٩٠٨ز. دا حزبێکی ڕێك خست بەم ناوەوە بە جێگری ئەم حزبەی دانا کە قسەمان لێ کرد.

وەزارەتی ڕێکخست، وە ریاز پاشا بوو بە وەزیری ناوخۆ، دوای چەند ڕۆژێك فەرمان دەرچوو بە هەڵوەشاندنەوەی مەجلیس، بەڵام ئەندامەکانی مەجلیس سەریان دانەنواند بۆ ئەم فەرمانە، وە دوو نوێنەریان – کە عەبدولسەلامی مویلحی و محەمەد ڕازی بوون، کە زۆر سەر بە سەید بوون– هەستانە سەر پێ وتیان: ئەمەی کە میری ئەیڵێت–کە گوایە ماوەی مەجلیس تەواو بووە – وانییە، مەجلیس ماوەی ماوە و لەسەر ئیش و کاری خۆی ئەمێنێتەوە تا هەموو پێویستانی خۆی بەجێ دێنێت بەرامبەر بە گەل.

ئەم هەڵوێستەی کە ئەنجوومەنی نوێنەران تیا هەڵویستان، هیوا و ئاواتی ساڵەهای ساڵی گەلی میسری هێنایە دی، وە کۆنە برینی دڵی کولاندنەوە. بەڕاستی لەو ڕۆژانەدا ڕەش و ڕووتی و برسیەتی و نەخۆشی و نەخوێندەواری گەیشتبوونە پلەی هەرە دوایی. (میستەر بلنت) لە کتێبی (التاريخ السرى)دا ئەڵێت: لەو ڕۆژانەدا هیچ لادێییەك پارچە پەڕۆیەکی نەبوو بیبەستێت بەسەریەوە، یا لە کراسێکی ئاودامانی زیاتر لەبەرا بێت، وە هیچ پیاوماقووڵێك نەبوو عەبایەکی بە شانەوە بێت، تەنانەت دانیشتوانی گەڕەکەکانی دەوروبەری قاهیرەش هەر وا بوون و هەرچی ژنانی دێهاتەکان و شارە دوورەکان بوو، هەرچییەکیان بوو لە پلپلە و خشڵی زیوین و متومۆروو هەموویان هینابوو بۆ فرۆتن، بۆ ئەو خەرج و باجەی کە لەسەریان کەڵەکە بووبوو. سەیدیش کە ئەمەی دی ئاگری تێ بەرئەبوو، لەناو لادێکانا ئەوێستا و بە دڵێکی خوێناوییەوە ئەیوت (ئەی کشتیارە هەژارەکان، ئێوە بەڕەنجی شان و عەرەقی ناوچەوان ورگی زەوی هەڵئەدڕن بە نووکی بێڵ و گاسن، بۆ ئەوەی شتێك سەوز بکەن بۆ منداڵەکانتان، بۆ ناچن سکی ستەمکارانتان هەڵدڕن، وە دڵی ئەو کەسانە بێننە دەرەوە کە بەری کردەوەکانتان ئەخۆن).

لەم حەلەدا ئیسماعیل پاشا لە هەڵوێستێکی زۆر سەخت و گرانا خۆی دی، چونکە ئەبوو یا بەرامبەر بە گەل بوەستێت، یا بەرامبەر بە حکوماتی بێگانە، لە پاشا دووهەمیانی هەڵبژارد، وە ڕێی دا بە سەید و قوتابییەکانی کە ڕەخنە بگرن لە دەستدرێژیکردنی بێگانان لە کاروباری میسردا، وە لەم کاتەدا ئیسماعیل پاشا توانی وەزارەتێکی نیشتمانی ڕێك بخات تا بە هۆیەوە گەورەیی و دەسەڵاتی جارانی بگێڕێتە دواوە. بەڵام ئەوەندەی پێ نەچوو، ئەم وەزارەتەش سەری دانەواند بۆ بێگانەکان، وە بە ئارەزووی ئەوان ئیشی ئەکرد، ئینجا نوێنەرانی گەل لەگەڵ سەید جەمالەدین و

قوتابییەکانیا، داوای هەڵوەشاندنەوەی وەزارەتیان کرد، وە خدێوی بە گوێی کردن و وەزارەتی هەڵوەشاندەوە، کە ئەمە گەورەترین سەرکەوتنێك بوو بۆ سەید، وە گەورەترین شکستێك بوو بۆ بێگانەکان ، کە لەمەوە پڕ بە دڵ ترسیان لێ نیشت لە پێشکەوتنی وڵات بە خێرایی، وە لە تین و تەوژمی دوان و ئامۆژگاریی سەید لە دڵی گەلا، وە خێرا ترسە (انذار)یەکیان دا خدێوی بە دەست هەڵگرتن لە کورسیی خدێوی، لەو ڕۆژانەدا کە خدێوی سێ و دووی لەو ترسەیە ئەکرد ئایا دابەزێت یا دانەبەزێت؟! لەپڕ لە تەمووزی ١٨٧٩ز. دا فەرمان دەرچوو لە ئەستەمووڵ، بە لابردنی خدێوی ئیسماعیل و دانانی تۆفیق پاشای کوڕی لە جێگاکەی.(١٥)

ئەم تۆفیق پاشایە لە دۆستەکانی سەید وە لەسەر بیر و باوەڕی ئەو بوو، وە هەرچەند لەوە پێش سەیدی بدیایە لە ئەنجوومەنی ماسۆنیدا پێی ئەوت: (ئەی سەید تۆ جێی هەموو هیوایەکی منیت لە میسردا)، لەبەر ئەوە سەیدیش هیوای بەو بوو، هەروەك گەلیش بەتەمای چاکەیەکی ئەو بوون، بەڵام هەر لەگەڵ لە جێی باوکی دانیشت و بوو بە خاوەنی وڵات، دایە پاڵ بێگانەکان و پشتی گەلی بەردا، وە ویستی ئەم پەشیمانبوونەوەی خۆی داپۆشێت لای سەید و گەل، وە ناردی بە شوێن سەیدا بۆ (قصری عابدین) و پێی وت: (من هەموو خێر و چاکەیەکم بۆ میسرییەکان ئەوێت، وە چاوم ڕۆن ئەبێتەوە کە گەلەکەم و وڵاتەکەم ببینم لە خۆشی و بەرزیدا، بەڵام من وا ئەزانم –بەداخەوە –کە بەشی زۆری گەل گێژ و نادانن، شایستەی ئەو دەرس و وتارە ئاگرینانە نین کە ئێوە ئەیاندەن بە گوێچکەیانا، نەوەك خۆیان و وڵاتەکەیان دووچاری بەڵایەك بکەن).

سەیدیش ئەڵێت: (با گەورە ئەمیری وڵات چاوپۆشیم لێ بکات، تا بە هەموو سەربەستییەکەوە بڵێم: گەلی میسر وەك هەموو گەلێکی تر بێ مەردوومی گێژ و نادان نییە، بەڵام لە هەمان کاتا بێ بەشیش نییە لە زانا و دانا و ژیر و خاوەن بیری بەرز، لەبەر ئەوە بە چ چاوێك تەماشای گەلی میسر بکەن، ئەوانیش هەر بەو چاوەوە تەماشای ئێوە ئەکەن، ئەگەر ئامۆژگاریی ئەم دڵسۆزی خۆتانە وەرگرن، زووبەزوو گەلی میسر ئەکەن بە هاوبەش لە حوکمی وڵاتا لە ڕێی ڕاوێژ (شوری)ەوە، وە فەرمان ئەدەن بە جێبەجێکردنی هەڵبژاردنی نوێنەرانی گەل، تا خۆیان هەموو جۆرە

(١٥) دەرچوونی ئەم فەرمانە لەو حاڵەدا بۆ ئەوە بووئەستەمبووڵ خۆی بە خاوەن دەسەڵات نیشان بدات لە میسردا ، ئەگینا دەمێك بوو میسر لە ئەستەمبووڵ جیا بووبووەوە.

دەستـوورێك دابـنـێن و ڕای پـەڕێنـن بـە نـاوی ئـێوەوە، ئـینـجـا ئـەگـەر وا بکـەن ئـەوا خۆشەویستتر و گەورەتر ئەبن لای گەل و تاج و تەختتان پایەدارتر ئەبێت)[١٦].

لە دوای ئەم قسانە سەید هەڵئەستێت، وە لەناو گەلا دەست ئەکا بەدوان وە هانی قـوتـابـیـیـەکـانـی ئـەدات لـەسەر نـووسین لـە ڕۆژنـامـەکـانـدا، وە دوان لـەنـاو گـەلا، وە بێدارکردنەوەی مەردووم بە تێکڕایی.

خدێوی هەرچەند بە دیمەن هیچ قسەیەکی تری نەکرد، بەڵام بە دڵ بڕیاری دا کە دەستێکی قورس بوەشێنێت لە سەید، ئینجا لە جیاتی ئەوەی کە ئامۆژگارییەکەی سەید بکات، هات بەربەرەکانێی کرد لەگەڵ وەزارەتی شەریف پاشادا – کە بۆ خزمەتی گەل هاتبوو – وە ئەوەندەی تر ناوچەی سیاسی پەشێوا و دەنگی گشتی ئاڵۆز بوو وە بەیەکا هات، وە لەم کاتەدا سەید خۆی سەرکردەیی پێشڕەوی ئەو شۆڕشەی ئەکرد، تا لە دواییدا خدێوی تۆفیق پاشا، بە پەنجەی بێگانان و یارمەتیی ریاز پاشای سەرەك وەزیر، فەرمانی دا بە گرتنی زۆر لە قوتابییەکانی سەید بۆ کوژاندنەوەی ئەو شۆڕشە.

میستەر براون لە کتێبی (الثورة الفارسية)دا ئەڵێت: (لە پاشا بەریتانیا خدێوی تۆفیق پاشای ناچار کرد بە ڕەهەندەکردنی سەید لە میسر).

سەید خۆی و عارفی پیاوی نیوەشەو گیران، لە ٢٤ی ئابی ١٨٧٩ز=٦ی ڕەمەزانی ١٢٩٦ك، وە لە عەرەبانەیەکی سەر داپۆشراو بران بۆ سوێس، وە دوو ڕۆژ لەوێ مانەوە. لەو ماوەیەدا چەند ئاشنایەکی سەید دوا بەدوای ئەو ئەچن بۆ سوێس، وە گەلێ پارەی بۆ ئەبەن بەڵام هیچیان لێ گل ناداتەوە، وە پێیان ئەڵێت : ئێوە بەم پارەیە پێویستترن، شێر لەسەر نێچیر پەکی ناکەوێت، لە پاشا ئەخرێنە پاپۆڕێکەوە و ئەنێررێن بۆ بۆمبای لـە هـیـنـدسـتـان، ڕۆژی ٢٦–٨–١٨٧٩مـیـری هـێـنـدێك درۆ و دەلـەسە و بـوخـتـانـی بڵاوکردەوە لە ڕۆژنامەکانا وەکردنی بەهۆی ڕەهەندەکردنی سەید کە گوایە سەرۆکی حیزبێکی سیاسی نهێنییە و کاری هەر تێکدانی دین و دنیایە!

هـەمـوو ڕۆژنـامـەکـان ئـەمـەیـان بـڵاوکردەوە، تـاقـە یـەکـێکـیـان نـەبـێت کـە ئـەویش خاوەنەکەی سەر بە سەید بوو، لەسەر ئەوە ئەو ڕۆژنامەیە داخرا[١٧].

بەڵێ سەید خۆی لە میسر ڕەهەندە (نفی) کرا، بەڵام ڕێباز و قوتابی و وتارەکانی

(١٦) خاطراتی جمال الدين.

(١٧) زعماء الاصلاح.

مانەوە ، بەڵکو شۆڕشێکی بەجێ هێشت وەك مەنجەڵی سەر ئاگر ئەکوڵا و جۆشی ئەخوارد لە دڵ و دەروونی کۆمەڵ و گەلا.

ئا بەم ڕەنگە سەید هەشت ساڵ لە میسردا مایەوە، لە هەر جێگایەك دابنیشتایە دەیکرد بە زانستگا، دەرسی تیا ئەوتەوە و دوانی تیا ئەدا و گەلی تیا بێدار ئەکردەوە.

هەرچی مێژوونووسی سەید هەن، هەموو لەسەر ئەوەن کە سەید یەکەم کەسێکە گەلی میسری بێدار کردووەتەوە و دەنگی ئەو یەکەمین دەنگێکە چووە گوێچکە و دڵیانا.

***

سەید لە حەیدەر ئاباد مایەوە بە ڕەهەندی، دوور لە هەموو کەسێك و دەنگ و باسێك و لەم ماوەیەدا یاداشتی نووسی بە فارسی[١٨]، هەروەك کتێبی (نەیچەریە)شی نووسی بە فارسی لەسەر داواکردنی مامۆستای بەرز (محەمەد واصل) مودەڕیسی فنونی ڕیازی لە مەدرەسەی (أعزە) لە حەیدەر ئاباد و شێخ محەمەد عەبدە، بە یارمەتیی عارفی پیاوی سەیدەوە، وەری گێڕاوەتە سەر عەرەبی و ناوی ناوە (الرد علی الدهریین). لەم کتێبەدا ڕێباز (مذهب)ی داروێن ئەباتە دواوە، هەر وەك نیشان ئەدات کە دین شتیکی زۆر پێویستە بۆ ئادەمی و مایەی بەرزبوونەوەیەتی، هەروەها بێ دینی مایەی نزمبوونەوەیەتی. ئەمە[١٩] ئیش و کاری سەید بوو لە حەیدەر ئاباد.

لە پاشا کە شۆڕشی عرابی دەستی پێ کرد لە میسر و دەنگ و باسی ئەم شۆڕشە گەیشتە هیند، وە لە وێش ورتەورتی شۆڕشێکی وەك شۆڕشێکی میسر پەیدا بوو، خێرا ئینگلیز لە ترسانا سەیدی لە حەیدەر ئابادەوە نارد بۆ کەلکەتە، چونکە لای وا بوو پەنجەی سەید لەو شۆڕشەدا هەیە، ناچار کرا بە دانیشتن و دەرنەچوون لە شوێنی خۆی، وە بە دەستبەسەری مایەوە تا شۆڕشی عرابی لە میسر کوژایەوە، ئینگلیز چووە میسر و داگیری کرد، وە هیچ ترس و بیمێکی نەما، ئینجا سەیدیان بەرەڵا کرد وە پێیان گوت بۆ کوێ ئەچی بچۆ.

لێرەدا نووسەری ئەمریکی س. د. ولسن لە کتێبی (الحرکات الحدیثة)دا ئەڵێت: هەروەك (غولدسیهر) لە دائیرەی مەعاریفی ئیسلامیدا ئەگێڕێتەوە لە مستەر (براون) کە ئەمیش لە میستەر (بلانت) ئەگێڕێتەوە: کە سەید لێرەوە چووە بۆ ئەمریکا بۆ ئەوەی

(١٨) شێخ مصطفی عبدالرزاق.

(١٩) زعماء الاصلاح.

ڕەگەزنامەی ئەمریکی وەرگرێت، وە ماوەیەك لەوێ ماوەتەوە، لە پاشا پەشیمان بووەتەوە، بەڵام ئەحمەد ئەمین لە (زعماء الاصلاح)دا ئەڵێت: من ئەمە بە ڕاست نازانم، چونکە سەید کە بەر بووە و لە هیند دەرچووە، بە دەریادا هاتووەتە پۆرت سەعید، وە کاغەزێکی نووسیوە بۆ شێخ محەمەد عەبدە –کە ئێستاش وێنەی فۆتۆغرافییەکەی ماوە –ئەڵێت: (من ئیستا لە پۆرت سەعیدم دەچم بۆ لەندەن، حەوت مانگە دەنگوباسی جیهانم پێ نەگەیشتووە، لەبەر ئەوەی نازانم عارف –کە پیاوی سەید بووە –لە کوێیە؟ ئەم سەفەری منەی پێ بڵێ). ئینجا ئەحمەد ئەمین وەك مستەفا عەبدولرەزاق ئەڵێت: (پاشان سەید لەساڵی ١٨٨٣ی ز. دا لە لەندەن سەری هەڵداوە).

منیش ئەڵێم: لە قسەکانی پێشووەوە دەرکەوت کە لە نیوەشەوی ٢٤ی ئابی ١٨٧٩ز. دا سەید گیرا و بەیانی نێررا بۆ سوێس و لەویوە بۆ حەیدەر ئاباد لە هیند، وە دوای حەوت مانگ بەرەڵا کرا، واتا لە سەرەتای نیسانی ساڵی ١٨٨٠ز. وە بەربووە، بە دەریادا هاتووە بۆ پۆرت سەعید تا لەوێوە بچێت بۆ لەندەن، وە ئەبوو هەر لەو مانگە، یا لە مانگی دواییدا بگەیشتایەتە لەندەن، کەچی ئەحمەد ئەمین و مستەفا عەبدولڕەزاق دەڵێن لە ساڵی ١٨٨٣ز. دا لە لەندەن سەری هەڵداوە، ئەی ئەم ماوەیە، واتا لە نیسانی ١٨٨٠ وە تا سەرەتای ساڵی ١٨٨٣ز .کە ئەکاتە ٣٣ مانگ، سەید لە کوێ بووە ؟ وە بۆ نەگەیشتووەتە لەندەن؟ دیارە لە ئاسیا و ئەوروپا و ئەفریقا نەبووە، ئەگینا ئەزانرا، کەواتە زۆر نزیکە چووبێت بۆ ئەمریکا، وە ماوەی دوو ساڵێك لەوێ مابێتەوە بەڵام نەك بۆ وەرگرتنی ڕەگەزنامە، لە ئاخرو ئۆخری ساڵی ١٨٨٢ ز. دا گەڕابێتەوە بۆ لەندەن، من لام وایە هەر لەبەر ئەم ونبوونەیەتی زۆرلە زانایانی ڕۆژئاوا، لە نووسینی ژیانیا بۆ ئەم قسەیە چوون.

لە لایەکی تریشەوە ئەگەر ئەمە وایە ئەی سەید خۆی، یا عارفی پیاوی بۆ باسی ئەم سەفەرەیان نەکردووە؟ یا شێخ محەمەد عەبدە لە پاریس بۆ لێی نەپرسیوە کە ئێوە ئەم سی و سێ مانگە لە کوێ بوون، یا مریدێکی جانانەی وەك محەمەد پاشای مەخزوومی– کە چوار ساڵ لە ئەستەمبووڵ لەگەڵیا بووە، وە بە ئاگاداری سەید خاطراتی نووسیوە لە ٤٧٣ لاپەڕەدا – بۆ باسی نەکردووە، یا بۆ لە سەیدی نەبیستووە؟ بەڕاستی ئەمە جێی سەر سوڕمانە.

***

سەید جەمالەدین لە هیندستان بەر بوو، رووی کردە لەندەن و چەند هەفتەیەك لەوێ مایەوە، لەو ماوەیەدا چاوی کەوت بە زۆر لە زانایان و رۆشنبیرانی ئینگلیز، کە یەکێکیان فەیلەسووفی بەناوبانگ (هربرت سەبەنسەر)ە، تەنانەت ئەگێڕنەوە جارێك لەگەڵ سەیددا ئەکەوێتە قسەکردن لە بابەت زۆر و ستەمی داگیرکەران (مستعمرین)ەوە، دەربارەی حکوماتی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و داوا لە سەید ئەکات کە تەعریفی داد و عەدالەتی بۆ بکات، ئەمیش ئەڵێت : داد کاتێك ئەبێت کە هێزی هەردوولا هاوتا بن.

دوای چەند هەفتەیەك سەید لەندەن بەجێ دێڵێت و ئەچێت بۆ پاریس لە کاتێکا کە سەید زمانی فارسی و عەرەبی و تورکی و سەنسکریتی و ئوردیی و ئینگلیزی و فەرەنسی و رووسی ئەزانێ لەگەڵ زمانی ئەفغانی، وە جیهانێکی زۆری دیبوو، وە پیاگەڕا بوو، لە هیند و ئێران و حیجاز و میسر و تورکیا و ئینگلیز و فەرەنسا، وە بەم زمانانەوە زۆر ئاگاداریی پەیدا کردبوو بەسەر دەستوور و ڕژێم و گەلانی سەر زەویدا، بەڕەنگێك ئەوەندەی پێ نەچوو تا لە پایتەختی فەرەنسەدا شوێنێکی بەرز و جێگایەکی بڵندی گرت، وە لە رۆژنامە بەرزەکانیا وتاری زۆر بە تین و تەوژم و ئاگرینی تیا ئەنووسین، دەربارەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست و داگیرکەران بەڕەنگێك کە حکوماتە داگیرکەرەکانی ئەهێنایە لەرزە، وە جڵەوکێشی تەماشای نووسەران و خاوەن قەڵەمان ئەبوو.

سەید (جمال الدین) وەك (جۆرج کۆتشی) ئەڵێت لە نامیلکەیەکی خۆیدا کە ناوی (الشیخ جمال الدین الافغاني ودخائل صاحب الجلالة الامبراطورية السلطان عبالحميد الثاني)یە: لە سەرەتای ساڵی ١٨٨٣ز. وە، لە پاریس بووە تا ساڵی ١٨٨٦ز، وە لەگەڵ فەیلەسووفی بەناوبانگ (رینان) کۆبووەتەوە و دانشتنێکیان بووە، هەردوو لا بەبینینی یەکتری کەیفخۆش بوون، لە پاش دوو مانگ هەردوو لا کەوتوونەتە جەنگێکی قەڵەمییەوە، لەسەر ڕووپەڕەی رۆژنامەی (دێبا)ی فەرەنسی، لەسەر ئەوەی کە رینان لە زانستگای (سۆربۆن) دوانێکی دوور و درێژ ئەدات لەسەر ئەوەی کە گوایا ئاینی ئیسلام جڵەوگیری ئەکات لە زانین و زانیاری. ئەو وتارە لە رۆژنامەی دێبادا بڵاو ئەکرێتەوە.

سەیدیش وەرامێکی زانایانەی ئەداتەوە، رینانیش وەرامی ئەم وەرامەی سەیدە ئەداتەوە بە وتارێك کە تیا پەشیمان ئەبێتەوە لە نیوەی قسەکانی پێشووی، وە دان ئەنێت بە مەدا کە ئیسلام لە نیوەی یەکەمی بوونیەوە، هیچ جڵەوگیرییەکی لە زانین و زانیاری نەکردووە، وە لە ساڵی ٧٧٥ز.ەوە تا١٣٠٠ز. زانا و دانا و بزان و پێشەوا و

خاوەن بیری بەرزی ئێجگار زۆر بووە، وە جیهانی ئیسلام لەو پێنجسەد و بیست و پێنج ساڵەدا گەلێ بەرزتر و بالاتر بووە لە جیهانی مەسیحی، بەڵام لە نیوەی دوایدا جوولانەوەی زانین و زانیاری بەرەبەرە کز بوو. لە پاشا ئەڵێت: (سەید جەمالەدین وا ئەزانێت کە من بێ ئینصافم، وە ئەوی بە ئیسلامی ئەڵێم، بە مەسیحی ناڵێم، لە کاتێکا کە جوولانەوەی زانین و زانیاری لە مەسیحیشا ڕۆژ بە ڕۆژ لە کزیدا بووە، وە زانایان و دانایان ڕۆژ بەڕۆژ بێ نرختر و دەربەدەر و ڕسواتر بوون، بەڵێ ئەمە ڕاستە، وە (غالیلو) لەناو کاثۆلیکا باشتر نەبووە لە (ابن رشد) لەناو موسڵمانان، ئەگەر لەم ڕووەوە قسەم نەکردبێت، لەبەر ئەوە نییە کە دان بەمانەدا نانێم، بەڵکو لەبەر ئەوەیە کە تا ئێستا زۆر جارم باس کردووە. وە هەموو لایەك ئەزانن، وە زۆر جار لێیان بیستووم، وە لەبەر ئەوە پێویست بەوتنەوە نەبوو، من داوا لە مەسیحی ناکەم دەست لە بیر و باوەڕی خۆی هەڵگرێت ، یا داوا لە موسڵمانان ناکەم کە دەست لە بیر و باوەڕی خوی هەڵگرێت، بەڵام داوا لە هەردوو لایان دەکەم کە زۆر نرخ بە زانین و زانیاری بدەن، بە جۆرێك کە بیر و باوەڕیان نەبێت بە بەرهەڵست لەبەردەمی زانینەکەیانا، بە ڕاستی ئەم ئاواتەم لە نیوەی وڵاتی مەسیحیدا هاتووەتە دی، ئاواتەخوازم کە لە وڵاتی ئیسلامیشدا بێتە دی). بە پێی ئەم پەشیمانبوونەوەیەی رینان و دان پیانان (اعتراف)ەیدا دەرکەوت کە لە ٧٧٥ز تا ناوەڕاستی سەدەی سیانزەهەم، وڵاتی ئیسلام لە چەرخی زێڕینی زانین و زانیاریدا بووە، وە ئاینی ئیسلام هیچ جۆرە پاڵێکی نەناوە بە زانین و زانیارییەوە، چونکە ئەگەر وا بووایە زانین و زانیاری بەم ڕەنگەی کە ڕینان ئەڵێت پەرەی نەئەسەند لە نیوەی یەکەمیا([٢٠]).

---

(٢٠) بە پێی قسەکەی ڕینان، لە سەرەتای ئیسلامییەتەوە تا چەرخی حەوتەمی کۆچی– کە دەوری تین و تەوژمی دین بووە –هیچ جۆرە بەرهەڵستییەکی نەکردووە لە هیچ جۆرە زانین و زانیارییەك، بەڵکو بە پێچەوانەی ئەم هانەهانەی داوە لەسەر زانین و زانیاری، تا جیهانی ئیسلامی کرد بە چراخان، وە لێرەوە سەرڕێژی کرد بۆ ئەوروپا و هەموو جیهان. لە نیوەی دووهەمیشیا کە وای لێ هات، لەبەر ئەوە بوو کە هەرچی ئەوروپا بوو بە خۆیان و لەشکر و چەکیانەوە عێڵجارییان کرد و هێرشیان بردە سەر جیهانی ئیسلام، وە دووسەد ساڵ ئەم جەنگە درێژەی سەند.

لە سەدەی حەوتەمی کۆچیشدا ئینجا مەغۆل هات بەسەر جیهانی ئیسلامدا، بە سەرۆکایەتیی جەنگیز خان. دوای ئەو ئینجا هۆلاکۆ، وە ئەمانە هیچ ئامانجێکیان =

سەید لەگەڵ زۆر لە نووسەرانی فەرەنسە پێوەندیی بوو، وە هەرکەسێك پێوەندیی پەیدا کردبێت لەگەڵ سەیدا هۆگری خۆی و زانین و زانیاری و ژیری و بیر و زیرەکی و سیاسەتی بووە.

ئەمە یەکێ لەو قسانەیە کە رینان دەربارەی سەیدی کردووە کە وتوویەتی: (سەید جەمالەدینم ناسی و چووە دڵمەوە بە ڕەنگێك کە کەم کەسم بەو ڕەنگەوە چووەتە دڵەوە، وە بینین و چاوپێکەوتنی، کاری تێ کردووم، وە هەرچەند قسەم لەگەڵ ئەکرد، وام ئەزانی کە لەگەڵ یەکێك لە ناسیارە هەرە کۆنەکانی خۆما قسەم ئەکەم، لە (ابن سینا) و (ابن رشد) یا لەگەڵ یەکێك لەو فەیلەسووفە گەورە کۆنانەی کە پێنج سەد ساڵ هەوڵیان دا بۆ ڕزگارکردنی ئادەمی لە پێوەندیی دیلی).

سەید جەمالەدین باشترین بەڵگەیە کە بتوانین بیهێنینەوە لەسەر ئەو ڕایە گەورەیەی کە زۆر جار باسمان کردووە: (کە نرخی هەموو دینێك بە نرخی ئەو کەسەوەیە کە لەسەریەتی).

***

ساڵێك سەید لە پاریس مایەوە، دوای ئەو ساڵە، واتا لە ئاخرو ئۆخری ساڵی ١٨٨٣ز دا ناردی بەشوێن شێخ محەمەد عەبدە دا کە بچێت بۆ لای. کە لەو حەلەدا شێخ ڕەهندە

= نەبووە تەنیا کوشتن و بڕین و وێرانکردن و سووتاندن و لەناوبردنی هەزاران نامەخانەی دەستنووس نەبێت.

لە سەدەی نۆهەمی کۆچیدا ئینجا تەیمووری لەنگ ئەوەی کرد بە جیهانی ئیسلام وە لەم ماوەیەدا ڕۆژئاوا چاویان کەوت بە جیهانی ئیسلام، بە مزگەوت و زانستگا و قوتابخانە و پێشەوا و زانایانیەوە، وە بەملیۆن دەستنووسی ئیسلامیان بردەوە بۆ وڵاتی خۆیان. کەوا ئێستا ئەیانبینین لە نامەخانە گشتییەکانی ئەوانا بە هەزاران جەڵد هەڵچنراون وە ئەم چونیەتییەی جیهانی ئیسلامییان کرد بە سەرمەشقی خۆیان، وە ئاینی ئیسلام بوو بە ڕەحمەت بۆ هەموو ئەورووپا و جیهان.

لە هێرشی صەلیبەوە تا ئەمڕۆ زانین و زانیاری لەناو موسڵماناندا دەستی کرد بە کزی، هەروەك لە جیهانی مەسیحیدا دەستی کرد بە جوولانەوە وە ئەمە گەورەترین بەڵگەیە کە ئاینی ئیسلام لە تافی تین و تەوژمیا هانەهانەی زانین و زانیاریی داوە بە ئەندازەیەك هەرچی نەقشەی پێشکەوتنی ئەمڕۆی ئەورووپا هەیە قورئان ١٤٠٠ ساڵ لەمەوپێش بۆ موسڵمانانی کێشاوە.

(نفی)ی دەستی ئینگلیز بوو لە میسرەوە بۆ بێروت، دوای چەند ڕۆژێك ئەچێت بۆ پاریس، وەك خۆی لە ژیانی سەیدا نووسیویەتی لە سەرەتای وەرگێڕانی کتێبی (نەیچەرییە) لە فارسییەوە بۆ عەرەبی، دوای کۆبوونەوەیان ڕاوێژێکی دوور و درێژ سەید بڕیار ئەدا کە کۆمەڵێکی پەنهانی ڕێك خەن لە موسڵمانانی هەڵبژاردەی خوێندەواری گەرم و گوڕ لە دین و نیشتمانا، لەناو هەموو موسڵمانانی جیهانا. بەتایبەتی لە هیند و میسردا بەناوی کۆمەڵی (العروة الوثقی)وە، گۆڤارێکی حەفتەییی سیاسیش دەرکەن هەر بەو ناوەوە، وە ئامانجی کۆمەڵەکە و گۆڤارەکە، بێدارکردنەوەی حکوماتی ڕۆژهەلات و هاندانیان بێت لەسەر ڕاپەڕین و خۆ ڕزگارکردن لە دەست حکوماتی داگیرکەر و دامەزراندنی حکوماتی دەستووری لەناویانا و هێنانەوەی هەموو جۆرە ڕێك و پێکی (اصلاحات)یەك بێت لە وڵاتی ئیسلاما بە پێی ڕۆژ و هەوڵدان بێت بۆ کێشانەوەی سێبەری ئینگلیز لەسەر سەری موسڵمانان.

کۆمەڵەکەیان خاوەنی بەرنامەیەکی سیاسی و ڕژێمێکی ناوخۆیی زۆر بەهێز بوو، وە هەرکەسێك بچوایەتە ناوێوە، ئەبوو– سوێندێکی زۆر قورسیان بوو– بیخواردایە لەسەر پاکی و دڵسۆزی و خۆبەختکردن لەو ڕێیەدا.

ئەم کۆمەڵە پەنهانییە لق و پۆپی لە هەموو شارێك و وڵاتێکا بوو، وە هەموو لقێك صندوقێکی داخراوی بوو، وە تاقە درزێکی باریکی تیا بوو، وە کۆبوونەوەی ناوبەناو دەبوو بووبوایە، وە لە دوای هەموو کۆبوونەوەیەك، ئەندامەکان چییان بتوانیایە پارەیان تێ ئەخست، زۆر یا کەم، ئینجا لەم پارەیە خەرج ئەکرا بۆ دەرکردنی گۆڤارەکە و بەخێوکردنی ئەوانەی لەو گۆڤارە ئیشیان ئەکرد. ئەبێ ئەمەش بزانین کە بەشی زۆری ئەم گۆڤارە بە خۆڕایی دابەش ئەکرا بەسەر ئەندامەکانی کۆمەڵەکەیانا و بەسەر پیاوانی ناوداری هەموو جیهانی ئیسلامدا.

گۆڤارەکەش نیشانکردەکانی ڕزگارکردنی وڵاتی ئیسلام بوو لە ڕۆژهەلاتدا، لە دەست زۆرداران و ستەمکارانی ڕۆژئاوا، چونکە هەموو وڵاتەکانیان ئەگەر ئەمڕۆش نەکەوتبێتە ژێر دەستی حکومەتێکی بێگانەوە، لە هەموو لایەکەوە داو و تەڵەیان بۆ دانراوە کە ئەمڕۆ یا سبەی ببن بە داوەوە و بکەونە ژێر دەستی حکوماتی زۆرداری ستەمکارەوە، ئینجا ئەگەر بێدار نەبنەوە و خۆیان کۆ نەکەنەوە و قسە نەکەن بە یەك و ئاگاداریی خاکەکەیان نەکەن، خۆشیان و خاکیشیانی تیا ئەچێت.

ئەم گۆڤارە بەعەرەبی بوو، سەید جەمالەددین بەڕێوەبەری بەرپرسیاری و شێخ

محەمەد عەبدە سەرەك نووسەری بوو، سەید سەرباس (موضوع)ەكانی بە دوور و درێژی ئەدا و شێخ محەمەد عەبدەش بە عەرەبییەكەی خۆی دایئەڕشت، وە میرزا محەمەد باقر ناویش چی بووبوایە لە ڕۆژنامەكانی ئەورووپادا، لە بابەت ڕۆژهەڵات و حكوماتی ئیسلامییەوە، وەری ئەگێڕایە سەر عەرەبی، بۆ بڵاوكردنەوەی لە گۆڤارەكەدا.

ئەم گۆڤارە هەژدە ژمارەی لێ دەرچووە، لە ماوەی هەشت مانگا ، ژمارەی یەكەمی لە ١٥(جمادی الاولی)ی ساڵی ١٣٠١ك=١٣-٣-١٨٨٤ز. دا و دواترین ژمارەی لە ٢٦ی (ذي الحجة)ی ساڵی ١٣٠١ك = ١٧-١٠-١٨٨٤ز. دا.

بەڵێ، گۆڤاری (العروة الوثقی) دەرچوو ، بەڵام دەنگێكی زۆر گەورەی دایەوە، هەموو وتارێكی دەرسێكی بە نرخ بوو بۆ دانیشتوانی ڕۆژهەڵات چونكە باسی مافی ئەكردن و زۆر و ستەمی زۆردارانی یەك بە یەك باس ئەكردن و فرو فێڵی حكوماتی داگیركەرانی ئاشكرا ئەكرد و ژیانی ژێردەستی و خواردەستیی لەبەر چاو ئەخستن و گەلانی ڕۆژهەڵاتی بە هەموو زمانێك بانگ ئەكرد بۆ یەكیەتی و یەككەوتن و برایەتی و دەست گرتن.

لەگەڵ ئەم گۆڤارەدا كە بەم ڕەنگە جیهانێكی خەبەر ئەكردەوە، زۆر شتی وا نهێنی و گرنگیش ڕووی ئەدا كە نە ئەبوو لە گۆڤارەكەیاندا بنووسرێت، ناچار سەید پیاوی هەڵبژاردەی ئەنارد بۆ وڵاتانی دوور بە خۆیان و ئەو دەستوورانەی كە بۆی دائەنان. بەم ڕەنگە یەكێك بۆ مۆسكۆ و یەكێك بۆ حیجاز یەكێك بۆ تونس و یەكێك بۆ سوودان. تەنانەت جارێكیان شێخ محەمەد عەبدە – كە لە میسر حوكم درابوو، وە ڕەهەندە كرابوو– ناردی بۆ میسر و سوودان[٢١].

لەمانەوە دەركەوت بۆ حكوماتی داگیركەر، كە بڵاوبوونەوەی ئەم گۆڤارە زۆر زەرەری هەیە بۆیان، وە ئینگلیز فەرمانی دا لە میسر و لە هیندستانا بە قەدەغەكردنی زۆر بە سەختی هەروەك دەوڵەتی عوسمانیشی هێنایە سەر ئەوەی كە قەدەغەی بخاتە سەر، بەم بۆنەیەوە، وەزارەتی نۆبار پاشا، لە ڕۆژنامەی میسردا بڵاوی كردەوە، كە هەر كەسێك یەك دانەی لە (العروة الوثقی) لە لا دەركەوێت، لە پێنج جونەیهی میسرییەوە تا بیست و پێنج جونەیهـ جەریمە ئەكرێت[٢٢] بەڵام مەردانی خودا ئەوەندە تینوو بوون

(٢١) زعماء الاصلاح ومصطفی عبدالرزاق.

(٢٢) مصطفی عبدالرزاق.

بۆ بڵاوکردنەوەی ئەو گۆڤارە، تا ماوەیەك بە دەستی ئەیانبرد و بڵاویان ئەکردەوە بە جیهانا، وە خوێندەوارانی ڕۆژهەڵات یەك بەیەك بە دیاری بۆ یەکتریان ئەنارد، بە جۆرێك کە ئەو گۆڤارەیان کردبوو بە سەرمەشقی خۆیان، لەبەر ڕووناکییەکەی دائەنیشت و بەپێی فەرمووده و فەرمانەکانی ئەجووڵانەوه تا لە ماوەیەکی کەما بیرو باوەڕی زۆر لە خوێندەواران و زانایان و دانایانی گۆڕی، وە زۆر نووستووی بێدار و مردووی زیندوو کردەوە، کە یەکێکیان زانای بەناوبانگ سەید ڕەشید ڕەزای خاوەنی تەفسیر و گۆڤاری (المنار)ە، کە خۆی لە لاپەرە ٨٤ی جلدی یەکەم لە کتێبی (تاریخ الاستاذ الامام الشیخ محمد عبده)دا باسی ئەکات، وە یەکێکی تریان خۆمم، کە ئەم ژیانی سەید جەمالەدینەم نووسیوە، کە لە ساڵی ١٩٣٢ز. دانەیەکم لە ژمارەکانی (العروة الوثقى) دەست کەوت، کە وەك کتێب لە چاپ دراون لە ٥٢٨ لاپەڕ دەدا، وە بە خوێندنەوەی پەردە لەسەر چاو و دڵم لاچوو، وە لە بارێکەوە کەوتمە بارێکی تر.

لە پاشا کە زانرا گۆڤارەکە بەم توندو تیژییە ڕێی لێ گیرا سەیدیش بە ناچاری دەستی لێ هەڵگرت، وە شێخ محەمەد و میرزا باقر گەڕانەوە بۆ بێروت، بەڵام سەید لە ئەوروپا مایەوە ئەهات و ئەچوو لە ناوەندی پاریس و لەندەنا، وە هاتوچۆی زانایان و نووسەران و پیاوانی گەورە و سیاسیی ئەکرد ، وە وتاری بەرز و باڵای لە ڕۆژنامەکانی لەندەن و پاریس ئەنووسی.

لەو حەلەدا کە سەید لە پاریس بوو، شۆڕشێك لە سوودان هەڵگیرسا بەناوی شۆڕشی محەمەدی مەهدییەوە. میسر دوو جار لەشکری نارده سەریان، بۆی نەکوژایەوە، لە پاشا ئینگلیز بە پارە و لەشکری میسر کوژاندییەوە، وە خۆی لەوێ مایەوە و قنگی داگرت، هەروەك سەید لە زۆر شوێن لە (العروة الوثقى)دا باسی ئەکات، وە هێرش ئەباتە سەر ئینگلیز، تا بیلەقێنێت و بیجوولێنێت، وە دوای (العروة الوثقى)ش لە ڕۆژنامەکانی لەندەن و پاریسا هەر ئەینووسی و باسی زۆرو ستەمی ئینگلیزی ئەکرد لە میسر و سودانا.

لە ساڵی ١٨٨٥ ز.دا میستەر (بلانت) سەید جەمالەدین و (لۆرد سالسبوری) و (لۆرد چەرچل) کۆ ئەکاتەوە لە لەندەن بۆ ڕێکخستنیان لەسەر سوودان، (لۆرد سالسبوری) بە سەید ئەڵێت:

(بەریتانیا زۆر چاك ئەزانێت کە ئێوە پیاوێکی گەورە و سیاسییەکی زۆر بە

دەسەڵاتن، وە ئێمەش – کە بەرپرسیارێکی بەریتانین – بیر و ڕاتان پەسەند ئەکەین. وە زۆر حەز ئەکەین لەگەڵ حکومەتی ئیسلامیدا بڕۆین بە ڕێدا بە خۆشی و خۆشەویستی، بە پێی ڕۆژ و تەوانا، لەبەر ئەوە ئێمە ئەمانەوێت ئێوە بکەین بە پاشای سوودان، تا ئەو ئاژاوەیە بکوژێننەوە، وە ڕێ بەرەڵلا بکەن بۆ ئیشکردنی بەریتانیا و ڕێکوپێك خستنی سوودان) سەیدیش ئەڵێت: داواکردنێکی زۆر سەیرە، وە نەفامییەکە لەمە نەفامیتر نییە، لێم ببوورە جەنابی لۆرد پرسیارێکت لێ بکەم، ئایا ئێوە خاوەنی سوودانن تا پاشای بۆ بنێرن؟ وە ئەم ڕێکخستنەی کە ئێوە ئەوەندە عاشقینی لە سوودانا بیکەن، بۆ لە ئێرلەندەدا نایکەن، لە کاتێکا کە گەلی ئێرلەندە خەو ئەبینن بە ڕێکوپێك خستنی ناوخۆیان و سەربەخۆیی خۆیانەوە، بۆچی وەرامی ئەوان نادەنەوە کە لە ڕەگی بناگوێ لێتانەوە نزیکترن، وە لە ناوەندی ئێوە و ئەوانا زۆر پێوەندی و پەیوەستیی وا هەیە، کە لە ناوەندی ئێوە و میسر و سوودان نییە.

بەم وەرامە (لۆرد سالسبوری) ئەحەپەسێت و دەمی ئەبێ بە تەڵەی تەقیو، وەك لە بانێك بەربێتەوە. ئیتر هەڵئەستن، وە زۆر بە ساردی بڵاوەی لێ ئەکەن. بەیانی هەموو ڕۆژنامەکانی لەندەن قسەکانیان نووسی، وە ڕۆژنامەکانی (أحرار) پشتگیریی قسەکانی سەیدیان کرد[٢٣].

بەم ڕەنگە سەید لە نووسین و هاتوچۆدا بوو، تا شای ئێران (ناصرەدین شاه) برووسکەیەکی دایە و بانگی کرد بۆ تاران، بە گەیشتنی برووسکەکە، سەید چوو بۆ تاران لە شوباتی ١٨٨٦ز. –جمادی الاولی ١٣٠٣ك و هەرچی زانایان و وێژەران و پێشەوایان و مامۆستایان و پیاوانی گەورە بوون، هەموو چوون بۆ پێشوازییەوە و کۆڕەکەی بوو بە ئەنجوومەنێکی زانین و زانیاری وێژە و دین و نیشتمانی، لە هەموو لایەکەوە، مەردووم وەك پەروانە خۆیان ئەکوتا بۆ دەوروبەری. ناصرەدین شا لە پێشەوە ویستی بەهرەی لێ وەرگرێت و سەید بکات بە پارسەنگی خۆی و حکومەتەکەی، لەبەر ئەوە کردی بە وەزیری جەنگ و ڕێی دا چی ئەکات بیکات، بەڵام ئەوەندەی پێ نەچوو ناصرەدین شا تەماشای کرد سەید لەبەر چاوی گەل خۆشەویستتر و گەورەتر ئەبێت، وە بینی کە سەید پیاوێکی زۆر چاوقایم و ئیشکەر و سەربەستە و ئەیەوێت هەرچی دەستووری کۆن هەیە لە حکومەتەکەیا بیڕووخێنێت و گەل بەرز بکاتەوە تا

(٢٣) قدری قلعچي.

ئەیانکات بە هاوبەشی حکومەت لە حوکمدا ، لەبەر ئەوە ترسی لێ نیشت و دڵی گۆڕی لەگەڵ سەیدا، جەمالەدین زۆر زوو تێ گەیشت و داوای لە شا کرد کە ڕێی بدات بچێت بۆ ڕووسیا، (شا)ش ڕێی دا و زۆریشی پێ خۆش بوو کە ڕزگاری بوو لە دەستی(٢٤)، وە سەید چوو بۆ مۆسکۆ و لەوێوە چوو بۆ (بطرس بورغ) کە پایتەختی قەیسەرەکان بوو، چوار ساڵ لەوێ مایەوە، واتا لە ساڵی ١٨٨٦ تا ساڵی ١٨٨٩ز، گەلی ڕووسی زۆر بەڕێزەوە پێشوازییان کرد، هەروەك زانستگاکان بەڕێزەوە وەریان ئەگرت بۆ دواندن(٢٥).

سەید دەستی کرد بە وتاردان لە هەموو کۆڕ و ئەنجوومەنێکا و وتار و نووسین لە ڕۆژنامەکانی ڕووسیادا.

مێژوونووسەکانی سەید هەموو ئەڵێن:

نازانین بۆچی سەید لەناو هەموو وڵاتەکانا چووەتە ڕووسیا، بەڵام لە (العروة الوثقى)وە دەرئەکەوێت کە سەید زۆر ڕقی لە ئینگلیز بووە وە هەرچی هێرش هەیە لە (العروة الوثقى) بە زۆری بۆ سەر ئینگلیزە ، لەبەر ئەوە ئەبێت ئەو چوونەی هەر بۆ ئەوە بووبێت، کە حکوومەتی ڕووسی بجوولێنێت لە دژی ئینگلیز و حکوماتی داگیرکەر و ڕووس بکات بە یارمەتیدەری حکووماتی ڕۆژهەڵات، نەخوازەڵا دەوڵەتی عوسمانی، چونکە تا ئێستا هەر قورسایی و ئەفشار (ضغط)ێکی خستبێتە سەر عوسمانی قانزاجەکەی هەر بۆ حکوماتی داگیرکەری ڕۆژئاوا بووە، نابینن ئەگەر ڕووس قورساییی نەخستایەتە سەر عوسمانی، عوسمانی دەستبەرداری تونس و جەزائیر نەئەبوو بۆ فەرەنسە و دەستبەرداری تەرابلس نەئەبوو بۆ ئیتالیا و دەستبەرداری میسر نەئەبوو بۆ ئینگلیز.

ئەبێت ئەمەشمان لە بیر نەچێت کە لەو ڕۆژەدا سی ملیۆن موسڵمان لە ڕووسیا بووە. ئەمەش یەکێکە لە هۆی چوونی سەید بۆ ئەوێ، تا لە بەسەرهاتی موسڵمانەکان بگات و هەوڵێکیان بۆ بدات لای حکومەتی ڕووس، بۆ باشکردنی ئەحواڵیان، هەروەك چەند جارێك چووەتە لای قەیسەر، هەرجارەی کەموکورییەکی موسڵمانەکانی ئەوێی نیشان داوە، هەموو جارێك قەیسەریش بە باشی وەرامی داوەتەوە، و چی ویستبێت بۆ

---

(٢٤) شیخ مصطفى عبدالرزاق.

(٢٥) (تاریخ الاستاذ الامام) بە قەڵەمی سەید ڕەشید ڕەزا.

موسڵمانەکانی کردووە نەخوازەڵا جارێکیان داوای لێ کردووە کە ڕێی بدات بە چاپکردنەوەی قورئان و هێندێك کتێبی دینی، ئەویش ڕێی داون. لە جاری دواییدا قەیسەر پرسیار ئەکات لە هۆی تێکچوونی لەگەڵ (شا)دا، ئەمیش ئەڵێت: من حکوومەتێکی ڕاوێژیی (شوورەوی)م ئەوێت کە گەل هاوبەشی بێت لە حوکمی خۆیا، ئەویش ئەمەی ناوێت، قەیسەریش ئەڵێت: (من وا ئەزانم کە قسەکەی شا ڕاستە، چونکە هیچ شایەك ڕازی نییە بەمە کە جوتیار و کرێکار و کشتار ببن بە هاوبەشی لە حوکمدا)، سەیدیش ئەڵیت:

(منیش وا ئەزانم ئەی قەیسەری پایە بەرز کە بە ملیۆن گەل لەگەڵ پاشادا بن و دۆستی بن، چاکترە لەوەی دوژمنی بن و چاوەچاوی هەل بکەن بۆ ڕووخاندنی). قەیسەر لە وەرامەکەی سەید و پرکێشییەکەی زۆر دڵگیر ئەبێت خێرا هەڵئەستێتە پێیان وە بە زۆرییەوە خواحافیزی لە سەید ئەکات و فەرمان ئەدات کە ئەمە زوو بڕەوێنن.

سەید لە ڕووسیا دێتە دەرێ، بەڕێکەوت لەو کاتەدا پێشانگا (معرض)ی پاریس کرابووەوە، ساڵی ١٨٨٩ز. سەید لەوێوە ڕوو ئەکاتە پاریس بۆ چاوپێکەوتنی ئەو پێشانگایە، لە مۆنیخ بە شای عەجەم ناصرەدین شا ئەگات، کە ئەگەڕێتەوە پاریس.

وا دەرئەکەوێت کە ناصرەدین شا هەر لەسەر بیری پێشووی خۆی مابێت کە ئەیویست لەگەڵ سەیدا ئیش بکات و ئەم پارسەنگە قورسەی لە تەنیشتەوە بێت بۆ ڕێزی خۆشی و حکومەتەکەشی، نەخوازەڵا کە جاری پێشووش بە لای خۆیەوە دەرسێکی دابوو بە سەید کە فەرمانبەریی (شا) بکات و سەری بۆ دابنەوێنێت، ئینجا کە لە مۆنیخ بەیەك گەیشتن، شا زۆری لێ کرد کە لە گەڵیان بگەڕێتەوە بۆ تاران، بەڵام سەید لە پێشەوە ملی نەدا و ویستی هەر بچێت بۆ پاریس، بەڵام (شا) هەر زۆری لێ ئەکرد کە لەگەڵیا بگەڕێتەوە و بە دەنگێکی بەرز بۆ ئەوەی سەید (جەمالەدین) گوێی لێ بێت بە یاوەرەکەی خۆی وت: (جەمالەدین پیاوێکی جیهانی سیاسی و جەنگیی ئەمڕۆیە، شایستەی سەرەك وەزیرییە، تا ئیدارەی گەل و وڵات بکات، سەید وا تێ گەیشت کە (شا) لە هەڵەکەی پێشووی خۆی پەشیمان بووەتەوە و ئەمجارە ڕێ بۆ سەید بەرەڵلا ئەکات، تا بە ئارەزووی خۆی ئیسلاحات بکات لە وڵاتدا، لەبەر ئەوە لە بیرەکەی خۆی پەشیمان بووەوە و لەگەڵ شادا گەڕایەوە بۆ تاران).

بە گەیشتنی سەید بۆ تاران، دووبارە زانایان و پێشەوایان و پیاوانی سیاسی وڵات

هاتنەوە و دەوریان دایەوە، وە هەموو بەتەمای ئەوە بوون کە لەسەر دەستی سەیدا ولات ڕێك بخرێت و پرۆژەی زۆ دابنرێت و ترازووی داد هەڵبواسرێت و حوکمی نوێنەرایەتی بکەوێتە ئیش، شا لە پێشەوە وای نیشان دا کە ئەمەی زۆر پێ خۆشە ، هەروا گەل بە کۆمەڵی و پیاوانی خێرخواهیش هەموو، لایان باش و پێیان خۆش بوو، بەلام ئەوەندەی پێ نەچوو، ناوچەی تاران لێڵ بووەوە و کۆنەپەرست (رجعی) و دەرەبەگ لە هەموو لایەکەوە دەستیان کردەوە بە چرپە چرپ و سرپە سرپ و هاتوچۆی شا و پێیان وت: کە گەلی ئێران هێشتا ئامادەی ئەم جۆرە شتانە نەبووە کە سەید جەمالەدین ئەیەوێت بیکات، ئەم ڕژێمەی کە سەید دایئەنێت، دەستی شا ئەبەستێتەوە تاج و تەختی ئەپێچێتەوە ، وە ئەمەش هەموو بە فیتی سەرەك وەزیر میرزا عەلی ئەصغەر خان بوو، کە ناوبانگی دەرکردبوو بە (أمين السلطان).

خێرا شا ناردی بەشوێن سەیدا و لێی پرسی ئەم دەستووری تۆیە چییە؟ ئەویش دەستوورەکەی نیشان ئەدات، (شا)ش ئەڵێت (منێك کە شاهەنشام، تۆ چۆن ڕەوا ئەبینیت ببم بە هاوتای جوتیارو کشتیار؟) سەیدیش ئەڵێت:

(ئەی شاهەنشا بزانە کە تاج و تەخت و گەورەیی و پایەی بەرزیت بە هۆی حوکمی دەستووریەوە گەلێك قایمتر و جێگیرتر ئەبێت لەمەی کە ئێستا هەتە، ئەوەش بزانە کە جوتیار و کشتیار و کرێکارەکان گەلێك بە کەڵکترن لە گەورەییەکەی ئێوە و کاربەدەستەکانت، ڕێی ئەم دڵسۆزی خۆتە بدە کە دڵسۆزییەکەم بەجێ بێنم، تا هەل لە دەست نەچووە، ئەی شاهەنشاه، گومانی تیا نییە کە ئێوە دیوتانە یا خوێندووتانەوە کە گەلی وا بووە و ژیاوە بێ ئەوەی شای ببێت، بەلام ئایا هەرگیز بیستووتانە شایەك بووبێت بە بێ گەل؟!

شا دووبارە تووڕە بووەوە و نەخوازەلا کە تێ گەیشت سەید نایەوێت دەسەلاتی بێگانە بمێنێت لە خاکی ئێرانا بەهۆی پرۆژەی ئابووریی داگیرکەری (مشاريع اقتصادي استعماري)یەوە و شا ویستی ئەمجارە دەستێکی خراپ لە سەید بوەشێنێت کە ئێران پاك بکاتەوە لێی.

سەیدیش دووبارە تێ گەیشت لە نیازی پیسی شا، و خێرا چوو بۆ بارەگای (عبدالعظيم) کە بیست کیلۆمەتر لە تارانەوە دوورە و خوابکاهی یەکێکە لە نەوەی ئیمامەکان، وە ئەو بارەگایە لە لای ئێرانییەکان بەستە و هەرکەسێك چووە ناوی، با دە

کەسیشی کوشتبێت، دەستی بۆ نابرێت، لەوێ حەوت مانگ ئەمێنێتەوە و هەموو ڕۆژێك بە هەزاران مەردووم لە تارانەوە ئەچوون بۆ لای بەناوی زیارەتی (عبدالعظیم)ەوە، و سەید لەناویانا وەك (میرابۆ) ئەوێستا پێی ئەوتن شا لەگەڵ بەشگەکان (شرکات)ی بێگانەکانا ڕێ کەوتووە و لەسەر تالآنکردنی ئێران و هەرچی خێر و بێری ئێران هەیە هەمووی فرۆت بۆ ئارەزووی خۆی، شای وا ئەبێت هەڵگیرێت و نەمێنێت، گوێدەران لەم وتارانە گریان ئەگرت، هەرچی ئەگەڕایەوە بە تین و تەوژم و گەرم و گوڕی و جۆش و خرۆشەوە ئەگەڕایەوە، هەموو ڕۆژێك نەشرە و ئاگاهییەك دەرئەچوو، وە بە هەزاران کاغەزی بێ ئیمزا ئەچوو بۆ شا، ئێران وەك مەنجەڵی سەر ئاگر ئەکولا و جۆشی ئەخوارد، شا و دەست و پێوەندی، ڕۆژ بەڕۆژ ترس و بیمیان زۆرتر ئەبوو، شا زۆر تەنگەتاو بوو، نەشی ئەوێرا دەستی بۆ سەید ببات لە ترسی دەنگی گشتی، ئەو حەوت مانگە هەر چاوە چاوی هەلێکی بوو، تا سەید نەخۆش کەوت، بە نەخۆشیی ڕەشە گرانەتێ، وتاردانی نەما و مەردووم لەبەر نەخۆشییەکەی نە ئەچوون بۆ لای، شا ئەمەی بە هەل زانی، ڕۆژێك لە پڕ پێنجسەد سەربازی نارده سەر سەید، نە گوێیان دایە بارەگای عەبدولعەظیم و نە نەخۆشیی سەید، وەك سەید جەمالەددین خۆی ئەڵێت:

(هاتنە سەرم پەلیان گرتم و ڕایان کێشام بەسەر بەفر و سەهۆڵا تا بردمیانە سەرای حکومەت و لەوێ سواری ئێستریان کردم بە دەست و پێ بەستراوی و پەنجا سەربازیان لەگەڵا ناردم، لە زستانێکی زۆر سارد و بەفرێکی زۆری بەسەر یەکا کەوتوو و بایەکی ساردی جگەربڕ، بردمیانە خانەقین لە سنووری عێراق لەوێ فرێیان دام). لەوێوە بەو نەخۆشییەوە ئەچێتە بەسرە تا ئارەق ئەکات.

لەو کاتەدا ئەگەر سەیدت بدیایە، ئەتبینی کەوا تای غیرەت و تای گرانەتێ، لەگەڵ یەکا جەنگ ئەکەن و هەرچی خوێنی جەستەی هەیە هەمووی لەسەریا کۆبووەتەوە و ئەکوڵێت و لە ڕوخساریا ئەگڕێ و لە چاویا پڕشنگ ئەهاوێت. چۆن پیاوێکی وا گەورەی خانەدانی پایە بەرز لە دین و لە زانین و لە ژیری و لە بیر و لە سیاسەتا و خێرخوا هەموو حکوماتی ئیسلامی و شا خۆی بەتکا لەگەڵ خۆیا بیباتەوە بۆ تاران و بەڵێنی پێ بدات کە هەرچی ڕێکوپێکییەکی بوێت بۆی بکات، کەچی لە پاشا ئەو کردەوە نامەردانەی لەگەڵ بکات. بەڵێ سەید لە دڵی خۆیا بڕیاری دا کە تۆڵەی خۆی لە شا بسێنێت و دەستی لێ هەڵنەگرێت تا ئەیکوژێت هەر وەك کوشتی.

دوای ئەوەی کە شا لە سەید جەمالەدین ڕزگاری بوو هات هەرچی خێر و بێری

ولاتەکەی بوو هەمووی فرۆت بە بێگانان، لە ساڵی ١٨٩٠دا حکومەتی ئێران مافی دەستگرتن بەسەر توتنیان دا بە بەشگە (شرکە)یەکی ئینگلیز و سەید ئەمەی بە هەلێکی باش زانی، دەستی بە هێرشبردن بۆ سەر سیاسەتی ناصرەددین شاهـ بەدوان لەناو کۆڕ و ئەنجوومەنی بەسرەدا و بە نووسین لە ڕۆژنامەدا، هەروەك کاغەزێکی دوور و درێژیشی نووسی بە عەرەبی و بەدەستی خۆی بۆ سەرەك پێشەوای ئاینی (مجتهد) لە تاران حاجی حەسەنی شیرازی لە دژی ناصرەدین شا و کردەوە بێ شەرعییەکانی کە ئەم کاغەزە بلاوکراوەتەوە لە جلدی یەکەمی (تاریخ الاستاذ الامام الشیخ محمد عبده) بەقەڵەمی سەید ڕەشید ڕەزا، پێشەوای گەورەی ناوبراویش فتوای دا بە قەدەغەکردنی تووتن کێشان تا ئەم مامەڵەیە هەڵئەوەشێتەوە، بەم فتوایە هەرچی جگەرە و سەبیل و قلیان بوو هەمووی فرێ درا، بەیانی شا چاوەڕوانی نێرگەلە بوو، بۆی نەچوو کە داوای کرد پێشخزمەتەکەی پێی وت: پێشەوای گەورە حاجی حەسەنی شیرازی قەدەغە (حرام)ی کردووە و کەس نابێ بیخوات (شا)ش بە تووڕەییەوە وتی: لە پێش فتواکەدا بۆ پرسی بەمن نەکردووە، پێش خزمەتەکەش لەبەر خۆیەوە ئەڵێت : کە شەرع فەرمانێکی دا ئیتر پرس بە شای ناوێت. ئینجا بە ناچاری شا ڕێکەوتنەکەی هەڵوەشاندەوە و نیو ملیۆن لیرەی دا بە بەشگەکە بەرانبەر بەو پەشیمانبوونەوەیە ، بەمە نرخی ئینگلیز شکا لە ئێرانا، هەروەك سەیدیش یەکەم دەستی وەشاند لە تۆڵەسەندنی خۆی لە شا.

لە پاشا کە بەتەواوی چاك بووەوە، ئینجا چوو بۆ لەندەن لە ساڵی ١٨٩٢ز و هەشت مانگ لەوێ مایەوە، گۆڤارێکی مانگانەی دەرکرد لە دژی شا بە ناوی (ضیاء الخافقین)ەوە بە عەرەبی و ئینگلیزی و هەمووی هێرش بوو بۆ سەر شا، هەموو سەروتارێکی کە سەید ئەینووسی وەك ژەهری مار وابوو بۆ شا و حکومەتەکەی کە ئەو وتارانە زۆریان سەید ڕەشید رەزا بلاوی کردوونەتەوە لە (تاریخ الاستاذ الامام)دا.

ژمارەی یەکەمی (ضیاء الخافقین) لە شوبات و ژمارەی دووەمی لە ئازاری ١٨٩٢دا دەرچوون. شا بەم دوو ژمارەیە خۆی و تاج و تەختی هاتە لەرزە، لە ترسانا شا نوێنەری خۆی لە لەندەن نارده لای سەید جەمالەدین بە پارەیەکی ئێجگار زۆرەوە تکای لێ کرد کە ئیتر لە دژی شا نەنووسێتەوە، بەلام سەید پارەکەی وەرنەگرت و وتی: بەخودا دەستی لێ هەڵناگرم تا نەینێمە ناو گۆڕەوە، بەمە ناصرەدین بێ هیوا ما لە سەید و زۆر پەشیمان بووەوە کە وەختی خۆی بۆ سەیدی بەرەلا کرد بە دەست خۆی؟

ئینجا لە ناچاری شالاوی برد بۆ سوڵتان عەبدولحەمید کە ڕزگاری بکات لە دەست سەید جەمالەدین و چاکیش وایە کە بانگی بکات بۆ ئەستەمبووڵ نەیەڵێت لەوێ بچێتە دەرەوە(٢٦).

---

(٢٦) ئەحمەد ئەمین ئەڵێت: ئەم گۆڤارە کە سەید دەری کرد لە لەندەن بەعەرەبی و ئینگلیزی لە دژی شا دائەنرێت بەهەڵەیەکی زۆر گەورە بۆ سەید، چونکە چۆن ئەبێت پیاوێکی وا گەورە و سیاسی لە وڵاتێکی بێگانەدا، بەو ڕەنگە هێرش بەرێتە سەر حکومەتێکی ئیسلامیی وەك ئێران، ئایا نەئەترسا لەوەی کە ئینگلیز ئەوە بکات بە بەڵگەی دەستدرێژی بۆی، لەکاتێکا کە سەید خۆی بارەها لە (عروة الوثقى)دا لەدژی ئەم جۆرە شتانە دواوە.

لەپاشا ئەڵێت: «مەدحەت پاشا» لەکاتی خۆیدا لە هەڵوێستێکی وادا بووە لەگەڵ عبدولحەمیددا، بەڵام ئەم گەلێك باشتر بووە، چونکە عەبدولحەمید مەدحەتی لەسەر کورسیی وەزارەت هێنایە خوارەوە بۆ ناو پاپۆڕی ڕەهەندەیی (نفی) بەبێ ماڵ و منداڵ و پارە و خەرجی و بەرگ و کاڵا، لەگەڵ ئەوەیشا کە گەیشتە ئەوروپا هەمیشە هەوڵی ئەدا بۆ بەرزکردنەوەی تورکیا و دوورخستنەوەی خراپە لێی، جارێك ناوێکی سوڵتان عەبدولحەمیدی بەخراپە نەبرد، ئەو عەبدولحەمیدەی کە ناصرەدین شا چی کرد لەگەڵ سەیدا، ئەویش ئەوەی کرد لەگەڵ مەدحەت پاشادا، بەڕاستی ئەوەی کە سەید کردی هەڵەیەکی زۆر گەورە بووە.

منیش ئەڵێم ئەگەر مەردووم باش ورد بێتەوە، تێ ئەگات کە ئەمە قیاسی کەشکە لە مشك، چونکە زۆر جیاوازی هەیە لە ناوەندی سەید جەمالەدین و مەدحەت پاشادا هەروەك جیاوازییەکی ئێجگار زۆر هەیە لە ناوەندی سوڵتان عەبدولحەمید و ناصرەدین شادا، سەید جەمالەدین– وەك ئەمیر شەکیب ئەرسەلان ئەڵێت لە پەراوێزی کتێبی (حاضر العالم الاسلامی)دا: لەناو جەستە و قەفەزی سنگیا، نەفسێکی ئەوەندە گەورەی تیا بووە، ئەگەر بڵێین هەرچی نەفسی پادشاهان هەیە لەچاو ئەوا وەك نەفسی بۆرە پیاوێکی بازاڕیی هیچ و پووچ بووە– زۆر نییە. ئەمە لەلایەك لەلایەکی ترەوە سوڵتان عەبدولحەمید بەناو خەلیفەی ئیسلامە و لە شوێنی پێغەمبەرە، با زۆر کردەوەشی لە کردەوەی پێغەمبەر نەچووبێت، تەماشاکە سەید جەمالەددین کە عەبدولحەمید گلی دایەوە لە ئەستەمبووڵ، دوای ئەوەی کە ناصرەدین شا کوژرا بەپەنجەی سەید، وەك لەمەولا باسی ئەکەین عەبدولحەمید ترسی کوشتنی خۆی لێ نیشت و قەدەغەی هاتوچۆی کرد بۆ لای سەید، هەر کەسێك بیویستایە بچێت بۆ لای، ئەبوو خەبەر بدرایە بە عەبدولحەمید و ئەویش لە دە کەسا ڕێی یەکێکی نەئەدا کە بچێتە لای، هەروەك هاتوچۆی سەیدیش نەما بۆ لای =

ئەم تکای ناصرەددین شایە جێی خۆی گرت لە دڵی سوڵتانا و زۆری پێ خۆش بوو، چونکە بیستبووی کە سەید لە پاریس یەك جار کۆبۆتەوە لەگەڵ سەربەستان (احرار)ی تورکیادا، کە چەند ساڵ بوو تورکیایان بەجێ هێشتبوو و لە پاریس چاوەڕوانیان ئەکرد بۆ حوکمێکی دەستووری بۆ تورکیا، و سەید زۆری پەسەند کردبوون، جا بۆ ئەوەی کە سەربەستانی تورکیا لەگەڵ سەید جەمالەددین یەك نەگرن لە دژی عەبدولحەمید و ئەم ڕێگایەیان لێ بگرێت، سوڵتان عەبدولحەمید کاغەزێکی پڕ لە

= عەبدولحەمید، مەگەر بە دەگمەن، ئینجا کە ئەفشار (ضغط)ی سەید گەیشتە ئەم پلەیە، ڕۆژێك کاغەزێك ئەنووسێت بۆ (فیس مۆریس) ڕاوێژکاری باڵیوزخانەی ئینگلیز و داوای لێ ئەکات کە بیگەیەنێتە پاپۆڕێك تا پێی ڕزگار بێت لە ئەستەمبووڵ، بە گەیشتنی کاغەزەکە فیس مۆریس دەچێتە لای سەید و بەڵێنی پێ ئەدات بەجێبەجێکردنی خواستەکەی، بەڵام خێرا عەبدولحەمید خەبەر وەرئەگرێت، ئەوەندەی لەسەید ئەترسا لە تورکیادا، دە ئەوەندە لێی ئەترسا لەدەرەوەی تورکیا، لەبەرئەوە پیاوێکی قەسر ئەنێرێت بۆ لای سەید و بەناوی ئیسلامەوە داوای لێ ئەکات کە بەم ڕەنگە خەلیفە نەشکێنێت و داوای چاودێریی (حمایە) بێگانە نەکات؛ سەیدیش غیرەتی دینی ئەیگرێت و پەشیمان ئەبێتەوە، هەرچەندیش خۆی پێچابووەوە بۆ ڕۆین و فیس مۆریس کە ئەچێت بەشوێنیا، پێی ئەڵێت: ناڕۆم و هەرچی ئەبێت با ببێت. ئەم وتەی سەید (جەمالەدین)ە مەعنای وایە کە سەید لە کوشتنی خۆی ترساوە بەدەستی عەبدولحەمید، کەچی بەو قسەیە مایەوە و دەستی لە ژیانی خۆی شت، هەر بۆ ئەوەی بەدیمەن نەنگییەك ڕوو نەکاتە خەلیفەی ئیسلام.

ئینجا هەروەك ئەم جیاوازییانە بووە لە ناوەندی سەید جەمالەدین و مەدحەت پاشا و سوڵتان عەبدولحەمید و ناصرەدین شادا، جیاوازیش هەیە لە ناوەندی کردەوەکانی شا و عەبدولحەمید لەگەڵ سەید و مەدحەتا، مەدحەت هیچ کردەوەیەکی ناشیرینی لەگەڵا نەکرا، بەڵام سەید بەنەخۆشی ڕاکێشرا بەسەر بەفر و بەناو قوڕا تا براوەتە سەرا و لەوێشەوە بە کەلەپچەکراوی سواری ئێسترێك کراوە تا براوەتە خانەقین لە عیراق، ئەم دوو کردەوەیە زۆر لە یەکەوە دوورن، بێ گومانم ئەوەندەی سەید بەکردەوەکەی شا دڵگیر بووە، ئەوەندە بەکوشتنەکەی خۆی لەلایەن عەبدولحەمیدەوە دڵگیر نەبووە، چونکە پیاوی گەورە ژیانی بەقەد ڕێزی خۆی مەبەست نییە، لەپاشا ناصرەدین شا خۆی بە تکا سەیدی لەگەڵ خۆیا بردەوە بۆ سەرۆك وەزیری، نە ئەبوو بەم جۆرەی لەگەڵ بکات. بێ گومانم ئەگەر سەید دەربچوایە لە ئەستەمبووڵ، باسی عەبدولحەمیدی بە خراپە نەئەکرد و دەستی لێ نە ئەوەشاند، بەڵام ڕەنگ بوو هەوڵی بدایە بۆ گۆڕینی بەیەکێکی باشتر.

میهرەبانی نارد بۆ سەید بەهۆی ڕۆستەم پاشا نوێنەری (سفیر)ی تورکیا لە پاریس و تکای لێ کرد کە سەرێکی ئەستەمبووڵ بدات، بەڵام سەید نەچوو بیانووی هێنایەوە بە خەریکبوونی بە ڕزگارکردنی وڵاتەکەی خۆیەوە، بەڵام کاغەز لەسەر کاغەز بۆی ئەچوو لە سوڵتانەوە و هەر کاغەزەی بەڕەنگێك دڵخۆشیی سەیدی ئەدایەوە، دەمێك ئەیوت هەر وەخت ئارەزووت کرد ئەتوانن بگەڕێنەوە بۆ پاریس، تا سەید بەڵێنی دا بە چوون و برووسکەی دا کە وا هاتم بەو مەرجەی کە لە پاشا بگەڕێمەوە بۆ ئەورووپا.

ئەمیر شەکیب ئەرسەلان لە پەراوێزی (حاضر العالم الاسلامی)دا ئەڵێت: لەو ڕۆژانەی کە سەید چووبوو بۆ ئەستەمبووڵ من چووم بۆ ئەورووپا و یەکەمین کەس کە پرسیارم لێ کرد سەید جەمالەدین بوو، نووسەری بەناوبانگی فەرەنسی (هەنری ڕۆشنوو)- کە ڕەهەندە کرابوو بۆ لەندەن- پێی وتم کە سەید لەسەر کاغەزی عەبدولحەمید چووە بۆ ئەستەمبووڵ و زۆر ئەترسا لە پاشەڕۆژی سەید، چونکە یەکێك بوو لە عاشقانی سەید جەمالەدین، باسی ئەکات لە کتێبی (ماجریات حیاتی)دا زۆر بەجوانی ئەڵێت: «سەید جەمالەددین ئەفغانی لە نەوەی پێغەمبەرە و خۆشی لە پێغەمبەرێك ئەچێت.

سەید لە ساڵی ١٨٩٢ز- کە تەمەنی پەنجا و چوار ساڵ بوو- لە لەندەنەوە چوو بۆ ئەستەمبووڵ و پێشوازییەکی زۆر جوان کرا بەفەرمانی سوڵتان عەبدولحەمید تا سەید گەیشتە پێشەوە، کۆشکێکی زۆر گەورە و جوانی بۆ ئامادە کرا بەسەر گردی (نیشان گاش) لە نزیك قەسری یلدزەوە، و ڕێك خرا بەهەموو جۆرە تەخت و کورسی و قەنەفە و چرپایی و قاڵی و لاکێش و پیاو و نۆکەر و پێشخزمەت و چێشتکەر و باخەوان و عەرەبەیەکی شاهانە لەگەڵ عەرەبەچییەکەی و مانگێ ٧٥ لیرەش مانگانە بۆی بڕایەوە. لەو قسە خۆشانەی کە سەید خۆی گێڕاویەتیەوە، کاتێك کە سەید ئەگاتە ئەستەمبووڵ، تەماشا ئەکات وا یاوەری سوڵتان چاوەڕوانی ئەکات، لە سەید ئەپرسێت «کوانی باوەڵەکانت ئەی سەیدی پایە بەرز؟».

سەیدیش ئەڵێت: «هیچم پێ نییە چەند سندووقێکی بەرگ و کتێب نەبێت». یاوەریش ئەڵێت: «زۆر باشە بفەرموون لە کوێن؟» سەیدیش دەست ئەخاتە سەر سینگی ئەڵێت:

«ئەمە سندووقی کتێبەکانە» و دەست ئەخاتە سەر جبەکەی ئەڵێت: «ئەمەش سندووقی بەرگ و کاڵاکانمە».

سەید لە سەرەتای ژیانیدا دوو جبە و دوو دەست کاڵای بووە بەڵام لەدوای ئەوە کە گیرا و ڕەهەند کرا، جار لەدوای جا ئیتر یەك جبە و یەك دەستە کاڵای هێشتەوە، کە ئەوان ئەدڕان دەستێکی تری دروست ئەکرد.

سەید لە قەسری یڵدز زیارەتی سوڵتان عەبدولحەمیدی کرد و عەبدولحەمید چاوی بە سەید کەوت و بینی پیاوێکی پڕ بەچاو و گوێ و دڵە و زبانزانێکی سیاسیی قاڵی دنیادیدەی ژیری زیرەکی زانای دانای وێژەر و بەجەرگی پڕکێشیکار (جسور) لە گوفتار و کردارا کە لە هەموو ژیانی خۆیا مرۆڤی وای نەدیبوو.

سەید لەپێشەوە وا تێ گەیشت کە بەیارمەتیی سوڵتانەوە ئەتوانێت هەموو جۆرە ئیسلاحاتێك بکات لە دەوڵەتی عوسمانیدا، نەخوازەلا لە وەزارەتی پەروەردەدا و بیری ئەکردەوە لە جامیعەیەکی ئیسلامی لە ناوەندی ئەفغان و ئێران و تورکیا و هەموو ویلایەتەکانیا، بەیەکخستنیان بەهەر ناوێکەوە بێ تا بتوانن بەرهەڵستی ئەوروپا بوێستن و تێ نەگەیشتبوو کە ناوچەی ئەستەمبووڵ لەکاتی عەبدولحەمیدا وا بۆگەن بووبوو کە هیچ جۆرە تۆوێکی تیا سەوز نابێت، بەنیشانەی ئەو هەموو هەوڵ و تەقەلایەی کە مەدحەت پاشا لەپێش ئەودا دابووی و هیچ دەرنەچوو. سوڵتان عەبدولحەمید لەپێشەوە زۆر ڕێزی سەیدی ئەگرت و هەرچەند سەید بیویستایە ئەچوو بۆلای و لەگەڵیا نوێژی جومعەی ئەکرد و هەمیشە ئەیویست دڵی سەید ببەستێتەوە بە ماڵ و منداڵەوە و خەریکی بکات بەجوانی دنیاوە، بەڵام سەید یەخەی لێ هەڵئەتەکاند و ئەیوت: تا ئێستا ژیانم وەك مەل بردووەتە سەر، هەر دەمەی بەسەر چڵێکەوە و هەر ساتەی بەسەر لقێکەوە، ئێستا نامەوێ خۆم پابەندی ماڵ و منداڵ بکەم، ئینجا هاتە سەر ئەوەی کە پایەیەکی زانینی بداتێ وەك پایەی قازیی عەسکەری بەڵام ئەمیشی نەویست بەخۆی و بەرگ و کاڵای تایبەتییەوە، جارێکی تر ویستی نیشانێکی بەرزی بداتێ، ئەویشی نەویست، سوڵتان لێی پرسی بۆ ناتەوێت؟

وتی: نامەوێت خۆم بکەم بەئێستر و بەرە بگرم بە بەر سنگما[٢٧].

سەید ئەوەندە دڵی بریندار بووبوو لە ناصرەددین شا لە ئەستەمبووڵیش ئەگەر بیری بکەوتایەتەوە، هەر ناوی ئەبرد بە خراپە و چاوڕاوی لێ ئەکرد.

ڕۆژێك عەبدولحەمید ئەنێرێت بەشوێنیا و پێی ئەڵێت:

---

(٢٧) پەراوێزی شەکیب ئەرسەلان بەسەر (حاضر العالم الاسلامی)یەوە.

«لەم ڕۆژانەدا نوێنەری ئێران هاتە لام و زۆر تکای لێ کردم کە داواتان لێ بکەم ئەوەندە ناوی شا نەبەی، منیش– چونکە ئێوە جێی هەموو هیوایەکمن– بەڵێنم پێ دا کە جارێکی تر ناوی نابات». سەیدیش ئەڵێت:

«لەدڵما نەبوو دەست لە شا هەڵگرم تا نەینێمە ناو گۆڕەوە، بەڵام لەبەر ئێوە لێی خۆش ئەبم».

ئینجا سوڵتان ئەڵێت: «بەڕاستی شا زۆرت لێ ئەترسێت» لەم کاتەدا کە سەید قسەی لەگەڵ سوڵتان ئەکرد تەزبیحەکەی بەدەستەوە بوو، یاریی بەدەنکەکانی ئەکرد، عەبدولحەمید لە وەرامەکەی سەید و پرکێشییەکەی و تەزبیحەکەی دەستی زۆر سڵەمییەوە، چونکە ئەو وەرامە بەو شێوەیە و بەو هەموو سەربەستییەوە لە ڕووی سوڵتان عەبدولحەمیدا تا ئەو ساتە لە کەسی تری نەدیبوو، سەید کە هەستا و هاتە دەرێ سەرەکی (مابین) پێی ئەڵێت: ئەی گەورەی بەڕێز، سوڵتان ئەم هەموو ڕێزەی هەیە بۆ ئێوە، ئێوە چۆن لە بەردەمی ئەوا تەزبیح ئەگرن بەدەستەوە؟ سەید تووڕە ئەبێت و بەدەنگێکی بەرز ئەڵێت: «سوڵتان یاری ئەکات بە ملیۆنەها گەل قەیناکات، بەڵام جەمالەددین نابێت تەزبیحەکەی خۆی بگرێت بە دەستەوە». سەرۆکی (مابین) زۆر ئەترسێت و هەرا ئەکاتە دەرەوە تا وا نیشان بدات کە گوێی لە قسەکە نەبووە، چونکە هەر بیستنی بەس بوو بۆ کوشتنی.

سەید زۆر لەگەڵ سوڵتان عەبدولحەمید دانیشتووە، جارێکیان پرسیاری لێ ئەکەن لە بابەت سوڵتانەوە، ئەمیش ئەڵێت: ئەگەر سوڵتان عەبدولحەمید بکێشرێت لەگەڵ چوارکەس لە هەڵکەوتووانی چەرخی خۆی لە هەموویان قورستر و سەنگینتر دەرئەچێت لە زیرەکی و زرنگی و زۆرزانی و سیاسەتدا نەخوازەلا لە رامکردن و گیرۆدەکردنی میوان و دانیشتوانی لای خۆی، و هیچ دوور نییە ئەگەر بڵێن: هەرچی فرِوفێڵێکی ئەوروپا هەیە کە لێی ئەکەن، هەمووی بەهیچ دەرئەکات، بەڵام داخەکەم نەنگیی پیاوی گەورە گەورەیە و ترسنۆکی لە هەموو نەنگییەکی گەورەترە.

لە کۆبوونەوەیەکی تر عەبدولحەمید پایەی (شێخ الاسلام)یەتی ئەدا بە سەید، بەڵام سەید نایەوێت و داوا لە سوڵتان ئەکات، کارێکی پێ بسپێرێت بتوانێت ڕژێمی کۆن بڕووخێنێت و حوکمێکی دەستووری دابمەزرێنێت تا بتوانێت جامیعەیەکی ئیسلامی دروست بکات بەجۆرێك کە هەرچی حکوماتی ئیسلامی هەیە لەگەڵ حکومەتی

عوسمانیدا بن و بەرامبەر حکوماتی داگیرکەری ڕۆژئاوا بوێستن. عەبدولحەمید لای وابوو کە ئەو ڕۆژە بۆ ئەو کارە گەورەیە لەبار نییە و بەسەید ئەڵێت:

«من عوزری تۆم وەرگرت بۆ نەکردنی ئەو شتانەی کە داوام لێ کردن، ئێوەش عوزری من وەرگرن ئەگەر ئەمڕۆ نەتوانم ئەم کارەی ئێوە بهێنمە دی».

سەیدیش پێی ئەڵێت: «ئەی سوڵتان، وەك سوڵتان مەحموودی باپیرتان ئیشکەر بن، ئەم ناپاکانەی کە دەوروپشتیان گرتوون، دووریان بخەرەوە و ئەو هەموو پەردانەی کە داتانداوەتەوە لە ناوەندی خۆتان و گەلەکەتاندا، تۆزێك کەمیان بکەرەوە و ناوبەناو خۆتان دەرخەن لەناو گەلا، وە بڕوات ببێت کە باشترین پاسەوان بۆ مەردووم ئەجەلە (فاذا جاء أجلهم لا يستأخرون ساعة ولا يستقدمون).

لەم ڕۆژانەدا خدێویی میسر (عباس حیلمی دووهەم) ئەچێت بۆ ئەستەمبووڵ بۆ زیارەتی سوڵتان، لەگەڵ دەستەیەکی گەورە لە وەزیران و پیاوماقووڵانی میسر، ڕۆژێك سوڵتان دەعوەتیان ئەکات بۆ قەسری یڵدز و سەید جەمالەدینیشیان لەگەڵا دەعوەت ئەکات، سەیدیش ئەمە بە هەلێکی باش ئەزانێت کە دوانێکیان بۆ بدات و ئەوەندەی پێوەندییان هەیە بەخەلیفەوە، ئەوەندەی تر پێوەندییەکەیان زیاتر و بەهێزتر بکاتەوە و هەڵئەستێتە پێیان و بەم دوو سێ ڕستەیە دوانەکەی دائەمەزرێنێت و ئەڵێت: «احسنتم صنعاً اذ أتيتم لزيارة خليفتكم، جامع شتات الممالك الاسلامية، ومنقذ تراث الشرقيين، من اغتيال المغتالين، وشره الطامعين... الخ».

وە بەم ڕەنگە دوانێکی زۆر گرنگ ئەدات لە بابەت فڕوفێڵی حکومەتی داگیرکەر و تەمەع و دەم داچەقاندنیان بۆ قووتدانی وڵاتی عوسمانی و حکومەتە ئیسلامییەکانی تر و ئەڵێت: پێویستە لەسەر هەموو حکومەتێکی ئیسلام کە دەوری خەلیفەی خۆیان بدەن و پشتگیریی بکەن، مایەی ناکۆکی و دووبەرەکی هەڵگرن لەناوا تا قووت نەدراون، بە دووروودرێژی لەم ڕووەوە ئەدوێت.

بەم دوانە خدێوی ئەوەندەی لەوەپێش خۆشەویستی جەمالەدین بوو، ئەوەندەی تر گیرۆدەی دوانەکەی ئەبێت و ئەیەوێت زیارەتی بکات بەتایبەتی بچێت بۆ لای، لەو حەلەشدا هەر کەسێ بچوایەتە لای سەید ئەبوو پرس بکرایە بەسوڵتان و ڕێی بدایە، بەڵام کە پرس کرا ڕێی نەدرا، بەڵکو بەتایبەتیش سوڵتان جوابی نارد بۆ سەید کە خدێوی عەباس نەبینێت، سەیدیش لە هۆدەی سەرۆکی مابین بە ئاشکرا بە پیاوەکەی

خدێوی ئەڵێت: «من وەك میوانێك دیلی خانەخوێکەمم کە سوڵتان عەبدولحەمیدە، لە ماڵەکەی خۆیا، بەڵام هەموو ئێواران ئەچم بۆ (کاغەزخانە) بۆ دانیشتن، ئینجا ئەگەر خدێوی حەز دەکات تەشریف بێنێت بۆ ئەوێ، ئێوارێ کە خدێوی ئەچێت، تەماشا ئەکات وا سەید لەسەر گردێك بەتەنیا دانیشتووە. ئەمیش ئەچێتە لای و زۆر خۆشەویستیی خۆی پێشکەش ئەکات بە سەید و بانگی ئەکات بۆ میسر و پێی ئەڵێت:

شوێنێکی زۆر بەرزت هەیە لە دڵی هەموو میسرییەکا، جاسووسیش لەو دوورەوە وەك پەپوولە ئەسووڕێنەوە بە دەوریانا و لە هەموو لایەکەوە دەست ئەکرێت بە نووسین بۆ سوڵتان عەبدولحەمید کە سەید جەمالەدین بەڵێنی داوە بەخدێویی میسری کە دەوڵەتێکی عەباسیی بۆ دروست بکات و سوریەشی بۆ بخاتە سەر میسر، چونکە سوریە دەرگای عیراقە، هەروەك بەڵێنیشی لە خدێوی وەرگرتووە کە سەرەنجامی ئەمیش وەك سەرەنجامی ئەبی موسلیمی خوراسانی نەبێت کە لە پاشا کوژرا، وە ئەم دەنگوباسە بڵاوبووەوە بە شاری ئەستەمبوولا و بەڵکو بەهەموو تورکیادا و هەموو کەسێك ئەیوت کاری سەید تەواو بوو و لەم ڕۆژانەدا لەناو ئەبرێت، ئەم قسانە بۆ سەید ئەگێڕڕایەوە بەڵام سەید پێکەنینی پێ ئەهات، سوڵتان لەو ڕۆژانەدا سەید بانگ ئەکات و لێی ئەپرسێت. سەیدیش ئەڵێت: من و خدێوی دوو بەدوو بووین، سێیەمێکمان لا نەبوو، ئینجا ئەگەر ئەم قسەیە ڕاست بێت، ئەبێت یا من یا خدێوی گێڕابێتمانەوە. ئایا شتی وا ئەبێت؟ لە پاشا سەید سوێندی بۆ ئەخوات کە شتی وا نەبووە، ئینجا سوڵتان ئەڵێت بەخوا ڕاست ئەکەیت، ئەمانە هەمووی چاووڕاوی (ابو الهدا)یە.

هەروا (ابو الهدا) جارێکی تر بە عەبدولحەمید ئەڵێت: خەبەرم وەرگرتووە کە لە ماڵی سەید جەمالەدین دا بۆمبا و دینامیتی زۆر هەیە، سوڵتان عەبدولحەمیدیش ئەوەندە لەم دوو شتە ئەترسا، هەر بەبیستنی ناویان شێت ئەبوو، خێرا ئەنێرێت بۆ ماڵی سەید کە بیپشکنن، دوایی هیچ نادۆزنەوە، خێرا عەبدولحەمید ئەنێرێ بەشوێن سەیدا و ئەچێت بەپیرییەوە و ئەملا و ئەولای ماچ ئەکات و عوزری بۆ ئەهێنێتەوە و زۆر تەعریفی سەید ئەکات، لەپاش چەند ڕۆژێك سەید بانگ ئەکات بۆ گەشتێك لە دەریای یڵدزدا لەگەڵ سوڵتان خۆیا و بەو پاپۆڕەی کە هەر بۆ سوڵتان تەرخان کرابوو و لەو گەشتەدا بە سەید ئەڵێت: «حەز ئەکەم ئەستەمبووڵ بکەم بە نیشتمانت، هەر وەك حەز ئەکەم یەکێك لە کەنیزەکانی خۆمت لێ مارە بکەم».

بەڵام سەید نایەوێن.

ئینجا بەم بۆنانەوە، سەید هەرچی هیوا بێ نایمێنێت بە سوڵتان عەبدولحەمید و زۆر جار لای ئەوانەی کە زۆر دڵسۆزی بوون وتوویەتی: «ئەم سوڵتانە سیلەلەسیی دەوڵەتا». ئەو سەیدەی ئەیویست حکومەتی ئیسلامی رزگار بکات لە داگیرکەران و رێکیان بخات و دەستووریان بۆ دابنێت، ئێستا هەر ئەوەی بۆ ماوەتەوە کە دابنیشێت و میوان بێت و بچێت و بەرێیان بکات، ناوبەناویش (ئەبولهدای صەیادی) درۆ و دەلەسەی بۆ هەڵبەستێت و رۆژگار بەدرۆی بخاتەوە، ئەوی بەکەلەپوور مابێتەوە لەم ماوەی دواییدا قسەیەکی بەرزە کە لەگەڵ میوانێکا کردبیەتی، یا وەرامێکی جوانە کە دابێتیەوە.

شەکیب ئەرسەلان لە ئەستەمبووڵ ئەچێتە لای و باسی ئەوەی بۆ ئەکات کە عەرەب لە وەختی خۆیا لە دەریای ئەتڵەسی پەڕیونەتەوە، سەیدیش ئەڵێت:

«موسڵمانانی ئەمڕۆ وایان بەسەرهاتووە، هەرچەند یەکێك پێیان بڵێت: ببن بە ئادەمی، ئەڵێن: باووباپیرانمان وابوون و وابوون و ئەژین بە ورێنەی ئەوەی کە باووباپیرانیان کردوویانە، وردنابنەوە لەوە، ئەم بەرزییەی کە ئەوان بوویانە، نەنگی و پەستی و تەمەڵیی ئەمان ناسڕێتەوە، ئەم ڕۆژهەڵاتییانە هەرچەند بیانەوێت عوزرێك بێننەوە بۆ تەمەڵی و تەوەزەلیی خۆیان ئەڵێن: نابینن باووباپیرانمان چۆن بوون؟ بەڵێ باووباپیرانتان وەختی خۆی پیاو بوون، بەڵام ئێوە ئەمەن کە هەن، شایستە نییە بۆ ئێوە شانازی بکەن بە باووباپیرانتانەوە تا ئێوەش وەك ئەوان نەکەن.

لە کۆڕێکی تردا سەید باسی زیانی ئەو حکومەتە بێگانانە ئەکات کە لەناو گەلانی ڕۆژهەڵاتا هەوڵ ئەدەن بۆ زەبوونکردنی زمانیان و کوشتنی پێخوێندنی گەلی (التعليم القومي)یان و لەبیربردنەوەی ئادابیان بۆ ئەوەی زمان و ئادابی خۆیان دابنێن لە جێی زمان و ئادابی ئەوان لەگەڵ ئەمیشە کە پەیوەستی و پێوەندی لەناو گەلێکا نییە کە زمانی نەبێت و زمانیشی نییە کە ئادابی نەبێت، هەروەك گەورەیی نییە بۆ گەلێك کە مێژووی نەبێت و مێژووشی نییە کە پیاوانی مێژووی خۆیان زیندوو نەکەنەوە.

جارێکی تر لە کۆڕی سەیدا یەکێك باسی بەربەرەکانیەی مان (تنازع البقاء) ئەکات، سەیدیش چونکە لەدڵا زۆر ئاشتیخواز بووە، بەتەوسەوە ئەڵێت:

بەربەرەکانێی مان؟ یا بەربەرەکانێی نەمان؟ (تنازع الفناء) چونکە ئەوەی کە پێویستە داوا بکرێت و هەوڵی بۆ بدرێت و بەربەرەکانێی لەسەر بکرێت، هیچ جەنگ و

کێشەیەکی لەسەر نییە، جەنگ و کێشەکە ببێت هەمیشە لەسەر شتی وایە کە نامێنێت و لەناو ئەچێت، داگیرکەر و داگیر لێکراو هەموو لایەکیان یەکسان ئەچنەوە پەردەی نەبوون، کەوابوو چاك وایە بووترایە: بەربەرەکانێی نەمان. لێرە چەند کەسێك پێی ئەڵێن: ئەبێت هەموو شارستانی (مدنیة)ی جیهان بەهەڵەدا چووبن و هەموو لایەکیان یەك کەوتبن لەسەر ئەم هەڵەیە؟ ئەمیش ئەڵێت:

شارستانیی چی؟ ئایا دیومانە لەم شارستانییانەی کە ئێوە ئەیڵێن؟ غەیری شاری گەورە و خانووی قووچ و کۆشکی زل و کارخانەی گەورە نەبێت کە لۆکە و ئاوریشمی تیا ڕەنگ ئەکرێت و کان و کارخانە و دەستگرتن نەبێت بەسەر بازرگانیدا بۆ قازانج و سوودی خۆیان، غەیری دروستکردنی تۆپی گەورە و پاپۆڕی جەنگی و گەلێ شتی تر نەبێت بۆ کوشتنی ئادەمی، کە ئەو دەوڵەتە شارستانییانە تێکڕا دەستپێشکەری ئەکەن تێیاندا.

ئەگەر هەرچی ئەم دروستکراوانی زانینی (علمی) هەیە لەگەڵ هەموو جۆرە چاکەیەك کە لە شارستانیەتیی ئەو دەوڵەتە بەرزانەدا هەیە و لەگەڵ سەد چەندانەی خۆیا بیخەینە تای تەرازوویەکەوە و ئەم هەموو جەنگە تێکڕاییانەی کە هەڵی ئەگیرسێنن لەناو خۆیانا لەگەڵ ئەو هەموو خوێنەی کە ئەیرێژن و ئەو منداڵانەی کە ئەیانکەن بە هەتیو و ئەو ژنانەی کە بێ مێردیان ئەکەن و ئەو شارانەی کە وێرانیان ئەکەن بیخەنە تاکەی تریەوە، تای زانین و شارستانیەتی ئەچێتە ئاسمان و تاکەی تری ئەنیشێتە سەر زەوی، کەوابوو هەرچی شارستانیەتی و زانین و بەرزبوونەوەیان هەیە هەمووی نادانی و جانەوەری و بێ ژیرییە، لەم ڕووەوە ئادەمی گەلێك لە گیانلەبەری تر نزمتر و پەستترە. کەس بیستوویەتی ملیۆنێك ئەژدەها بەرامبەر بەیەك بوەستن و یەکتری شەق و پەق بکەن؟ و یا ملیۆنێك شێر تێك بەربن و خوێنی یەکتری هەڵلووشن، کەوابوو لەناو شارستانییەکانا نە زانین هەیە و نە شارستانیەتی، بەڵکو ئەوەی بەبالایان بڕابێت دڕندەیی و جانەوەرییە، هەر وەخت جەنگ و ئاژاوە نەما، ئەو حەلە ئەتوانین بڵێین، ئادەمی ژیر بووە و پێی ناوەتە سەر پلەی یەکەمی زانین و زانیاری.

سەید جەمالەدین چوار ساڵ و چەند مانگێك لە ئەستەمبووڵ ماوەتەوە، لە ساڵی چوارەما ڕۆژێك پیاوێکی ئێرانی کە ناوی (رەزا ئاقا خانی کرمانی) ئەبێت و لە کاتی خۆی لەگەڵ سەیدا ڕەهەندەی دەستی ناصرەدین شا ئەبن لە بارەگای عەبدولعەظیم، و

ماوەیەك بەیەكەوە بوون لەوێدا و بەو بۆنەیەوە بوون بەئاشنا و ناسیاوی یەك، لەپاشا سەید لە بارەگای عەبدولعەظیم دەرئەهێنرێت و رەهەندەی عیراق ئەكرێت، ئینجا كە رەزا كرمانی كە ئەبیت سەید لە ئەوروپاوە چووە بۆ ئەستەمبووڵ ئەمیش ئەچێت بۆ لای سەید، كە چاوی پێ ئەكەوێت زۆری پێ خۆش ئەبێت و پێكەوە باسی ئێران و بەدبەختیی گەلی ئێران ئەكەن، كە چۆن بوون بەتووشی ئەو شا زۆرداره ستەمكارەوە، رۆژێك رەزا كرمانی ئەڵێت: «من ئامادەم كە خۆم بكەم بە قوربانی گەلی ئێران و شا بكوژم» سەیدیش ئەڵێت: «ئەگەر وایە دە بچۆ بیكوژە» رەزا كرمانیش ئەڕوات لەدوای دوو مانگ رۆژێك ناصرەدین شا لە مزگەوتی عەبدولعەظیم ئەبێت، رەزا كرمانی ئەچێت ئەیكوژێت و پێی ئەڵێت: «بگرە لە سەید جەمالودینەوە!».

ئەم دەنگوباسە گەیشتەوە ئەستەمبووڵ و سەید زۆری پێ خۆش ئەبێت و ئەڵێت: «دەركەوت كە گەلی فارس نەمردووە، گەلێكی وا زیندووە كە هەرگیز لێی بێ هیوا نەبین، چونكە گەلێك رۆڵە و جگەرگۆشەی وا ببێت كە تۆڵەی خۆی بسێنێت و سەرۆكی ستەمكاری لە خاكا بنێژێت، گەوهەری گیانی لەدەست نەداوە»، بەم جۆرە قسانە ئەدوا لەگەڵ ئەوانەی ئەهاتنە لای. لە پاشا كە گۆڤاری (لالیستراسیون)ی فەرەنسی بۆ دێت، وێنەی رەزا ئاقا خانی كرمانی ئەبینێت بە هەڵواسراوی و مەردووم لەهەموو لایەكەوە تەماشا ئەكەن سەید بەدەنگی بەرز ئەم شیعرە ئەخوێنێتەوە و ئەڵێت:

علـو فـي الحيـاة وفـي الممـات
لـعمـرك تلك احدى المعـجزات

بە دانیشتوان ئەڵێت «تەماشای كەن چەند بەرزە و ئەمانەی تەماشای ئەكەن چەند لە خوار ئەوەوەن». ئەو جاسووسانەی كە وەك پەپوولە بڵاو بووبوونەوە بەدەوروبەری سەیدا، هەموو وتەیەكی سەیدیان ئەگەیاندەوە بە سوڵتان عەبدولحەمید، سوڵتانیش هیچ گومانێكی نەما كە ئەم كوشتنە بە پەنجەی سەید بووە و زۆر رقی لە سەید هەڵئەستێت و پڕ بەدڵ ئەتۆقێت و ترسی لێ ئەنیشێت، لەبەرئەوە فەرمان ئەدات كە چاودێرییەكی زۆر قورس بخەنە سەر سەید و نەیەڵن كەس بچێتە لای بەبێ ئاگاداریی سوڵتان[٢٨].

لێرەدا ئەگێڕنەوە كە سەید هەموو ئێوارانێك چووە بۆ كاغەزخانە و یەك دوو

(٢٨) پەراوێزی شەكیب ئەرسەلان بەسەر (حاضر العالم الاسلامی)یەوە.

سەعاتێك بەتەنیا دانیشتووە، ئینجا گەڕاوەتەوە، لەو ڕۆژانەدا ئەبینێت كە ئێواران یەكێك لە جاسووسەكان بە پێ بەدوای ئەكەوێت، لە (مابین) بە فەرمانبەرانی مابین ئەڵێت: «ئێوە عارەبانەیەكتان داوە بە من و جاسووسێكتان دواخستووم كە من بەغار بڕۆم ئەویش بە هەڕاكردن دوام ئەكەوێت و هەناسەبڕكێی پێ ئەكەوێت و نامگاتێ بۆ بەزەییتان پیا نایێتەوە و عارەبانەیەكی نادەنێ تا بۆ هەر لایەك بچم بمگاتێ؟»(٢٩).

خولاسە سەید جەمالەدین وەك بەندێكی لێ هات، لە كۆشكەكەیا زۆر دڵ تەنگ بوو، تا ناچار كاغەزێكی نووسی بۆ (فیس مۆریس) ڕاوێژكاری باڵیۆزخانەی ئینگلیز لە ئەستەمبووڵ كە بیگەیەنێتە پاپۆڕێك تا خۆی پێ ڕزگار بكات لە ئەستەمبووڵ، بەڵام خێرا عەبدولحەمید هەستی پێ ئەكات، بەناوی ئیسلام و خەلافەتی ئیسلامییەوە تكای لێ ئەكات كە بەم جۆرە خەلیفە نەشكێنێت و ئەمیش كە گەورەترین زانا و وێژەر و مەزنترین فەیلەسووف و سیاسی و بەرزترین دواندەر و ڕۆژنامەچی بووە لە جیهانا، لیرەی زێڕ و تەپاڵەی لا وەك یەك بووە و ژیان و مردنی بەلاوە چوون یەك بووە، ژیانی ئەگەر ویستبێت هەر بۆ خزمەتی حكومەتی ئیسلامی بووە، نەخوازەڵا خەلافەتی ئیسلامی كە ڕزگاریان بكات لە دەست داگیركەران و ئەوانەی كە لە ژێر دەستی داگیركەرانیشان نەبوون ئاگاداریان بكات لەوەی كە نەكەونە داو و تەڵەی داگیركەرانەوە– پەشیمان بووەوە و جوابی فیس مۆریسی دا وتی: ناڕۆم هەرچی ئەبێت با ببێت و مایەوە تا چەند مانگێك و مرد.

لەم ماوەیەدا لە قسە و گفتوگۆیەوە دەرئەكەوێت كە زۆر خەمبار بووە، چونكە بیری لە ژیانی ڕابوردووی خۆی ئەكردەوە، كە ساڵەهای ساڵە لە هەوڵ و تەقەلایەكی ئێجگار زۆردایە بۆ ئەوەی كە حكومەتی ئیسلامی خەبەر بكاتەوە و هەنگاوبەهەنگاو پێشیان بخات، كەچی خوا نەكات دەمارێكیان لێ بدات و هیوای بە كۆمەڵێك بوو لەو قوتابیانەی كە پێی گەیاندن بۆ پاشەڕۆژ، كەچی هیچیان نەكرد و چاوی لە شایەكەوە بوو كە بەپێی ئارەزووی ئەم ئیش بكات، كەچی ناپاكیی لەگەڵ كرد و بەتەمای گۆڤارێك بوو كە جیهانی پێ بێدار بكاتەوە، كەچی داخرا و پڕ بەدڵ هیوای بەسوڵتانێك بوو كە یارمەتیی بدات كە هیچ هیوایەكی پێ نەما، چی بە دەستەوە ماوە دوای تەمەنێكی زۆر كە بەسەری برد بە تاڵی و دەردی سەری و دەربەدەری و ڕەهەندەیی و

(٢٩) پەراوێزی شەكیب ئەرسەلان بەسەر (حاضر العالم الاسلامی)یەوە.

بـەنـدی و دەرکـردن و بـیـرکـردنـەوە لـە ئـازادی و بێدارکردنـەوەی نـوسـتـووان، هـیـچـی بەدەستەوە نەماوە ئەوە نەبێت کە خۆی شێرێکە لە باخچەی گیانلەبەران (حدیقة الحیوانات)دا گۆرانی بڵێت بۆ ئازادی و سەربەستی خۆی دەستی نەکەوێت، دوای ئەوەی کە داوای ئازادیی هەموو جیهانی ئیسلامی ئەکرد و هیوای دەستکەوتنیشی بوو.

بەم ڕەنگە مایەوە تا ساڵی ١٨٩٧ز=١٣١٤ك و لە دوای چەند مانگێکی کەم لە کوشتنی ناصرەدین شا ئازارێك لە یەکێك لە دانەکانیدا پەیدا ئەبێت، لەسەر قسەی دکتۆر دانەکەی ئەکێشن، دوای ئەوە شوێنەکەی کیف ئەکات و هەڵئەئاوسێت، لە پاشا سەرەتان لەو شوێنە پەیدا ئەبێت و ئازارەکەی ڕۆژبەڕۆژ زۆرتر ئەبێت، سوڵتان فەرمان ئەدات بەگەورەترین نەشتەرکار (جراح)ی خۆی و بە نزیکترین بارەگای قەنبورزادە ئەسکەندەر پاشا، کە نەشتەرکاریی بکات، بەڵام نەشتەرکارییەکەی سەرناکەوێت و ئـازارەکـەی بـڵاو ئـەبـێـتـەوە بـە هـەمـوو جـەسـتـەیـا، لـە ڕۆژی سێ شەممە نۆی ئـازاری ساڵی١٨٩٧ز. سەعات (١٢ر٣٠) دەقیقە = ٧ی شەواڵی ساڵی ١٣١٤کۆچی دوایی ئەکات.

لێرەدا مەردووم– بەبۆنەی نزیکیی ئەم نەخۆشیی سەیدە لە کوشتنی ناصرەدین شا و ترس لێ نیشتنی سوڵتان عەبدولحەمید لە کوشتنی خۆی– زۆر قسە ئەکەن، هێندێك ئەڵێن شرینقەیەك دراوە لە پووکی بەجۆرە زەهرێك کە بوو بەهۆی دەردێکی وەك سەرەتان. هێندێك ئەڵێن نەشتەرکارییەکەی باش نەکراوە. هێندێك ئەڵێن برینەکەی پاك و تەمیز ڕانەگیراوە تا بەتەواوی تەشەنەی کردووە خولاسە– وەك لە هەموو سەرچاوەکانەوە دەرئەکەوێت– دەستێکی پیس بووە لە مردنیا هەروەك لە میسردا بڵاوە کە ئەو دەستەش بووە لە مردنی (شێخ محمد عبده) و (عبدالرحمن الکواکبي)(٣٠)

شەکیب ئەرسەلان ئەڵێت: لە مانگی کانوونی دووهەمی ساڵی ١٩٢٣ ز.دا لە لۆزان چاوم کەوت بە (کۆنت لاون استروروغ) خاوەرشناس (مستشرق)ی زانای بەناوبانگ و وەرگێڕی کتێبی (الاحکام السلطانیەی ماوەردی) بۆی گێڕامەوە وتی:

سەید جەمالەدین زۆر ئاشنام بوو، ڕۆژێك لە ئەستەمبووڵ دوای نەشتەرکارییەکەی ناردی بەشوێنما وتی: سوڵتان زۆری کرد کە ئەم نەشتەرکارییە ئەبێت هەر

(٣٠) تاریخ الاستاذ الامام.

نەشتەرکاری ئەو بیکات، ئێستا ئەوەتی ئەم نەشتەرکارییە کراوم ئازارم زۆرتر بووە تکای کرد نەشتەرکارێکی فەرەنسیی ئازادی پاکی بۆ بنێرم تەماشای برینەکەی بکات، منیش دکتۆر لاردیم بۆ نارد– کە ئێستاش ماوە و لە جنێف دائەنیشێت لە سویسرە– دکتۆر کە تەماشای برینەکەی ئەکات ئەبینێت، یەکەم نەشتەرکارییەکەی باش نەکراوە. دووهەم پاك و تەمیز ڕانەگیراوە، دکتۆر لاردی هاتەوە لام و ئەم خەبەرە دڵگیرەی دامێ دوای چەند ڕۆژێك سەید کۆچی دوایی کرد.

هەروا شەکیب ئەرسەلان ئەڵێت: ئەم قسەیەم گێڕایەوە بۆ یەکێك لە پیاوانی قەسری سوڵتان عەبدولحەمید، ئەویش وتی: قەنبورزادە دکتۆرێکی پاکی شەریفی وا بوو کە هەرگیز ناپاکیی وا ناکات، بەڵام دانسازێکی عیراقی –کە ناوی جارح بوو– زۆر هاتوچۆی سەیدی ئەکرد بۆ تەماشاکردنی دانەکانی، و ئەم دانسازە لەلایەن وەزارەتی ئەمن و ئیستخباراتەوە کرابوو بە سیخوڕ (جاسووس) بەسەریەوە و بەپارە کردبوویان بە دوژمنی سەید، کابرای قەسر وتی: جارێکیان ویستم جارح دەرکەم و نەیەڵم بچێت بۆ لای سەید بەڵام بەڕێوەبەری ئەمن ئیشارەتێکی زۆر پەنهانی کردم کە وازی لێ بێنم، بەمە تێ گەیشتم کە ئەم دانسازە بەفەرمانی بەڕێوەبەریەتیی ئەمن ئەم هاتوچۆیە ئەکات و سەید ئاگای لەمە نییە، دوای کۆچی سەید هەرچەند جارحمان ئەدی زۆر بەکزی و ماتی و خەمباری و تەریقی و ڕەنگ داهێزراوی ئەماندی، وەك هەمیشە سوورن ئاژن بکرێت وابوو، بەو بۆنەیەوە هەرچەند جارحمان ئەدی بیرمان ئەچوو بۆ ئەوە کە ئەو دەستکاری برینەکەی کردبێت و پیسی کردبێ یا هەر پێشەکی نەخۆشییەکەی دروست کردبێت.

سەید دوای شۆشتن و کفنکردن لە مزگەوتی (تشویقیە) لە (نیسان طاش) نوێژی لەسەر کرا و لە گۆڕستانێك لە نزیك کۆشکەکەی خۆیەوە نێژرا و لەبەر زۆریی پۆلیس و سیخوڕ کەس نەیوێرا لەگەڵ دارتەرمەکەیا بڕوات سێ کەس نەبێت لە دۆستانی، ئەوانیش سەهل پاشای کوڕی فەضل پاشا و عەلی قبودانی میسری و جۆرجییە ئەفەندی کونجە کە لە کاتی گیانەڵادا بەدیاریەوە بووە و لە ماوەی ئەو چەند مانگ نەخۆشییەدا دوو سەد لیرەی لە پارەی خۆی بۆ خەرج کردووە.

دوای هاتنەوە لە گۆڕستان خێرا سوڵتان چەند پیاوێکی قەسری خۆی ئەنێرێت بۆ ماڵی سەید و هەرچییەکی لە پاش بەجێ ئەمێنێت لە نووسین و یاداشت هەمووی ئەبەن و فەرمان دەرئەچێت بۆ هەموو ڕۆژنامەچییەکان کە هیچ نەنووسن دەربارەی

سەید و هەرچیش لە دەرەوە بێتە ژوورەوە والییەکانی تورك دەستی بەسەرا بگرن(٣١).

ئەم هەڵکەوتووە تا بڵێیت زیرەك بووە، بەڕەنگێك کە بە دوو ڕۆژ پیتەکانی زمانی فەرەنسیی وەرگرتووە لە یەکێك، هێندێك وتەی زمانەکەشی لەبەرکردووە و لە ماوەی سێ مانگدا خۆی لە خۆیا فێری زمانی فەرەنسی بووە، بەجۆرێك کە بتوانێت وەری بگێڕێتە سەر زمانی تر(٣٢) هەروەها یەکە دواندەر بووە لە ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستا. دکتۆر شبلی شمێل ئەڵێت:

سەید جەمالەدین زۆر دواندەر (خطیب)ێکی کوتوپڕی بووە، تەنانەت جارێکیان کە تازە هاتبوو بۆ میسر. خۆم بەدیارەوە بووم لە ئەسکەندەرییە دوانێکی کوتوپڕی دوو سەعاتیی دا بە عەرەبییەکی ڕەوان و شێوەیەکی زۆر جوان، ڕستە لە ڕستە جوانتر و بەکەڵکتر، بەجۆرێك کە دانیشتوان هەموو سەرسام بوون لە دوانەکەی(٣٣). سەید کۆمەڵە وتارێکی فارسی لە چاپدراوی هەیە لە نامەخانەکەی منا کە لە ئەفغان و ئێران داویەتی لەناو کۆڕ و کۆبوونەوەی زۆر گەورەدا لەبەر و لەپڕ بەبێ نووسین لەسەر کاغەز، هەرچەند یەکێك لەو وتارانە ئەخوێنمەوە، بڕوا ئەهێنم بەو قسەیەی کە ئێرانییەکان ئەیکەن و ئەڵێن: هەرچەند سەید وتاری دابێت، دوای لێبوونەوەی زۆر لە گوێگران، بەتین و تەوژمی ئەو وتارەی بێ هۆش کەوتوون و دوای ماوەیەك هۆشیان بەخۆیانا هاتووەتەوە.

شتێکی سەیرتر، لە هەر کوێیەك بووبوایە هەمیشە ئاگای بووە لە بزووتنەوەی زانین و زانیاریی ئەورووپا و ئەو شتە تازانەی کە ڕۆژ بەڕۆژ ئەدۆزرانەوە و دروست ئەکران بە ڕەنگێك وەك بەدەرس خوێندبیەتی وابوو(٣٤).

لەمانە سەیرتر دڵێکی پێوە بووە وەك پۆڵا، بەڕەنگێك لە ڕۆژی زۆر ئاڵۆز و پڕ لە ترس و بیما گیراوە و براوە و بەبێ سەروشوێن، کە کەس لەماڵی خۆیا ئۆقرەی نەبووە، کەچی ئەو وەك بۆ سەیران بچێت وا بووە(٣٥) لەمەش سەیرتر، وەختی وا بووە گیراوە و

(٣١) پەراوێزی شەکیب ئەرسەلان بەسەر (حاضر العالم الاسلامی)یەوە.

(٣٢) تاریخ الاستاذ الامام.

(٣٣) تاریخ الاستاذ الامام.

(٣٤) تاریخ الاستاذ الامام.

(٣٥) تاریخ الاستاذ الامام.

ڕەھەندە کراوە بیٚ ئەوەی یەك پوولی بیٚت و لەو کاتەدا مریدەکانی پارەیان بۆ بردووە، کەچی لێی گل نەداونەتەوە و پێی وتوون: شێر لەسەر نێچیر پەکی ناکەوێت(٣٦).

لەمەش سەیرتر، ھەرچەند چووبێت بۆ لای سوڵتان عبدالحمید، کە ھەستابێت دوادوای چوونە دەرەوەی کیسەیەك لیرەی بۆ ناردووە کە سەد دانەی تیا بووە، زیاد لە مانگانەکەی کە ٧٥ لیرە بووە. جارێکیان کیسەیەکی مەخزوومی کە ئەیژمێرێت کە دێتە ماڵەوە ئەیداتە دەست موحەمەد پاشای مەخزوومی کە ئەیژمێرێت پێنج سەد لیرە ئەبێت. بەموحەمەد پاشا ئەڵێت: دوو جبەم بۆ لیٚ بکە و ئەوی کەی ھەڵگرە بۆ سیغار، واتە چیی لیٚ ئەکەیت بیکە(٣٧).

لەمانە لە ھەمووی سەیرتر ئەوەیە، مەردووم تا ھەژارتر و بیٚ نەواتر بووایە، سەید میھرەبانتر ئەبوو لەگەڵیا و زۆرتر ڕێزی ئەگرت و تا گەورەتر بوایە سەید لەگەڵیا بەدەعیە و دەمارتر ئەبوو، یەکێك ئەگەر تێکەڵیی سەید لەگەڵ سوڵتان عەبدولحەمیدا بخوێنێتەوە تیٚ ئەگات کە سەید لەگەڵیا وەك مرۆڤێکی عادەتی چووەتە لای و گفتوگۆی لەگەڵا کردووە(٣٨).

گۆڕی سەید جەمالەدین سی ساڵ مایەوە بە وێرانی و بەبیٚ کێلێکی نووسراو، تا لە ساڵی ١٩٢٦ز.دا دۆستێکی کۆنی خۆی میستەر (گراین)ی خاوەرشناسی ئەمریکی، ھاتە ئەستەمبووڵ، لە پاش گەڕان و پرسیارێکی زۆر گۆڕەکەی دۆزییەوە کە لەگەڵ خاکا تەخت بووبوو، ھات لە ھەموو ڕوویەکەوە لە مەڕمەڕی گرت، لە ڕوویەکی کێلەکەیەوە ناوی سەید و مێژووی بوون و مردنی لیٚ نووسیوە، لە ڕووەکەی تریشی نووسی «ئەم زیارەتگایەی دروست کرد، دۆستی بەڕاستی موسڵمانان لە ھەموو گۆشەیەکی جیھانا و خێرخواھی ئەمریکی میستەر (شارلس گراین) لە ساڵی ١٩٢٦ن»دا. لەپاشا قەفەزێکی لە شیشی ئاسن بۆ دروست کرد و لە گۆڕەکەی دایمەزراند.

***

لە سەرەتای مانگی کانوونی یەکەمی ساڵی١٩٤٤ز= ١٣٦٣ك و لە پاش پەنجا ساڵ

(٣٦) تاریخ الاستاذ الامام.

(٣٧) خاطراتی جەمالەدین

(٣٨) تأریخ الاستاذ الامام.

له مردنی سەید جەمالەدین، ئێسك و پرووسكەكانی برایەوە بۆ ئەفغان، بەجۆرێكی زۆر گرنگ بەعیراقا تێ پەڕی، بەیانی ڕۆژی یەكشەممە ٢٤ ذی الحجەی ١٣٦٣ك= ١٠-١٢- ١٩٤٤ز. گەیشتە مووسڵ، له دوای پێشوازی و مەراسیمێكی زۆر گەورە، بە شەمەندەفەر كەوتەڕێ و سەعات شەش و نیو گەیشتە بەغدا و پێشوازییەكی زۆر گەورە كرا و برا بۆ بارەگای شێخ (عبدالقادر الگیلانی)، بەیانی سەعات دوو نیو شاری بەغدا دابارى بەسەر تەكیەی قادریدا، هەرچی لەوێدا بوو بە پێوە وەستان و دواندەران بە ریزە دەستیان كرد بە خوێندنەوەی دوانی خۆیان، له (طه الراوي)یەوە تا (محمد مهدی الجواهري)، نوێنەری ئەفغان وەرامی دایەوە و سوپاسی كردن، ئینجا دارتەرم هەڵگیرا بۆ فڕۆكەخانە و ئێوارەی ڕۆژی پێنجشەممە ١٧-١-١٩٤٤ز = ١-١-١٣٦٤ك گەیشتە بەسرە و پیاوماقوولانی شار هەموو بردیانە جامع المقام له عەشار، بەیانی دوای مەراسیمێكی زۆر جوان بە فڕۆكە برا هیند و لەوێوە بۆ ئەفغان[٣٩].

ئامۆژگارییەكانی سەید و ئامانجەكانی چین؟

وەك «لۆثرۆب ستۆدارد»ی ئەمریكی ئەڵێت:

(پوختەی ئامۆژگارییەكانی سەید جەمالەدین ئەوەیە كە ڕۆژئاوا ڕێگر و بەرهەڵستی ڕۆژهەڵاتە، گیانێكی سەلیبی له هەموو دڵێكیانا بووسەی خواردووە، بە كالایەكی ڕەگەزپەرستییەوە، ئەم گیانە هەوڵ ئەدات بە هەموو جۆرێك بۆ خاوكردنەوەی هەموو جم و جووڵێك كە موسڵمانان بیانەوێ بیكەن بۆ ڕێكخستن و ڕاپەڕینی خۆیان).

«لەبەر ئەوە پێویستە لەسەر موسڵمانان بەتێكڕایی كە یەك بگرن و ببن بە یەك بەرهەڵستی هەموو جۆرە هێرشێكی ڕۆژئاوا بۆ بەرگری له خۆیان، ئەمەش ناكرێت تا مایەی پێشكەوتنی ڕۆژئاوا نەدۆزنەوە و نەچنە جەنگیانەوە».

(غۆڵد سیهر) خاوەرشناسی مەجەری له (دائرة المعارف الاسلامي)دا كە بە فەرەنسی نووسیویەتی ــ ئەڵێت:

سەید جەمالەدین له پیاوە هەرە گەورەكانی ئیسلامە له سەدەی نۆزدەهەما و بەپێی بیروباوەڕی (براون) فەیلەسووفێكی زۆر گەورە و نووسەرێكی زۆر بە بەهرە و

(٣٩) ذكرای ئەفغانی له عیراقدا.

دواندەرێکی زۆر ڕەوان و ڕۆژنامەچییەکی زۆر بە دەسەڵاتە، هەروەك سیاسییەکی زۆر گەورەی پایەبەرزە، دۆستەکانی بە سیاسییەکی زۆر گەورەی ئەزانن، هەروەك دوژمنەکانی بە شۆڕش هەڵگیرسێنەرێکی خەتەرناکی ئەبینن، سەید ئەیویست هەرچی وڵاتی ئیسلام هەیە لە ژێردەستی بێگانان ڕزگاری بکات و خۆیان لەناو خۆیان ئیدارەیەکی پڕ لە ئازادی و ڕێکوپێکیان ببێت، هەروەك ئەیویست پێوەندی و پەیوەستییەکی وا لەناویاندا دروست بکات، کە بێگانە نەتوانێت دەست بخاتە کاروباریانەوە.

سەید ئەڵێت:

«هەرچی بیرێکم بوو هەمووم کۆکردەوە تەماشایەکی ڕۆژهەڵات و دانیشتووەکانیم کرد، ئیستێکی پێ کردم ئەفغان کە نیشتمانمە و لە خاك و ئاوی ئەوم، ئنجا هیند کە لەوێ ژیری و بیر و خوێندنم وەرگرتووە، ئنجا ئێران کە دراوسێی نیشتمانمە، ئینجا دوورگەی (جزيرة) عەرەب لە حجاز کە جێی هاتنەخوارەوەی ئاینمە و لە یەمەن و نەجد و عیراق و بەغدا و شام و ئەندەنووسیا، هەر بەو ڕەنگە هەموو وڵاتێك و دەوڵەتێك لە دەوڵەتانی ئیسلام، ئینجا هەموو ڕۆژهەڵات، منیش ئامێر (جهاز)ی مێشکم تەرخان کرد بۆ دەست نانە سەر دەردیان و دۆزینەوەی دەرمانیان. بینیم کوشندەترینی دەردیان دەردی دووبەرەکیی ناوخۆیان و پەرەوازەیی بیر و رایانە و دووبەرەکییانە لەسەر یەك کەوتن و یەك کەوتنیانە لەسەر دووبەرەکی، منیش دەستم کرد بە یەکخستنیان و بێدارکردنەوەیان بەمەترسیی «خەتەر» ڕۆژئاوا کەوا دەمی لێ داچەقاندوون بۆ قووتدانیان».

لەبەر ئەمە هەرچی مێژوونووسی سەید هەیە هەموو لەسەر ئەوەن، کە ئامانجی سەید لە ژیانا دوو شت بووە:

١- بڵاوکردنەوەی گیانێکی نەبەز لە هەموو ڕۆژهەڵاتا، تا ڕاپەڕن لە زانین و زانیاری و پاککردنەوەی بیروباوەڕ لە هەموو پڕوپووچێك و تەکاندنی ڕەوشت و خوو لەو شتە خراپانەی کە لێی نیشتووە لەگەڵ هێنانەوەی پایە و پلەی جارانی و گەورەیی و نرخی پێشووی.

٢- پاڵنان بە داگیرکردنی داگیرکەرانەوە، تا هەموو وڵاتانی ڕۆژهەڵات سەربەخۆیی خۆیان دەست ئەکەوێتەوە و هەموو لایەکیان بەجۆرێکی وا نزیك ئەکەونەوە لە

یەك كە مەترسیی رۆژئاوایان نەمێنێت.

بەكورتی سەید لە ژیانی خۆیدا هەمیشە ئەم دوو بەیداخەی هەڵگرتووە، یەكێكیان زانینی و ئەوی تریان سیاسی.

كە كۆچی دوایی كرد، ئەم دوو بەیداخە لە یەك جیابوونەوە و هەر دەستەیەك لە پێگەیشتووانی بەردەستی یەكێكیان هەڵگرت لەم دوو بەیداخە، یەكێك نەبوو بتوانێت هەردووكی هەڵگرێت. بەم رەنگە (شێخ محمد عبده)– كە گەورەترین قوتابی و بە دەسەڵاترینیانە– بوو بە جێنشینی لە هەڵگرتنی بەیداخی زانیاریدا، عەبدوللا نەدیم و مستەفا كامل و سەعد زەغلوول بوون بە جێنشینی لە هەڵگرتنی بەیداخی سیاسیدا.

ئەمە لە میسردا هەر بەو رەنگە لە هەموو وڵاتەكانی رۆژهەڵاتی تردا، پێگەیشتووەكانی بەردەستی هێندێكیان بەیداخی بەرژەوەندی و رۆشنبیری و هێندێكیان بەیداخی سیاسیی هەڵگرتووە.

سەید شێت و شەیدای ئازادی و سەربەخۆییی حكومەتی رۆژهەڵات بووە، لەهەر لایەك بووبێ شۆڕشی تیا هەڵگیرساندووە و زۆر گەڕاوە بە ئەوروپادا، نەخوازەڵا پاریس و لەندەن و مۆسكۆ و هەمیشە لە رۆژنامەكانیانا نووسیویەتی و هێرشی بردووەتە سەر سیاسەتی حكووماتی رۆژئاوا و لە زانستگاكانیا دواوە و وتاری سیاسی زۆر گرنگی تیا داون و لەگەڵ پیاوانی زانستی و سیاسی و وێژەییدا تێكەڵی كردووە و ئینگلیز لە هیند و لە میسر دەربەدەری كردووە و گۆڤاری (عروة الوثقى)ی داخستووە و لە هەر لایەك بووبێت قۆرت و گرێ و كۆسپی بۆ پەیدا كردووە، لەبەر ئەوە زۆر دوژمنی ئینگلیز بووە و گۆڤاری (عروة الوثقى) ی پڕ كردووەتەوە لە دژی ئینگلیز و هەمووی هێرشە بۆ سەر ئەو.

سەید هەرچەند چاوی بە بەرزیی ئەوروپا و پەستی رۆژهەڵات ئەكەوت، ئاگری تێ بەرئەبوو نەخوازەڵا كە بشیبینیایە حوكمەتێكی بێگانە پەنجەی تێ بردووە و لیسی تێ كوتاوە، یا حوكمێكی خودسەری و قەرەقووشی ئیشی تیا ئەكات، ئەوحەلە بە هێز و توانای خۆیەوە، ئەیویست ئەو بێگانەیە دەربكات، یا ئەو حوكمە بڕووخێنێ. بەسە بۆ گەورەییی سەید لە مێژووی رۆژهەڵاتی تازەدا یەكەمین كەسێكە كە داوای ئازادیی كردبێت و یەكەمین شەهیدێكە لە رێی ئازادیدا.

سەید زۆر خەریك نەبووە بە دانان (تألیف)ی كتێبەوە بەڵكو هەمیشە خەریك بووە بە

تألیفی گەلان و تەسنیفی حکوماتی دەستوورییەوە، لەگەڵ ئەمیشە سەید ئەگەر هیچ تەئلیفێکی بەجێ نەهێشتبێت تەنیا (شێخ محمد عبده) نەبێت بەسیەتی.

سەید ئەگەر سوڵتان عەبدولحەمید نرخی نەدابێت بە گۆڕەکەی و سی ساڵ مابێتەوە بەوێرانی، بەڵام ڕێبازەکانی دوای خۆی و دوای یاخییەکانی ئەستەمبووڵ و تاران و قاهیرە – سەوز بوون و باڵایان کرد و پەل و پۆیان هاوێشت لە هەر سێ دەوڵەتەکەدا، وە بێداربوونەوەیەك ئەگەر ببێت لە حکوماتی ڕۆژهەڵاتا، هەمووی لەوەوەیە.

سەید زۆر قسەی بەرز و پڕ لە فەلسەفەی وای هەیە کە شایستەن بە ئاوی تەڵا بنووسرێتەوە، وا بۆ پەند و ئامۆژگاری هێندێکیان ئەنووسین:

* گەل بەبێ ڕەوشت و خووی بەرز نابێت، ڕەوشت و خووش بەبێ بیروباوەڕ نابێت، بیروباوەڕیش بەبێ تێگەیشتن نابێت.
* هەر کەسێك بیەوێ بژێت، با بمرێ لە ڕێی ژیانی گەلیا.
* ناخۆشترین ڕۆژگار کاتێکە کە نادان گەزارە بکێشێت و داناش بێ دەنگ دانیشێت.
* بێ فەڕترینی مەردووم کەسێکە کە بیەوێت مەردووم بمرێت بۆ ئەوەی خۆی بژی و گەورەترینیان کەسێکە کە سەری خۆی دابنێت لە ڕێی ژینی مەردوومدا.
* سەربەخۆیی ئەسێنرێت و نادرێت.
* خاوەن حەق بەهێزە با زەبوونیش بێت، بێ حەق زەبوونە با بەهێزیش بێت.
* هەزار قسە لە تەرازوودا، ناگاتە کردەوەیەك.
* کەسێك دەرگای سەرفرازیی لێ بکرێتەوە و نەچێتە ژوورەوە، شایستەی دەرکردنە.
* مەردووم ئەگەر لە تەماشاکردنی ئەستێرەکانی ژوور سەری پەند وەرنەگرێت، با لە تەماشاکردنی خاکی نازدارانی ژێر پێی وەری گرێت.
* گەلێك کە بەنهێنی پەلار بگرێتە گەورەی و بەئاشکراش بیپەرستێت، شایستەی ژیان نییە.
* زیادەڕەوی (اسراف)ی مەردووم لە تەندروستیدا گەلێك بە زیانترە لە زیادەڕەوی لە داراییدا.
* کەسێك نەتوانێت خۆی باش بکات، چۆن مەردوومی پێ باش ئەکرێت.

* گۆمەزی بۆش هەر دەنگ ئەداتەوە.
* چاکترین ڕەنگ بۆ ئالآی سەربەخۆیی، خوێنی سەربازانی پاڵەوانانە.
* نەخوێندەواری زیندوو مردووە، خوێندەواری مردوو زیندووە.
* سەربەخۆیی هەر بەقسە دەست ناکەوێت.
* کەساسی و خوێندەواری پێچەوانەی یەکن و هەرگیز کۆنابنەوە.
* ئەو کەسەی خۆی بەکوشت بدات لە ڕێی ژیانی نیشتمانیا، یا ئەمرێت بە پاڵەوانی و شەهیدی وە یا ئەژی بەگەورەیی و خۆشبەختی.
* جیهان ئەگەر جارێك پێویست بێت بە پیاو دووجار پێویستە بە ژن.
* هێندێ کەس ڕازین بە مردن لە ترسی مردن و لە ترسی کەساسی، بەرگی کەساسی ئەپۆشن.
* ژیرترینی باوك ئەوەیە کە لەپاش ژن هێنانی کوڕەکەی لەگەڵیا دانەنیشێت و لە جیاتی دراوسیەتی هاتوچۆی یەك بکەن.
* دەست هەڵگرتن لە بەرزبوونەوە مایەی دواکەوتن و نزمبوونەوەیە.
* نەبووە یەکێك لە پێناوی گەلیا مردبێت، گەلەکەی زیندووی نەکردبێتەوە.
* مەردووم بەترس دەوڵەمەند نابێت و بەئازایی هەژار ناکەوێت.
* بەزۆر گوشین ئەندامی پەراگەندە ئەنووسێن بەیەکەوە.
* باشترین شت بۆ ڕۆژهەلآت، پاشای دادپرسی بەهێزە، کەلك نییە لە پاشای دادپرسی زەبوون، هەروەك کەلك نییە لە پاشای بەهێزی ستەمکار.
* زانای هەژار دەوڵەمەندە بە زانینەکەی، دەوڵەمەندی نادان هەژارە بە نادانییەکەی.
* خراپترین نەخۆشیی ڕۆژهەلآت، دووبەرەکییانە لەسەر یەککەوتن و یەککەوتنیانە لەسەر دوو بەرەکی.
* ئەگەر سروشت چونیەکی (مساواة) نەخاتە نێوان ژن و پیاوەوە لە دروستکردنا، بێ کەڵکە هەوڵدان بۆ چوونیەکییان بە قسە.
* زیندانی ستەمکاران بۆ چاکانی ڕێکخەران (مصلحین) ریازەیە، دەربەدەرکردنیان گەشت و سیاحەتە وە کوشتنیان شەهادەتە و ئەمەیان بەرزترین پایەیە.

* وێژەر لە ڕۆژهەڵاتا بەزیندوویی ئەمرێت و بە مردوویی ئەژی.

* گەنجی پردێکە لە شێتی، هەموو ژیرێك بەناچاری بەسەریا ئەڕوات.

* ڕۆژئاوا ڕاپەڕی بە زانین و کردار. ڕۆژهەڵاتیش دواکەوت بە نادانی و تەمەڵی .

* تاقە کارێك کە هەر ژن بیکات و تەرخان بێت بۆی، هەرچی پیاوی جیهان هەیە کۆڵن لێی.

تێبینی

١– *وتارێك نووسراوە لە ژێر سەرباسی «دایك»دا، وەختی خۆی بەپەخشان نووسیبووم، لە پاشا دام بە معاونی شرطە عارف محمودی مەشهوور بە عارف قاپ ڕەش کە چەند ڕستەیەکی بخاتە شێوەی شیعرەوە. لە پاش نووسینی ئەبوو بە پەراوێز بم نووسییایە کە ئەم شیعرانە هی فڵان کەسن، بەڵام لە بیر چوو؛ وا ئێستا بۆ ئاگاداریی نووسیمان.*

٢– *هەروا لە وتاری «خۆشەویستی نیشتمان»دا سێ شیعری شێخ سەلام نووسراوە بێ ئەوەی بە پەراوێز ئاماژەی بۆ کرابێ؛ وا ئەمەیشمان پێش چاو خست، بۆ هەردوولا داوای لێ بۆردن ئەکەین.*

شێخ محەمەدی خاڵ(٢١)

چ ڕۆژێکی ڕەش بوو

ڕۆژی ١٩٦٣/٦/٩ تا ڕۆژی ١٩٦٣/٦/١٣ ڕۆژێك بوو وەك مووچڕکی تادار، یا وەك چۆقەی لەرزدار، بەڵکو وەك تەکان و لەرزەی بوومەلەرزە وابوو، گەورە و بچووك و بەرز و نزمی وەك یەك هێنایە جونبوش و لەرزین. لە سەعات چواری بەیانییەوە لە هەموو شاری سلێمانی و کەرکووك و هەولێردا هاتنە دەرەوە و هاتوچۆ قەدەغە کرا و تەلەفۆن لە هەموو ماڵێك بڕا، کەس ئاگای لە کەس نەما و هەموو کەسێك دەرگای لە خۆی خاکڕێز کرد. وەك مەلێکی پەل و باڵ شکاو خۆی و ماڵ و منداڵی توروشکەیان کرد و ئەژنۆیان نا بەسنگیانەوە و چاوەڕوانییان ئەکرد بزانن چ بەڵایەك یەخەگیریان ئەبێ، یا چ خەم و خەفەتێکی تازە بەتازە ئەبێ بەمیوانیان.

شاری سلێمانی چل و یەك سەعات لەسەر یەك بوو بە شاری خامۆشان، جارێ واز لەوە بێنە کە لە سەد ماڵا حەفتا و پێنجی نە نان و نە ئارد و نە دانەوێڵە لە ماڵیدا نەبوو و ئەوەی بەڕۆژ پەیدای نەکردایە و لە بازاڕا نەیکڕیایە نەیبوو بیخوات.

لە هەموو لایەکیشەوە تەقە دەستی پێ کرد، دەمێ گرمەی تۆپ و دەمێ تەقەی تفەنگ و دەمێ قرمەی شەستتیر و لە پەنجا لاوە سەرباز و ئەفسەر بڵاوبوونەوە.

ماڵ بەماڵ دەستیان کرد بەپشکنین بۆ چەك و بۆ زەلام، لەبەر هەر ماڵێك سێ چوار لۆری سەرباز و ئەفسەر دائەبەزین بەشەستتیر و تۆمیگەنەوە دە پانزەیەکیان ئەچوونە ژوورەوە و ئەوانی کەی تر دەوری خانۆکەیان ئەدا لە کۆڵان و سەربانەوە. ئەوانەی کە ئەچوونە ژوورەوە ئەگەر زۆر زوو دەرگایان لێ نەکردنایەتەوە دەستڕێژیان لێ ئەکردن و بەم بۆنەیەوە بگرە تا پێنج سەد کەس کوژرا[١] لەپاشا دەستیان ئەکرد بەماڵ پشکنین و داریان بەسەر بەردەوە نەئەهێشت، تەنانەت جلوبەرگی ژنانیان هەڵئەتەکان و دەستیان ئەکرد بەکووپە و گۆزەدا و هەرچییەکیان بەردەست بکەوتایە لە پارە و زێڕ و شتی بەنرخ بەدزی و بەئاشکرا ئەیانبرد. هەموو سەربازێك دە پانزە ئەموستیلەی

(١) ئەمانە زۆریان هەر لە حەوشی خۆیاندا نێژران، لە پاشا گوێزرانەوە بۆ گۆڕستان. ئەوانەی کە لەبەر بێ کەسیش لە کۆڵانەکاندا مابوونەوە، شارەوانی سلێمانی لە ڕۆژی (١٤)دا لاشەکانی کۆکردەوە و ناشتنی.

ئاڵتوونی ژنانەی لە پەنجەدا بوو و باخەڵی پڕ بوو لە بەستە دینار، ئەمانە هەمووی لەگەڵ جنێودان و تووڕەبوون و قسەی ناشیرین وتنا، ئینجا لەو پشکنینەدا هەر پیاوێکی گەورە یا خوێندەوارێکی کاربەدەست یا گەنجێکی زۆر بەهێز کە لەوانە بێ دەست بداتە چەك ئەیانگرت، خۆ ئەگەر چەکیان بدیایە ئەوە هەر باسی سەر بوو. گەڕەکەکانی قەراغ شاری سلێمانی درایە بەر تۆپ و دانیشتووانی دایانە دەشتەکە. خولاسە لە ڕۆژی یەکەم و دووەما سێ چوار هەزار کەس گیران بەهەموو حاکمەکان و دکتۆرەکانی و سەرۆکی دائیرەکان و مامۆستاکانەوە و بە پێی پەتی و بێجامەوە ڕاپێچیان کردن و هەرچی تاوڵە و تەویلەی عەسکەری بوو پڕ کرا لەمانە. تاوڵەیەك کە جێی چل ئێستر بووبێ، شەش سەد کەسی تێ خزێنرابوو، پێنچ شەش هەزار کەسیش لە ترسانا هەڵاتبوون. ڕۆژی سێیەم کە چەند سەعاتێك ڕێگا کرایەوە و خەڵق لە برساندا هاتنە دەرەوە، لەسەر شەقامەکان هەرچییەکت ئەدی یا مناڵ یا پیرەمێرد یا پیرێژن بوو. لەمانە لە هەمووی ناخۆشتر ئەوە بوو کە سەرباز و ئەفسەر لەو دوو سێ ڕۆژەدا بازاڕیشیان تالان کرد و هەرچی کۆگا و دوکانی زەڕەنگەر و پارەدار و کوتاڵ و زەخیرە بوو وەك لەوە پێش دەستنیشان کرابن هەموویان شکاندبوو و بەلۆریی عەسکەری گوێزرابوونەوە. لەمەش ناخۆشتر ئەم سێ چوار هەزار کەسە کە گیرابوون خواردنیان نەدانێ، ناچار دەنکە جۆی ناو تەرسی ئێسترەکانیان ئەخوارد کە دۆشەك و ژێرخەریان بووە. دوو سەد گەنجێکی مناڵکاریان لە ڕۆژی سێیەمدا لە برسانا بوورانەوە و بەو ڕەنگە دە پانزە سەعات مانەوە.

ئەم سێ چوار هەزار کەسە لەسەر ئەرزێکی ڕەق و تەق لێی کەوتن، ئەوی ناو ئاخوڕێکی دەست بکەوتایە ئەوا لە هەموو لایەکەوە بەچاوەوە ئەکرا، تا هەموو میزیان بوو بەخوێن و تووشی زەحیری بوون، لەگەڵ ئەوەشدا لە گەلێکیشیان دان. بەڵام لەمانە لە هەمووی ناخۆشتر و ناڕەواتر ئەوە بوو کە لەپاش دوو مانگ بەردانیان دەرکەوت کە (٨٦) کەسیان لێ کوژرابوو، بەبێ ئەوەی کەسوکاریان بیانبینن یا بزانن چۆن کوژراون و چییان لێ کراوە، بەڵام ئەوەندە زانرابوو کە زەلامی کوژراوی زۆر فڕێ درابوونە ناو شیوەڵۆکەکانی لای حامییەوە و سەگ ئەیخواردن. تەنانەت سێ چوار لادێ لە خوار شاری سلێمانییەوە چاویان بە پەلی زەلامێك کەوتبوو بەدەم سەگێکەوە هێشتا سەعاتەکەی لەدەستا مابوو.

سەیر لەوەدا بوو کەس نەیدەوێرا قسە بکات، یا بڵێ ئەمەندە و ئەوەندەم براوە، یا

دوکانەکەم تاڵان کراوە، یا کوڕم یا برام کوژراوە، یا یەکێك سکاڵانامەیەك بۆ کەسێکی گیراوی خۆی بدا، یا بوێرێ خواردەمەنییەکیان بۆ ببات. وەك ڕۆژی (قیامەت)ی لێ هاتبوو کەس سەر کەسی نەئەپرژا.

ڕۆژی ١٩٦٣/٧/٤ سێ سەد کەسیان لێ بەردان. کە هاتنە دەرێ هەموو کەسوکار و خزم و خۆیشیان لەسەر ڕێیان وێستابوون، کەچی کەس کەسی خۆی نە ئەناسییەوە، چونکە هەموو ژاکاو و تێقوپاو و چڵکن و کوڵکن و دەست و پێ کرێشاوی و سەر و ڕیش هاتوو. ئەوی بێجامەی سپیی لەبەردابوو بێجامەکەی وەك دەواری لێ هاتبوو، سا مەگەر ئەوان کەسوکاریان بانگ بکردایە، لەپاش ئەوەی کە یەکترییان ناسییەوە بوو بەگریان و شین و شەپۆڕ بەرەنگێکی وا هەرچی چاوی پێیان ئەکەوت دەستی ئەکرد بەگریان. ئەو سلێمانییە خۆشە بوو بوو بەدۆزەخ. لەگەڵ دەرگا ئەدرا مووچڕکێك بەتەپڵی سەرتا ئەهات لە کەڵەموستی پێتەوە دەرئەچوو، دڵ ئەکەوتە تەپە تەپ و گورپە گورپ و هەرچی لە ماڵا بوو خێرا هەموو ئەچوون بەدەنگ دەرگاکەوە، تا هەموو زوو بزانن کێ بوو هات. خۆ شاخە و شریخەی تۆپیش کە ناوبەناو بەسەر ماڵانا ئەتەقێنرا زۆر ژنی سکپڕی بەراویتە کرد و منداڵی نەخۆش خست لە ترسانا و زۆر کەس شێت و کەلەیی بوو و هەرچی نەخۆشی دڵی بوو لەو چەند ڕۆژەدا هەمووی مردن و بەجێیان هێشتین.

نازانم قەت یادی بەهەشتت کردووە کە لە هەموو لایەکەوە باخ و باخات و دار و درەخت و سێبەر و ئاو و هەموو جۆرە میوە و خواردەمەنییەکی پاك و تەمیز، لەگەڵ کەیفخۆشی و پێکەنین و ئازادی و دڵنیایی و کامەرانی. لەپڕ پڕبێ لە زەبانییەی دۆزەخ و بەزۆر داگیری بکەن و سێبەرەکەی بکەن بەهەتاوی سوور و ئاوی بەگەڕاو و دڵنیاییەکەی بەترس و بیم و خۆشییەکەی بەناخۆشی و ڕابواردنەکەی بەتەنیایی و گۆشەگیری و بێوەییەکەی بەجەنگ و ئاژاوە و ناز و نیعمەتەکەی بەگرانی و قاتوقڕ. شارەکەی سلێمانی کە جاران چوار وەرزە پڕ بوو لە میوە وای لێ هاتبوو دەم تەڕکەرەی تیا نەمابوو. یەك دەنك بامێ یا تەماتە یا سێو یا هەڵووژە یا ترۆزی یا خەیار یا هەر میوەیەکی تر بەهیچ جۆرێك دەست نەئەکەوت. ناچار لەجیاتی هەموو جۆرە میوەیەك هەر کەوەر و کەرەوز ئەخورا، تا تەندروستی بەتەواوی نەڕووخێ.

جاران کوردستان ڕۆژ بەڕۆژ لەبەرز بوونەوە و سەرکەوتن و پێشکەوتندا بوو، ساڵ بەساڵ خوێندەواریی زۆر ئەبوو و هەژاریی کەم ئەبوو، بەرەبەرە مەردووم ئەبووژایەوە

و ساڵ بەساڵ دەغڵودان و لۆکە و توتن و مەڕوماڵاتی زۆرتر ئەبوو، ڕەزە وێرانەکانی ئاوا ئەکرانەوە و باخ و باخاتی لێ زیاد ئەکرا، دار و دارستانی کەمتر ئەبڕرا. زۆر کەس لە شارەکانی کوردستان خانووی ڕێکوپێکی لێ دروست کرد و هەموو کەسێك ئەیویست بەپێی خۆی ماڵ و حاڵێك ڕێك بخات و بەخۆشی ژیان بەرێتە سەر. بەڵام کوتوپڕ لە تەمووزی ساڵی (١٩٥٨)ەوە بەرە بەرە دێوەڵووکەی بیابان ڕێگای پێ گرتن و مۆتەکەی زۆر و ستەم لە جێگا و ڕێگای باو باپیرماندا سوارمان بوو و شەوەی تەماع و خوودسەری (استبداد) لە کۆشی دایکی نیشتمانمان دەستی نایە بینە قاقامان بۆ خنکاندن و تاساندنمان. بەڵام لە چواردەی ڕەمەزانی ١٩٦٣ وە زۆر بەنامەردانە دەستیان دایە یەخەمان. هیچ کوردێك کە لە ماڵ چووەتە دەرەوە بەتەمای خۆی نەبووە تا هاتووەتە ماڵەوە، چونکە حەرەسێکی قەومی زۆر بەئاسانی ئەیتوانی بیکوژێ و بڵێ تفەنگەکەم لە دەست دەرچوو، هەر وەك بەم ڕەنگە زۆر کەسیان کوشت بەبێ تاوان. هەموو کوردستان پڕ بوو بوو لە دز بەناوی سەربازەوە، لە گورگی هار بەناوی ئەفسەرەوە. قەت بووە وەرتەی کاشان و کرمانی سێ هەزار دیناری بکرن کەچی دە دینار بدەن بەخاوەنەکەی، خۆ ئەگەر قسەشی بکردایە ئەیانگرت و لە بەندیخانە توندیان ئەکرد و دەستیان ئەکرد بەلێدان و ئازاردانی تا دوو سەد دیناری تریشیان لێ ئەسەند ئینجا بەریان ئەدا هەروەك هەزاران فەردە کووتاڵ و شەکر و سندووقە چایان داگیرکرد. دووسێ هەزار دێ لە کوردستاندا وێران و تاڵان کرا. تەنانەت مریشك و کەڵەشێر و قەلەکانیشیان بەلۆری ئەهێنایەوە و بەشەو لە نادی مووسڵ و هەولێر و کەرکووك و سلێمانیدا ئەکرا بە مەزە و ئەخورا. دانیشتووانەکەشیان ئەوی کوژرا کوژرا و ئەوی لە برساندا مرد ئەوا مرد و ئەوی دەریش چوو بڵاوبوونەوە بەهەموو وڵاتا بەسواڵکەری، لە زستاندا بە ڕووتی و بە سکی برسی، شەو لە کۆڵانەکاندا خۆیان حەشار ئەدا.

ڕووس بەڕووسیی خۆیەوە لە جەنگی یەکەمی جیهانیدا هاتنە پێنجوێن دەستیان لە یەکێك نەدا و دەستیان بۆ پەڕە جگەرەیەك درێژ نەکرد، بەڵام ئەمانە شاری پێنجوینیان بەتۆپ و بۆمبا سووتاند و تەختیان کرد کە هەزار و دووسەد ماڵ بوو و دوانزە مزگەوت و هەزار و دووسەد و پەنجا قورئانی تیابوو، لە پێشەوە هەرچی لە شارەکەدا بوو لە کووتاڵ و شەکر و چا و دەغڵ و ناو ماڵ، لەگەڵ قاڵیی و لاکێشی مزگەوتەکان تاڵانیان کرد و بەلۆریی عەسکەری ناردیانەوە بۆ بەرەوخوار، ئینجا تەختیان کرد. دەك خوا

بتـانکـا بـەقـوربـانـی جوولـەکـەکـان، کـاتێك کـە کـوردسـتـانـیـان بـەجـێ هێشت، فـەرش و بـەرمـاڵـی کـەنشتـەکـانیـان نـەبرد لـەگـەڵ خـۆیـانـدا و لـە شـوێـنـی خـۆی بـەجـێیـان هێشت چونکە بـەمـاڵـی خـانـەی خـوایـان ئـەزانـی، کە بـۆ کـەس دروست نییە دەستـی بـۆ بـەرێ.

پێم بـاوەڕ بکە- بـەگـەورەیـیـی خـوا- کە وتـەی چـوارده ئـەبیـەم مووچـڕکم پیـادێ، من وا ئـەزانم ئـەمـە هـەزاران سـاڵـە مـەردووم بـەهـەڵـەدا چوون کـە ژمـارەی سیـانـزەیـان بـە نـەحس زانـیـوه، چـونـکـە لـە چـواردەی تـەمـووز و ڕەمـەزانـەوه دەرکـەوت کـە هـەر نـەحسـی چواردەیە یـەخـەگـیری سانزەش بووە. دەك هـەرچی چوارده هـەیە لـە جیهـانـدا خـوا بیکات بەقوربـانـیی تـاقـە سیـانـزەیـەك.

ئـەم هـەمـوو زۆر و سـتـەمـەی کـە کـران لـە کـوردسـتـانـدا نـەبۆ خـوا بـوو نـە بۆ نیشتیمـان بوو، بـەڵکو زۆر و سـتـەمـی ئـادەمی بوو لـە برای هـاوخـوێن و هـاودیـنـی خـۆی. بـەڕاسـتـی ئـادەمـیـی ئـێسـتـاش هـەر ئـادەمـیـی دەوری ئـەشکـەوت و جـەنگـەڵسـتـانـی هـەزار سـاڵ لـەمـەوپێشـە، کـە دزییـان ئـەکـرد تـا بیخـۆن و پیـاویـان ئـەکـوشت تـا بژین و مـەردوومیـان ئـەفـڕاند بۆ ئـەوەی بیـانـکـەن بـە بـەنـدە تـا زاڵ ببن و خـودسـەرییـان ئـەکـرد تـا فـەرمـانـدار بن. هیچ حـەلێك یـاسـا یـەکێکـی نـەپـاراستووە لـە یـەکێك و هیچ دەمێك پـەیمـان گـەلێکـی نـەپـاراستووە لـە گـەلێك. ئـەگـەر دین و شـارسـتـانیـەتـی و زانین و دەستووریش ئـەڵێیت ئـەوە کیفێکـی ئـاڵتوونـە بـەسـەر کـەڵبـەوە و بۆیـەیـەکـی ئـاڵـە بـەسـەر نینـۆك و چنگـەوە.

بـەڕاسـتـی زۆر دەمێکـە گـەلـی کـورد کـەمـتـەرخـەم و گـونـاهـبـارە، بـەڵام پێشـمـەرگـەکـان بـەسـەرۆکـایـەتـیـی کـاك مـەلا مستـەفـای بـارزانـی ئـەم گـونـاهـە گـەورەیـە و ئـەم تـاوانـە زۆرەیـان شتـەوە بـەئـارەقـی خـۆیـان و قـەبـاڵـەی کـوردسـتـانـیـان نـووسـی لـە بـن تـاشـە بـەردەکـان و لـەنـاو ئـەشکـەوتـەکـانـی سـەر شـاخـەکـانـا بـەخـوێـنـی گـەشـی خـۆیـان. سـا خـوا ئیتر ڕەحمێك، ئـەوەنـدەمـان ئـازار و سزا چـەشت تـا ئـازار ترسـی لـێ نیشت و ئـەمـەنـدەمـان دان بـەخۆدا گرت و خۆ ڕاگرت تـا خۆڕاگرتن دەستـی کرد بـەهـاوار و گریـان و ئـەوەنـدەمـان قـوربـانـی دا تـا هـەمـوو بووین بـەقـوربـانـی.

داد

خوایە! داد و دادوەری هەر بۆ تۆیە...

خوایە! وەك دادی تۆ بیەوێ هەمیشە لە ناوەندی چاکە و خراپەدا زۆرانبازی پایەدار و بەردەوام بێ وایە، کەوا ئادەم دووچار ئەکەی بەشەیتان و موسا بە (سامری) و عیسا بە (یهوذا) و محەمەد بە (أبو لهب).

خوایە! وەك وات بڕیار دابێ کە هەمیشە جیهان پڕبێ لە ئۆمەتی ئەمانیش و ئەوانیش و ناوبەناو لە جەهەنەمەوە پێشەوای جەنگ و ئاژاوە بنێرن وەك جەنگیزخان و هتلەر و عەبدولسەلام عارف. هەر وەك لە بەهەشتەوە پێشەوای چاکە و ئاشتی ئەنێرن وەك موسا و عیسا و محەمەد.

خوایە! ئەگەر وانییە عەبدولکەریم قاسم بۆ بەر ئەبێتە کوردستانی موسڵمان کە لە زەمانی حەزرەتی عومەرەوە خزمەتی ئیسلام ئەکەن بەشیر و تیر و قەڵغان و قەڵەم. ئەگەر تاقە شیر بەدەستێکمان– کە سەلاحەدین ئەیووبی– یە نەبوایە ئێستا نە ئیسلام ئەما و نە کەعبە، خۆ قەڵەم بەدەستمان لە ژمارەدا نییە، کە بەقەد ئەستێرەی ئاسمان پێشەوا و زانای بەرز و بڵندمان بووە، کە بە ئاسمانی مێژووی ئیسلامەوە تا ڕۆژی دوایی وەك ئەستێرەی گەلاوێژ ئەدرەوشێنەوە و هەرچی نامەخانەی عالەمی ئیسلامی هەیە بەنووسراوی ئەوانەوە شانازی ئەکەن.

خوایە! ئەگەر وا نییە عەبدولسەلام عارف بۆ دێتە پێشەوە و پشتێن ئەبەستێت بۆ دوژمنایەتیی کورد و کوردەواری، بەڕەنگێك کە هەرچی کاربەدەستی هەیە دەرکرێ و هەرچی قوتابی هەیە لە زانکۆکانی بەغدا بگیرێ و هەرچیش دەستی داربگرێ لە پانزە ساڵییەوە تا شەست ساڵی بگیرێ و لە بەندیخانە توند بکرێ و هەرچی دێهاتی کوردستان هەیە بۆمباران بکرێ، یا بەتۆپ تەخت بکرێ و هەرچی باخ و باخات و دارودرەخت و ڕەز و خەرمان و دەغڵودانی هەیە بسووتێنرێ و هەرچی کشتوکاڵ و لۆکە و تووتنی هەیە وشك بکرێ و هەرچی بازاڕ و دوکان و کۆگای هەیە هەمووی تالان بکرێ و لەشاری سلێمانیدا بە سێ ڕۆژ پێنج سەد تا شەش سەد کەس لە ماڵی خۆیا بکوژرێ و ئەم تاوانە گەورەیە ئەنجام بدرێ لەبەر چاوی باوك و دایك و کوڕ و خوشك و برا و ژن و مێردا و هەموو ماڵێك ببێ بەگۆڕستان و هەموو کوژراوێك وەك

شەهیدی (بدر و حنین) بەبێ نوێژ و بەبێ کفن لەماڵی خۆیدا بنێژرێ و لە هەموو شیوەڵۆکەیەکا هەشت نۆ لاشەی زەلامی تیا بکەوێ سەگ بیانخوا. کەسیش نەوێرێ بچێ بیانخاتە چاڵە قووتەیەکەوە و لە خانەقینەوە تا بەرزان ڕێگای لێ ببەستێت و نەیەڵێ دەنکێك شتی بۆ بێ. لەشاری سلێمانیدا بەشی چایەك شەکر، یا دەنکە نوقڵێك دەست نەکەوێ و بەدرێژاییی هاوین و پایز چاوت بەمیوەیەك یا سەوزەیەك نەکەوێ. لە هیچ ماڵێکا بڕێ دار یا دەنکێك خەڵووز یا دڵۆپێك نەوت نەبێ. بازاڕی سلێمانی لەم پەڕی تا ئەوپەڕی دابخرێ لەبەر ئەوەی خاوەنەکانیان یا گیرابن یا کوژرابن یا هەڵاتبن. کەس دڵی خۆش نەبێ بەپارە و ناوماڵ. ئەگەر بەم ڕەنگە خواردن لە ئیسرائیل ببەسترایە، تا ئێستا دەمێك بوو دەوڵەتی ئیسرائیل نەمابوو. لەگەڵ ئەمەشدا لە سەعات حەوتی ئێوارێوە تا پێنجی بەیانی بەدرێژاییی شەش مانگ هاتوچۆ قەدەغەیە و هەموو کەس دەرگا لە خۆی خاکرێز بکات. سەرەڕای ئەمەش هەر شەوە نا شەوێك لە ئێوارێوە تا بەیانی ماڵ پشکنینە و هەر شەوەی گەڕەکێك هەراسان بکرێ، ئەم پشکنینە جارێك نەبێ و دووان نەبێ دە نەبێ. هەر ساتە نەساتێکیش ئەوەندە بزانیت دەوری ماڵت گیرا و عەسکەر و پۆلیس و جاسووسی ژن و پیاو دابارین بەسەرتا و ماڵ و منداڵ بکەونە زاقوزووق. بەڵام با وابێ قەیناکا چونکە نەئێمە لە پێغەمبەر و ئەهلولبەیتی زیاترین، نە ئەوانەی کە ئەمەیان لەگەڵ ئێمەشا کرد لە أبو جهل و أبو لهب کەمترن.

ویژەمان وە ئەم جەنگە لەگەڵمان

لە جەنگی جیهانی دووەما، ئێمە وەك هەموو ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست هیچ دەخلێکمان بەسەر جەنگەوە نەبوو، چونکە جەنگەکە نە لەگەڵ ئێمە وە نەبۆ ئێمە بوو، بەڵکو ئێمە وەك سەیرکەرێك وابووین لە قەراغ جەنگەڵستان و دارستانێکی چڕوپڕ بوەستێ و سەیری جەنگێکی جانەوەر و دڕندەی ناو ئەو جەنگەڵستانە بکات. ئینجا بەم بۆنەیەوە ناو بەناو پارچە کەڵبەیەکی شکاو، یا لەتە چنگێکی هەڵدراوی بەرکەوێ، یا چەند دڵۆپێك خوێنی لێ بپڕژێ، ئەمیش توورە ببێ و دەست بکات بەبۆڵە بۆڵ و جنێودان بەهەردوو لا و تف بکات لە ستەمکار و ستەم لێکراو بەجارێك.

بەڵام ئەمجارە لە کوردستانی عیراقدا جەنگ لەگەڵ ئێمە و بۆ ئێمە بوو، عەبدولکەریم قاسم ئەم جەنگەی هەڵگیرساند، دوای ئەو هەرچی هات نەوت و بەنزینی پیا کرد تا هەموو کوردستانی عیراقی گرتەوە. لەلایەکەوە بەناڕەوا هاتن بەسەرمانا، گەنجمان کوژرا و پیرمان گیرا و کاربەدەستمان دەرکرا و نرخمان ژێر پێ خرا، هەر وەك ماڵمان وێران و دارایمان تاڵان و وڵاتمان سەرگەردان و دێهاتمان تەخت و یەکسان کرا.

لەلایەکی تریشەوە پێشمەرگەمان وەك شێر کە لە بێشە بێتە دەر، فەرقی نییە چ نێر چی مێ، هەموو دەرپەڕین بەرەنگێکی وا کە ژیانی ئێجگارییان سەندەوە و نرخ و ڕێزی هەزاران ساڵەیان کڕیەوە، بەڵکو گوناهی لەوەپێشی سەدەها ساڵی کوردیان شتەوە بەخوێنی خۆیان و درێغ و کۆتاییی ساڵەهای ساڵی کوردەوارییان سڕییەوە بەئارەقی ناوچەوانیان. کەوابوو ئەم جەنگە لەگەڵ ئێمە وە بۆ ئێمە بوو. لەمەولا ئەبێ وێژەرەکان و خاوەن قەڵەمەکانمان شتی جوانی تیا بنووسن و هەریەکە لە لایەکەوە قەڵەمی خۆی تیا ڕابدات، یەکێك بەهەۆنراوە و یەکێك بەپەخشان و هەریەکە لەو گۆشەیەوە بدوێ و بنووسێ کە دیویەتی و لێی ورد بووەتەوە. باسی جەنگی پێشمەرگە لە ماوەی ئەم دە ساڵەدا ئەگەر بەشیعرێکی ڕەوان و هەستێکی کوردانەی قووڵەوە بنووسرێ وەك شانامە جوانترین مەلحەمە دەرئەچێ و هەرگیز بەراورد ناکرێ لەگەڵ مەلحەمەی (خورشید و خاوەر و شیرین و فەرهاد و ڕۆستەم و زۆراب و بارام و گوڵ ئەندام و مەنیجە و بێژان و ناصر و ماڵماڵ)دا کە شاعیرە کۆنەکانمان– هەزار ڕەحمەتیان لێ بێت– هەزاران شیعریان تیا وتووە. بەڵکو ئەتوانم بڵێم: ئەگەر ئەمە بە

ڕاستی چۆن بووه وا بنووسرێ، گەلێ لەداستانی شانامەی فردەوسی بەرزتر دەردەچێ، چونکە (ڕۆستەم) بەشیر و قەڵغانەوە چووەتە جەنگی شیر و قەڵغان، یا بە گورز و گۆپاڵەوە چووەتە جەنگی گورز و گۆپاڵ . بەڵام کێ دیویەتی تفەنگی ژەنگاوی بچێتە جەنگی دەبابە و تۆپ و فڕۆکەی مێکەوە؟ چوار پێنج هەزار تفەنگ بەدەستی ڕەشوڕووتی برسی بچێتە جەنگی لەشکرێکی پەنجا هەزارییەوە بەهەموو چەك و جبەخانەیەکی سەدەی بیستەمەوە. ئەمە هەر نەبووە و نابێتەوە.

بەهاری چی؟[1]

جاران هەرچەندە بەهار بهاتایە بەخۆشی خۆشی ئەچووم بەپیریەوە، بەدڵێکی خۆش و دەروونێکی پڕ لە جۆش و چاوێکی ڕووناك و هەستێکی پاك و دەمێکی بەگۆرانی و گیانێکی پڕ لە شادمانییەوە.

بەهاری جاران لە دڵما خۆشیی مناڵ و لەسەرما گەرمیی دڵدار و لە مێشکما بیری شاعیر و لەسەر زمانم خوێندنی بلبل بوو. جاران لە بەهارانا کە لەگەڵ سروشتا تێکەڵ ئەبووم تەڕ و پاراو بووم وەك چرۆی درەختی کوێستانان، دەم بەپێکەنین بووم وەك گوڵەباخی دەمی بەیانیان، سەربەست بووم وەك شنەی بەهاران، لەشسوك بووم وەك مەل و باڵندەی سەر شاخەکان. هەمیشە لەم چڵ بۆ ئەوچڵ لەم گوڵ بۆ ئەو گوڵ هاتوچۆم ئەکرد، ڕێکوپێك و ڕازاوە بووم وەك باخچەی ڕەنگاوڕەنگی تەڕ و پاراو، دەمێ ڕووەو کێوی گۆیژە و دەمێ ڕووەو سەرچنار بەپیاسە ئەڕۆیشتم. شەوانەش لە گوێ حەوز و ئاوی سەرچاوە و ماسیی زەرد و سوور دائەنیشتم، دەمێ سەیری ئاو و ماسی و دەمێ سەیری ئەستێرەی گەشی ئاسمانم ئەکرد، کە هەر ساتەی تیپێك هەڵدەهات و تیپێك ئاوا ئەبوو. لە هەموو شتێکدا جوانی و لە هەموو کردەوەیەکدا خۆشی و لە هەموو چەشمەندازێکدا دەستێکی خواییم ئەدی کە ئارایشی جیهانی ئەدا. بەم ڕەنگە دەمێ چاوی گوڵاڵەی ئەڕشت و کاتێك دەم و چاوی نێرگسی بەئاوی شەونم ئەشت و دەمێ پرچی وەنەوشەی بەشانە ئەکرد و دەمێ سووراو و سپیاوی هێندێ گوڵی ئەکرد و دەمێ ئاوڕشێنی ئەکرد و دەمێ قاڵیچەی سەوزی ڕەنگاوڕەنگی ڕائەخست و گوڵاوی لەهەموو لایەکەوە پیا ئەپڕژان.

بەڵام ئێستا کە بەهار دێ ناچم بەپیریەوە، وەئەگەر بشچم بەهیچ ناگەم و ئەگەر پێشی بگەم نایبینم، چونکە تاریکیی دڵ ئەبێ بەپەردەیەکی ڕەش لە ناوەندی چاوم و بریق و هووڕی بەهارا و هەموو تەمی دەروون ئەبێ بەدیوارێك لە ناوەندی دڵم و خۆشییەکەیدا.

بەڵێ ئێستا ئەزانم کە بەهار لە دەوروپشتم شەپۆڵ ئەدا بەخۆشی و هەڵدەقوڵێ بەجوانی و سەرڕێژ ئەکات بەرێکوپێکی، بەڵام من بەسەر گێژاوەکەیەوە وەك تەختەیەك

---

(١) ئەم وتارە لە ڕۆژی ٢١/٣/١٩٦٤دا نووسراوە.

وام دێم و ئەچم بێ هۆش و گۆش و سادر و سڕ و وشك و برنگم، وەك لاشەی کوژراوێك ئاو– کەمایەی ژیانە– لای دابێ و سەری خستبێ و بەژێریا بڕوا و بەدەوروپشتیشیا جوانی لە هەموو لایەکەوە دایگرتبێ، ئەویش بەسەر ئاوەکەوە شەپۆڵ بیبا و ڕایفڕێنێ بۆ قۆناغی نادیاری کەسنەزان، نەهەست بە بوون بکات و نەپێوەندیی لەگەڵ بوونەوەردا ببێ.

ئەگەر بەرێکەوت ڕێم بکەوێتە هێندێ کۆڕی گەورەوە، ئەبینم هەر ڕوخسارە پێ ئەکەنێ و ئەخنێتەوە و هەر دەم و لێوە بزە ئەیگرێ و ئەگەشێتەوە و هەر چاوە قسە ئەکا و دڵە گوێ ئەگرێ، منیش وەك ئەو مێزە وامە کەلەبەر دەمما دانراوە ڕەقوتەق نە گەرمیی تیایە، نە جووڵە. ئەگەر ڕاستت ئەوێ مـن خـۆم وەك کەرێك ئەبینم کە لە سەماخانەیەکی پڕ و چڕا بێ، ئەبینێ دەستەیەك بەدەم شمشاڵ لێ ئەدەن و دەستەیەك بەدار لە دومبەڵەك ئەدەن و دەستەیەك دانس و سەما ئەکەن و بزە و زەردەخەنە ئەیانگرێ، بێ ئەوەی کە ئەو کەرە گوێی لە دەنگی عوود و کەمانچەیەکی بێ تا بگەشێتەوە، یا گوێی لە دەنگی گۆرانیبێژێك بێ تا بشنێتەوە.

بەڕاستی ئاگری دڵ دامردووەتەوە و پشکۆکانی بووە بەخۆڵەمێش. ئاخۆ ئەمە لەبەر چی بێ؟ لەبەر پیری بێ یا لە بەر نەخۆشی؟ نەء، نەء، لەبەر هیچی نییە، چونکە نە پیری بەهار دوا ئەخات و نە نەخۆشی پایزیش ئەخات، بەڵکو لەبەر ئەم ژیانە بۆگەنە پیسەیە کە ئێمەی کوردی بەدبەختی کلۆڵی هەناسەساردی تێ کەوتووین کە ئەڵێی گۆمێکی ڕەشی خەستی پیسی بۆگەنە، کە بەهەزاران هەزار کرم و مار و سەرە مێکوتە و بۆق و قرژاڵ و قورناویلکەی هەڵهێنابێ، ڕەنگی ڕەش و شین هەڵگەڕابێ و بۆگەنی ڕۆژەڕێیەك بڕوا، و پۆل پۆل مێش و مەگەسی لێ هەستێ. ئینجا ئەبێ لەم گۆمە پیسەدا و لەناو ئەم جڕوجانەوەرانەدا چۆن هەڵت کردبێ؟ ساخوایە چارە و دەردەتانێك.

بیگۆڕن تا خواش بیگۆڕێ

ماوەیەکە کوردستان ئەیەوێ چۆنیەتیی خۆی بگۆڕێت بە باشی تا خواش بە باشی بۆیان بگۆڕێت.

بەڵێ ئەمە سێ ساڵە سەرەك مستەفا بارزانی چەك بەخۆی و چەك بەدەستەکانی بارزانەوە دایانەوە شاخەکانی کوردستان و بەرەبەرە پێشمەرگەی کورد لە هەموو لایەکەوە پێیانەوە نیشتن، ئینجا خوێندەواران و سەربازان و دکتۆران ڕوویان تێ کردن. لە پاشا لە هەموو دێهاتەکان و شارەکانەوە دڵ و دەروون بۆیان بزووت و لە هەموو لایەکەوە بەهەمووجۆرێك دەست کرا بەیارمەتیدانیان. بەڕاستی ئەوی ئەمجارە پێشمەرگە کردی لە مەردی و نەبەردی و ئازایی و سەردانان بۆ بەرگریی زۆر و ستەمی زۆرداران و ستەمکاران، هەر مەگەر حەمزەی مامی پێغەمبەر و خالدی کوڕی وەلید کردبێتییان لەخزمەت پێغەمبەردا. یا (صلاح الدین)ی ئەیوبی کردبێتی بەرامبەر بەهێرشی ڕۆژئاواییەکان. ئەمەش وەنەبێ بۆ تەماع و کورسی یا بۆ پایە و ناوونیشان بێت، بەڵکو مەردایەتیی مەردە کە بەنامەردانە لەگەڵیا بجووڵێیتەوە و دەماری بەدەمارە کە بەناڕەوا زۆر و ستەمی لێ بکرێت. بەڵێ هەموو ڕانێك لە ئاژەڵ کاتێك پێی ئەڵێن ڕان کە هیچ نەزانێ لەوەڕین نەبێ و هیچ نەبینێ لەوەڕەکەی نەبێت کە بیخوات و ئاوەکەی نەبێت کە بیخواتەوە و شوانەکەی نەبێ کە فیکەی بۆ بکێشێ و دوای کەوێ. بەڵام کە لەگەڵ تێ گەیشت کەوا شوانەکەی تەماعی تێ کرد و دەستی کردووە بەخواردنی گۆشتەکەی و ئەم شوانە هیچ چاکەیەکی بەسەریەوە نییە بەڵکو فێڵێکیشی لە دڵایە کە ئەو فێڵە لەچاو هێز و توانای ئەما هیچ نییە و گۆچانێکی بەدەستەوەیە کە لە چاو شاخەکانی ئەما هیچ نرخێکی نییە، ئیتر لە ڕانیەتی ئەچێتە دەرەوە و ئەبێ بەکۆمەڵ و گەل.

کەوابوو زۆر سوپاس بۆ عەبدولکەریم کە سەرۆك مستەفا بارزانیی کردەوە شاخەکانی کوردستان. دووبارە سوپاس بۆ ئەو کە بەتۆپ و فڕۆکە و ساروخ و دەبابە و لەشکری پەنجا هەزار کەسییەوە هێرشی بردە سەر کوردستان و هەرچیدێهات بوو بۆمبابارانی کرد و هەرچی باخ و باخات و دارو درەخت و خەرمان بوو هەمووی سووتان و ئاگری تێ بەردا. وادیارە ئەگەر وانەبووایە ئەم گەلی کوردە بێدار

نـەئـەبـووەوە، چـونـكـە سەدەهـا سـاڵـە خـەوی لـێ كـەوتـووە و پـەردەی ڕەش دراوە بەسەرچاویا.

بەڵێ دەستوور و باوی خوایە لە جیهاندا كە خەم و تەم و خەفەت و دەردی سەری و ترس و بیم و زۆر و ستەم و هەژاری و كوشتار و ماڵ سووتان و وڵات وێرانبوون باشترین سیخورمەن بۆ بێداركردنەوەی گەلی نوستوو، هەر وەك دەستوور و باوی جـیـهـانـە كـە شتـێك بـكـرێت ئـەبـێ نـرخـەكـەی پـێشەكی بـدەیت، دیـارە ئـازادی و سەربـەخـۆیـیش لـە هـەمـوو شت بـەنـرخـتـرە و نـرخـەكـەشی خـوێنـی پـێشمـەرگـەیـە. پێشمەرگەش پێشەكی ئەبێ خوێنـی خۆیـان بڕێژن تـا نرخەكەی بەتەواوی ئەدەن.

بەڵێ لەسایەی پێشمەرگەوە ئەوی جاران كۆمەڵ و گەل نەیانئەوێرا بیڵێن ئەمڕۆ ئەیكەن، وە ئەوی جاران بەدزییەوە ئەیانوت و ئەیانكرد، ئێستا بەئاشكرا ئەیڵێن و ئەیكەن.

بەڵێ لە سایەی سەرۆك مستەفا بارزانـییەوە–كە یەكەم پێشمەرگەیە– گەل ئەمڕۆ حاڵـی بووە كە هەر خۆیەتـی خاوەنـی وڵات و دەسەڵات. هەرچـی لە خەزینەی دەوڵەت هەیە هەمووی هـی ئەوە، وە هەرچـی كاربەدەستانـی دەوڵەت هەیە هەموو هـاوڵاتـیی ئەون. وە سەرە گەورەكان كە هەر خەرج ئەكەن و هیچ پەیدا ناكەن و هەر وەردەگرن و هیچ نادەن، وە هەر ئەڵێن و هیچ ناكەن لەخراپە نەبێ هەر ئەوان گوناهبارن و هەر ئەوانن مایەی خراپـی و دواكەوتن و وێرانیی وڵات. وەك قورئان ئەفەرمووێ : (إذا أردنا أن نهلك قرية أمرنا مترفيها ففسقوا فيها فحق عليها القول فدمرناها تدميرا). واتە كاتێك كە ویستمان ناوچەیەك لەناو بەرین، فەرمان ئەدەین بەخاوەن ناز و نـیـعـمـەتـەكـانـی ئـەو نـاوچـەیـە بـەداد و فـەرمـانـبـەری، ئـەوانیش سەرپـێچـی ئـەكـەن و كردەوەی نارەوا ئەكەن تا ئەبن بەشایستەی سزا و وێرانـی و دەربەدەری.

كەوابوو وەك لە پێشەوە وتمان، كوردستان دەستـی كرد بەگۆڕینـی چۆنیەتیـی خۆی بەباشـی وەك خوا ئەفەرمووێ: (أن الله لايغيّر مابقومٍ حتى يغيّروا ما بأنفسهم). واتە خوا چۆنیەتـیی هیچ گەلێك – لە چاكـی و لە خراپـی– ناگۆڕێ تا خۆیان نەیگۆڕن و دەست نەكەن بەتێكدانـی و لەمەولا بەهەوڵ و كۆششـی دڵسۆزانـی ئەم گەلە كوردستان ئەبرێ بەرێوە وەك نیشتمانـی هەموو كوردێك نەك وڵاتـی دەرەبەگ و خۆفرۆشان و ئەبرێن بەرێوە وەك گەل نەك وەك ڕانـی ئاژەڵ.

یانزەی ئازار

ساڵـەهـای ساڵـە گـەلـی کـورد چـاوەڕوانـی ڕۆژێکـی وەك ئـەمـڕۆی ئـەکـرد، وە ئـاهـ و هـەناسەی ساردی بۆ هەڵئەکێشا. بـەڵام دەستوور و بـاوی خوایە لـە جیهاندا کە هـەموو شێتك بـەستراوە بـەکاتـی خۆی و هۆی خۆیەوە و هـەموو کارێك وەختـی تـایبـەتیـی خۆی هـەیـە.

هـەر دەمێك خوا بیەوێ شۆڕشێکی ئاینی یا شۆڕشێکی نیشتمانی هەڵگیرسێنێ هۆی بۆ ڕێك ئەخات و هـەلـی بۆ ئـەڕەخسێنێ و پیاوی خۆی بۆ دروست ئەکات. خـاوەنـی شۆڕشی دیـنـی وەك پـێغـەمـبـەران و ڕابـەرانـی بـیـر و بـاوەڕ، شۆڕشـی نـیشتـمـانـیـی کوردایەتـی وەك مەلا مستەفای بـارزان.

هـەموو پێغەمبەرێتییەك شۆڕشێك بووە بۆ خۆی. شۆڕشی پێغەمبەران هـەمیشە بۆ بڵاوکردنـەوەی گیانـی ئـاشتـی و خێرخواهـیی کۆمـەڵـی ئـادەمـی بووە.

پێغەمبەرێك نەبووە لـە جیهاندا مـەبەستـی پـارە کۆکردنەوە و دارایـی پێکەوەنـان یـا گەورەیـی و سەرۆکـایـەتـی و نـاوونیشان بووبێ، بـەڵکو پێغەمبـەران هـەموو لەشکری خوا بوون بـەپێی سرووشـی خـوا جووڵاونـەتـەوە و بـەڕێنمـایـیی خوا بـەڕێدا ڕۆییون. بیر و بـاوەڕیـان ڕاست و بـانگکردنیـان هـەر بۆ ڕێـی ڕاست بووە. چـەکیـان دان بـەخۆدا گرتن و مـەبـەستیـان چـاکـە و بـەرژەوەندیـی گـەل بـووە، ڕێگـایـان خۆبـەختـکردن بـووە لـە ڕێـی قـازانج و سوودی گشتـی و ڕزگـارکردنـی ستەم لێکراوان. لـە دوای پێغەمبـەری ئیسلام کە دەرگـای پێغەمبـەریـەتـی داخرا، خوا کردی بـە بـاو کە نـاوبـەنـاو خێرخواهـی کـار ڕێکخـەر (مـصلـح) و بـیـروبـاوەڕ بـەرزی خـزمـەتـگـوزار بـنێرێ بـۆ مـەردووم بـە بـیر و بـاوەڕی پێغەمبەرانەوە لەسەر ڕێـی ئـەوان بڕۆن و پـەیڕەویـی بکـەن، تـا ڕێگـای کوێرەوەبوویـان بۆ تـازە و پـەیمـانـی ئـادەمییـان بۆ دەمـەزەرد بکەنەوە.

بـاوی خوا لـە دروستکردنـی ئـەم خێرخواهـانـەدا وەك بـاوی خوا وایـە لـە دروستکردنـی پێغەمبەراندا. خوا خۆی وە بـەچاودێریـی خۆی هـەڵیان ئـەخات لـەناو خێزانـانـی پـاك و تـەمـیـزی بـەڕەوشت و خـوو و لـە نـاوچـەی هـەژاری خـزمـەتگوزاری بێ تـەمـەعـی بێ فڕوفێڵـی وادا کە ئـارەزووی گەورەیـی و دەوڵەمەندیـی زاڵ نـەبووبێ بـەسەریـانـا و چرای دڵ و دەروونیـان نـەکوژابێتـەوە و گیـانـی خۆدانـان و سەربـەختکردنیـان لـە ڕێـی قـازانج و

سوودی گشتیدا نەمردبێ و نەخۆشیی منیەتی (انانیة) کاری تێ نەکردبن، تا بەخۆی و دەست و پێوەندیەوە ببن بەپێشڕەوی گەل و ژیان بکرن بەمردن، تا زۆر و ستەمی زۆرداران و ستەمکاران هەڵگرن و نارەوایی دووربخەنەوە لە بەندەکانی خوا و ئاسایش و حەسانەوە بخەنە ناویانەوە و دڵنیایی دوور لە ترس و بییم بڵاو بکەنەوە لەناویانا بە ڕەنگێکی وا کە هەموو کەسێك لە سەر و ماڵ و نامووسی خۆی دڵنیابێ و بەهەموو ئازادی و سەربەستییەکەوە بژی و هەڵسووڕێت، وەدین و دنیای دەست لێ نەدراو بێ، و بەم ڕەنگە گوناهی ساڵەهای ساڵیان بسڕنەوە بەخوێنی خۆیان و نەنگی تازە و کۆنیان بشۆنەوە بە ئارەقی ناوچەوانیان.

لە زۆر کۆنەوە پیاوانی گەورەی کورد و هەڵکەوتووانی کوردەواری خەریك بوون کە خزمەتێکی تێکڕایی بکەن بەگەلەکەیان و لەم ڕێیەدا زۆریان هەوڵ دا و گیانی خۆیانیان بەخت کرد و سەری خۆیان دانا، بێ ئەوەی کە بەئاواتێك بگەن، چونکە هەریەکەیان لەلایەکەوە یا لە چەند لایەکەوە کەموکوڕییان بووە. وا ئەم جارە خوا بەمیهرەبانیی خۆی و لە قوتابخانەی خۆیەوە مەلا مستەفای بارزانی نارد، لە خێزانێکی ئاینیی خوێندەواری پاکی بێ فڕوفێڵی هەژاری خانەدانی خاوەن دڵ و دەروونی بێ تەمەعی بێ دەماری بێ منیەتی لە چینی ئەو کشتیارانەی کە هەر بەڕەنجی شان و عەرەقی ناوچەوانی خۆیان ژیاون و هیچ کاتێك بەخۆیان و دەستوپێوەندیان چاویان لە سەرو ماڵ و نامووسی کەسەوە نەبووە.

ئەم سەرۆکە مەزنە دەمێ ساڵە بەتەواوی تێ گەیشتووە کە هەژاری و کەساسی و نەخۆشی و نەخوێندەواری و نائومێدیی گەلەکەی لە ئەندازە بەدەرە و بۆی دەرکەوت کە سەرکێشی و یاخیگەریەتیی یاخیگەرانیش گەیشتووەتە پلەی هەرە دوایی. وە بەچاوی خۆی ئەیدی کە کوردستانی عیراق کەوتووەتە ژێر پێوە و گەلی کورد بەهەژاریی و نەخۆشیی و نەخوێندەواری ماوەتەوە بەجۆرێك کە هەموو کوردێك لە ترسانا و لەبرسانا خزاوەتە قوژبنێکەوە، دارایی و سامانەکەشی وا دەست بێگانەوە پاشایەتیی پێوە لێ ئەدەن.

سەرۆك بارزانی پەنجا ساڵە لەدڵا ئاگری تی بەربووە، بەڕەنگێکی وا هەرچی لێی نزیك ئەکەوێتەوە ئەویش گڕی ئەگرت و ئاگری تێ بەردەبوو، تا هەموو کوردستانی عیراق گڕی گرت، بەڵام گڕێکی هێواشی ئاهیستەی لەسەرخۆ، بەجۆرێك کە میکرۆبی

نەخۆشییەکە بسووتێنێت و نەخۆشەکە خۆی نەسووتێ و هەموو کوردستانی عیراق راپەڕی وەك راپەڕینی پڵنگ لە بێشە و شێر لە لانە، بەرەنگێکی وا کە کەشتیی نیشتمانی بەرێدا بەرن و نوقومی نەکەن، تا لە گێژاو و فەرتەنەی دەریای رۆژگار رزگاری ئەکەن و ئەیگەیەننە کەناری وشکانی. لە پاشا وەك پێغەمبەر و یارانی تا شەڕیان پێ نەفرۆشت و بەتۆپ و دەبابە و فڕۆکەی جەنگی و لەشکری سەد هەزار کەسییەوە هێرشیان نەبردە سەر دەستی نەکردەوە. لەگەڵ ئەمیشە کە ئەم گەلی کوردە هیچ گوناهێکیان نەبوو تەنیا ئەوە نەبێ کە کوردن و مەردن، و موسڵمان و خواپەرستن. لەم حەلەدا بەرگری پێویستێکی پیرۆزی ئاینیی و نیشتمانییە وەك قورئان یەکەم جار فەرمان ئەدات بەپێغەمبەر و یارانی بەبەرگری کردن لە خۆیان چونکە ستەم لێکراو بوون، ئەفەرمووێت: (أذنَ للذين يقاتلُون بأنهُم ظلموا وأنَ الله علَى نَصرهِم لقَدير، الذين أخرجُوا من ديارهم بغير حق إلا أن يقولُوا ربنُا الله، ولولا دفع الله الناس بعضهم ببعض لهدمت صوامع و بيع وصلوات و مساجد يذكر فيها اسم الله كثيرا، ولينصرن الله من ينصره، إن الله لقوي عزيز. الذين إن مكناهم في الارض أقاموا الصلاة وآتوا الزكاة وأمروا بالمعروف ونهوا عن المنكر ولله عاقبة الأمور). واتە ئەو موسڵمانانەی کە جەنگیان لەگەڵ ئەکرێ، رێ دران بەبەرگریکردن لە خۆیان چونکە ستەمیان لێ کرا، و خوا لەسەر یارمەتیدانیان توانایە، ئەوانەی کە بەناڕەوا دەرکران لە وڵاتی خۆیان بەبێ گوناه مەگەر ئەوە نەبێ کە بڕوادار بوون و ئەیانگوت: (خوا پەروەردگارمانە ئەگەر خوا رێی بەرگری نەدات و هێندێك بەهێندێك لەناو نەبات زۆر لە خەڵوەتخانەی راهیبان و کڵیسە و کەنەشتە و مزگەوت وێران ئەکران کە ناوی خوایان تیا ئەبرێ بەزۆری، بەڕاستی خوا یارمەتیی ئەو کەسانە ئەدات کە یارمەتی دینی خوا و بەندەکانی خوا ئەدەن، بێگومان خوا توانا و زاڵە، ئەو موسڵمانانەی ئەگەر جێگیریان بکەین لەسەر زەوی نوێژ ئەکەن و زەکات ئەدەن و فەرمان ئەدەن بە چاکە و جڵەوگیری ئەکەن لە خراپە و ئەزانن کە سەرەنجامی هەموو کارێك بەدەست خوایە.

جا لەبەر ئەوەی کە بەرگری پێویستێکی پیرۆزی دینییە لەسەر هەموو موسڵمانێك نۆساڵ مەلا مستەفای بارزانی بەخۆی و هەموو پێشمەرگەی کوردستانەوە بەرگرییان کرد بەشاخەوە، بێ ئەوەی کە زۆر و ستەمێك بکەن، یا بەناڕەوا ئازاری یەکێك بدەن. تا توانرا لەگەڵ حکومەتدا رێ بکەون و چەند جارێك خۆ بەخۆی خۆیان دانیشتن و وتیان: ئەم برا کوشتنە بۆچ؟ وە تاکەی؟ ئەم وێرانکردنی وڵاتە بۆ چ؟ وە تاکەی؟ ئەم پارە

خەرجکردنە بەملیۆنەها بۆ وێرانکردنی وڵات بۆچ؟ وە تاکەی؟ ئایا ئەم چەك و پارە و هێز و دەسەڵاتە بەرامبەر بەدوژمنی ڕاستەقینە بەکاربهێنرێت باشتر نییە؟ ئینجا هاتن سەرۆکی شۆڕشیان دی و دەستی برایەتییان نایەوە ناو دەستی یەك و لاپەڕەی ڕەشیان هەڵگێرایەوە بەلاپەڕەی سپی.

سێ ساڵ لەمەوپێش لەم ڕۆژەدا، واتە لە یانزەی ئازاری ١٩٧٠ دا دەوڵەتی عێراق دانی نا بەمافە ڕەواکانی کوردی عیراقدا کە بریتی بوو لە حوکمی زاتی ئەم گەلە کۆنە خاوەن مێژووە ستەم لێکراوە. بەهاتنی ئەو ڕۆژە جەنگ و دوژمنایەتی بوو بەئاشتی و برایەتی و ترس و بیم بوو بە دڵنیایی و ئاسایش، وێرانی بوو بەئاوەدانی و دیلی بوو بەئازادی و نەخۆشی بوو بەساغی و ناخۆشی بوو بەخۆشی و گریان و هەنسك بوو بەپێکەنین و بزەو زەردەخەنە و خۆشاردنەوە بوو بەهەڵپەڕکێ و دەهۆڵ و زوڕنا و ماتی و بێدەنگی بوو بەگۆرانی و شیعر خوێندنەوە.

بەم ڕەنگە خوا دەرووی لێ کردینەوە و شەوی تاریکی بۆ کردین بەڕۆژی ڕووناك. ئینجا سەرۆکی شۆڕش و پارتی دیموکراتی کوردستان بەرەبەرە کەوتنە چارەی دەردی کۆمەڵ و گەل بەو چارانەی کە پێغەمبەر کردی، بەم ڕەنگە هەر بتێك بوو ڕووخاندیان و هەر زۆردارێك بوو نینۆکیان قرتاند و هەژاریان کرد بەهاوبەشی دەوڵەمەند. لە پاشا خۆیان وەك یەکە یەکەی کۆمەڵ ئەژین بەبێ جیاوازی، بەرێدا ئەڕۆن بەبێ خزمەتکار و دەستوپێوەند، تێکەڵی ناو مەردووم ئەبن بەبێ ترس و بیم، ئەچنە ناو هەموو کۆڕێکەوە بەبێ فیز و دەمار.

ئەمرۆ کوردستان هەموو پارتی دیموکراتن، ئەوەی پارتی دیموکراتیش نەبێ یا لایەنگیریەتی یا خۆی بەدۆستی ئەزانێ. چونکە لە دوای ئەم هەموو فیداکارییەی کە کردیان و ئەم هەموو قوربانییەی کە دایان و ئەم هەموو خوێنی لاوانەی کە لەم ڕێگایەدا ڕشتیان، ئیتر وەختی دووبەرەکییان نەماوە. ئەمرۆ دانیشتووانی کوردستان هەموو ڕۆڵە و جگەرگۆشەی یەك نیشتمانن، بەخواردن و خواردنەوەی یەك نیشتمان گۆش کراون، بەزبانی یەك نیشتمان زبانیان پژاوە و قسە و گفتوگۆ فێربوون، بەپیت و بەرەکەتی یەك نیشتمان ئەژین و ئەبووژێنەوە، لەسایەی یەك نیشتمانا ئەحەسێنەوە، لەپاشا هەر لەیەك نیشتمانا ئەمرن و ئەبنەوە بە خاکی نیشتمان. کەوابوو هەر خزمەتی نیشتمان و هاونیشتمانی خۆیان ئەکەن و هەر بۆ نیشتمان و هاونیشتمانیی خۆیان هەوڵ ئەدەن و چاوڕاو ئەکەن، و هەرگیز نۆکەری بێگانان ناکەن.

لەخوا ئەپاڕێمەوە تا ماوەیەکی دوور و درێژ مەلا مستەفا بارزانیمان بۆ بهێڵێت تا گەلەکەی ئەبووژێتەوە، وە لە هەموو دێیەك ئاوی خواردنەوە و کارەبا و قوتابخانە و خەستەخانە و مزگەوت و باخچەی گشتییان بۆ ئەکرێتەوە و بەچاوی خۆی گەلەکەی ئەبینێت بەساغی و تەندروستی و خوێندەواری و پۆشتە و پەرداخی و پاك و تەمیزی، وە هەموو ئەبن بەخاوەنی دین و دنیای خۆیان. (ربنا آتنا من لدنك رحمة وهيء لنا من أمرنا رشدا).

ئادەمیی نالەبار

لەناو هەموو گیانلەبەری جیهانا هەر ئادەمییە کە شتێك ئەبینێ بەهەردوو چاوی خۆی دەمێ بە ڕەش و دەمێ بە سپی، یا دەمێ بە جوانی و دەمێ بە ناشیرین، یا دەمێ بە باش و دەمێ بە خراپ، یا دەمێك بە کەڵك و دەمێ بە زیان. ئەمەش وەنەبێ بەپێی ڕاستیی شتەکە بێ، بەڵکو بەپێی هەوەس و ئارەزوو بەرژەوەندیی ئادەمییەکەیە، کە هەر دەمەی لەسەر بارێك و هەر ساتەی لەسەر هەوەس و ئارەزوویەکە، وە هەرکاتەی جۆرە پێوانەیەك بەکاردێنێ و هەرحەلەی ڕووی لەلایەکە و ڕێگایەك ئەگرێ و هەر ڕۆژەی لەسەر بیروباوەڕێکە و جۆرە بڕیارێك ئەدات.

تەماشا ئەکەیت لەتاقە یەك ئیزگەوە هاوار هاوارە بۆ (ئەنگۆلا و کاتانگا و جنوبی ئەفریقیا)– کە مەگەر بەدەگمەن عەرەب یا موسڵمانیان تیابێ– وە هەڵدانە لەسەریان کە سەربەستی و سەربەخۆییان نییە و داگیرکەر زۆر و ستەمیان لێ ئەکات. کەچی هەر لەو ئیزگەیەوە و لەدوای ئەوە جنێو دانە بەکورد و باسی هێرش بردنە بۆ سەر کوردستان بەتۆپ و تەیارە و دەبابە و بەپەنجا هەزار سەربازەوە. زۆر بێ شەرمانە بەشانازییەوە باسی بۆردومان و دێهات وێرانکردن و پیاوکوشتن و خەرمان سووتاندن و ئاژەڵ قڕکردن و تالآنکردنی هاوولآتیانی خۆی ئەکات. ئەوان واتە ئەنگۆلا و کاتانگاو جنوبی ئەفریقیا خاوەن نیشتمان و ئەمان– واتە کوردەکان– بێ نیشتمانن. ئەوان نیشتمانین و ئەمان کلکی ئیستعمارن، ئەوان لە خۆیانن و ئەمان یا شیوعی یا ئیسرائیلی دووهەمن، ئەوان ئەبێ سەربەستییان بدرێتێ و ئەمان ئەبێ بتوێنرێنەوە و سەربەستییان نەمێنێ. یاخۆ تەماشا ئەکەیت لەوێچێ عەرەبی مەسیحی ئەگەر بکەونە جەژنەکەیانەوە هەرچی سەرۆك عەرەب هەیە هەموو جەژنە پیرۆزەیان لێ ئەکەن و لە هەموو لایەکەوە بروسکەیان بۆ لێ ئەدەن. کەچی کوردەکان– کە هەموو موسڵمانن و پانزە چەرخە خزمەت ئەکەن چ لە بواری زانین و زانیارییەوە، چ لە گۆشەی سیاسەت و ڕۆشنبرییەوە و خاوەنی خاك و نیشتمان و کەلەپوور و عەنعەناتی خۆیانن– ئەگەر نەورۆز بێتە پێشەوە– کە سەری ساڵیانە– نایەڵن جەژنەکەیان بکەن و هەرچیش بیکا بەئاگرپەرستیی ئەدەنە قەڵەم. ئەوانە ئەگەر هەزاران کتێب و نامیلکە

و گـۆڤـار و ڕۆژنـامـە دەرکەن و هــەزاران کـفـر و شتـی بـێ دینـی بـڵاوبـکـەنـەوە و شاعیرەکانیان بڵێن:

سلام علـی کفر یوحد بیننا

وأهلا و سهلا بعده بجحیم

قـەینـاکـات، بـەڵام کوردەکـان نـابـێ گـۆڤـار و ڕۆژنـامـەیـان بـبـێ بـەزبـانـی خـۆیـان، وەنابێ لە دائرەیەکەوە بۆ دائرەیەکی تر کاغەزێك بەکوردی بنووسن، عەرەبەکان هەژدە حکومەتیان ببێ کە یەکێکیان کوێتە کە دانیشتووانی چواریەکی ملیۆنێکە، ئەوانە دەست لە بوونـی خۆیـان و دەوڵەتـی خۆیـان هـەڵنەگرن، بەڵام کورد ئەبێ ببێ بە عەرەب و دەست لە خاك و نیشتمان و زبان و عەنعەناتی خۆی هەڵگرێ و لەناو عەرەبا بتوێتەوە.

تاقە منداڵێك لە دێیەك لە دێهاتـی حکومەتـی سعود هێندێ برینـی پێ هەڵپەڕێ، خێرا بە تەیارەی تایبەتیی ئینگلیز ببرێ بۆ لەندەن بۆ تیمارکردنی و ئەو برینەش گوایە بەهۆی گازێکی کوشندەوە بووە کە لە تەیارەیەکی میسرییەوە بەر ئەو منداڵە کـەوتـووە، بـەڵام بـەسـەدەهـا تـەیـارەی مـێکـی عـێراقـی و سووری هـەرچـی دێهـاتـی کوردستانی عیراق هەیە لە سنووری سوورییەوە تا سنووری قەسری شیرین دە ساڵ لەسەر یەك هەمووی بۆردومان بکرێ و بەهەزاران پیاو و ژن و کوڕ و کچ و پیر و لاو و ساغ و نەخۆشی شەق و پەق و پارچە پارچە بکرێ و هەرچی شاخ و داخ و گرد و تـەپـە و زەویـوزاری کـوردستـان هـەیـە بـەخـوێنـی ئەم گـەلـە مـوسڵمـانـە بێکـەسە ستەم لێکراوە سوور بکرێ، کەچی یەکێك لەسەری هەڵنەداتێ و بەزەیی پیا نەیەتەوە و دڵـی بۆی دانەچڵەکێ و یارمەتییەکی بۆ نەنێرێ، برینـی منداڵە سعوودییەکە بەزۆر و ستەم بزانێ کەچی ئەم کوشتار و قڕانەش لە کورد بەداد و عەدالەت بزانێ. ئەی خوای گەورە کوا داد و عەدالەتت؟

هەزار ڕەحمەت لەو شاعیرەی کە ئەڵێ:

قتل امرئ فـی غابة جریمة لاتغتفر

وقتل شــعب آمن مــسألة فیها نظر

پاك و پیس

ئادەمیش وەك دار و درەخت و گژوگیا وایە، هەر وەك لە زەوییەكدا سەوز ئەبن و لە ئاوێك ئاو ئەخۆنەوە و لە هەوایەكدا هەناسە ئەدەن و لە ڕۆژێك تیشك وەردەگرن، كەچی هەر یەك جۆرە ڕەنگێك و جۆرە تامێك و جۆرە تەحرێك و جۆرە كەڵكێكی هەیە. ئەبینین یەكێك ڕاست و یەكێك خوار و یەكێك بەردار و یەكێك بێ بەر و یەكێك خۆش و یەكێك ناخۆش یەكێك چاك و یەكێك خراپ و یەكێك بەكەڵك و یەكێك بێ كەڵك و یەكێك تاڵ و یەكێك شیرینە.

ئادەمیش وان. تەماشا ئەكەیت لە یەك خاك و نیشتمان، بەڵكو لە یەك خێزانا چەند كەسێك پەیدا ئەبێ هەر یەكە بەجۆرێك و هەریەك بەڕەنگ و بۆیەك و هەریەكە بەڕەوشت و خوویەك. ئێمە هەموو سروشتمان لە خاكی پاكی كوردستانە، خواردەمەنیمان لە پیت و بەرەكەتی وڵاتەكەمانە. كزە و شەماڵمان هی نیشتمانی خاوێنی خۆمانە، كەچی هی وامان هەیە ئێشی[1] هەیە و نۆشی نییە وەك زەردەواڵە، یا گەڵا ئەگرێ و بەرنادا وەك داری بی، یا قازانجی نییە و زیانی هەیە وەك كاڵەكە مارانە، یا بەرز ئەبێتەوە و شایستەی بەرزبوونەوە نییە وەك مێشلەزەرگون[2] بەڵام مەردوومی باش وەك میوە و گوڵی گوڵاو وایە زۆر كەمن. تەماشاكەن هەرچی جاسووسەكان هەن– كە بەسەرمانەوە جاسووسی ئەكەن– هەر لە خۆمانن. هەرچی جاشە نامەردەكان هەن بۆ هەشت نۆ دینار خۆیان بەكوشت ئەدەن و ئەچن بەگژ پێشمەرگەدا و سەر و ماڵ و ناموسی گەلەكەیان ئەخەنە ژێر پێی دوژمنەوە هەر لە خۆمانن، هەرچی چاوڕاوكەرەكان هەن كە چاوڕاو ئەكەن بۆ دوژمن هەر لە خۆمانن. زۆر دەوڵەمەندی نامەردمان هەن كە پارە و معاشەكەیان بەخت ئەكەن هەر لە كەیف و ڕابواردنی خۆیاندا، بێ ئەوەی كە جارێك دڵیان داچڵەكێ بۆ پێشمەرگەكانمان كە بەبرسیەتی و ڕووتیەتی سنگی خۆیان ئەنێن بەگوللەوە بۆ ئێمە و بەخوێنی گەشی خۆیان گوناهی هەزاران ساڵەی گەلەكەیان ئەشۆنەوە و نەنگ و بەدناویی ساڵەهای ساڵیان لێ دوور

---

(١) ئازار

(٢) گیایەكی كوێستانییە هەمیشە بەقەد شتا هەڵئەگەڕێ و بەهۆی ئەم و ئەوەوە بەرز ئەبێتەوە.

ئەخەنەوە. یا ئەم دەوڵەمەندانە بەزەییان بێتەوە بەم هەزاران دێهاتییانەدا کە بۆردومان کراون و بەکورکوژراوی و ماڵ تالانکراوی و دەغڵودان سووتاوی ماونەتەوە بەشاخ و داخەوە، زەوی ڕادەخەن و ئاسمان ئەدەن بەخۆیاندا و بەکولەمەرگی ئەژین، لەگەڵ ئەمیشە کە هەموو ئەزانن کە هەر خۆمان سەرکەوتووین و بردوومانەتەوە و، هەردەمێك و لە هەر لایەك ئێمە و دوژمن بەیەك بگەین وەك ئازایی و ترسنۆکی بەیەك بگەن، یا قارەمانی و زەبوونی بەرامبەر یەك بوێستن وایە. هەموو جارێك بەیارمەتیی خوا، هەر دەستەی کەم- کە ئێمەین- بەسەر دەستەی زۆرا- کە دوژمنە- زاڵ بووین و سەرکەوتووین. وەك قورئان ئەفەرمووێ: (كم من فئة قليلة غلبت فئة كثيرة بأذن الله) واتە زۆر جار بەیارمەتی خوا دەستەی کەم زاڵ ئەبێ بەسەر دەستەی زۆرا. سا خوایە هەمیشە دەستی تۆمان بەپشتەوە بێ و یارمەتیی تۆمان لەگەڵ بێ.

کوردستانی جوانی زەرد و زەبوون

کوردستانی عیراق ئەڵێی بووکی ڕازاوەیە، کە دەمێ لە ژێر تارای سپی و دەمێ لە ژێر تارای سەوزەوە خۆی ئەنوێنێ و بریسك و هووڕی پڵپڵە و زەردینەی سەر و پۆتەڵاکی و ملوانکەی بۆنخۆشی گەردن و ملی، لەگەڵ پیت و بەرەکەتی خاکی و کانیی زێڕ و زیو و ئاسن و نەوتی زۆری، زۆر دەوڵەتانی دەوروپشتی خۆی شێت و شەیدا کردووە و هەر دەمەی لایەك تەماعی تێ ئەکەن و دەمی بۆ دائەچێنن. ئەتوانم بڵێم تا ئێستا هەزاران بەڵای گەورە گەورە و ڕۆژی ڕەشی سەختی بەسەرا هاتووە، بەڵام چونکە هیچیان تەماعیان نەکردووەتە کولێرەکەی دەستی، ئەمیش وەك کێوی پیرەمەگروون شانی داوەتە بەر و لەبەر باری ڕۆژگاردا وێستاوە تا خوا ڕووناکیی لێ ئەکاتەوە.

بەڵام ئەمجارە لەکاتی عەبدولکەریم قاسمەوە تا ئەمڕۆ تەماع کرایە سەر ماڵ و ناموسیان، بەڵکو تەماع کرایە کولێرەکەی دەستیشیان. ئەمە چواردە ساڵە کورد و کوردستانیان گەمارۆداوە، لەلایەکەوە پەنجا هەزار سەرباز نێررایە سەریان بە هەشت نۆ هەزار جاشەوە بەچەکی سەدەی بیستەمەوە بۆ کوشتنی کورد و کوردەواری. لەلایەکی تریشەوە هەرچی کاربەدەستی کورد بوو هەموو دەرکران و هەرچی قوتابی بوو لە زانستگاکانی بەغدا یا گیران یا دەربەدەر کران. هەرچی داراییش بوو هەمووی برا سا یا بەداگیرکردن و تاڵان و بڕۆ یا بەبەرتیل یا بەدزین یا بەسووتاندن و لەناوبردن. هەر لە سنووری سووریيەوە تا خانەقین خێڵانی ڕەشوڕووتی عەرەبی تێ بەردرا بەهێرشبردن بۆ سەر دێهاتی کوردەوای. ئیتر هەر کورد کوشتن و ماڵان تاڵان کردن و زەویوزار داگیرکردن بوو، تا تارایەکی سووری خوێناوی درا بەسەر هەموو کوردستانی عیراقدا. ئەم جارە کار لەکار ترازاوە، یا مردنە یا مانە، بۆیە ناچار هەرچی کورد هەیە بە ژن و پیاوەوە بوون بەپێشمەرگە لە شاخەکاندا و هەموو بەجارێك سەر و ماڵی خۆی دائەنێ تا خۆی ئەگەیەنێتە کوێستانی ژیان لە ژێر فەرماندەی بارزانیدا.

خوایە سا تۆش یارمەتییەك.

شێخ ڕەزای تاڵەبانی(١)

١

شێخ ڕەزا کوڕی شێخ عەبدوڕەحمانی کوڕی شێخ ئەحمەدی کوڕی مەلا مەحموودی زەنگەنەییە، لە ساڵی ١٢٥٣هـ، ١٨٣٨م لە دێی قرخ لە ناوچەی چەمچەماڵ لەدایك بووە.

شێخ ڕەزا لە تەمەنی حەوت ساڵیدا لای شێخی باوکی دەستی کردووە بەخوێندن، لە پاشان چەند کتێبێکی سەرەتایی لای شێخ عەبدولغەفووری مامی ئەخوێنی، ئینجا ئەچێ بۆ کۆیە، وە لە مەدرەسەی زانای بەناوبانگ جەلی‌زادە مەلا ئەسعەدی باپیری مەلا محەمەدی کۆیە دائەمەزرێ، وە لەگەڵ حاجی مەلا عەبدوڵلای کوڕی مەلا ئەسعەد و شاعیری بەناوبانگ کەیفیدا پێکەوە فەقێ ئەبن لە مزگەوتی گەورەی کۆیە، وە هەرسێکیان لە ژوورێکا ئەبن، وە پێکەوە موتاڵا ئەکەن و دەرس ئەخوێنن، وە گوێ لە دەرسی یەکتر ئەگرن، لە پاشا زویری ئەکەوێتە ناوەندی شێخ ڕەزا و کەیفییەوە، وە هەردوولا شیعری سەخت و خراپ بەسەر یەکا هەڵئەدەن، لە دواییدا مەلا ئەسعەد کەیفی دەرئەکا لەسەر شێخ ڕەزا.

شێخ ڕەزا شاعیرێکی هەڵکەوتووی، بلیمەتی، کوتوپڕی، زۆر ڕەوانە لە کوردی و فارسی و تورکی و عەرەبیدا، شاعیرێکی بێ فڕوفێڵی بە ڕاستی وەها کە بهاتایەتە سەر وتنی «قەصیدە» یا «غزل» یەك وەك ئاوی ڕەوان هەڵئەقووڵا لە مێشکییەوە بۆ سەر زمانی، وە لە چەند دەمێکا پارچەیەکی ئەدەبیی ئەدایە دەستت، بەڵام چۆن پارچەیەك؟ پارچەیەکی وا کە لە هەر گۆشەیێکەوە لێی ورد بووبوویتایەوە واقت وڕ ئەما، وە ئەتوت: خوایە ئەم هەموو وتە جوانانە، وە ئەم هەموو وتارە ڕەنگینانە، وە ئەم هەموو قسە بە توێکڵانە، وە ئەم ڕەوانی و ڕەوانبێژییە چۆن بەدڵا هاتووە؟

من لەم وتارەما قسە لە شاعیریی شێخ ڕەزا، وە لە شیعری دیوانەکەی ناکەم کە لە ساڵی ١٩٤٦دا لە چاپ دراوە، بەڵام چەند شیعرێکم دەست کەوتووە کە لە دیوانەکەیا نین، وە کەشکۆڵە دەستنووسەکانا بەرچاوم کەوتوون و کۆم کردوونەتەوە، بەم

(١) ئەم وتارە بەسێ بەش لە سێ ژمارەی گۆواری دەفتەری کوردی لە سێ ١٩٧٠ بڵاوبووەتەوە.

بۆنەیەوە قسە لەم چەند شیعرەی ئەکەم، بەلاَم بەداخەوە ناتوانین بەچەند زنجیرەیەك هەمووی بنووسین، نەوەك هێندێ کەس دڵگیر ببن.

شێخ ڕەزا لە باسی تیرەی بەناوبانگی تاڵەبانیدا ئەم سێ شیعرە ئەڵێ:

تـاڵـەبـانـی زۆرن ئـەمـا هـەر دووانـیـان دێنـە کـار
ڕۆژی دەعوا شێخ حەمید و ڕۆژی حەلوا شێخ سەتار
تـاڵـە مـل حـیـزی پـیـاوی و قـالـە مـل سیسی کوڕی
ڕاست و چەپیان گرتووە وەك ڕۆستەم و ئەسفەندیار
هەرکە وتیان جەنگە ئەمڕۆ چاو دەگێڕین بۆ کولێن
ئـەم ئـەبـێتـە مـامـەڕێوی، ئـەو ئـەبـێتـە کـەمـتـیـار

شێخ ڕەزا لە شێخ ڕەشیدی ئامۆزای خۆی زوور و دڵگیر ئەبێ، وە پێی ئەڵێ:

ڕەشە ڕەشاشی کـــــەری ڕەش بــــە ڕەشت
تــــا ڕەشت مـــاوە ریش و سوور بـــە ڕەشت
چـڵ و چـێوی چـەمـی ڕەشنـەش بـە ڕەشت
بـە لـەشت هـەم بـە بـەشت، هـەم بـەڕەشت

هەروا لە زەمی شێخ ئەحمەد ناوێکا کە چەند ئاشێکی ئەبێ لە دێی جێشانە، ئەڵێ:

فـرەی ئـەوەنـدە نـەبـوو ئـاشەکـانـی جـێشانـەت[1]
بـبـێ بـە قـووتـی شەوێکت، ریـامـە جـێ شانـەت[2]
بـەبـێ سەبـەب لـە سلـێمـانـی شاربـەدەر نـەکرای
نەکەوتە دەستی عەدووت مەکتەبە و کتێبخانەت

***

ئەگێڕنەوە کە شێخ ڕەزا بەیتنی زۆر خۆش بووە لەگەڵ بەگزادەکانی جافا، نەخوازەلاَ لەگەڵ خانم و وەسمان پاشادا، هەموو ساڵی یا بەتایبەتی چووە بۆ هەڵەبجە بۆ لایان، وە لەو سەرەوە بە خەلاَت و بەراتەوە گەڕاوەتەوە، وەیا نەچووە و ئەمان دیارییان بۆ ناردووە، وا دەرئەکەوێ ئەو ساڵە دیارییەکەیان دواکەوتووە، کە ئەمەش بۆ شێخ ڕەزا

(١) جێشانە: دێیەکە لە ناوچەی سەرچنار.

(٢) جێی‌شانە: ڕیشە.

زۆر بووە، لەبەرئەوە شێخ ڕەزا ئەیەوێ پلارێك بهاوێ، خۆ نابێ بیگرێتە خانم و وەسمان پاشا، ناچار پلارەکە ئەگرێتە نووسەر «کاتب»ەکەی خانم کە ناوی مەلا محەمەدی سنەیی بووە، وە ئەم چوار شیعرە فارسییە ئەنێرێ بۆ خانم، ئەڵێ:

کجاشد آن کرامتها دیرین
کجاشد آن عنایتها پشین
نەگاهی پرسدم پاشانە خانم
نەیادم مکند خسرو نە شیرین
أز ینجانب نمی دانم سبب چست
أز انجانب مەگر ملای بی دین
نترسد از زبانی ئاتشینم
جعلناها رجوما للشیاطین

واتە بۆ کوێ چووە پیاوەتییەکانی جاران، کوا بەتەنگەوەبوونەکانی پێشوو. نەجارێ پاشا لێم ئەپرسێ و خانم. نەجارێ خسرەو یادم ئەکا و نە شیرین. لەلای خانم و پاشاوە هیچ هۆیەك نابینم. مەگەر هۆ هەر لای مەلا محەمەدی بێ دینەوە بێ. بۆچی ناترسی لە زمانی ئاگرینم. کە ڕەجمی پیاوخراپانی پێ ئەکەین.

مەلا محەمەد سنەیی کە ئەم شیعرانە ئەبینێ لە ترسانا ئەتۆقێ و ورە بەر ئەدا، وە ناتوانی بە چەند شیعرێك وەرامی بداتەوە، با بۆشی نەنێرێ، تا بۆ پاشەڕۆژ بمێنێتەوە، بەرێکەوت لەو ڕۆژانەدا پیرەمێرد – خوا لێیخۆش بێ – ئەچێ بۆ هەڵەبجە، وە لە ماڵی وەسمان پاشا دائەبەزێ، وە چاوی بە شیعرەکانی شێخ ڕەزا ئەکەوێ، ئەمیش دەست ئەداتە قەڵەم، وە لە عەینی وەزن و قافیە بە فارسی وەرامی شێخ ڕەزا ئەنووسێتەوە، وە هێرش ئەباتە سەر شێخ ڕەزا کە تۆ چۆن لە شیعرەکانتا بە خانم ئەڵێیت: شیرین؟ شیرین لە کو ڕایەی ئەکەوێ ببێ بە خانم، چونکە خانم حۆرییەکە لە بەهەشتەوە هاتووە. هەروا پێی ئەڵێ: تۆ چۆن بە وەسمان پاشا ئەڵێیت خسرو، لە کاتێکا کە ئەو کەی خەسروی کەیانییە، ئەگەر خسرو ناو بە هەزاران ببێ کەی خسرو هەر تاقە پاشایەکە لە جیهانا، ئەڵێ:

رضای تلخ کامت خوانە شیرین
دهانش ریش باد آن مرد کج بین

که کەی خسرو بە کی خسرو شبیهست
کـجـا شیـریـن بـود چـون حـوری عین
تـو آن حـوری کـه از پـاداش نـیکـی
ز جـــنت آمدی بـــا عـــز و تمکین
مـــلا مـــحـــمـــل کش و نـــادر نـــدیمت
رضـا نـبـود کـه خـوانـندش شیـاطین

واتـە ڕەزای بـەدبـەخت تۆی کرد بـە شیرین (ئـەی خـانم) دەمی داوەشێ ئـەو مـەردوەمـە کـەچ بینـە[١] کـەی خسرو ئـەبێ بـە کـەیخسرو کـەی شیرین ئـەبێ بـە حۆریی بـەهـەشت.

تۆ ئـەو حۆرییـەی کە لـە پـاداشی چـاکیدا، لـە بـەهـەشتـەوە هـاتووی بـەسـەد نـاز و نیـاز.

مـەلا کـەژ کە ڕاکێشـەر و هـاودەمێکی نـایـابـتـە، ڕەزا نییـە[٢] کە پێی بڵێن شـەیتـان.

***

ئـەحمـەد پـاشـای بـابـان دەعوەت ئـەکا بۆ دەستـەیـەك لـە گـەورەپیـاوانی ئـەستنبوڵ، لـەو حـەلـەدا شێخ ڕەزاش لـەوێ ئـەبێ، ئـەحمـەد پـاشـا بـە شێخ ڕەزا ئـەڵێ: یـا شێخ چـەند کـەسێکم لـە پیـاومـاقووڵانی ئـەستنبوڵ بـانگ کردووە، پێت نـاڵێم کێن، وە هـەمووشیـان ئـەنـاسیت، ئنجـا کە هـاتن، ئـەگـەر هـەریـەکە سـەرو شیعرەی کوتوپڕی جوانت بۆ وتن ئـەوا خـەڵاتێکی زۆر چـاکت ئـەکـەم، بـەرێکـەوت یـەکـەم کـەس کە دی «شروانی زادەی بغدادیی» ئـەبێ، کە لـەگـەڵ دێتـە ژوورەوە کوتوپڕ شێخ ڕەزا ئـەڵێ:

رایت عـــدل بـــر فـــراشت زنـــو، شروانـــی
آفـــریـــن بـــادبـــریـــن شیـــوەی، نـــوشروانـــی
واتـە بـەیداخی دادی سـەرلـەنوێ هـەڵدا شروانی
ئـــافـــەریـــن بـــێ لـــەو شێوەی نـــەوشروانـیـیـە

بـەم ڕەنگە بـەرودوا هـەرچی دێ شیعرێکی وا جوان و ڕەوانی بـە سـەرا هـەڵئـەدا، لـە پـاشا ئـەحمـەد پـاشا خـەڵاتێکی زۆر قورس و قـەڵـەوی شێخ ڕەزا ئـەکات، وە شیعرەکان لای

---

(١) چونکە شیرینی دەم و دان دائـەوەشێنێ.

(٢) واتـە ڕازی نییە کە پێی بڵێن شـەیتـان، یـاخود شێخ ڕەزا نییە کە شایستـەی ئـەوە بێ پێی بڵێن شـەیتـان.

ئەحمەد پاشا ئەمێنێتەوە، بەڵام داخەکەم نازانین ئەو شیعرانە چییان لێ هاتووە.

***

ئەگێڕنەوە کە جارێکیان شێخ ڕەزا لای نەقیبی بەغدا دائەنیشێ، وە مفتی یوسف عطاش لەوێ ئەبێ، مفتی دەست ئەکا بە باسی شاعیری (ابن الفارض)، وە زۆر هەڵی ئەدا و بەرزی ئەکاتەوە، شێخ ڕەزاش لەمە دڵگیر ئەبێ، بە مفتی ئەڵێ: ئا شیعرێکی (ابن الفارض) بخوێنەرەوە بزانم ئەمە چییە وا تۆ ئەوەندەی پیا هەڵئەخوینیت؟ ئەویش ئەم شیعرەی بەلاوە زۆر جوان ئەبێ لە شیعرەکانی (ابن الفارض) ئەیخوونیتەوە ئەڵێ:

تِهْ دَلالاً فأنت أهـل لذاکـا

وتحکم فالحسن قد اعطاکا

شێخ ڕەزاش کوتوپڕ خۆی بۆ مفتی حەواڵە ئەکا، لەم سەرەوە بۆی لە زیوی تف ئەگرێ و ئەیداتێ و لەو سەرەوە بە ئاڵدووزکراوی بە گوو لێی وەرئەگرێتەوە. وە لەسەر عەینی وەزن و قافیە ئەڵێ:

خذه منی مفَضَّضا ببُذاقِ

وَاعطینه مذَهَّبَا بخراکـا

یوسف عەطا لێی ڕائەپەرێ بە خۆی و باستۆنەکەیەوە کە لێی بدا، شێخ ڕەزا خێرا هەڵئەستی و دەرباز ئەبێ و ئەڕوا.

٢

جارێکیان شێخ ڕەزا ئەچێ بۆ هەڵەبجە بۆ ماڵی عوسمان پاشای جاف، کە لەگەڵی لە دیوەخان دائەبەزێ خێرا ئەچن بە خانم ئەڵێن، خانمیش خۆی ئەچێ بۆ لای، وە بەخێرهاتنێکی زۆر گەرموگوڕی ئەکات، شێخ ڕەزاش لەبەر خانم هەڵئەستێ، وە ئەم شیعرەی بەسەرا هەڵئەدا ئەڵێ:

قامەتت بێ‌شك نەمامی عەرعەرە، یا سـووسەنە

دەك فیدای ناز و گریشمەت بم پەری زادەی سنە

خانم ئەم شیعرەی زۆر پێ خۆش ئەبێ، کە ئەگەڕێتەوە ژوورەکەی خۆی پاڵتۆیەکی شاڵی تورمەی بۆ ئەخاتە ناو بوخچەیەکەوە لەگەڵ دووسەد قڕانا کە بۆی بنێرێ، لەو

حەلەدا تاهیر بەگی کوڕی ئەچێ بەسەرا ئەڵێ: دایە ئەوە چییە؟ خانمیش ئەڵێ بە خوا ڕۆڵە شێخ ڕەزا ئەم شیعرەی بەسەرا هەڵداوم، منیش ئەم دیارییەی بۆ ئەنێرم، تاهیر بەگیش ئەڵێ دایە ئەم شیعرە جنێوە، وە هەرکەس پێی بڵێن: سنەیی، خۆی ئەکوژێ، چونکە مەعناکەی خراپە، خانمیش ئەڵێ: کوڕە بەڵێ؟

***

شاعیری بەناوبانگ ئەمین فەیزی ئەگێڕێتەوە ئەڵێ: من و شێخ ڕەزا لە بەغدا بووین، لەو حەلەدا دوو پیاوی گەورە لەلایەن سوڵتان عەبدولحەمیدەوە دەربەدەر «نەفی» کرابوون بۆ بەغدا، وە لەوێ دەستبەسەر بوون، یەکێکیان کازم پاشای برای سوڵتان عەبدولحەمید و ئەوی تریان نیزام ئەلعولەما، کە زانایەکی گەورەی شیعە بوو، ئەمین فەیزی ئەڵێ: ڕۆژێ شێخ ڕەزا پێی وتم بابچین بۆ لای ئەم دوو پیاوە گەورەیە بۆ بەخێرهاتنیان، ئەمین فەیزی ئەڵێ یەکەم جار چووین بۆ لای کازم پاشا، لە دیواخان دایاننناین، تا کازم پاشا هات بۆ لامان، شێخ ڕەزا پێی وتم من بە تورکی نیو شیعری بۆ ئەڵێم، تۆش نیو شیعرەکەی تری بۆ تەواوکە، وتم: باشە. ئەمین فەیزی ئەڵێ: ئیتر شێخ ڕەزا نیو شیعرەکەی خۆی پێ نەوتم، وە منیش لێم نەپرسی، کازم پاشا هات شێخ ڕەزا وتی:

دەوڵەتن سادقەسی چوق یەشە پاشا(١)

ئەمین فەیزیش کوتوپڕ ئەڵێ:

کیمسە الماز سەنە مانند معادل حاشا(٢)

کازم پاشا زۆری پێ خۆش ئەبێ، وە بەو بۆنەیەوە هەردووکیان ئەناسێ، وە سەرەتای ناسیاوییان لە دوو نیو شیعرەوە دائەمەزرێ.

ئینجا لەوێوە ئەچن بۆ ماڵی نیزام ئەلعولەما، وە شێخ ڕەزا بە ئەمین فەیزی ئەڵێ: لێرەش من بە فارسی نیو شیعری بۆ ئەڵێم، تۆش نیو شیعرەکەی تری بۆ تەواوکە، کە ئەچن شێخ ڕەزا ئەڵێ:

انتظامی همە عالەم بە نظام العلماست(٣)

---

(١) واتە هەر بژی ئەی پاشا بۆ خۆت و ڕاستی و دڵسۆزیت بۆ دەوڵەتت.

(٢) واتە کەس نییە کە ببێ بە وێنە و هاوتای ئێوە لەم دڵسوزییەدا.

(٣) واتە ڕێکیی هەموو جیهانیان بە جەنابی نیزام ئەلعولەماوەیە.

ئەمین فەیزیش ئەڵێ:

این سخن مظهر تصدیق جمیعی حکماست[1]

لەوێ کە هەڵئەستن شێخ ڕەزا بە ئەمین فەیزی ئەڵێ: ئافەرین ئەمین فەیزی، بە ڕاستی کە من مردم هەر تۆیت کە جێگام بگریتەوە بەتەواوی.

لەمەوە دەرئەکەوێ کە شێخ ڕەزا ویستوویەتی ئەندازەی شاعیریی ئەمین فەیزی تاقی بکاتەوە، بۆیە نیو شیعرەکانی خۆی پێ نەوتووە.

***

شێخ ڕەزا دوو برای لە خۆی گەورەتری بووە، یەکەمیان شێخ عەلی کە جێنشینی باوکی بوو، دووەمیان شێخ قادر، ئەم شێخ قادرە شاعیرێك بووە وەك شێخ ڕەزا، بەڵام هەر بە تورکی، وە هەر لە تصوفا شیعری وتووە، ڕۆژێ نیو شیعر ئەڵێ لە چۆنیەتیی گیان «ئەحوالی روحیەی» خۆیا، زۆری پێ جوان ئەبێ، بەڵام هەرچەند ئەکا نیو شیعرەکەی تری بۆ نایەت، ئەمە نیو شیعرەکەیەتی کە ئەڵێ:

می او می ساقی أو ساقی حالت او حالت دگل[2]

شێخ قادریش بە شێخ ڕەزا ئەڵێ: ڕەزا ئەم نیو شیعرەم وتووە، هەرچەند ئەکەم نیوەکەی ترم بۆ نایەت، بزانە تۆ تەواوی ناکەیت، ئەمیش ئەڵێ: نیو شیعرەکەت چییە؟ کە بۆی ئەخوێنیتەوە، کوتوپڕ بۆی تەواو ئەکات لە پەردەیەکی گاڵتە و قەشمەریدا. ئەڵێ:

گوت او گوت تفرگ او تفرگ آلت او آلت دگل[3]

کە لەگەڵ وا ئەڵێ، شێخ قادر وەك بەرداشێك بماڵن بەسەر سنگیا، هەرچی هەست و هۆش بێ لە مێشکیا نامێنێ. گۆزەڵەیەکی لە تەنیشتەوە ئەبێ، پڕ ئەبێ لە ئاو، پڕی پیا ئەکا کە بیماڵێ بە سەری شێخ ڕەزادا، شێخ ڕەزاش خێرا هەڕا ئەکات، وەشێخ قادر بەدوایەوە، ناچار شێخ ڕەزا خۆی ئەکا بە ژوورەکەی شێخ عەلیی کاکیا، ئەڵێ: یا شێخ هاوار لە دەست شێخ قادرە بۆزە، کوشتمی بە گۆزە.

(١) واتە ئەم قسەیە بەجێی بڕوای هەموو تێگەیشتوویەکە.

(٢) واتە عەرەق هەر عەرەقەکەی جاران و عەرەقگێڕ هەر عەرەقگێڕەکەی جارانە، بەڵام چۆنێتی و مەستییەکە، چۆنێتیی مەستییەکەی جاران نییە.

(٣) واتە قنگ هەر قنگەکەی جاران و تف هەر تفەکەی جارانە، بەڵام هۆکار «آلة»ەکە هۆکارەکەی جاران نییە.

٣

شاعیر گەلێ جۆری هەیە، بەڵام لەم ڕووەوە کە ئێمە ئەمانەوێ قسەی لێ بکەین چوار جۆرن:

یەکەم: شاعیرێکە کە شیعریشی جوان و قسەشی بەرز و ڕەوان بێ، واتە چەندە لە شیعرا ڕەوانە، ئەوەندەش لە قسەدا ڕەوان بێ، وەك شێخ ڕەزا کە بەڕاستی شاعیر بووە لە شیعریش و لە قسەشا، وە قسەی ئەوەندە جوان و وەرامی ئەوەندە بەرز و ڕەوانی هەیە، هەر کامێکیان بکێشییت لە ترازووی ئەدەبدا لە چامەیەك یا چەکامەیەك کەمتر نییە.

دووەم: شاعیرێکە کە لە شیعر و هۆنراوەدا بەزر و ڕەوان بێ، بەڵام لە قسەدا وا نەبێ، وەك پیرەمێرد، کە لە شیعرا لە شێخ ڕەزا کەمتر نییە، بەڵام قسەکردنەکەی جڵەوکێشی تەماشا و وردبوونەوە نەبوو، تەنانەت خۆی نەیئەزانی شیعرەکانی خۆی بخوێنێتەوە.

سێیەم: شاعیرێکیە کە لە قسەدا شاعیرتر بێ لە شیعردا، وەك شێخ سەلام کە قسەکانی خۆشتر و ڕەوانتر بوو لە شیعرەکانی، واتە لە قسەی خۆشا دەوڵەمەندتر بوو، بە ڕاستی شێخ سەلام لەگەڵ شاعیرییەکەیا مەجلیسی ئارا بوو، وە مەردووم حەزی ئەکرد هەر گوێ لە قسەی بگرێ، وە ئەوەندە قسەی خۆش و وەرامی حازربەدەست بوو، ئەوەندە لە شیعرا وا نەبوو.

چوارەم: شاعیرێکە نە شیعری جوان بێ و نە قسەی خۆش بێ، واتە لە هیچیانا بەهرەمەند نەبێ، ئەمانە ئێکجار زۆرن پێویست بەنموونەهێنانەوە ناکات.

بەشی یەکەم، لە هەموو بەشەکان بەرزتر و باڵاترە، وە شێخ ڕەزا ئەوەندەی لە شیعرا شاعیر بووە، ئەوەندەش لە قسەی نەستەق و بە توێکڵ و وەرامی کوتوپڕیدا بەرز و باڵا بووە.

***

ئەگێڕنەوە: جارێکیان مەحموود بەگی دەلۆیی بەخۆی و نۆ سوارەوە ئەچێ بۆ کەرکووك، وە ئەیەوێ ئەو جارە مێوانی شێخ ڕەزا بێ، هەر بۆ ئەوەی نەختێك پارەی پێ خەرج کا و کەمێك تووڕەی کات، ئەگەنە کەرکووك، یەکسەر ئەچن بۆماڵی شێخ ڕەزا،

شێخ ڕەزاش بەخێرهاتنێکی گەرموگوڕیان ئەکات، مەحموود بەگ ئەڵێ: یا شێخ میوانی تۆین، تەویلەی گەورەمان ئەوێ بۆ وڵاخەکان و جێگا و ڕێگا و پێخەفی پاك و تەمیزمان ئەوێ بۆ خۆمان، لەگەڵ خواردن و کردنی زۆرا.

شێخ ڕەزاش کوتوپڕ ئەڵێ: یاخوا بەخێر بێن، بەخوا تەویلەی چاکمان هەیە بۆ وڵاخەکانتان، جێگا و ڕێگا و نوێنی پاك و تەمیزیشمان هەیە بە خواردنی چاکەوە، ئەمێنێتەوە کردن، بۆ ئەوەش کارەکەرێکی دەلۆییمان هەیە، بۆتان ئەنێرم، لۆیەکی بۆ خۆت و نۆ لۆیەکەی تریش بۆ پیاوەکانت.

***

شێخ ڕەزا – سا لەسەر هەر شتێك بووە – چامەیەکی زۆر ناشیرین ئەڵێ لە زەمی حاجی مستەفا ناوێکی زۆر موسڵمانی بەرێزی کەرکووکیدا، وە ئەو حاجییە ئەکات بە هاوپیاڵەی «ئەندریا»ی مەیخانەچی، حاجی مستەفاش کە ئەمە ئەبیستێ ئەچێتە سەر شێخ عەلی شکات لە شێخ ڕەزا ئەکات، وە ئەڵێ: قوربان چۆن خوا هەڵئەگرێ شێخ ڕەزا من بکا بە هاودەم و هاوپیاڵەی جوولەکەیەکی مەیخانەچیی وەك ئەندریا، شێخ عەلی زۆر شەرمەزاری حاجی مستەفا ئەبێ، وە ئەنێرێ بەشوێن شیخ ڕەزادا ئەڵێ: ڕەزا خوا بتگرێ، دڵی کەست پێوە نەهێشتین، وە هەموو دۆستێکت لێ زوویر و دڵگیر کردین تۆ چۆن شەرم ناکەیت پیاوی وەك حاجی مستەفا ئەکەیت بەهاوپیاڵەی ئەندریای مەیخانەچی؟ شێخ ڕەزاش ئەڵێ: بەخوا من نازانم بڵێم چی لە دەست ئەم خەڵقە؟ دوێنێ ئەندریاش هاتبووە سەرم پێی ئەوتم تۆ چۆن منت کردووە بە هاوپیاڵەی حاجی مستەفا؟

***

لە پێشەوە باسمان کرد: کە شێخ ڕەزا ئاشنای هەموو بەگزادەکانی جاف بووە، بەتایبەتی ئی وەسمان پاشا و خانمی ژنی، وە هەمووساڵێ سەری لێ داون، وە چەند ڕۆژێ لەلایان ماوەتەوە، ئەو چەند ڕۆژە بووە بە کۆبوونەوە و ڕابواردن و شیعر خوێندنەوە و قسەی نەستەق، وە لە هەمووولایەکەوە دیاری براوە بۆ شێخ ڕەزا، وە لە پاش چەند ڕۆژێ گەڕاوەتەوە بە کیسەی پڕ و خورجی سیخناخ و هەگبەی هەڵئاوساو و ناوچەوانی ڕوون و دەمی بە پێکەنیین و دڵی پڕ لە کەیف خۆشییەوە.

هەر بەو ڕەنگەساڵێك لە بەهارا شێخ ڕەزا ئەچێ بۆ هەڵەبجە بۆ ماڵی وەسمان پاشا

لەو حەلەدا لە پێنجوین ئەبێ، وە خانم سێ چوار ڕۆژ گلی ئەداتەوە، وە خزمەتێکی زۆر چاکی ئەکا، لە پاشا شێخ ڕەزا ئەیەوێ بچێ بۆ لای پاشا لە پێنجوین، خێرا سێ ولاخی بۆ زین ئەکەن، یەکێکیان بۆ شێخ ڕەزا و دوانەکەی تر بۆ دوو پیاو کە لە گەڵیا بچن بۆ پێنجوین، لە وەختی ڕۆین و بەرێکردنیشیان خانم سێ قرانی بۆ ئەنێرێ، شێخ ڕەزا کە ئەگاتە پێنجوین، وەسمان پاشا زۆری پێ خۆش ئەبێ، وە بە شێخ ڕەزا ئەڵێ: هیوادارم لە هەڵەبجە خزمەتی باش کرابیت، وە هیچ گلەییەکت نەبێ، شێخ ڕەزاش ئەڵێ: نە بەخوا پاشا هیچ گلەییەکم نییە، تەنانەت لە وەختی سواربوونیشا خانم خەڵاتێکی باشی کردم.

***

جارێکیان شێخ ڕەزا لە کۆڕی شێخ عەلیی کاکیا دائەنیشێ لە بەغدا، کە پڕ ئەبێ لە مەلا و خوێندەواری بەرز، بە ڕێکەوت شێخ عەلی ئەم فەرموودەی پێغەمبەر (د.خ) ئەخوێنیتەوە کە ئەفەرمووێ:

«دَعْ مایریبك الی مالا یُریبكَ»

واتە کارێك مەکە کە گومانت تیا بێ: کارێك بکە کە گومانت تیا نەبێ.

یەکێك لە مەلاکانی بەغدا ئەڵێ: یا شێخ «یَرتبُ» بخوێنەوە بەسەر نەك بە بۆر، چونکە ثلاثی مجردة، لە باتیی دووەم. شێخ ڕەزاش کوتوپڕ قسەکەی ئەباتە دواوە، وە لە وەرامیا ئەم ئایەتە ئەخوێنیتەوە، ئەڵێ:

«إنكم لفی شَكٍ مُریب» واتە ئێوە لە گومانان کە ئەڵێن:

«اراب یُریب» نەهاتووە، بەڵکو هاتووە، وەك لە وتەی «مُریب»وە دەرئەکەوێ لەم ئایەتەدا کە ئیسمی فاعیلی «أراب یُریب»وە.

***

مەلا محەممەدی خاکی[1]

١

مـەلا خـاکـی نـاوی مـحـەمـەدی کـوڕی ئـەحـمـەدە و خـەڵقـی دێی (ئـەحـمـەد بـرِنـدە)یـە لـە شارەزوور. لە ساڵی ١٢٥٥ی هـ لەدایك بووە و لە ساڵی ١٣٢٦ی هـ بەنەخۆشیی زەحیری کۆچی دوایی کردووە.

لە حەوت ساڵیدا دەستی کردووە بە خوێندن تا قورئان و چەند کتێبێکی فارسی و سەرەتاییی خوێندووە، ئینجا هاتووەتە سلێمانی لای مەلا محەمەدی مەحوی و چەند مەلایەکی تر خوێندوویەتی، لە پاشا چووە بۆ سنە خوێندنی تەواو کردووە. لە دواییدا گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی. وا دەرئەکەوێ کە مزگەوتێکی دەست نەکەوتووە تا بە ئیمام یا بە مودەڕیس لەسەری دانیشێ. لەبەر ئەوە هەر لە ماڵی خۆیا بووە. خانووشی نەبووە، بەڵکو هەر ماوەی لە ماڵێکا بووە بەکرێ. ئنجا بۆ ئەوەی بژی، قوتابیی ڕاگرتووە و دەرسی فارسی و کتێبی سەرەتاییی پێ وتوون، وەك مەلا مەحموود بێخود و شێخ سەلام و مەلا محێدینی خواجە ئەفەندی و مەلا حەمە سەعیدی کوڕی حاجی مەلا ئەحمەدی دێلێژەیی و مەلا خالیدی مەحوی و حاجیی مەلا عارفی مستۆ و گەلێکی تر. زۆرترینی قوتابییەکانی لە پاشا بوون بەشاعیر. وا دیارە کە لەگەڵ دەرس پێوتنیانا دەستکاریی هەست و بیریشی کردوون و ئەوانیش ئیلهامی شیعریان لەو وەرگرتووە.

لـەگـەڵ ئـەمـەشا خـاکـی زۆر خـەتـخـۆش بـووە و لـە هـێـنـدێ مـاڵا قـەتـعـەی جوانی دەستنووسی ئەوم دیوە وەك ماڵی حاجی عەزیزی ئاغال و چەند کەسێکی تر کە زەرکفتکاریی کردبوون و لە شووشەی گرتبوون. وا دیارە یا بە پارە بۆی نووسیون یا بە دیاری بۆی ناردوون و ئەوانیش وەرامیان بە باشی داوەتەوە.

ئەم شاعیرە دەمێ دراوسێی مزگەوتی مفتی بووە و دەمێ دراوسێی مزگەوتی ئێمە بووە. لە دواییشدا لە ماڵی مەلا برایمی چاپچیدا بووە کە باوکی حاجی ئەحمەدی مەشهوور بە حاجی ئەحە ڕەشە و لەوێ مردووە. خێزانەکەی پیرۆزەی کچی ئەحمەد بووە کە خوشکی مەلا برایمی چاپچی و پووری حاجی ئەحمەد بووە.

(١) ئەم وتارە بە دوو بەش لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ژمارە (٦) ساڵی ١٩٧٨ و ژمارە (٧) ساڵی ١٩٨٠ بڵاو بووەتەوە.

مەلا خاکی زۆر هاتوچۆی باوکم و باپیرمی کردووە. تەنانەت کە من لەدایك بووم لە ساڵی ١٩٠٤ی م ـ ١٣٢٢ی هـ بە سێ شیعری فارسی مێژووی بۆ داناوم و لە پشتی دیوانەکەی خۆی بەدەستنووسی خۆی نووسیویەتی، دەڵێ:

بە چشمان خیالم دوش در خواب
یکی شیرین پسر خوش مهوشی بود
بــە بــاغ نـیـکـنــامــی و نـکـویـی
مــحــمــد نــام سرو سرکشی بــود
عـیــار نـقـد تــأریـخش بـجستـم
محك گفت آزمودم (بی غشی) بود

١٣٢٢ هـ

دوای مردنی مەلا خاکی ژنەکەی دیوانەکەی ناردووە بۆ باوکم کە ئێستا لای منە.

ئەم زانایە شاعیرێکی بەهرەمەند بووە لە کوردی و فارسیدا. زۆرترینی شیعرەکانی بە فارسییە. بەڵام چەکامەیەکی ١٦٩ شیعریی هەیە بە کوردی لە باسی پێغەمبەر و هاوڕێکانیا (چەکامە بە قەسیدەیەك ئەڵێن کە لە هەژدە شیعر زیاتر بێ، هەروەك چامە بە قەسیدەیەك ئەڵێن کە لە حەڤدە شیعر تێ نەپەڕیبێت). ئینجا ئەم چەکامەی خاکییە پێی ئەڵێن: چەکامەی نوور کە بەئاسمانی ڕەوانبێژییەوە ئەدرەوشێتەوە، ئەم چەکامەی وەك چەکامەی «بُردە» باسی پێغەمبەر و موعجیزاتی و میعراجی ئەکات لەگەڵ باسێکی ڕۆژی قیامەت و شەفاعەتیا. دوای ئەوە ئینجا باسێکی هاوڕێکانی پێغەمبەر ئەکات نەخوازەڵا چوار یاری پایەبەرزی. بێگومانم هەر کەسێك بە وردی بیخوێنێتەوە، تێ ئەگات کە خاکی شاعیرێکی زۆر ورد و سنعەتکار بووە، وە بڕوا ئەهێنێت کە چەکامەی نوور لە چەکامەی «بردەی بویصیری» کەمتر نییە ئەگەر زیاتر نەبێت.

حاجی محەمەدی سەڵتە کە بەخزمەت خاکی گەیشتووە گەلێکی لەم چەکامەیە لەبەر بووە، وە هەموو جارێك ناوی چەکامەکەی هەر بە غەزەل بردووە، ڕۆژێك شاعیری بەناوبانگ ئەحمەد بەگی صاحێبقڕان کە ئەم چەکامەیەی لەوەپێش نەبیستووە ـ ئەچێتە سەر دووکانەکەی حاجی محەمەد و پێی ئەڵێ حاجی هاتووم چەکامەکەی خاکیم بۆ بخوێنیتەوە، ئەویش ئەڵێ: غەزەلی نوور ئەفەرموویت؟ ئەمیش ئەڵێ: بەڵێ.

ئەویش دەست ئەکا بە خوێندنەوەی، دە پانزە شیعرێکی بۆ لێ ئەخوێنیتەوە. لە پاشا ئەحمەد بەگ ئەڵێ: حاجی تۆ غەزەلت لەبەر کردووە، بەڵام ئەمە شیرداخە.

وا دەرئەکەوێ خاکی کە ئەم چەکامەیەی نووسیوە وێنەیەکی ناردووە بۆ خوالێخۆشبوو مەلا محەمەدی مەحوی. ئەویش کە ئەیخوێنێتەوە زۆری پێ جوان ئەبێ و بەم دوو شیعرە فارسییە پەسەندی ئەکات، ئەڵێ:

ز خاك طينت (خاكى) بحكم طبع روان

چوسر زد اين گل و نسرين و سنبل و ريحان

هرانكه ديد بە ديده (جزاك خيراً) گفت

شنيد هر كه بە (أحسنت) وا گشاد زبان

ئەم جۆرە چەکامانە لە باسی پێغەمبەرا کە وتراون هەریەکەی بۆ ئاواتێك وتراوە کە بێتە دی، وەك چەکامەکەی (بردە) کە شەرەفودین محەمەدی بووەیسیری وتوویەتی بۆ ئەوەی کە چاك بێتەوە لەو نەخۆشیی شەپڵە (شلل)یەی کە لێی داوە وە یەکی هەستان و دانیشتنی خستووە، کاتێك کە چەکامەکە تەواو ئەکات شەو بەخزمەت پێغەمبەر ئەگات وە چەکامەکەی بۆ ئەخوێنێتەوە، وە پێغەمبەر زۆری پێ خۆش ئەبێت، وە دەستی پیرۆزی بەسەر هەموو ئەندامی شەرەفودیندا ئەهێنێ، وە لە خەوەکەیا چاك ئەبێتەوە، کە لەگەڵ خەبەری ئەبێتەوە خێرا هەڵئەستێتە پێیان کە تەماشا ئەکات وا بەڕاستی چاك بووەتەوە.

مەلا خاکی ئەم چەکامەی کە وتووە، بۆ ئاواتێکی دنیایی نەوتووە، بەڵکو بۆ ئاواتی ڕۆژی دوایی وتووە کە پێغەمبەر شەفاعەتخوازی بێ تا خوا لە گوناهی خۆش ببێ وەك خۆی لە چەکامەکەیا داوای کردووە ئەڵێ:

ڕجای تاجی شەفاعەتیە ئەگەر هەر سەر بەسەودا بێ

منی عاسی ئومێدێکم ئەگەر بێ هەر گوناهانە

سوهایی بێ بەهام عەزمە حوزووری حەزرەتی ڕۆژ بم

دیاریی نادیاری حەسبی حاڵی نادیارانە

گەدا دیاری ئەبا بۆ شا، وەلێکین کەم بە فیکری زۆر

قەبووڵ فەرموو کەریمانە لە من دیاریی فەقیرانە

ئەبێ (خاکی) ئەتۆ خۆت چی و دیاریی تۆ ئەبێ چی بێ
لە بۆ شاهی عەرەب هەرگیز نەڵێیت ئەم شیعرە کوردانە

مەگەر شاهی ڕوسول، هادی سوبول، سەرخێڵی جوملە و کول
بە ئیحسانی بکا تەحسین بڵێ وەك شیعری حەسسانە

وا دیارە کە مەلا خاکیش وەك شێخی بووەیسیری ئاواتەکەی گیرا بووبێ.

حاجی محەمەدی سەڵتە لە سلێمانی بۆی گێڕامەوە وتی دوای مردنی خاکی بەماوەیەك حاجی عەزیزی قەفتان مەولوودێکی کرد زۆر کەسی بانگ کردبوو. لەناو ئەوانەدا مەلا حەمەسووری خانەقا و مەلا حسێنی سەبیلچیشیان تیا بوو کە دەنگیان خۆش بوو، وە شیعریان بە نقام ئەخوێندەوە ـ ئەم دووانە دەستیان کرد بەخوێندنەوەی چەکامەی نوور، دانیشتوان زۆریان پێ خۆش بوو. ئینجا لەبەرئەوەی کە مەلا حەمەسوور زۆر هاتوچۆی مەلا خاکیی ئەکرد لێیان پرسی خاکیت دی لە کاتی مردنیا؟ ئەویش وتی: بەڵێ لە پێش مردنیا بە دوو ڕۆژ چووم بۆ لای ئەحواڵپرسیم کرد، وتی: زۆر چاکم، وتم: هیچ نامانگوریییەکت نییە؟ وتی: من و نامانگوری دوای ئەوەی کە پێغەمبەر چەکامەکەی لێ وەرگرتم؟ وتم: چۆن؟ وتی: دوێ شەو بەخزمەتی گەیشتم فەرمووی: خاکی! چەکامەکەتم پێ گەیشت. دوای ئەوە بە شەو و ڕۆژێك کۆچی دوایی کرد، وە لە گردی ناوەڕاست کە مەشهوورە بەگردی (عافوان) نێژرا، وە بە میهرەبانیی خوا شاد و ڵشاد بوو.

حاجی ئەحمەدی مەلا برایم بۆی گێڕامەوە وتی کە مەلا خاکی کەوتە گیانەڵا و خێرا ڕەحمەخانی دایکی حاجی سەعیدی فەقێ مەحموود دەستی کرد بە یاسین خوێندنی بەدەنگی بەرز، ڕەحمە خانیش دەنگی زۆر خۆش بوو. لەبەر ئەوە مەلا خاکی چاوی هەڵبڕی و پێی وت: بە ئاهیستە بخوێنە تا گوێی لە دەنگی نەبێ چونکە بۆ پیاو حەرامە گوێی لە دەنگی ئافرەت بگرێ.

جا لەبەرئەوەی کە ئەم چەکامەیە تا ئێستا لە چاپ نەدراوە، وە کەم کەس دیویەتی، لەگەڵ ئەوەشا کە زۆر گران و پێچراوەیە، وە ئاماژە «ئیشارە»ی زۆری تیایە بۆ زۆر لە ئایەتی قورئان و فەرموودەی پێغەمبەر و بەسەرهاتی مێژوویی، جگە لەوە کە پڕە لە سنعەتی ڕەوانبێژی «بەلاغە»، وە ئەمانە بەبێ ڕاڤە «شەرح» نازانرێن، بەپێویستم زانی کە بەیارمەتیی خوا ڕاڤەی بکەم.

ئـەم چـەکـامـەیـە کـە هـاتمە سەر ڕاڤـەکردنـی نـوسخـەیـەکـی تـرم دەست کـەوت بەدەستنووسی شێخ محەمەدی مەحوی کە ئەویش لەبەر نوسخەیەکی نووسیوەتەوە کە بەدەستنووسی مەلا خاکی نووسراوە، وە لای کتێبفرۆش مەحموود خاکی بووە، لە پاشا کەوتووەتە لای کاکەی فەلاح، وە لەلای ئەو لەگەڵ کتێبەکانی خۆیدا سووتاوە، وا دەرئـەکـەوێ کـە ئـەو نـوسخـەیـە مـەلا خـاکـی خـۆی دوای نـوسخـەکـەی لای مـن بەماوەیەك نووسیویەتەوە. وە دوانزە شیعری لێ زیاد کردووە کە لە نوسخەکەی لای منا نین، لە کاتی ڕاڤەکردنیا ئەو دوانزە شیعرە نیشان ئەدەین، لەبەر ئەوە نوسخەکەی لای خۆم دانا بەنوسخەی ژمارە (١) وە نوسخەکەی ترم دانا بە ژمارە (٢).

ئەمە چەکامەکەیە کە ڕاڤەی ئەکەین:

بـبـارێنـێ خـودا بـارانـی هـەرچـی فـەیـز و ئـیـحسانـە
لەسەر ئەو باعیثی خەلق و گوزیدەی جەمعی ئەکوانە[١]

دەمـی سوبـحـی ئـەزەل داکـا، هـەتـا شامـی ئـەبـەد بـڕژێ
بـە یـەك تـاو بێ نـەکو تـاوتـاو، وەکوو تـاوی بـەهـارانـە[٢]

بـە سۆزەی نـەونـەسیـمـی گـوڵ شەمـیـمـی لـوتـفـەوە داکـا
نـەسیـمـی نـیسبـەتـی حـەق دانـەیێکی کـا بـە سەد دانـە[٣]

(١) ئەو باعیسی خەلقە: واتە لەسەر ئەو پێغەمبەرەی کە هۆی هاتنە جیهانی ئادەمییە، واتە مەبەست لە دروستکردنی ئادەمی هاتنەدیی حەزرەتی موحەمەدە «دروودی خوای لێ بێ». گوزیدە: وتەیەکی فارسییە بەمانا هەڵبژاردە. ئەکوان: جەمعی کەونی بەمەعنا بوونەوەرە، واتە حەزرەتی محەمەد هەڵبژاردەی هەموو بوونەوەرە، وە خوا لە هەموو بوونەوەرا ئەوی هەڵبژاردووە بۆ ئەوەی کە بیکا بە دواترینی پێغەمبەران، وە زنجیرەی هەموو پێغەمبەرانی پێ داکوژێنێ، وە نامەیەکی عیلمیی وای بۆ بنێرێ ـ وەك قورئان بێ ـ کە تا ڕۆژگار پێش کەوێ و نهێنیی بوونەوەر بدۆزرێتەوە موعجیزەی ئەو باشتر دەربکەوێ.

(٢) ئەزەل: نەبڕانەوەیە لە سەرەتاوە. واتە هەر بووبێ، وە هەرگیز سەرەتای نەبووبێ. ئەبەد: نەبڕانەوەیە لە دواییدا، واتە هەر بمێنێ و بڕانەوەی نەبێ. وەکو تاوی بەهارانە: میسالی بارانی تاوتاوە، واتە بارانی ڕەحمەتە کە تاوتاو نەبێ بەم ڕەنگە تاوێ ببارێ و تاوێ نەبارێ وەك بارانی بەهار، بەڵکو هەمیشەیی بێ.

(٣) سۆزە: کزەبای سووك. نەسیم: بایەکی نەرم و شلە کە دار و درەخت نەجووڵێنێتەوە. =

لـە لالـەی ڕووی خـۆی و سەبـزەی سەحـابـەی ژالـە سا پـرژێ
هــەزاری وەك مــن و تــۆ بین هــوزاری ئــەو گــولــوستــانــە(٤)

بە ئەبجەد (طا) نۆ وو (ها) پێنج و پێنج و نۆ دەکا چواردە
بــە (طــە) حــەق نـیدای کـردێ کـە یـەعنـی بـەدری تـابـانـە(٥)

سەد و بـیست و چـوار ئـەلـفـن نـەبی، نـەجمن هـەمـوو، میـهراو
زەکـا پـەیدا، سوهـا گـوم مـا، نـەمـا جـێی ئـەم بـخـوورمـانـە(٦)

ئـەگـەرچـی ئـەنـبـیـا جـومـلـە چـرای پـەروانـەی ئـەحـبـابـن
هەموو پەروانەی ئەو شەمعەن، هەر ئەو شەمعی شەبوستانە(٧)

= نەونەسیم: نەسیمی تازە و نوێ. گوڵ شەمیم: بۆنی گوڵ، واتە: ئەو بارانی ڕەحمەتە داکات بە شنەشنی نەسیم و بۆنی عەتر و عەبیری لوتف و میهرەبانییەوە، وە ئەو لوتف و میهرەبانییە هەموو دانەیەکی ئەو بارانە بکات بە سەد دانە.

(٤) لالە: گوڵە سوورە. ژالە: شەونم. سا: وەك دانەی شەونم، وەك ئەڵێت: خۆتاسا. هوزار: بلبل. واتە ئەو بارانی ڕەحمەتە بباریێ بەسەر گوڵاڵەسوورەی ڕوخساری پێغەمبەر و سەوزەی یاران و هاوڕێکانیا بە وێنەی شەونم.

(٥) ئەبجەد: یەکەمینی ئەو وتانەیە کە هەر بیست و هەشت پیتەکەی عەرەبییان تیا کۆ بووەتەوە، کە ئەوانەش ئەمانەن: أبجد، هوز، حطي، کلمن، سعفص، قرشت، ثخذ، ضظغ. ئینجا بۆچی ئەم پیتانە وا کۆ کراونەتەوە، لەبەر حیسابی جومەل کە هەر لە دانانی مێژوودا بەکار دێنرێن، وە ڕێز کراون بەپێی ژمارەی تاکان «آحاد» و دەیان «عشرات» و سەدان «مئات» و هەزاران «الوف».

(٦) ئەلف: وتەیەکی عەرەبییە بەمانا هەزار. نەبی: پێغەمبەر. واتە: ئەنبیا لە ئادەمەوە تا خاتەم کە محەمەدە سەد و بیست و چوار هەزاران. میهر: ڕۆژێکە کە بەئاسمانەوەیە. ئەو: واتە پێغەمبەر. ئەم وتەیە لە خوێندنەوەدا لەبەر وەزنی شیعر (میهرەو) ئەخوێنرێتەوە. زەکا: ڕۆژێکە کە بەئاسمانەوەیە. سوها: ئەستێرەیەکی زۆر بچکۆلانەیە لە تەنیشت ئەستێرەی حەوتەمی حەوتەوانەوەیە لەسەری لای خوارووی، چاوی تیژی پێ تاقی ئەکرێتەوە. واتە خوا لە سەرەتای جیهانەوە تا ئەمڕۆ سەد و بیست و چوار هەزار پێغەمبەری ناردووە بۆ سەر ئادەمی کە ئەمانە هەموو وەك ئەستێرە وان، دواترینیان نەبێ کە وەك ڕۆژ وایە، کە ئەویش هەڵات ئیتر ئەستێرە نابینرێن چ جای ئەستێرەی سوها.

(٧) جوملە: هەموو. پەروانە: ئەو پەپوولانەن کە بە شەو دەوری چرا ئەدەن و بەدەوریا =

ئـەگـەرچـی هـەر نـەبـیـیـێ بـەدری دەیـجـووری زەمـانـێ بـوو
لـە کـن ئـیشراقـی ئـەو شەمسە مـەهـە گـەر مـاهـی کـەنـعـانـە(٨)

ئەگەرچی جوملە پێش کەوتن لە پاشا (شا) کە پێشیان کەوت
لــە دەوری شەمــعــی ڕوخساری گـران مــانــەنـدی پـەروانـە(٩)

هــەمـوو حــەڵـقــە بــە گـوٚشن و غـاشیـە بـەردوٚشی ئـەو شاهـەن
ئـەگـەر عـیسای کـوڕی مـەریـەم، وە گـەر مـووسایـی عیـمرانـە(١٠)

= ئەسووڕێنەوە. چرای پەروانەی ئەحبابن. واتە: کاتی خوٚی پێغەمبەرەکانی پێش ئیسلام هەموو چرا بوون بوٚ ئەو کەسانەی کە بڕوایان پێ هێناون لە ئومەتەکانی خوٚیان، وە ئەوانیش وەك پەروانە بەدەوری ئەمانە سووڕاونەتەوە، وە سەری خوٚیان داناوە لە ڕێییانا، ئەمڕوٚ ئەو پێغەمبەرانە خوٚیان وەك پەروانە وان بوٚ ئەم پێغەمبەرە گەورەیە کە وەك چرا داگیرساوە بوٚ ڕووناککردنەوەی ڕێی خوٚشی و خوٚشبەختیی هەردوو جیهان بوٚ هەموو ئادەمی. هەر ئەو شەمعی شەبوستانە: واتە ئێستا هەر ئەم پێغەمبەرەیە چرای تاریکستانی هەردوو جیهان.

(٨) بەدر: مانگی چواردە. دەیجوور: شەوی تاریکی ئەمووستەچاو. ئیشراق: هەڵاتنی ڕوٚژ. شەمس: ڕوٚژێکە کە بەئاسمانەوەیە. مەبەس لەو ڕوٚژە پێغەمبەری ئیسلامە. ماهی کەنعان: حەزرەتی یووسفی کوڕی یەعقووبە کە زوٚر جوان بووە. واتە: ڕوٚژی ناوچەوانی پێغەمبەر کە دەرکەوت هەموو پێغەمبەرەکانی تر لەگەڵ حەزرەتی یووسفا بوون بەمانگی یەکشەوە و ون بوون لە ڕووناکیی ئەما.

(٩) واتە: ئەم پێغەمبەرانە هەریەکە لە کاتی خوٚیدا هات و پێش گەلی خوٚی کەوت بەچرای زانین و زانیارییەوە. لە پاشا کە حەزرەتی محەمەد هات و پێش هەموو پێغەمبەران کەوت، ئەوان واتە ڕوٚحانییەتیان هەموو وەك پەروانە دەوریان دا و دوای کەوتن.

(١٠) غاشیە: بە کاڵایەك ئەوترێ کە لەسەر هەموو کاڵایەکی ترەوە بپوٚشرێ، وەك عەبا و پەچە و شتی تری وا. دوٚش: وتەیەکی فارسییە بەمەعنا شانە. غاشیە بەردوٚش: واتە پێشخزمەت و عەباهەڵگری ئەو شاهەن کە حەزرەتی محەمەدە.

من لام وایە بەکارهێنانی «حەلقە بەگوٚش» و «غاشیە بەردوٚش» بوٚ پێغەمبەران ناوترێن چونکە جوٚرە سووکییەکی تیایە. بەڵێ منیش ئەڵێم پێغەمبەری ئیسلام شاهەنشاهی هەموو پێغەمبەرانە، وە لە هەموویان بە پلە و پایە گەورەترە، بەڵام نابێ پێیان بوترێ «حەلقە بەگوٚش» و «غاشیە بەردوٚش». نابینیت هەرچەند پێغەمبەر ناوی یەکێك لە پێغەمبەرەکانی بردبێ هەر بەبرای خوٚی ناوی بردووە.

(یەدی بەیزا)ی لە باخەڵ نیٚ نەما شەو، شەم چییە کەمرۆ
ظوهووری نەیری جەبهەی ڕەئیسی ئەنبیایانە[١١]

کەلامیان ڕاستە هەر دوو بوو لەگەڵ حەق ئەحمەد و مووسا
تەفاوەتیان وەلیٚ ئاخر زەمین تا عەرشی ڕەحمانە[١٢]

تەماشای دەعوەت و عیزی (أبیتُ عندَ ربّي) کەن
خودا خانە خودا وو موستەفا خواندەی سەری خوانە[١٣]

---

(١١) یەدی بەیزا: موعجیزەیەکی حەزرەتی مووسا بووە هەرچەند ویستبێتی نیشانی بدات دەستی ڕاستی کردووە بە باخەڵیا، کە دەری هێناوە سپی و ڕووناك بووە وەك چرا، وەك قورئان ئەفەرمووێ «وادخِل یَدكَ فی جَناحِك تَخْرج بَیضاءَ من غَیرِ سوء» واتە: دەست بکە بە باخەڵتا دەستت دێتە دەرەوە بە سپی بەبیٚ هەموو جۆرە نەخۆشییەك. شەم: کورتەی شەمعی بەمەعنا مۆمە، بۆ وەزنی شیعر کورت کراوەتەوە. کەمرۆ: کورتەی کە ئەمڕۆیە. نەییر: ڕووناك. واتە: با حەزرەتی مووسا یەدی بەیزای خۆی بشارێتەوە چونکە شەو نەما تا پێویست بین بەمۆمێکی وەك دەستی سپیی ئەو. ئەمڕۆ کە ڕۆژی ڕووناکی ناوچەوانی سەرۆکی هەموو پێغەمبەران هەڵاتووە، ئیتر مۆم چ نرخێکی ما.

(١٢) واتە: ڕاستە کە هەردوولا ـ لە حەزرەتی ئەحمەد و مووسا ـ قسەیان کردووە لەگەڵ خوادا، بەڵام ئەو دوو گفتوگۆیە زۆر لە یەکەوە دوورن وەك دووریی زەوی لە عەرشی خواوە.

(١٣) لە کتێبی (بوخاری)دا ئەگێڕێتەوە لە (ئەبوهورەیرە)ی هاوڕێی پێغەمبەر (ڕەزای خوای لیٚ بیٚ) کە پێغەمبەر لە ڕەمەزانانا زۆرجار ئێواران ڕۆژووی نەشکاندووە، وە بیٚ خواردنی ئێواران و پارشێوان سبەینێیش بە ڕۆژوو بووە، وە بەم بۆنەیەوە زۆر لە هاوڕێکانی چاویان لە پێغەمبەر کردووە، وە ڕۆژووی دوو ڕۆژیان بەیەك گەیاندووە. پێغەمبەر کە ئەمە ئەزانیٚ جڵەوگێڕی هاوڕێکانی ئەکات لەبەر ڕۆژووبوونی دوو ڕۆژ لەسەر یەك بەبیٚ شکاندنی ڕۆژووەکەیان لە ئێواران، وە بەبیٚ پارشێوکردن. هاوڕێکانی عەرزیان کرد: ئەی خۆت بۆچی دوو ڕۆژ بەڕۆژوو ئەبیت لەسەر یەك بیٚ ئەوەی ئێواریٚ بیشکێنیت و دوای شەو پارشێو بکەیت؟ فەرمووی: «اِنی ابیتُ یُطعمني ربًی ویسقینی». واتە من شەو ڕۆژ ئەکەمەوە، وە خوا خواردن و خواردنەوەم ئەداتیٚ، یەعنی هێزی یەکێکم ئەداتیٚ کە خواردبێتی و خواردبێتیەوە. ئنجا بەم شیعرە باسی ئەم مەسەلەیە ئەکات ئەفەرمووێ: تەماشای ئەم گەورەییی پێغەمبەرە بکەن کە خوا دەعوەتی ئەکات بۆ لای خۆی، خوا ئەبیٚ بە خانەخویٚ و پێغەمبەر ئەبیٚ بەمیوان بۆ سەر خوانی کەرەم و میهرەبانیی خوای گەورە.

(أرِنــی) و (لَــنْ تَــرانــی) بــا نــەڵــێت و نــەشنــەوێ مــووسا
بــە سائـیـل نــادرێ ئـاخـر ئـەوی دەرخـواردی مـیـوانـە(١٤)

طوفەیلی خوانی جوودی ئەو وجوودی هەرچی مەوجووده
دوو (لَـوْلا) لـوئـلـؤ و لالا فشانـی زەیـنـی ئـەم خـوانـە(١٥)

---

(١٤) (أرِنی) و (لَن تَرانی): ئەم شیعرە ئاماژەیە بۆ داستانێکی حەزرەتی مووسا کە قورئان بۆمان ئەگێڕێتەوە ئەفەرمووێ: «ولَما جاءَ موسى لميقاتنا وكَلَّمه ربَهُ، قال: رَبِّ أرِني انظرُ الَيْك. قال: لَن تراني» واتە: کاتێك مووسا هات (بۆ کێوی توور) لەو کاتەی کە بۆمان دانابوو، وە پەروەردگار قسەی لەگەڵ کرد، مووسا وتی: خۆتم پیشان بدە ئەی پەروەردگارم تا تەماشات بکەم، خوا فەرمووی تۆ من نابینیت. واتە حەزرەتی محەمەد لە شەوی میعراجا کە بانگ کرا بۆ خزمەت خوا میوان بوو، ئەگەر بڵێین خوای دیوە لەبەر ئەوە بووە کە میوان بووە. بەڵام حەزرەتی مووسا سواڵکەری بوو کە داوای بینینی خوای کرد. کەواتە با مووسا بە (رَبِّ ارنی) داوای بینینی خوا ناکات، تا بە «لَنْ تَرانی» وەڵام نەدرێ، چونکە ئەوی بە میوان ئەدرێ بەسواڵکەر نادرێ.

مەلا خاکی لەسەر ئەو فەلسەفەیە ڕۆیشتووە کە بە فارسی ئەڵێ:

چو رسی بە کوی دلبر (أرني) مگو و بگذر
کە نیرزد أین تمنی بە جــواب (لن تراني)

واتە: کە گەیشتیتە بارەگای خۆشەویست (أرني) مەڵێ و بڕۆ، چونکە ئەم داواکردنە ئەوە ناهێنێت کە پێت بڵێن تۆ ئێمە نابینیت. بەڵام حەزرەتی مووسا (دروودی خوای لێ بێ) لەسەر ئەو فەلسەفەیە ڕۆیشتووە کە ئەڵێ:

چو رسی بە کوی دلبر (أرني) بگو و مگذر
شنوی ز دوست حرفی وگرچە (لن تراني)

واتە: کە گەیشتیتە بارەگای خۆشەویست (أرنی) بڵێ و مەڕۆ، چونکە وتەیەك ئەبیەیت لە دۆست با ئەو وتەیەش (لن ترانی) بێ.

وتەی (نەڵێت) لە شیعرەکەدا ڕوو ئەکاتە (أرنی). وتەی (ئەشنەوی) ڕوو ئەکاتە (لن تراني). کەواتە لێرەدا لەف و نەشری مورەتەب هەیە.

(١٥) دوو لەولا: مەبەس لەم دوو لەولایە فەرموودەی (لَولاك... لَولاك لَما خَلَقْت الافلاكَ)ەیە کە بە حەدیثی قودسی ئەگێڕێتەوە، واتە ئەگەر تۆ نەبوویتایە ـ ئەی محەمەد ـ من ئەرز و ئاسمانم دروست نەئەکرد. کەواتە ئەم ئاسمانە و زەمینە بەشەرەفی پێغەمبەرەوە دروست کراوە، وە ئەم هەموو ناز و نیعمەتەیە کە لەسەر ئەم خوانە گەورەیە دانراوە، هەرچی =

دەمــێ نــەیـبـوو لــە دەمـدا دەم چ لـێ دا دەم لــە دەم ئــادەم
مـەشامـی زی زوکـامـی لـەم شەمـی ڕەیـحـانـە حـەیرانـە(١٦)

(نَـفَـخْـتُ فـیـهِ مِـن روحـی) لـە خـاتـەم پـرسە نـەك ئـادەم
مـوعـەلـلیم خـاتـەمـە و ئـادەم لـەلای تیفلی دەبـوستـانـە(١٧)

غـەرەز ئـیسکـاتـی سائیل بوو (قُلِ الـروح)ی جـواب فـەرمـوو
وەگـەرنێ کـەی خـەفی بوو جـان لـەو ئـارامـی دڵ و جـانـە(١٨)

= لێی بخوات طوفەیلین، وە بەسایەی پێغەمبەرەوە ئەیخۆن، وە ئەم دوو لەولایە شاباشی لوئلؤ و لالە ئەکەن بەسەر ئەم خوانە گەورەیەدا.

(١٦) دەمی یەکەم بەمەعنا کاتە. دەمی دووەم بەمەعنا دەمێکە کە قسەی لێ دەرئەچێ. دەمی سێیەم بە مەعنا هەناسەیە واتە لە کاتێکا کە حەزرەتی ئادەم هەناسەی لە دەما نەبوو، واتە لە ناوەندی ئاو و گڵا بوو، وە هێشتا گیانی نەکرابوو بەبەرا، چی بڵێ دەربارەی حەزرەتی محەمەد کە یەکێکە لە نەوەکانی، کاتێك کە گیانی کرا بەبەرا، سێ جار پژمی لەسەر یەك، ئینجا سەر و چاوی هەڵهێنا و لەو حەلەدا بۆنێکی زۆر خۆشی بەسەرا چوو کە گۆیا بۆنی نیسبەتی پێغەمبەری ئیسلام بووە کە خوا داوێتی بە لووتیا تا گیانی ئارام بگرێ لە لەشیا. پژمین ئەگەر دووجار بوو ئەوە نیشانەی تەندروستییە بۆیە سوننەتە لەو حەلانەدا بوترێ بەو کەسانەی کە ئەپژمن «یَرحَمُكَ الله» وە ئەگەر سێ جار بوو ئەوە نیشانەی هەڵامەتە بۆیە ئەوترێ «یَشفیكَ الله». ئینجا ئادەم کە سێ جار پژمی واتە بەنەخۆشیی هەڵامەتەوە هاتە دنیاوە، وە کەسێك هەڵامەتی بێ بۆن ناکات نە خۆش نە ناخۆش، کەچی ئادەم هەستی بەبۆنی خۆشی پێغەمبەر کرد، وە لووتی پڕ بوو لەو بۆنە، وەك لە نیو شیعری دووەما ئەڵێ: «مەشامی ذی زوکامی لەم شەمی ڕێحانە حەیرانە». ئنجا بزانە ئەبێ ئەو بۆنە تا چ ئەندازەیەك خۆش و بەتین بووبێ.

مەعنای ئەم شیعرەی کە لێکمان دایەوە تۆزێك دەرئەکەوێ لەو شیعرەی کە بەدوایا دێ.

(١٧) نَفَخْتُ فیه: لە سوورەتی (حجر) و (ص)دا ئەفەرمووێ «فاذا سوّیتە ونفَخت فیه من روحی فَقَعوا لەُ ساجدینَ». واتە: کە ئادەمم دروست کرد و ڕێکم خست و گیانم کرد بەبەرا، (هەموو) بکەون بە ڕوودا بووی، واتە سەری بۆ دابنەوێنن، ئینجا ئەم باسە لە خاتەم پرسە باست بۆ بکات نەك لە ئادەم، چونکە ئادەم ئاگای لەو پەردانە نییە کە بەسەر دروستکردنی خۆیا هاتووە، وەك پێغەمبەری خاتەم ئاگای لێیەتی بەهۆی قورئانەوە، واتە خاتەم لەم ڕووەوە مامۆستای بەڕاستییە، وە ئادەم لە چاو ئەوا منداڵی بەرمەمکانەیە.

(١٨) نێ: نا. جان: گیان. لەو ئارامی: بۆ وەزنی شیعر ئەخوێنرێتەوە لە وارامی. وەك قورئان =

حـــەدیس (لـــی مَـــعَ الـلـــە) چ سیـرِێ بـوو لـە بـەیـنـا چـوو
لـە کـەیـن و بـەیـنـی ئـەم دووانـە چ زانـن ئـەم نـەبـیـیـانـە(١٩)

کولا خـەمر و قولّی هـەڵدا، خوراشا جۆشی دا چـەند ساڵ
مـوحـەمـەد ساغـتـر بـادەی سەری نـەو خـومـی گـەردانـە(٢٠)

= بۆمـان ئـەگێڕێتـەوە بـە ئـایـەتی «وَیسألونكَ عَنِ الروّحِ» = پرسیار كراوە لـە پێغەمبەر كە گیان چییە؟ خواش پێی ئەفەرمووێ «قلَ الروّحِ من امرِ رَبُی» بڵێ: گیان بەفەرمانی خوایە ئینجا شاعیر لێرەدا ئەڵێ: ئەم جوابە هەر بۆ دەمكوتكردنی ئەو كەسانە بووە كە ئەم پرسیارەیان لە پێغەمبەر كردووە، ئەگینا پێغەمبەر خۆی لە خواوە زانیویەتی كە هەقیقەتی گیان چییە؟ ئەوی پێویست بێ كە پێغەمبەران بیزانن هەر مەسائیلی دینییە لە عەقائید و شەریعەتی ئیسلامی، غەیری ئەمانە وەك زانینی هەقیقەتی گیان و هەزاران شتی تر پێویست نییە بۆ پێغەمبەران كە بیانزانن.

لە «بوخاری»دا ئەفەرمووێ كاتێك كە پێغەمبەر كۆچی كرد بۆ مەدینە، بینی وا لەوێ تۆوی دارخورمای نێر ئەدەن لە دارخورمای مێ، پێغەمبەر فەرمووی: ئەمە چییە ئەیكەن؟ وتیان لە كۆنەوە ئەمەمان هەر كردووە. فەرمووی: رەنگ بێ ئەگەر واش نەكەن هەر بەر بگرێ.

ئەوانیش دەستیان لێ هەڵگرت. ساڵی ئایندە دارخورماكان بەرێكی وایان نەگرت كە بخورێ. ئەوانیش چوون بە پێغەمبەریان وت. ئەمیش فەرمووی: ئێوە لە كاروباری دنیاییدا شارەزاترن.

(١٩) تەواوی فەرموودەكە ئەمەیە «لی مَعَ اللهِ وَقْتٌ لایَسعَنی فیهِ نَبیِ مرسلٌ ولامَلكٌ مقَرَّبٌ» واتە: وەختی وام هەیە لەگەڵ خودا ـ وەك كاتی هاتنە خوارەوەی سرووش بێ بۆ سەر گیانی پاكی پێغەمبەر ـ نە هیچ پێغەمبەرێكی خاوەن نامە ئەتوانێ ببێ بە هاوبەشم لەو كاتانەدا، وە نە هیچ فریشتەیەكی بارەگا.

(٢٠) بادە: شەرابە. خوم: كووپەیە. گەردان: لوغەتێكە لە گەردوو. وا دەنگ بڵاوە كە شەراب تا بمێنێتەوە لە كووپەدا جۆش ئەخوا و قولّپ ئەدا و پوختەتر و بەتین و تەوژمتر ئەبێ لەسەر هەستی ئادەمی. لێرەدا شاعیر بەم شیعرە تەشبیهی دنیا ئەكات بەیەك كوپەی شەراب كە لە ساڵەهای ساڵەوە جۆش بخوا و پوختە ببێ، تا دەمی پێغەمبەری ئیسلام وە حەزرەتی محەمەد «دروودی خوای لێ بێ» پوختەتری شەرابی ناو كووپەی تازەی گەردوونە، واتە ئاینی ئیسلام و دەستووری قورئان باشترین ئاین و دەستوورن بۆ ئادەمی، وە بەتینتر و بەتەوژمترە لەسەر بیروباوەڕی.

لــە ڕۆژێکــۆ لــە ڕۆژی ڕووی گــوهــەر دەرچــی دەمــی دورجــە
مــەخــاریــج مــەتــڵــەعــی ڕۆژن هــەمــوو یــەك یــەك جوداگــانــە[٢١]

بــەیــانــی بــەیــنــی (جــاه) و (جــا) لــە بــەیــنــی ئــەنــبــیــادا کــەم
ڕەیــاحــیــنــن هــەمــوو ئــەمما مــوحــەمــەد ڕەوحــی ڕەیــحــانــە[٢٢]

شکــانــدی پشتــی گــا و مــاهــیــی بــە تــەمــکین وەختــی دانــیشتن
بە لەهجە و لەنجە سەد کەبکی دەری و سەوری بە قوربانە[٢٣]

لە تەنگ ئاوێنەی ئەوەڵدا بە کەس ڕووی خۆی تەواو نەنواند
دووەم بــــاڵانما ڕوونــــە بــــڕۆ ڕووی ئــــەو لــــەوا ڕوانــــە[٢٤]

(٢١) لە ڕۆژێکۆ: لە ڕۆژێکەوە. لە ڕۆژی ڕووی: واتە لە ڕووی کە وەك ڕۆژ وایە. گوهەر: گەوهەر، مەبەست دانی پیرۆزی پێغەمبەرە کە وەك گەوهەر دەرچن لەناو دەمیا، واتە ڕێز کراون لەناویا. دورج: وتەیەکی عەرەبییە بەمەعنا قووتوویەکی بچکۆلانەیە کە ژنان شووشەی عەتری بچکۆلانەی تیا هەڵئەگرن، تەشبیهی دەمی پێغەمبەری کردووە بەو قوتووە لە بچووکی و بۆنخۆشیدا. مەخاریج: جەمعی مەخرەجە، واتە ئەو شوێنانەی لەناو دەما کە وتەی لێ دێتە دەرەوە. مەطڵەع: شوێنێکە کە ئەستێرە یا ڕۆژی لێ هەڵدێ. جوداگانە: جیا جیا. واتە: لە ڕۆژێکەوە لە ڕووی ڕۆژینی پێغەمبەردا دانی گەوهەرینی ڕواون هەرچ لە دەمی هاتبێتە دەرەوە هەموو وتاری بەرز و بەنرخن وەك ڕۆژ کە لە کەلوو (برج)ی خۆی بێتە دەرەوە، واتە: پێغەمبەر فەصیحترین عەرەب بووە وەك خۆی فەرموویەتی «أنا أفصَحَ مَن نَطَقَ بالضَاد».

(٢٢) جاه: وتەیەکی عەرەبییە بەمانا پایە و پلە و ڕێز. جا: شوێن.

(٢٣) گا: مەبەست ئەو گا گەورە خەرافییەیە کە گۆیا ئەرز لەسەر پشتی ئەو وێستاوە. ماهی: ئەو ماسییە گەورە خەرافییەیە کە گۆیا زەوی بەخۆی و بە گاکەی ژێریەوە لەسەر پشتی ئەو وێستاوە، واتە پێغەمبەر لە کاتی دانیشتنا ئەوەندە سەنگین و گران بووە هەموو جارێ بەسەنگینی و گرانیی خۆی پشتی ئەو گا و ماسییەی هێناوەتە قرم و هووڕ. لەهجە: شێوەی قسە و گفتوگۆ. لەنجە: ڕووینە بە شانەوشان. کەبکێ دەری: وتەیەکی فارسییە بە مانا جۆرە کەوێکی کوێستانییە کە لە کەو گەورەتر و خوێندنی خۆشترە. بە کوردی پێی ئەڵێن: کەودەر، لە شاخەکانی قەندیل ئێجگار زۆرە.

کەپکی دەری ڕوو ئەکاتە لەهجە و سەر و ڕوو ئەکاتە لەنجە.

(٢٤) شاعیر تەشبیهی دنیای کردووە بە پارچە ئاوێنەیەکی بچووك کە ئەگەر تەماشای =

لــه لــەعــلــی نــابــی نــایــابــی وتم ئــاخــر دەمــێ دەم دەم
حەلاوەت خۆش دەم و لێومی بە هەم چەسپانە چەسپانە(٢٥)

لەپی خۆی ئەو کەسە پەل کرد لە عیشقی یووسف ئەر دەیدی
دڵی خۆی بێ خەبەر ئەبڕی لە جیاتیی دەستی، مەستانە(٢٦)

لـە داغـی جـێبـی، گـوڵ چـاکـی یـەخـەی خـۆی بـرد هـەتـا دامـەن
مـەڵـێن یـاغـی بـوو بـاغـی بـوو، ئـەوا یـاخـی بـوو خـەندانـە(٢٧)

= خۆتی تیا بکەین یا تاقە چاوێکت نیشان ئەدا یا لایەك لە گوێت، چونکە ئاوێنەکە زۆر بچووکە وە ڕووبەڕووی هەموو ئەندامت ناوەستێت، بەڵام ئەگەر ئاوێنەکە گەورە و باڵانما بوو ئەوا هەموو لە شت نیشان ئەدات لە سەرەوە تا خوار، ئنجا شاعیر مەبەستی ئەوەیە بڵێ دنیا وەك پارچە ئاوێنەیەکی بچووك وایە بۆ نیشاندانی گەورەیی پێغەمبەر. بەم ڕەنگە لە سەدا یـەکـێکـی نـیشان نـادات، بـەڵام ڕۆژی قـیـامـەت وەك ئـاوێنـەی بـاڵانما وایـە هـەمـوو گەورەیی پێغەمبەری تیا دەرئەکەوێت، نەخوازەڵا لە مەیدانی شەفاعەتا.

(٢٥) لەعلی ناب: جۆرە لەعلێکی زۆر جوان و پەسەند و بەنرخە. واتە نیازم بوو لە دەم و لێو و قسە و گفتوگۆی شیرینی پێغەمبەر بدوێم و قسەی لێ بکەم، بەڵام شیرینیی فەرموودە و فەرمایشەکانی دەم و لێومی بەیەکا نووساند بەجۆرێك کە نەتوانم ئیتر قسە بکەم.

(٢٦) ژنە میسرییەکان کە هـاوڕێی زولـەیخای ژنی عەزیزی میسر بوون، لۆمەی زولـەیخایان کرد کە بۆچ وا حەزی لە غولامێکی خۆی کردووە کە حەزرەتی یووسفە؟ زولەیخاش کە ئەمەی بیست ناردی ئەو ژنانەی بانگ کرد بۆ ماڵی خۆی، وە لە ڕۆژێکی گەورەدا داینان لەسەر دۆشەك و پشتی، وە سەر و کێردی دایە دەستیان، ئنجا بە یووسفی وت کە بچێتە ژوورەوە لە بەردەمیانا رابوەستێ. حەزرەتی یووسف کە چووە ژوورەوە و ژنەکان چاویان پێ کەوت هەموو ئەبلەق بوون لە جوانیی یووسف، وە چاویان لێ نەئەتروکاند، وە ئاگایان لە کێردەکەی دەستیان نەما، وە هەموو دەستی خۆیان لە چەند لایەکەوە بڕی. لێرەدا شاعیر ئەڵێ ئەوانەی کە بەچاوپێکەوتنی یووسف دەستی خۆیان بڕی، ئەگەر پێغەمبەریان ئەدی سەرمەستانە لە جیاتیی دەستیان دڵی خۆیان ئەبڕی.

(٢٧) جێب: یەخە و بەرۆکە. یەخە و بەرۆك بۆ ئادەمی شتێکی زۆر گرنگە، لە دوای ڕوخسار یەکەم جار یەخە دەرئەکەوێ. ئینجا ئەگەر پاك و تەمیز و ڕێکوپێك بوو ئەوا ئەو ئادەمییە ئەچێتە دڵەوە، وە ئەگەر وا نەبوو ئەوا هیچ. جا لەبەر ئەوە پێغەمبەر هیچ کاتێك یەخە داچەکاو نەبووە، وە مووی سەرسنگی دەرنەکەوتووە، هەروەك کاڵای هەرگیز چڵکن نەبووە، بەڵێ زۆرجار کاڵای پێ نەکڕاو بووە. بەڵام پاك و تەمیز بووە، چونکە خوا لە قورئانە بە =

لــە ئــەفــکــاری دەمــیٚ مــاتــە، وە یــا نــەشئــەی لــەگــەڵدا بــیٚ
لە بیٚ چاو و دەمی خونچە عەجەب کۆڵ چاوی حەیرانە(٢٨)

ئــەتــرسم بــبــنــە پــامــالــی بــڵــنــد تــەبــعــانــی سەر فــکــرم
پــەسین پــایــەی مــەقــامــاتــی بــڵــێم کــەیــوانــی کــەیــوانــە(٢٩)

ئــەمــە مــەعــلــوومــە خــاکــی! نــەعلــی کــەمــتــر بــەندەی ئــەو شاهــە
کــە دوڕی تــاجــی فــەرقــی فــیــرقــەی ئــەقــطــابــی کــەیــانــانــە(٣٠)

= ئایەتی «وثیابكَ فَطَهِّر» فەرمانی پیٚ داوە بە پاك و تەمیزیی بەرگ و کاڵای. شاعیر لێرەدا ئەڵیٚ گوڵ کە پۆرکی خۆی لەت ئەکات و یەخەی خۆی دائەدڕیٚ تا خوار لە داخی جوانی و ڕێکوپێکیی یەخە و بەرۆکی پێغەمبەرە، کەواتە مەڵێن گوڵ باغی بوو، واتە گوڵی باخان بوو. وە باغی بوو واتە خاوەن باغ بوو، بۆیە وا باخی بوو، وە پڕ بەدەم پیٚ ئەکەنیٚ، واتە ئەمانە هیچیان نییە، بەڵکو لە داخانا یەخەی خۆی دائەدڕیٚ. ئەم شیعرە و شەش شیعری دواییەکەی لە نوسخەی ژمارە (١)دا نین.

(٢٨) لە ئەفکاری دەمیٚ ماتە: واتە: پێغەمبەر لەبەر زۆر بیرکردنەوەی خۆی قسەی کەم کردووە، سا مەگەر جوابی پرسیارێکی دابێتەوە، یا فەرموودەیەکی بەرزی فەرمووبیٚ کە بمێنێتەوە بەسەرمەشق بۆ پاشەڕۆژی موسڵمانان. ئەم فەرموودانەش زۆر کەم زەردەخەنەیان لەگەڵا بووە، هەروەك تەماشاکردنی بەملا و لاودا زۆر کەم بووە. خۆلاسە وەك خونچەی گوڵ وا بووە نە چاوی سەیر و سەیاحەتی بووە، نە دەمی قسەکردنی زۆری بووە، بەڵکو چاوی هەر بۆ وردبوونەوە و تێگەیشتن بووە لە نهێنیی بوونەوەر و ڕاستیی شتان «حقایقی أشیا» کە ئەمە خوویەکی زۆر بەرز و پەسندە، بۆیە هەر چی گوڵ هەیە لە بیٚ چاو و دەمی خونچە سەرسام و ئەبڵەقن، وە لە سەرساميدا چاویان داپچڕیوە لە خونچە.

(٢٩) کەیوان: بە فارسی ئەستێرەی زوحەلە کە ٨٨٦ ملیۆن میل لە ڕۆژەوە دوورە، وە بە بیست و نۆ ساڵی ئێمە چەرخەیەك ئەکات بە دەوری ڕۆژا، واتە ئەگەر بڵێم دواهەمین پایەی نزم و بچووکی پێغەمبەر گەلیٚ لە ئەستێرەی زوحەل بەرزترە، ئەترسم قسەکانم ببن بەپێخوستی ئەفکاری ئەو بڵند سروشتانەی کە لەمەولا دێن کە بیروڕایان گەلیٚ لە بیروڕای من بەرزتر و بڵندتر بیٚ، وە قسەکانم بەدرۆ بخەنەوە، وە بەهیچی دەرکەن.

(٣٠) خاکی: واتە ئەی خاکی. فەرق: تەپڵەسەر. ئەقطاب: سەرۆکەکان. کەیانی: خێزانێکی گەورەن، ماوەیەکی زۆر شای ئێران بوون لە زۆر کۆنا، پێیان وتوون (کەیانی) چونکە ناوی شاکانیان بە وشەی (کەی) دەست پیٚ ئەکات کە بەمانا شایە، وەك (کەیکاوس) و (کەیخوسرەو) و (کەیقوباد)... هتد. واتە: ئەی خاکی! سۆلی بچووکترین بەندەی ئەو شایە کە پێغەمبەرە، دوڕی تاجی سەری گەورە گەورەی کەیانییەکانە.

لــە دووی هــەمــڕەنــگــی بــۆنــێکــی کــەفــی پــێی پــاکــی ئــەو وێڵــە
گـوڵـی چـی، بـلـبـل ئـیـتـر چـی ئـەوێ لـەم سووری سەرپـانـە[٣١]

بە یادی ڕووی شەو ئەو ڕۆژە بە ڕۆژە ڕووی لە ڕووی ڕۆژە
کە دووری ئەسڵی دەرد و دا بەڵێ هەر عەکسی دەرمانە[٣٢]

مــوجــەعــعــەد گــێسووی لــوولــی بــە لــەولاوی چ ژانــی کــرد
بــە زەیــلــی هــەر چــڵا دەستــی دەپــێچــێ دەستــە دامــانــە[٣٣]

دلارا ڕاستین سەرووی قـــەدی دڵـــجـــۆی عـــەتـــاریـــد دی
لە سەهمی سەهمی قەدی سەهمی قەدی خەم بو قەوسانە[٣٤]

(٣١) واتە: هەرچی گوڵ و عەتر و عەبیری جیهان هەیە، نەك بەدووی بۆنێکی بەری پێی ئەوا عەوداڵ بن، بەڵکو بەدووی بۆنێك لە بۆنی بەری پێی ئەو بچێ وێڵ و سەرگەردانن، ئیتر بـۆنـی گـوڵ ئـەبـێ چـی بـێ؟ وەتـاکـەی بلبل بـەدەوری ئـەم گـوڵـە سەرپـانـانـەدا ئـەگری و ئەبارێنێ.

(٣٢) ڕۆژە بە ڕۆژە: وەك گوڵەبەڕۆژە وایە لە دارشتن و دروستکردنا، واتە چۆن گوڵەبەڕۆژە ناوی گوڵێکە کە هەمیشە ڕووی لە ڕۆژە، ڕۆژە بە ڕۆژیش پێغەمبەرێکی پایەبەرزە کە هەمیشە ڕووی لە ڕۆژێکە کە خوایە تا ڕووناکیی لێ وەرگرێ و بیدا بە موسڵمانان تا لە تاریکیی شەوی نادانی دوور بکەونەوە، نابینیت ئەگەر بتەوێ لە دەرد و دا بە دوور بیت ئەبێ دەرمان بخۆیت، وە تا دەرمان بخۆیت دوورتر ئەکەویتەوە لە نەخۆشی و دەرد و دا، ڕووناکیش تا لە پێغەمبەرەوە وەربگرن دوور ئەکەونەوە لە تاریکیی دین و دنیا.

(٣٣) موجەعەد: کرژ. گێسوو: پرچی پشتی گوێ. لەولاوی: ئەم (ی)ی دوای لەولاوە لەسەر شێوەی قەڵادزەیە کە بە (ئەحمەد) ئەڵێن (ئەحمەدی) و بە (قادر) ئەڵێن (قادری). پێغەمبەر «دروودی خوای لێ بێ» زۆرجار تووکی سەری درێژ بووە تا گەیشتووەتە نەرمایی گوێچکەی، واتە پرچی کرژ و لوولی ئەوەندە جوانە بەجوانیی خۆی دەردی داوە بە لاولاو، واتە لاولاو لە داخانا ژانی کردووە و لەبەر ژانی دڵی خۆیەتی کە لەگەڵ دەستی بگاتە هەر چڵێك دەستی تێوە ئەپێچێ وەك دەستەودامانی بێ وایە.

(٣٤) دلارا: کورتەی دڵئارامە. دڵجۆ: دڵخوا. سەهمی یەکەم بە مانا سام و ترسە. سەهمی دووهەم و سێیەم بە مانا تیرە، واتە ئەی ئارامی دڵ، عەطارید کە یەکەمین ئەستێرەی گەڕۆکە، کە چاوی کەوت بە ڕاسترین سەرووی قەدی دڵخوای تۆ، لە سامی ئەو قەد و باڵایەی کە ئەڵێی تیرە لە ڕاستیدا، تیری قەدی عەتارید کۆم بووەوە وەك کەوان.

جـەنـابـی حـەزرەتـی بـاری بـە تـوڕەی ئـەو ئـەڵـێ (والّـلـیـل)
بە غوڕەی نەییری جەبهەی خوا خۆی (والضحی) خوانە[٣٥]

لـــە هـــەولـــی ڕۆژەكـــەی (یَـــوْمَ یَـــفِـــرّ المَرْء) وا بـــیـــبین
ئـەوی جـێی گـۆ و چـەوگـانـە، ئـەویٚ مـەیدانـی مـەردانـە[٣٦]

لـــەلای هـــەر سەروەریٚ سەد داد و بـــێداد و شەفـــاعـــەت كـــەی
ئـــەڵـــێ مـــن نـــیـــمـــە حـــاشا تـــاقـــەتـــی ئـــەم داو و دیـــوانـــە

بـنـاڵـێنـێ وەكـو بـلـبـل، یـەخـەی خـۆت لـەت بـكـەی وەك گـوڵ
دەمـێ نـاپشكـویٚ وەك خـونـچـە، دڵ خـوێنـیـنـی ئـەحـزانـە

(صفـی اللـە) نـیـیـە قـابـیـل خـەلاس كـا (هـابـیـل) و (قـابـیـل)
لـە نـەسل و یـاری بـێزارە چ جـێی ئـەغـیـار و بـێگـانـە[٣٧]

---

(٣٥) توڕە: مووی پێشانی. غوڕە: ناوچەوان. واتە: خوای گەورە كە سوێند ئەخوات بە شەو لە سوورەتی «واللّیل»دا مەبەستی مووی ڕەشی پێشانیی پێغەمبەرە كە وەك شەو وایە لە ڕەشیدا، وە كە سوێند ئەخوات بەچێشتەنگاو لە سوورەتی «والضّحی»دا مەبەستی ناوچەوان و تەوێڵی پاكی پێغەمبەرە كە وەك ڕۆژ لە چێشتەنگادا ڕووناكە.

(٣٦) هەول: سام و ترس. یَوْمَ یَفِر المرء: ئاماژە «ئیشارە»یە بۆ ئایەتی سوورەتی «عَبَسَ» كە ئەفەرمووێت «یَومَ یَفِرّ المرء مِنْ أخیهِ، و أمهٍ و ابیهِ و صاحِبَتِهِ و بَنیهِ» واتە كاتێك كە ڕۆژی دوایی هات، ئەو ڕۆژەی كە مەردووم ڕەو ئەكات لە برا و لە دایك و لە باوك و لە ژنی و كوڕانی، كەس لە تاو خۆی ئاگای لە كەس نامێنیٚ. بیبین: واتە بیبینە وە بزانە چ ڕۆژێكی تەنگوچەڵەمەیە، ڕۆژێكە كەس هیچی بەدەست نییە تەنیا خوا نەبیٚ، وە كەس شەفاعەتی پیٚ ناكریٚ تەنیا حەزرەتی محەمەد نەبیٚ دروودی خوای لیٚ بیٚ.

(٣٧) صَفِیّ اللە: حەزرەتی ئادەمە كە هەڵبژاردەی خوا بووە، دوو كوڕی بووە (هابیل) و (قابیل) لەو ڕۆژەدا ناتوانیٚ كوڕەكانی خۆی ڕزگار بكات چ جای بێگانە.

قسەیەكی خۆش: لە گەڕەكی ئێمە كە سابوونكەرانە، یەكێك بوو ناوی (ئەحەی مەلا) بوو پێنج فەرزە لە مزگەوتی ئێمە جەماعەتی ئەكرد. ڕەمەزانان بەدەنگی بەرز لەگەڵ ئەهلی جەماعەتەكەدا وێردی دوای تەراویحی ئەخوێند، هەموو شەوێك كە ئەگەیشتە ئەم وێردە (الله لا الهَ الاّ هو، آدم صفیّ الله) ئەو چونكە نەخوێندەوار بوو، وە نەیئەتوانی (صاد) بڵێ هەر ئەیوت (ئادەم سەفیهوڵڵا). هەرچەند پێمان ئەوت وا مەڵێ وا بڵێ ئەو هەر ئەیوت ئادەم سەفیهوڵڵا، وە ئادەم هەر سەفیهوڵڵا بوو تا ئەو مرد، خوا لێی خۆش بیٚ.

(نجیَ اللـه) لـه تـۆفـانـی غـەمـی خـۆیـا وەهـا غـەرقـە
لـە سامـا (سام)ی لا (یـافـیث) وەزانـی (حـام) (کـەنـعـان)ە[٣٨]

خـەلـەل تـەرزی (خـەلـیل) گـیرە، خـەیـاڵی خـێڵـی خـۆی نـاکا
چ حـاڵـی بـێ خـەلـیلـی وا تـەغـافـول وەرزی خـولـلانـە[٣٩]

خـۆ داوود دی کـەوا کـردی زرێ لـەم ئـاسنـی سـاردە
لـە تـاوی خـۆی تـەواو دڵ سەردی ئـەحـواڵی سولـەیمـانـە[٤٠]

لـە بـیمـی ئـینـتـیـقـامـی قـادری مـوخـتـاری زونـتـیـقـام
سولـەیمان بـیـمـی مـارێکـی هـەیـە لـەم مـوورە وردانـە[٤١]

---

(٣٨) نجیّ الله: نووح پێغەمبەرە کە خوا لە طۆفانی ڕزگار کرد، چوار کوڕی بووە (سام) و (یافیث) و (حام) و (کەنعان) لە ترس و سامی ئەو ڕۆژە (سام)ی لا ئەبێ بە (یافیث) و (حام)ی لا ئەبێ بە (کەنعان).

(٣٩) خەلەل: ناکۆکی. طەرز: جۆر. خەلیل: حەزرەتی ئیبراهیمی باپیرە گەورەی پێغەمبەر. وەرز: مـایـە. واتـە نـاکۆکـی بـەڕەنگێکی وا ئیبراهیمی خـەلیل دائـەگرێ هـەرگیز یـادی خێڵ و کەسوکاری خۆی ناکات. ئنجا ئەبێ ئەو ڕۆژی قیامەتە چ ڕۆژێکی تەنگوچەڵەمە بێ بۆ پێغەمبەرێکی وا گەورە و پایەبەرز ببێ بەمایەی چاوقووچان و ڕوووەرگێڕانی لە هەموو ئاشنا و ڕۆشنایەکی.

(٤٠) حەزرەتی داوود تاقە موعجیزەیەکی بووە ئەویش ئەمە بووە کە ئاسنی ساردی لە دەستا نەرم بووە، وەك قورئان ئەفەرمووێ «والنَّا لهَ الحَدید» واتە ئاسنمان بۆ نەرم کردبوو ئەیکرد بە زرێ و ئەیفرۆشت، وە بەوە ئەژیا. ئەم حەزرەتی داوودە تاقە کوڕێکی بووە کە حەزرەتی سولەیمانە، ئەو ڕۆژە لە تاو خۆی ئاگای لە کوڕەکەی نامێنێ.

(٤١) ئەم شیعرە ئاماژەیە بۆ داستانەکەی حەزرەتی سولەیمان کە بەخۆی و لەشکرێکی ئێجگار زۆرەوە هات بەناو دۆڵ و دەرەیەکا کە هەمووی هێلانە مێرووڵە بوو وە شای مێرووڵەکان فـەرمـانـی دا بـەهـەرچـی مێرووڵـەی ئـەو نـاوچـەیـە بـوو کـە بـچـنـەوە نـاو شـارەکـانـیـان تـا سولەیمان و لەشکرەکەی دایاننەشێلن، ئنجا ئەفەرمووێ حەزرەتی سولەیمان لەو ڕۆژەدا کە خوا تۆڵەی بزنی شاخدار ئەسێنێ ـ ترسی ئەوەی هەیە کە مێرووڵەیەك لەو مێرووڵانەی کە بوون بەژێر پێی لەشکری سولەیمانەوە ببن بە مار و بدەن بە سولەیمانەوە.

(کـلـیـم الـلـه) کـەلامـوڵـلا ئـەخـۆی سەرسام و دەهشەت مـا
بـە خۆی مەشغووڵە ناپرسیٚ لە غەیری گەرچی عیمرانە(٤٢)

مـەسیـح ئـەرچـی لـە جـێی ئـەولاد حـەتـتـا بـاب و داکـی بـوو
لـە مـەریـەم غـافـڵـە لـەو نـەوعـە ڕۆژە لـەو مـەقـامـانـە(٤٣)

هـەموویـان نـەفسی نـەفسی گۆن، وەکو گۆ موزتـەریب حـاڵن
هەموو گەردەن خەمی غەم و هەمی خۆن سەولەجانانە(٤٤)

مـوحـەمـەد یـەعـنـی سەرووی جـۆیـبـاری ڕاسـتـکـرداری
بـە یـاریـی بـاری دیٚ بـۆ ڕستـگـاریـی ئـەم زەعـیـفـانـە(٤٥)

(٤٢) کلیم الله: حەزرەتی مووسایە کە هەموو جاریٚ لە کێوی توور قسەی لەگەڵ خوادا کردووە. (کـلام الـلـە) ئـەخـۆیت سەرسام و دەهشەت مـا: ئـەمـە ئیستیلاحێکی کوردییە لـەم جۆرە شوێنانەدا بەکار ئەهێنرێت. ئەبێژریٚ: ئەمڕۆ فیسار کەسم دی (کلام الله) ئەخۆیت تازە لە گۆڕ هاتووەتە دەرەوە. واتە حەزرەتی مووسا لەو ڕۆژەدا ئەوەندە ئەترسیٚ و سەرسامە ئاگای لە عیمرانی باوکی نییە.

(٤٣) مەسیح: حەزرەتی عیسایە کە نە باوکی بووە و نە ڕۆڵەی بووە، بەڵکو لە جێی هەمووان هەر دایکی بووە لەگەڵ ئەوەشا لەو ڕۆژەدا لە مەریەمی دایکی بیٚ ئاگایە. ئینجا لە لایەك پێغەمبەران لەو ڕۆژەدا وا لە تەنگانەدا بن ئەبیٚ موسڵمانان نەخوازەلا گوناهبارەکانیان لە چ تەنگانە و خەم و خەفەتێکا بن. دیارە هیوای هەمووان هەر شەفاعەتی پێغەمبەرە وەکو ئەڵیٚ: هەموویان نەفسی گۆن... هتد.

(٤٤) نەفسی نەفسی گۆن: واتە کەس ناتوانیٚ یارمەتیی کەس بدات وە هەموو کەسێك ئەڵیٚ: هەر ڕزگارم ببیٚ ئیتر هیچی ترم ناویٚ. گۆی یەکەم وتەیەکی فارسییە بە مانا وتنە، گۆی دووەم کوردییە بەمانا تۆپێکی خڕە لە دار دروست کراوە، فتبۆڵ چۆن یاریکەران ئەیانەویٚ بەشەق تێی هەڵدەن، وە لە کێڕی خۆی دەری کەنە دەرەوە، گۆش یاریکەران ئەیانەویٚ بەدارێکی ئەستووری سەرچەماوە لێی دەن تا لە کێڕی خۆی بیبەنە دەرەوە، وە ئەم یارییە پێی ئەڵێن: شەقێن. گەردەن خەم: واتە لەبەر خەم و تەمی خۆیان سەریان شۆڕ و ملیان خوار بووەتەوە وەك صەولەجان کە گۆچانە.

(٤٥) جۆیبار: جۆبارێکی درێژ و پانوپۆڕە کە هەڵگیرابیٚ و ئاوی پیا بڕوا بە زۆری. ڕاستکرداری: خاوەنی کردەوەی ڕاست. باری: لە (باریء)ی عەرەبیی وەرگیراوە کە بەمانا خوایە. واتە: حەزرەتی محەمەد کە وەك سەرووێك وایە کە لە قەراغی جۆبارێکی ڕاستی و ڕاستکرداریدا ڕوابیٚ و گەورە بووبیٚ، بە یارمەتیی خوا دیٚ بۆ ڕزگارکردنی گوناهبارانی ئومەتی.

مـەسەل تـەمسیلـی وەسفـی ئـەو بـە زیـهـنـی دڵ عـەقـیـمـی مـن
حـیـکـایـەی چـاوی خـەفـاشە و ڕۆخـی مـیـهـری درەخشـانـە(٤٦)

لـە تـەشریـحـی بـورووجـی وەسفـی ئـەودا هـەر ئـەمـە چـاکـە
بـکـا ئـیـقـراری نـادانـی هـەچـیـی دانـا و نـادانـە(٤٧)

لـە وەسفـی پـاکـی ئـەو ذاتـە زوبـان لاڵـە وەکـو لالـە
چ جێگەی (قیسس) و (سەحبان)ە سەناخوانی کە سوبحانە(٤٨)

لـە وەسفـی ذاتـێکـا عـیـلـلـە لـە خـەلـقـی عـالـەمـا ئـەو بـێ
(نـگـفـتـە بـاشم) هـەرچـیـم وت، هـەچـیـم وت دڵ پـەشیـمـانـە(٤٩)

سەنـای (یـاسین) و (تـاهـا)ی حـەق لـەسەر ئـەو خـاتـەمـە خـەتمە
نە هیچ کەس وەك ئەم ئەو ناسە، نە کەس وەك ئەو لە ئەم زانە(٥٠)

---

(٤٦) دڵ عـەقـیـم: دڵـێ کـە هـیـچـی لـێ نـەوەشێتـەوە. خوففـاش: شەمشەمـەکوێرە. واتـە: چـاوی شەمشەمەکوێرە چەند تێ ئەگات لە گەورەیی و ڕووناکی و پرشنگی ڕۆژی درەخشان بەئاسمانەوە، ژیری و تێگەیشتنی منیش هەر ئەوەندە تێ ئەگات لە گەورەیی پێغەمبەر.

(٤٧) بورووج: جەمعی (برج)ی بەمانا کەلووە. شاعیر لێرەدا تەشبیهی پێغەمبەری کردووە بە ڕۆژ لە ئاسمانا کە دوانزە کەلووی هەیە وەك (حەمەل) و (ثور) و (جەوزا) و (سەرەطان) و (ئەسەد) و (سونبولە) و (میزان) و (عەقرەب) و (قەوس) و (جەدی) و (دەلو) و (حووت) بێ. واتە: پلەی گەورەیی پێغەمبەر بەکەس ناژمێررێ و نازانرێ کەواتە ڕەوا نییە کەس دەمی بۆ بەرێ، بەڵکو وا چاکە بۆ دانا و نادان کە دان بنێن بە نادانیی خۆیانا لەم ڕووەوە.

(٤٨) قیسس: کوڕی ساعیدەی کوڕی عەمرە، یەکەمین دواندەر «خطیب» و شاعیری عەرەب بووە، پێغەمبەر بە منالّی لە «عوکاظ» دیویەتی. سەحبان: کوڕی زوفەری وائیلییە، شاعیری پێغەمبەر بووە، سەد و هەشت ساڵ ژیاوە(*). واتە یەکێك خوا لە قورئانا پێی بڵێ «وانكَ لَعَلی خُلُقٍ عَظیمٍ» ئیتر چ پێویستییەکی هەیە بە مەدح و ثەنای قیسس و سەحبان.

(*) *دائیرەتولمەعاریفی قەرنی بیستەم.*

(٤٩) واتە یەکێك مایەی هاتنە جیهانی ئەم جیهان و جیهانییانە بێ. نگفتە باشم: گوفتارێکی فارسییە، واتە ئیتر با هیچ نەڵێم.

(٥٠) یـاسین: بـەلای هـێندێ زانـاوە بـەمـانـا گـەورەیـە. طاهـا: بـەلای هـێندێکـەوە بـەمـانـا ئـەی خۆشەویستم.

ئەمان (يا خيرَ خَلقِ اللە) دەخيل يا (ملجأ العاصين)
لە بۆ ئيفلاحی خۆم عەرزت ئەكەم بەيتی فەلاحانە[٥١]

فەلاحیٚ ئەم نۆ ئەفلاكی ڕەفيعە خەرمەنی ئەو بیٚ
دوو دەنكە مرۆر و زيزانە لەلای كەی عەيبی خەرمانە[٥٢]

سەگی پيس لايقی دەرگای سەحابەی پاكی چاكی تۆ
نييە، وەرنیٚ لە دەرگايان ئەكەوتم پاسەوانانە[٥٣]

بەسە حيرمان و مەحروومی حەرێمی حورمەتت جێییٚ
كەرەم كە تيا كە هەڵتووتێم لەبەر قاپيی حەرەمخانە[٥٤]

تەعەللوق بەستەی ئەذيالی شەريفت بوون و حووشی دەشت
دەسی من بێتو دامانت يەكێكم لەو وحووشانە[٥٥]

---

(٥١) ئيفلاحی خۆم: واتە ڕزگاركردنی خۆم. بەيتی فەلاحانە: واتە شيعرێك كە قسە لە فەلاحەتيی خوا ئەكات لەم بوونەوەرەدا.

(٥٢) ئەم نۆ ئەفلاكە كە ناو ئەبات لەسەر قسەی حوكەمای كۆنی يۆنانە، ئەگينا ئەمە ئێستا وا نييە بەڵكو هەموو ڕۆژ و مانگ و ئەستێرەيەك لەسەر چەمەرەيەك ئەسوورێتەوە وەك قورئان ئەفەرمووێ «كُلٌ في فلك يَسْبحون».

(٥٣) سەگی پيس: ئەم شيعرە لە نوسخەی ژمارە (٢)دا وايە، بەڵام لە نوسخەی ژمارە (١)دا ئاوايە.

سەگی پيسم نەدی قابيل بە قاپيی پاكی ئەصحابت
بە قيطمير بوون خۆشە وەرنیٚ لە دەور ئەو ئاستانانە

قيطمير ناوی ئەو سەگەيە كە لەگەڵ ئەصحابولكەهف بوو، وە لەگەڵيانا چووە ناو ئەشكەوتەكەوە. وەرنیٚ: ئەگينا. واتە سەگی پيس شايستەی پاسەوانيی هاوڕێيانی ئێوەی نييە ئەگينا زۆرم پیٚ خۆش بوو ببوومايە بە قيطمير لە دەوری ئەو ئاستانانە.

(٥٤) لەم شيعرەدا دەرئەكەویٚ كە خاكی خانووی سەربەخۆی بەموڵكايەتی نەبووە، وە زۆر ئەم ماڵ و ئەو ماڵی كردووە بەكریٚ، وە لە هيچ ماڵێكا نەحەساوەتەوە كە واش بووە.

(٥٥) ئەذيال: جەمعی ذەيلە بەمانا داوێن. زۆرجار بينراوە كە مەل و گيانلەبەرانی دەشتی سڵيان لە پێغەمبەر نەكردووە، وە هاتوون دەوريان داوە، وە ئەميش زۆر بە نەرم و شل بووە لەگەڵيانا، ئنجا شاعير ئەڵیٚ دەستی من بێت و دامێنت بەيەكێكم بزانە لەو گيانلەبەرانە، وە ئاوڕێكی بەخێرم لیٚ بدەرەوە.

بــەهــا، نــە، بــەڵ بــەهــانــەی پــێ ئــەوێ قــوربــان شەفــاعــەی تــۆ
بـــەهـــانـــەم جـــورمـــە، دەسمـــایـــەم تـــەواوە لـــەم بـــەهـــانـــانـــە(٥٦)

ڕجــای تــاجــی شەفــاعــەتــیــە ئــەگــەر هــەر سەر بــە سەودایــی
مـــنـــی عـــاصی ئـــومـــێدێکـــم ئـــەگـــەر بـــێ هـــەر گـــونـــاهـــانـــە

سوهـــایـــی بـــێ بـــەهـــام، عـــەزمـــە حـــوزووری حـــەزرەتـــی ڕۆژ بم
دیـــاریـــی نـــادیـــاری حـــەسبـــی حـــاڵـــی نـــادیـــارانـــە(٥٧)

گـــەدا دیـــاری ئـــەبـــا بـــۆ شا ولـــێکین کـــەم بـــە فـــکـــری زۆر
قـــوبـــووڵ فـــەرمـــوو کـــەریمانـــە لـــە مـــن دیـــاریـــی فـــەقـــیـــرانـــە

ئـەبـێ (خـاکـی) ئـەتـۆ خـۆت چـی و دیـاریـی تـۆ ئـەبـێ چـی بـێ؟
لــە بــۆ شاهــی عــەرەب هــەرگــیــز نــەڵــێی ئــەم شیــعــرە کــوردانــە

مەگەر شاهی ڕوسول هادی سوبول، سەرخێڵی جوملە و کول
بــە ئـیـحسانـی بـکـا تـەحسین بـڵـێ وەك شیـعـری حـەسسانـە(٥٨)

---

(٥٦) بەها: نرخ. نە: نەء. واتە شەفاعەتی پێغەمبەر بەنرخ و بە بەها نییە بەڵکو بە بەهانەیە، بـەم ڕەنـگـە هـەرکـەسێك خـوا بـیـەوێ شەفـاعـەتی پێغـەمبـەری ئـەکـات بـە نسیب، وە هـەر کەسێکیشی نەوێ نایکات بەنسیبی. ئینجا شاعیر لێرەدا ئەڵێ بەهانەم ـ کە گوناهە ـ ئێجگار زۆرە، وەك لە شیعری دواییدا بە تەواوی دانی پیا ئەنێ.

(٥٧) سوها: وەك لە پێشەوە وتمان ئەستێرەیەکی ئێجگار دوورە لە تەنیشت ئەستێرەی حەوتەمی حەوتەوانەوەیە لەسەری لای خوارووی، بەعاستەم هێندێ چاوی زۆر تیژ بەدی ئەکات. شاعیر ئەڵێ: من ئەو ئەستێرە بێ نرخەم لەگەڵ ئەوەدا ئەمەوێ بچمە حوزووری ڕۆژ کە پـێغـەمـبـەرە دیـاریـی بـێ نرخـی نـادیـاریش پیشەی مـەردوومـی هـیـچ و پـووچـی نـادیـارە، کەوابوو هیچ نەنگێکی تیا نییە ئەگەر من ئەم چەکامە کوردییە بکەم بە دیاریی دەستم وەك لە سێ شیعری پاشوودا ڕووناکی ئەکاتەوە.

(٥٨) ڕوسول: جەمعی ڕەسووڵە. سوبول: جەمعی سەبیلی بەمەعنا ڕێی ڕاست و صیراطی موستەقیم.

٢

باسی میعراج

چــیــیــه ئــەمشەو شەوی شۆڕ و شەوی سوور و سرووور و سەیــر
شەوی ئــیسرایــە یــا صُبــحــی وصالــی جــان و جــانــانــە[١]

بــــەسەد عـــەرزی نــیـــاز و سەد هــــەزاران نـــاز و اعــتــــزاز
وتــی جــبــریــل «بسم الّـلــە» فـــەرمـــوو وەخـــتــی سەیــرانـــە

تـــذوُّق پـــەڕی پــــیّ دەرکـــرد، تَـــشَوُّق بـــاڵــی پـــیّ گـــرتـــۆ
«فسجــــان الـــذي اسری بــــعـــبـــده» ثـــم سبـــحـــانـــە[٢]

مەهی گەردوون کە وەختیّ سەیری سەیری بەدری ئەرزی کرد
لــە ڕووزەردیــی غــەم و هــەم بــوو، ڕوخــی بــەدری هــلالانــە[٣]

کــە مــیــهــری ئــاسمــان سەیــرانــی مــاهــی لامــەکــانــی کــرد
سەعــاتــێك کــەوتــە سەر وەقــفــە لــە سەیــر ئــەم نــەوعــە سەیــرانــە[٤]

---

(١) شۆڕ: سۆز و عەشق. سوور: برێتییە لە شایی، هەروەك شین برێتییە لە مردوو مردن. ئیسرا: شەوڕەویی پێغەمبەرە لە مەکەوە بۆ قدس. وصالی جان و جانە: مەبەست گەیشتنی پێغەمبەرە بەنوورێکی خوایی کە نە زبان ئەتوانیّ باسی بکات و نە قەڵەم ئەتوانیّ هیچی تیا بنووسیّ.

(٢) ذوق: هێزێکە لە ئادەمیدا تامی شتی پیّ ئەکات. تەذەوق: چەشتنی شت.

(٣) گەردوون: ئاسمان. سەیری یەکەم بەمانا تەماشاکردنە. سەیری دووەم عەرەبییە، بەمانا ڕۆینە، واتە مانگی ئاسمان کە سەیری ڕۆینی مانگی چواردەی سەر زەویی کرد – کە پێغەمبەرە – لە خەم و خەفەتا ڕوخساری چواردەی لەڕ و لاواز و زەرد و زەبوون بوو، هلالانە: واتە وەك «هلال» کە مانگی یەك شەوەیە.

(٤) میهری ئاسمان: ئەو ڕۆژەیە کە بەئاسمانەوەیە. ماهی لامەکان: پێغەمبەرە کە وەك مانگی چواردە وا بووە لەودیو ئاسمانەکانەوە – کە پێی ئەڵێن: «لامەکان»، وە بەنووری خۆی ڕووناکی کردووەتەوە. سەعاتی کەوتە سەر وەقفە: ئەمە ئاماژە «ئیشارە»یە بۆ ئەوەی کە ئەڵێن: کاتێك کە پێغەمبەر لە میعراج گەڕایەوە، لە ڕیّ چاوی کەوت بە سیّ کاروانی حوشتر کە لە شام ئەگەڕانەوە بۆ مەکە، وە نزیکی مەکە کەوتبوونەوە، کاتێك کە پێغەمبەر باسی میعراجی گێڕایەوە بۆ موسڵمانەکان، بڕوایان پیّ کرد چەند کەسێکیان نەبیّ کە بیّ بڕوا =

= بوونەوە. بێ بڕواکانی مەکە کە ئەم دەنگوباسەیان بیست هاتن بۆ خزمەت پێغەمبەر و داستانەکەیان پێی گێڕایەوە، لە پاشان داوایان لێ کرد کە باسی (بیت المقدس)یان بۆ بکات، ئەویش هات بەتەعریفیا، وە هەموو تەعریفەکانی ڕاست دەرچوو، بێ بڕواکان هەموو ئەیانزانی کە پێغەمبەر نەچووە بۆ قودس، وە (بیت المقدس)ی هەرگیز نەدیوە، بەڵام لەبەرئەوەی کە ئەگونجا پێغەمبەر ئەم تەعریفانەی بیستبێ لەوانەی کە چوو بۆ (بیت المقدس) و لەبەری کردبێ، هاتن پرسیاری ڕێگەیان لێ کرد کە چیت دیوە؟ فەرمووی سێ کاروانی ئێوەم دی، یەکەمیان کاروانی فڵان تیرە بوو کە لە فڵان شوێن بەلایانا تێ پەڕیم، وە کاروانەکە لە دەنگی پێی «بوراق» سڵەمییەوە، وە یەکێك لە حوشترەکانیان وێڵ بوو، وە من نیشانم دانەوە.

دووەمیان کاروانی فڵان تیرە بوو، زەلامەکانیان هەموو نووستبوون، دەفرێکیان داپۆشیبوو، پڕ بوو لە ئاو، منیش تینووم بوو لێم خواردەوە و سەرەکەیم داپۆشییەوە.

سێیەمیان کاروانی فڵان تیرە بوو، لە فڵان شوێن تووشیان بووم، حوشترێکیان دوو تای بەسەر پشتەوە بوو، یەکێکیان ڕەش و ئەوی تریان سپی، حوشترەکان سڵەمینەوە، وە یەکێکیان چوو بەئاسمانا، کاروانەکە لە پێش منا حوشترێکیان لێ ون بووبوو، من سڵاوم لێ کردن، وە حوشترەکەم نیشان دانەوە، یەکێکیان وتی دەنگی ئەم سەلامە دەنگی محەمەد بوو، کاروانەکان کە گەیشتنە مەکە ئەم پرسیارانەیان لێ کردن، وتیان هەمووی ڕاستە، لە پاشا لە پێغەمبەریان پرسی: کەی کاروانی فڵانیان ئەگاتە پێشەوە؟ فەرمووی: فڵان ڕۆژ ئەگاتە پێشەوە، وە حوشترێکی ڕەنگ خۆڵەمێشییان لە پێشەوەیە کە دووتای بەسەر پشتەوەیە، ئەو ڕۆژەی کە پێغەمبەر دەستنیشانی کردبوو بۆ گەیشتنە پێشەوەی ئەو کاروانە، قوڕەیشییەکان هەموو هاتنە دەرەوە و چاوەڕوانی کاروانەکەیان ئەکرد، ڕۆژ هاتە ئاوابوون و کاروانەکە نەگەیشتە پێشەوە، پێغەمبەر بەدڵ داوای کرد لە خوا کە قسەکەی بەدرۆ نەکەوێتەوە، لێرەدا وتراوە کە گوایە ڕۆژ لە شوێنی خۆی وێستا تا کاروانەکە گەیشتە پێشەوە، بەوڕەنگەی کە پێغەمبەر فەرمووبووی:

أمامی سوبوکی لە چەکامە «قصیدە» تائییەکەیان ئەفەرمووێ:

وشمس الضحى طاعتك عند مغيبها

فمـا غــــــربت، بــل وافقتك بوقفة

واتە ڕۆژی درەخشان لە کاتی ئاوابوونیا فەرمانبەریی کردیت، بەم ڕەنگە ئاوا نەبوو، بەڵکو وێستا لەسەر داوای ئێوە تا کاروانەکە دەرکەوت. ئەم شیعرە لە نسخەی ژمارە یەکا نییە.

بـوراقت پـێی لـەسەر سەرمـە هـەتـا ئـەقصی، لـەوەو ژوورتـر
پـەڕی جـبـریـل و مـیـکـالت لـە هـەر جـێ نـەعـل گـەردانـە[٥]

(٥) بوراق: گیانلەبەرێك بووە تیژڕەو، وەك برووسكە، پێغەمبەر لە شەوڕەوییەكەیان بۆ قودس سواری بـووە، وە مـاوەی نـاوەنـدی مـەكـە و قـودسی پـێ بـڕیـوە، بـەڵام لـە قـودسەوە بـۆ ئاسمانەكان خوا خۆی ئەزانێ چۆن چووە، وە بەچی چووە بەڵام ئەوە ئاشكرا و نمایانە لە گەورەیی و خۆشەویستیی پێغەمبەر لای خوا كە پەڕی باڵی جبریل و میكال وەك سۆل لەژێر پێیا بووە. ئەقصی: ئەو شوێنەیە كە ئامادە كرا، بۆ ئەوەی كە بكرێ بەمزگەوت دوای شەوڕەویی پێغەمبەر بە ١٦ ساڵ، لەوەپێش ئەو شوێنە جێی هەیكەلی سلێمان بووە، كە بەختە النصری پاشای بابل لە ساڵی ٥٨٦ی پێش میلاد، واتە دوای چوار سەد ساڵ لە دروستكردنی ئەو هەیكەلەی سووتاند، لە پاشا «زربائیل» ئەو هەیكەلەی دروست كردەوە لە شوێنی خۆی.

لە پاش چەند سەد ساڵێك «هێرۆدس»ی گەورە تێكی دا و دروستی كردەوە زۆر بەگرینگی و نایابی، وە بە ٤٦ ساڵ لە دروستكردنی بووەوە.

لە ساڵی ٧٠ی میلادیدا «نیطسی» ڕوومانی، وێرانی كردەوە، وە قەڵاچۆی خستە ناو جوولەكەوە.

لە ساڵی ١٧هـ ٦٣٨م قدس گیرا لەلایەن حەزرەتی عومەرەوە، وە خۆی تەشریفی برد بۆ قدس، لەوێ بە «بطریكی ایلیا»ی وت كە شوێنێكی نیشان بدات بۆ ئەوەی كە بیكات بە مزگەوت، ئەویش شوێنەكەی هەیكەلی سلێمانی نیشان دا، وە عومەر مزگەوتێكی لێ دروست كرد.

لە ساڵی ٧٢هـ ٦٩١م عبدالملكی كوڕی مەروان فەرمانی دا بەدروستكردنی ئەم مزگەوتەی كە تا ئێستا بەپێوەیە، وە هەرچی ئەیبینێ سەری سوڕ ئەمێنێ. لەو ڕۆژەدا گەورەترین ئەندازیاری جیهانی هێنایە سەر، وە گەورەترین و جوانترین مزگەوتی لێ دروست كرد، كە تا ئێستا شتی وا دروست نەكراوە.

لە ساڵی ٢١٦هـ ٨١٣م مأمونی عەباسی دەستی كرد بەجوانكردن و نەقشكێشانی.

لە ساڵی ١٠٩٩م سەلیبی قودسیان گرت، وە ئەو مزگەوتەیان كرد بەكەنیسە، وە هەرچی شوێنەوار «أثار»ی ئیسلامی بوو هەموویان سڕییەوە.

لـە ساڵـی ١١٨٧م سلـطـان صلاح الـدیـن قـودسی گـرتـەوە، وە مـزگـەوتـەكـەی كـردەوە بەمزگەوتەكەی جاران، زۆر بەجوانتر و گرنگتر.

لـە ساڵـی ١٣٢٧م مـحـەمـەدی كـوردی قـلاوون دەسـتـێـكـی جـوانـی بـەسەرا هـێـنـا، وە نەقشكارییەكی زۆر چاكی كرد. =

لـه سیدره مـونـتـەهـای سەیـر و (صفـیـر)ی پـەڕی جبریل بـوو
تـەجـەللـی ئـاگـرە و پـەڕ، پـووشەکـەی ئـەم وەرد و هـەردانـە[٦]

هـەتـا جـیّ پـیّ مـەکـانـیّ بـیّ، ڕێی ئـەرواحـی نـەبی بیّ بـوون
خـودا خـۆی پـەس نـیـگـەهـبـانـە، لـەوەولا، لامـەکـانـانـە[٧]

سەریـرارا شەهـەنشاهـیّ کـە فـەرقـی عـەرشە کـورسی پـێی
سەرم سەرگـەردی پـێی، روحـم فـدای ئـەو شاهـی شاهـانـە[٨]

= لە سوڵتانەکانی ئەستەمبووڵ سڵتان سەلیم و سلطان سلیمان و عبدالعزیز و عبدالحمید هەمیشە دەستیان تێدا بووە.

لـە دوای جـەنگـی تـێکڕایـی جـیـهـان، ئـەنجوومـەنێکی ئیسلامی ڕێك خرا، وە لـە ساڵی ١٣٤٢وەوە تا ساڵی ١٣٥٨هـ بە کۆششی حاجی امین افندی حسەینی دەستیان کرد بەپارە کۆکردنەوە لەناو هەموو حکووماتی ئیسلامیدا بۆ دەست بەسەراهێنانێك و تازەکردنەوەی نەقش و نقوشی. خولاسە ئەوەتی ئەو مزگەوتە دروست کراوە تا ساڵی ١٩٤٨ موسڵمانان بەگیانێکی ئیسلامییەوە چاودێری و ئاگەدارییان کرد، بزانین لەمەولا چۆن ئاگەداری ئەکرێ.

(٦) سیدرە: ناوی درەختێکە لە نزیك «جنه المأوی»وە، وە هەرچی گوفتار و کرداری بەندەگان هەیە – کە بەرز ئەکرێنەوە – تا ئەوێ ئەڕۆن، هەروەك فریشتەش تا ئەوێ ڕێیان هەیە بڕۆن، لەوەولا ئیتر کەس نازانێ چییە. سەیر: وشەیەکی عەرەبییە، بەمانا ڕۆینە. صفیر: دەنگی پەڕ و باڵی جبریلە، واتە تا «سیدرە المنتهی» جبریل توانی لە خزمەت پێغەمبەرا بڕوات، لەوێ ئیتر وێستا و نەیتوانی پێش کەوێ، چونکە نووری تەجەللای خوا وەك ئاگر و پەڕ و باڵی جبریل و میکالیش وەك پووشی ئەم ناو دۆڵ و دەرە و وەرد و هەردانە وایە.

(٧) واتە هەتا جێگەپێیەك لە مەکان و ڕێگەی ئەرواحی پێغەمبەران بووبێ، هەموو لەگەڵیا بوون و ڕەوانەیان کرد، دوای ئەوەی کە جێگەپێیەك نەما لە مەکان، وە کەوتنە چۆڵی لامەکانەوە، ئیتر خوا خۆی ئاگەدار و نیگەهبانی پێغەمبەرە.

(٨) سەریر: تەختی لەسەر دانیشتن. سەریرئارا: کەسێکە کە بەگەورەیی و ڕێزی خۆی ئارایشی ئەو تەختە بدات کە لەسەری دائەنیشێ وەك وتەی «مجلس ئارا» کە بەیەکێکی قسەخۆشی نوکتەزان ئەوترێ کە هەر حەز بکەیت لەگەڵیا دانیشیت. عەرش و کورسی: زۆرجار لە قورئانا ناو ئەبرێن، وە مەبەس لەمانە هەر تصویری گەورەیی خوایە. واتە ئەم پێغەمبەرە گەورەیە – کە شەهەنشاهی هەموو پێغەمبەرانە – لە شەوی معراجا گەیشتە شوێنێك کە «عەرش» کەوتبووە لای سەری و «کورسی» کەوتبووە لای پێی.

هەر ئەو شەو، ئەو سەعاتە و ئەو دەقیقە و ثانییە و لەحزە
خەڵاتی دا بەشانا شا، عەجەب لەم شەوکەت و شانە

لە معراجی محەمەددا حەکەم خوا خۆی ئەزانێ و خۆی
سوئال فەرموو بچووکێکیان تۆ لەم گەورەی نەزانانە(٩)

فەلەك «یا لیتنی کنت ترابا»ی هێندە خوێند گریا
لێلاویی چاوی داهات و دیاریی دا تیا تانە

جەواهێر سورمەیی تۆزی بەری نەعلەینی بۆ هەڵگرت
لە کاخی خاکەوە سەرکەوت و پێی نایە سەر ئەم بانە(١٠)

(طی) و پەی کرد ڕەهو پەردە، سوئالی کرد جەوابی گرت
عەجەب بازانە بازانە چوو هاتو باز هەر ئەو ئانە(١١)

---

(٩) حکم: جەمعی حکمەتە، واتە لە معراجی پێغەمبەرا ئەوەندە حکمەتی تیایە، مەگەر خوا خۆی بزانێ، بەڵام من – کە سەرکردەی نادانان و نەزانانم – حکمەتێکی بچکۆلانەی لێ ئەزانم، ئەگەر پرسیاری ئەو حکمەتەم لێ بکەیت لە شیعری دواییدا بۆت باس ئەکەم.

(١٠) فەلەك: ئاسمانە. تانە: خاڵێکی سپییە ئەکەوێتە سەر هێندێ چاو، بینینی نامێنێ. جەواهیر سورمە: دەرمانێکی زۆر باشە کە بەچاوان هات، ڕووناکی ئەکاتەوە. کاخ: کۆشك، لەگەڵ خاکا جناسی مەقلوبی تیایە. سەر ئەم بانە: کە ئاسمانە، واتە ئاسمان حەسەدی برد بەزەوی، کەوا پێغەمبەر لەسەر پشتی ئەوە و بەسەریا ئەڕوات، وە ئەمیش بێبەش ماوە لێی، لەبەر ئەوە هەمیشە وەك ویرد ئایەتی «یا لیتنی کنت ترابا»ی ئەخوێند، واتە خۆزگە منیش وەك زەوی خاك بوومایە، تا حەزرەتی محەمەد پێی پیا بنامایە. ئنجا ئەم ئایەتەی ئەوەندە خوێند و گریا تا لێلاویی داهات و چاوی سپی هەڵگەڕا و تانەی کەوتە سەر بەم ئەستێرانە. ئنجا پێغەمبەر تەشریفی برد بۆ ئاسمان، تا تۆزێ ژێر سۆلەکانی بۆ بەرێ و وەك جەواهیرن سورمە بیهێنێ بەچاوی ئاسمانا تا تۆزێ ئاواتی بێتە دی.

(١١) لە باسی معراجا زانایان ئەڵێن: پێغەمبەر لە مسجد الحرام نووستبوو کە جبریل هات و خەبەری کردەوە، وە خەبەرەکەی دایێ، ئەویش هەستا دەستنوێژێکی شت و کەوتنە ڕێ تا گەیشتنە مسجد الاقصی، لەوێشەوە بۆ معراج تا گەیشتنە شوێنی خۆی، وە چەند قسەیەك و پرسیار و وەڵامێك ڕووی دا، ئنجا گەڕایەوە بۆ ئەو جێگەیەی کە تیا نووستبوو، بینی جێگەکەی هێشتا هەر گەرموگوڕە، وەك ئەو ساتەی کە بەجێی هێشتووە. ئنجا خاکی بەم تاقە شعرە ئەم مەبەستە باس ئەکات. =

لە خەڵوەتخانە دەرکەوت و لە حەوت خانەی فەلەك سەرکەوت
لە دەوڵەتخانە چوو یەك ئان، بەدەوڵەت هاتەوە خانە(۱۲)

لە بۆ کی مومکنە، مومکن لەگەڵ واجب مولاقی بێ
لە بۆ ئەم مومکنە، مومکن بووە، ثابت بەبورهانە(۱۳)

نەسیمی فەیزی حەق ئەنگووت و غونچەی کامی پێ پشکووت
ویصالی جان و جانانە، چ خۆشە، رەبی چەند جوانە؟(۱٤)

غەم و هەم عوقدە و شادی شەل و پەل حەل موسەلسەل بوو
کەرەم راقی، ئەحمەد ساقی و ئەحمەد مەستی پەیمانە(۱٥)

= لە ناوەندی «طی» و «پەی» و «رەهـ» و «پەردە»دا لەف و نەشری مورەتەب هەیە، بەم ڕەنگە «رەهـ» بۆ «طی» و «پەردە» بۆ «پەی»»، واتە حەزرەتی محەمەد ڕێی دوور و درێژی بڕی، وە هەزاران پلەی بڕی و پەردەی لادا تا گەیشتە بارەگەی حوزوور، ئنجا پرسیاری کرد و وەرامی وەرگرت لە یەك چاولێکنانا، وەکو ئەفەرموێ: عەجەب بازانە بازانە چوو، وە هاتەوە هەر لەو ساتەی کە تیا چووبوو.

مەولەویش لەم مەعنایەدا ئەڵێ:

چوو، بوو، دی، بیستی، کریا، دریاوە
هاتۆ، حەڵقەی دەر هەر مەلەریـــاوە

(۱۲) خەڵوەتخانە: ئەو جێگەیەیە کە حەزرەتی محەمەد تیا نووستبوو، وە لەوێوە چوو بۆ معراج. حەوت خانەی فەلەك: هەوتەوانەی گەرۆك. دەوڵەتخانە: ئەو شوێنەیە کە لێوەی چوو بۆ معراج.

(۱۳) زانایان، ئەوی هەیە لەم بوونەوەرەدا، دابەشی ئەکەن بە سێ بەش:
«واجب» و «ممتنع» و «ممکن» چونکە ئەو شتە یا بوونی پێویستە وەك خوا، ئەوە واجب الوجودە، یا نەبوونی پێویستە وەك شەریکی خوا، ئەوە ممتنعە، یا نەبوونی پێویستە و نە نەبوونی، وەك ئەم هەموو شتانەی کە بەچاو ئەیانبینین، ئەوە مکنە، هیچ مکنێك ناگونجێ لەگەڵ واجبا کۆ ببێتەوە ئەم مکنە نەبێ کە حەزرەتی محەمەدە.

(۱٤) ئنجا باسی پیرۆزیی ئەو شەوە ئەکات ئەفەرمووێ: نەسیمی فەیز و ڕەحمەتی خوا هەڵی کرد و خونچەی کام و ئاواتی پێ پشکووت، کە ئەو کام و ئاواتەش گەیشتنی پێغەمبەر بوو بۆ خزمەت خوا.

(۱٥) غەم: خەم و خەفەت. هەم عوقدە: واتە هەروا عوقدە و گرێی ناودڵ و دەروون. شادیی شەل و پەل: واتە خۆشیی بزربزری دنیا. حەل: ڕوو ئەکاتە غەم و عوقدە. موسەلسەل: ڕوو =

لـه ئـەحـمـەد تـا ئـەحـەد مـيـمـێ بۆ فـەرق و غـەرقـی وەحدت بـوو
بـــزانـــە عـــاشق و مـــەعشوق لـــەم دوانـــە كـــە كـــێیـــانـــە[١٦]

لـــە اسراری شەوی ئـــیسرا ئـــەگـــەر اظـــهـــاری سری كـــەم
نـــیـــثـــاری پـــێم دەكـــەن سەریـــا هـــەچـــی پـــیشەی گـــونـــاهـــانـــە

لـە سیـڕی «قـابـە قـەوسەیـنـی و ئـەو ئـەدنـی»یی ئـەگـەر دەدووم
رجـایـە جـان نـثـاریـم كـەن ئـەوانـەی كـاهـلـی وجدانـە[١٧]

باسی هێندێ لە معجزاتی پێغەمبەر

جـیـهـان سایـە نشیـنـا تـۆ مـەگـەر ڕۆحـی نـیـیـە سایـەت
بـەڵـێ سایـە وظـیـفـەی جسمـە، جسمـی تـۆ هـەمووی جـانـە[١٨]

= ئەكاتە شادیی بزربزر، واتە لە شەوی معراجا هەرچی خەم و گرێیەك بوو كرانەوە، شادیی بزربزر وەك خۆی مانەوە و دەوامیان كرد.

كـەرەم: لـوتـف و مـیـهـرەبـانـی بـەرز و بـەنرخـی خوا، ئـەحـەد ساقـی: خـوای تـاك و تـەنـیـا، مـیـهرەبـانـی خـۆی كـەرەم ئـەكـات بـەپـێغـەمـبـەر، ئـەحـمـەد: حـەزرەتـی مـحـەمـەدیش مـەستی پەیمانەی لوتف و میهرەبانی خوا بوو.

(١٦) ئەحمەد: ناوی پێغەمبەرە. ئەحەد: ناوی خوای تاك و تەنیایە، ئەم دوو ناوە بەمیمێك لەیەك جیا ئەبنەوە، وە بەمەدا ئەزانرێ كە خوا عاشقە و حەزرەتی محەمەد مەعشووقە، بەم مەعنایە كە فرستادەی خوا بۆ پایەی دواترین پێغەمبەریەتی هەر ئەبێ حەزرەتی محەمەد بێ، وەك خوا خۆی ئەفەرموێ «اللّه اعلم حیث یجعل رسالته» واتە خوا باشتر ئەزانێ كە فرستادەیی خۆی لە كوێدا دائەنێ.

(١٧) واتە ئەگەر نهێنیی شەوی ئیسرا، یا نهێنیی «قاب قوسین او ادنای» دەرخەم لە بابەت بەخشین و میهرەبانیی خواوە دەرهەق بەئومەتی محەمەد، لەوانەیە گوناهباران سەری خۆیان، واتە ژیانیان بكەن بەشاباشم لە خۆشیانا.

(١٨) وا بڵاوە كە پێغەمبەر «دروودی خوای لێ بێ» سێبەری نەبووە، ئنجا شاعیر ئەڵێ: ئەی ئەو كەسەی كە لە سێبەری جیهانا دانیشتوویت، تۆ بۆچ گیانیت وا سێبەرت نییە؟ ئنجا خۆی وەرام ئەداتەوە ئەڵێ: بەڵێ سایە بۆ جەستەیە، جەستەی تۆش هەمووی هەر گیانە گیانیش سێبەری نییە، بۆیە تۆش سێبەرت نییە.

پــەس و پــێشی دەدی هــەردوو بــەدیــدەی سەر نــەدیــدەی سیــرِ
چ دیــده دیــویــه دیــدەی وا بــەغــەیــر از ئــەم دو دیــدانــە(١٩)

لــە قــوربــی «قــابــە قــەوسەیــن و ئــەو ادنــی» دڵ خــەمــێکــی بــوو
برۆی کەچ کرد و فەرموو ڕاستە، دای دا ڕووی حەکیمانە(٢٠)

خــەڵاتــی صورەتــی قــورئــان و مــعــنــی هــەرچــی دل حــەز کــا
(فَـسَلْ تُـعْـطَ) لــە بــەیــنــا بــوو، هــەزاران سیــرِی پــەنــهــانــە(٢١)

نــە تــەنــهــا لاتــی لــەت کــرد و لات ئــاسا بــەلادا هــات
عــەزای بــی عــیــزی عــوزا کــەن کــە سووری شین و گــریــانــە(٢٢)

نــە هــەر کــەسری بــەکــیسرا دا وو قــەسری قــەیسەری لــەق کــرد
مــەهــی شەق کــرد و داغداری شەهــە جــەبــهــەی غــولاّمــانــە(٢٣)

---

(١٩) دەنگ بڵاوە ئەڵێن: پێغەمبەر هەروەك ڕووبەڕوو شتی دیوە بەچاو، پاشە و پاشیش شتی دیوە، وەكو ئەفەرمووێ: پێش و پاشی ئەدی بەچاوی سەر، نەك بەچاوی دڵ، چ چاوێ، چاوی بەچاوی وا كەوتووە، بەغەیری ئەم دوو چاوانی پێغەمبەرە.

(٢٠) داڕوو: دەرمانێکە کە حەکیم داینێ لەسەر برین. واتە لەم پایەبەرزەی کە پێغەمبەر دەستی کەوت لە شەوی معراجا، هێندێ کەس لە وەختی خۆیا بەشتێکی دووریان زانیوە، کە پرسیاریان لە پێغەمبەر کرد، بەچاو و برۆ ئاماژە «ئیشارە»ی کردن کە بەڵێ ڕاستە، وە بەو ڕەنگە دەرمانی هەموو دوودڵییەکی کردن.

(٢١) دەنگ بڵاوە کە لە شەوی معراجا خوا بەپێغەمبەری فەرموو: «سَل تعْطَ» واتە چی داوا ئەکەیت، داوا بکە، تا بتدرێتێ، ئیتر پێغەمبەر چی داوا کردبێ بەدڵ، خوا داوێتێ، کە یەکێك لەوانە لەفظ و واتەی قورئانە کە بەخەڵات داوێتێ. ئنجا کەوابوو مەبەست لە صورەت لەفظە بەقەرینەی مەعنا، نەك سوورەتەکانی قورئانە.

(٢٢) لات: بتێك بووە لەناو هۆزی «ثقیف» پەرستویانە. لات ئاسا: واتە وەك لاتی لە برسا مردوو. عوزا: درەختێك بووە لەناو هۆزی «غەطەفان»دا پەرستراوە، پێغەمبەر خالدی کوڕی وەلیدی نارد کە بیبڕێ، ئەویش بەتەور تێی بەربوو، پێی ئەوت:

یا عُزُ کفرانَكِ لا سَبحانكِ
أنی رایت اللّه قَد أهـــانكِ

عەزای بی عزی عوزا کەن: واتە تەعزییە بگرن بۆ بێ حورمەتی و بێ عیزەتیی عوزا، کەوا لە شین و گریانی خۆیا سوور هەڵگەڕاوە.

(٢٣) سوورییە – کە بەدەست قەیسەری ڕوومەوە بوو – لە زەمانی حەزرەتی عومەرا گیرا =

شەهــەنشەهـ مــەهـ سەریـری مـیـهـری ئـەنـوەر ئـەفسەری سەربین
بــەخــورمــا دۆلـكــە ئـاوی هــەڵـدەكـێشا یــەك بــەدوو دانــە[٢٤]

قــەزا رازی بــڕیــنــی حــەبـلــی دۆلـكــەی بــوو قــەدەر تـێی خست
جەری بوو مووجر و لێی دا قسەی وت یەك بوو لەم دوانە[٢٥]

بـنــی ئــەو بـیـرە چــەنـد قــووڵ بـوو بـەقــەد چـاوی تـەمـاعـی مـن
دەسی بـــــرد و دەری هـــــێنــــا بـــــبین ئـــــەم بـــــازوو شانـــــە

كە كابرا ئەم دەسەی دی، دەس بەدەس هـات دەستی خۆی پەل كرد
پــەلـی گـرت و شەلـی چـا كـرد بـەڵـێ دەس دەستـی مـەستـانـە[٢٦]

خــۆ سجـدەی دار و سجـدەی بــەردی زووره مـیسلـی دار و بــەرد
نـــەدار و بـــەردی تـــۆ، بـــاوەڕ بــكـــە بـــەم دار و بـــەردانـــە[٢٧]

= بەخۆی و قەسری «هیرەقلە»وە، هەروا ئێران گیرا بەخۆی و طاقی كیسرایەوە، كەوابوو ئیسلام هەروەك تاج و تەختی كیسرای ڕووخان و قەسری قەیسەری لەق كرد، مانگیشی لەت كرد و داغی خوڵامانەی نا بە ناوچاوانیا.

(٢٤) شاهـەنشاهـێكی وەك حـەزرەتـی مـحـەمـەد كە مـانگ تـەختـی لـەسەر دانیشتنی و ڕۆژی درەخشان تاجی سەرێتی – كرێكاریی كردووە، وە دۆلكە ئاوی هەڵێنجاوە لە بیر، هەر دۆلكەی بە دوو دەنك خورما.

(٢٥) قەدەر: ئامادەكردنی شتێكە بۆ بوون. قەزا: هێنانەدی ئەو شتەیە، قەزا تەنفیذی قەدەر ئەكات، كەوابوو خۆپاراستن لە قەدەر ئەبێ، بەڵام لە قەزا نابێ، ئەگێڕنەوە كە جارێك پێغەمبەر «دروودی خوای لێ بی» لەبەر ئەشكەوتێكا ئەویستێ كە ورگی دابوو، خێرا لێی دوور ئەكەوێتەوە، پێی ئەڵێن: ئەی پێغەمبەری خوا تۆ لە دەست قەزا رائەكەیت؟ ئەویش ئەفەرمووێ: لە دەست قەزا ڕائەكەم بۆ لای قەدەر، كەوابوو ئەم نیو شعرە كە ئەڵێ «قەزا رازیی بڕینی حەبلی دۆلكەی بوو، قەدەر تێی خست» پاش و پێشە، واتە ئەبوو بیوتایە: «قەدەر رازیی بڕینی حەبلی دۆلكەی بوو قەزای تێی خست». ئنجا بەهۆی ئەوەی كە گوریسەكە بەدەست پێغەمبەرەوە پچڕا و دۆلكەكە كەوتە ناو بیرەكەوە (جەری بوو موجر) واتە ئەو كابرایەی كە پێغەمبەری بەكرێ گرتبوو، جورئەتی كرد و لە پێغەمبەری دا، یا قسەی پێ وت.

(٢٦) هەموو پێغەمبەرێك لە پێش پێغەمبەرێتیدا (ئیرهاصاتێكی) بووە، با ئەمەش یەكێك بێ لە ئیرهاصاتی پێغەمبەری ئیسلام، هەر بەو ڕەنگە لە شیعری دواییشا.

(٢٧) خۆ سەجدەی دار و: واتە دار و بەرد زۆرجار سەجدەیان بردووە بۆ پێغەمبەر، وە سەری =

نـەڵـێی ئـیـحـیـای مـەوتـا خـاصە ئـیـعـجـازی مـەسـیـحـایـە
کـە ئـیـحـیـای دوو کـوڕەی ئـەیـووبـی ئـەنـصاری نمایـانـە[٢٨]

دەزانـــی ڕۆژەکـــەی غـــەزوە، غـــەزائـــی، بـــێ غـــەزاو و ئـــاو
لـــە تـیـنـوانـا، لـە تـیـنـانـا، نـەمـاتین، هـات سەحـابـانـە

کـەفـافـی شوربـی خـۆیـان و دەواب و غـەسل و دەسنـوێژیـان
لە بـەینی پـەنجەی ئـاو سەرکەوت و ئـەدووت عەینی رضوانە[٢٩]

دڵـی تـیـنـوو گـەرووی وشکـیـان تـەواو پـاراو و تـێراو بـوو
تـەواو ئـاوی دڵـی دانـۆ و خـۆش تـصدیـق و ئـیـذعـانـە[٣٠]

نـیـهـالـی مـەنـهـەلـی ئـیـمـان ظـریـف سەر سەیـز و خـورەم بـوو
گـوڵ و لالـە و وەنـەوشەی دیـن تـەواو خـێزا بـەم ئـاوانـە[٣١]

هـــەڵـــی گـــرت ئـــاوی ساوا و بـــەنـــاوی زەردهـــیشتـــیـــا رشت
ئەو ئیحیای عەینی ئیعجازە و ئەم ئیطفای ناری طغیانە[٣٢]

= بەندەگییان بۆ دانەواندووە. نە دار و بەردی تۆ: واتە خۆ تۆ ئەی ئادەمی دار و بەرد نیت تا تێ نەگەیت، بەڵکو ئادەمییەکی ژیریت، کەواتە باوەڕ بکە بەم دار و بەردانە.

(٢٨) نەڵێی ئیحیای مەوتا: واتە وا نەزانیت کە مردوو زیندووکردنەوە هەر بۆ عیسا بووە، چونکە پێغەمبەری ئێمەش مردووی زیندوو کردووەتەوە، وەك دوو کوڕەکانی ئەیوبی ئەنصاری بێ.

(٢٩) غەزوە: واتە ئەو ڕۆژەی کە غەزای تیا ئەکرا. غەزائی: ئەوانەی کە غەزایان ئەکرد و ئەجەنگین لە ڕێی خوادا. بێ غەزا: بێ خواردنێك کە بەری دڵیان بگرێ. لە تینانا: لە ڕێی هێنانەوەی هێز و تینا. سەحابانە: واتە وەك هەوری بەبارشت ئاوی هەڵڕشت، بەم ڕەنگە دەستی پیرۆزی نایە ناو دەفرێکەوە کە تۆزێ ئاوی تیا بوو، ئیتر لە بەینی پەنجەکانیەوە ئاو هەڵئەقوولا وەك ئاوی بەهەشت.

(٣٠) ئیذعان: تەصدیق و باوەڕ.

(٣١) نیهال: درەختی ڕاست و جوان. منهل: سەرچاوە. خورەم: وتەیەکی فارسییە واتە خۆش. خێزا: وتەیەکی فارسییە واتە خەمڵی.

(٣٢) ساوا: دەریاچەیەکی گەورە بووە لە ناوەندی «هەمەدان» و «قوم» دا، وەك عبدالباقی زەرقـانـی ئـەڵـێ لـە شەرحـی: «المواهب اللـدنیـة، بـالمنـح المحمدیـة»دا، کـــە لـــە شەوی لەدایکبوونی پێغەمبەرا ئەو دەریاچەیە وشك بووە، لە پاش ماوەیەکی زۆر شارێك لەو =

حـەدم کـوا مـن بـەیـان و عـەدی ئـیـعـجـازی مـحـەمـەد کـەم
کـە تـەعـدادی نجوومـی ئـاسمـان خـارج لـە امـکـانـە(٣٣)

باسی هاوڕێیانی پێغەمبەر بەتێکرایی

وەرە سەر سەیری سیرەت پاك و صوورەت چاکی ئەصحابی
قـەدەم فـەرمـانـی هـەرچـی بـن ئـەبـێتـە ئـەنـبـیـا خـانـە(٣٤)

بـە وەجـهـی چـلـچـرای روویـان بـەشـەمـعـی رووی جـەلاگیـر بـوو
بـەنـووری ئـەنـبـیـا دەتـوت عـەرەبستـان چـراخـانـە(٣٥)

لـە کـام کـەمـتـر کـەسێ ساتێ سەری خـاکـی بـەری پـێی بـێ
دەزانـێ پـێی مـحـمـد تـاجـی فـەرقـی جـەمـعـی ئـەدیـانـە(٣٦)

= جێگەیە دروست کراوە، بەناوی: «ساوا»وە. نارد: وشەیەکی عەرەبییە واتە ئاگر. زەردهیشت: لوغەتێك لە زەردەشت، کە ئەو ئاگرە هەزار ساڵ سووتاوە و گڕاوە، وە ئەویش لەو شەوەدا کوژاوەتەوە، هەروەك لەو شەوەدا ئاوی ساوا کرابێ بەسەر ئەو ئاگرەدا وا بووە.

(٣٣) واتە هەر وەختێك توانیت ئەستێرەی ئاسمان بژمێریت، ئەو حەلە ئەشتوانیت ئیعجازی پێغەمبەر بژمێریت، خۆ ناتوانیت ئەویان بژمێریت، کەواتە ناتوانیت ئەمیشیان بژمێریت.

(٣٤) سیرەت: ڕەوشت و خوو. صوورەت: سەر و سیما. قەدەم فەرما هەتەد: واتە بچنە هەر شوێنێك ئەبێتە ئەنبیاخانە، ئنجا ئەمە بۆچی وایە؟ لەبەر شعری پاشوو کە ئەڵێ: بەوەجهی چلچرای، ڕوویان هەتەد.

(٣٥) چلچرا: تەنەکەیەکی گردە، ناوەڕاستەکەی ئاوێنەیەکی تێ گیراوە، مۆمێك یا لەمپایەك لـە بـەردەمـی ئەو ئـاوێنـانـەدا هـەڵئـەواسرێ بـە چـلـچـراکـەدا، لـە هـەر ئـاوێنـەیـەکـەوە لـەو ئاوێنانە، عەکسی، ڕووناکیی مۆمەکە یا لەمپاکە، دەرئەکەوێ، وە بەڕووناکیی هەموو لایەکیان ئەو شوێنەی کە تیا هەڵواسراوە ڕووناکی ئەکەنەوە. ئنجا لەم شیعرەدا شاعیر تەشبیهی ڕووی هاوڕێکانی پێغەمبەر ئەکات بەچلچرا لەمەدا کە هەموو بەجۆرێ لە چرای ڕوخساری پێغەمبەر ڕووناکییان وەرگرتووە ئەتوت عەرەبستان بەنووری ئەنبیا بووەتە چراخان.

(٣٦) واتە ئەگەر هیچ و پووچترینی ئادەمی ساتێك سەری خاکی بەری پێی پێغەمبەر بێ، بەڕەنگێکی وا سەرئەکەوێ لە ژیری و بیر و خواناسیدا – تێ ئەگات کە پێی محەمەد تاجی سەری هەموو ئاینێکە.

مـەکـە ضائـع وەك ئـەسکـەنـدەر زەڕ و زۆرێکـی زۆر و هـیـچ
بـەخـاکـی وشکـی پـێیـان تـەڕکـە لـێوت عـیـنـی حـەیـوانـە[٣٧]

لـە خـوانـی سوبـحـەتـی گـەر سارەبـانـێ لـوقـمـەیـەکـی خـوارد
لـە عـلـم و حکـمـەتـا ئـەتـوت: ئـەمـە ئـوسـتـادی لـوقـمـانـە[٣٨]

ئـەگـەر کـوێستـانـیـی چـاوی بـەسورمـەی خـاکـی بـەرپـێی ڕشت
رمـالـی دەشتـی گـەرمـیـانـی، لـە بـەرچـاو بـوو بـە دوڕدانـە[٣٩]

---

(٣٧) ئـەسکـەنـدەر: مـەبـەست ئـەسکـەندەری مـەقـدونـییـە، کـە گـەورەتـریـن سـەرکـردە «قـائـد»یـەکی جـەنگی بووە لـە جیهانـا.

لە ساڵی ٣٥٦ی پێش میلاد، لە شاری «بیلا» لە یۆنـان هـاتووەتـە دنیـاوە، لـە تـەمـەنی سیـانزە ساڵـیدا خـوێنـدنـی سـەرەتـاییـی تـەواو کردووە، وە فـیلیـبی بـاوکـی نـاردوویـەتـی بـۆ لای ئـەرەستوو کە خوێندنی پێ تەواو بکات. لە تـەمـەنی بیست ساڵیدا بـاوکی مرد، لـە ساڵی ٣٣٤ی پێش میلادا هێرشی بردە سەر ئێران، شای ئێران کە دارا بوو ڕەوی کرد لـەبـەریـا، ئنجا چووە سەر سووریا و گرتی، دوای ئەو چووە سەر مصر بەبێ بەرگری، وە بنـاغـەی شاری ئەسکندرییەی دانا.

لە ساڵی ٣٢٧ی پێش میلاد هێرشی بردە سەر هیند بەبێ هیچ بەرگرییەك، تـا گـەیشتە ڕووبـاری «هیفـاز» لـەوێ ویستی تـێ پـەڕێ تـا بگاتـە ڕووبـاری «غـانج» بـەڵام لـەشکرەکـەی دوای نەکەوتن لە وڵاتێکی بەربەرەڵڵادا کە شارەزای هیچ شوێنێکی نین، بـەنـاچـاری، ئەویش لەوێدا وێستا، وە بەم ڕەنگە گەورەترین ئیمپراتۆرییەتی لە جیهانا دروست کرد.

لە ساڵی ٣٢٧ی پێش میلاد نەخۆش کەوت، وە دوای یـانزە ڕۆژ مرد، پێش ئەوەی تـەمـەنی بگاتە ٣٣ ساڵ.

حەیوان: مصدرە بەمانا حەیاتە، واتە ژیانی بەڕاستییە.

(٣٨) سارەبـان: وتـەیـەکی فـارسییە واتـە حوشترەوانـە. لقمـان: کوڕی بـاعوراء وە خوشکـەزای ئـەیوب پێغەمبەرە، پیاوێکی زانا و دانا بووە، خوا ئـامۆژگارییەکەی بۆ کوڕەکەی پێ جوان بووە، بۆیە لە قورئانا ئەیگێڕێتەوە.

(٣٩) کوێستانییەك: ئەگونجێ مەبەستی لەم کوێستانییە، سەلمـانی فـارسی بێ کە نـاوی لـە شعری دواییدا دێ، وە یەکەمین ئێرانییەکە کە موسڵمـان بووە، وە چـاوی بـەسورمـەی خـاکی بـەری پێی پێغەمبەر ڕشتووە، بۆیە دڵی چوو بەعەرەبستانا، وە تـامردن بـەجێی نەهێشت.

مـــەجـوسی زادەیـــێ فـــورسی، کـــە حُـبَّـــا بـــوو بـــە مستـــعـرب
گـــەدا بـــوو پـــادشا دەرچـــوو، بـــەڵـــێ سەلمـان سولـــەیمـانـــە(٤٠)

باسی ئەبوبەکری صدیق

خـوصوص ئـــەو صدق کـرداره، دەروون گـــەنجیـنـــەی ئـــەسراره
کـە ثـانـی اثـنین فـی الـغـاره، کـە (شیـخُ الـصَّحبـی) هـەمـوانـە(٤١)

بـــەوی فـــەرمـــو خـــودا رازیـــم لـــەو، ئـــەر رازی لـــە مـــن بـــێ ئـــەو
تـــەجـــەلـلـــی خستـیـیـــە چـــەرخـــە، وەکـو ئـــەم چـــەرخـی گـەردانـە(٤٢)

---

(٤٠) مەجووسی: ئاگرپەرست. فورسی: فارسی. مستعرب: غەیرە عەرەبییەکە کە فێری عەرەبی بووبێ، وە لە وڵاتی عەرەبستان دانیشتبێ، وەك سەلمانی فارسی و بلالی حەبەشی و صهیبی ڕۆمی، کە سێ صحابەی پێغەمبەربوون، وە بەعەشقی پێغەمبەرەوە، دەستیان لە وڵات و لە دین لە زبانی خۆیان هەڵگرت، وە لە خزمەت پێغەمبەرا مانەوە تا مردن. سەلمان سولـەیمانـە: واتـە سەلمانـی فـارسی کـە ئـاگرپـەرستێکی بـێ نـاونیشان بـوو، لـە سایـی ئیسلامەتییەوە بوو بەپیاوێك وەك حەزرەتی سولەیمان لە دین و دنیادا.

(٤١) صدق کردار: واتە هەموو کردەوەیەکی لە ڕووی پاکی و ڕاستییەوە بووە، ثانی اثنین: واتە دووەمی دوو کەس، بەمە ئاماژە «ئیشارە» ئەکات بۆ هاوڕێی ئەبوبەکر بۆ پێغەمبەر، لە غاری «ثەور»دا کاتێك کە کۆچیان کرد لە مەکەوە بۆ مەدینە، وە خۆیان شاردەوە لەو غارەدا، شیخ الصحب: واتە گەورەی هەموو صحابەکان.

(٤٢) بەوی فەرموو: ئاماژەیە بۆ قسەیەك کە عەبدوڵڵای کوڕی حەزرەتی عومەر ئەیگێڕێتەوە ئەفەرمووێ: چووم بۆ خزمەت پێغەمبەرا، ڕوانیم وا ئەبوبەکر لە خزمەتیا دانیشتووە، عەبایەکی لە خۆیەوە پێچاوە، وە بەرۆکی عەباکەی بەتووڵێکی درەخت قایم کردووە تا سنگی دەرنەکەوێ، لەو دەمەدا جبریل هاتە خوارەوە بۆ خزمەت پێغەمبەر و لێی پرسی: بۆچی وا ئەبوبەکر خۆی پێچاوەتەوە بەم عەبایە و یەخەکەشی درووە بەتووڵ، پێغەمبەر فەرمووی چونکە هەرچێکی بوو هەمووی لە من و لە ئیسلامەتیدا بەخت کردووە، هیچی نەماوە ئەم تاقە عەبایە نەبێ کە خۆی پێ داپۆشیوە، جبریلیش فەرمووی: پێی بڵێ: خوا سەلامت لێ ئەکات، ئەفەرمووێ: ئایا لەم کاتی نادارایییەدا لە من ڕازییە؟ پێغەمبەر کە سەلامەکەی خوا و قسەکەی پێ گەیاند، ئەبوبەکر لە خۆشیانا دەست ئەکات بەگریان، وە بەدەوری خۆیا ئەسووڕێتەوە و سێ جار لەسەریەك ئەفەرمووێ: خوایە من لە تۆ ڕازیم.

حـەدیـثـە گـەر خـەلـیـلـێکـم بـەغـەیـرەز رەب بـگـرتـایـە
ئـەبـووبـەکـرم ئـەگـرت، الحق خـیـرە لـەم روتـبـە حـەیـرانـە[٤٣]

جـبـرانـێکـی شکـاتـی کـرد لـە خـزمـەت فـەخـری عـەلـەمدا
کە بۆنی گۆشتی برژاو دێ هەموو شەو لەم دەر و بانە[٤٤]

لـە خـانـەی حـەزرەتـی صدیـقـەوە دێ غـالـیـبـا ئـەم بـۆ
دراوسێی بـێ بـەشین ئـێمـە ئـەمـە کـەی دەئـبـی جـیـرانـە[٤٥]

کە فەخر المرسلین بۆی وەردی صەدری پاکی کرد فەرمووی
ئـەمـە بـۆی خشیـە الـلـەیـە، ئـەمـە بـۆی قـەلـبـی بـریـانـە[٤٦]

مـەگـەر نـەدبـیستـووە ئـەم قـەولـە فـەرمـووی موخبـری صادق
شەوی ئـیسرا ئـەبـووبـەکـرم ئـەدی لـەم ئـاسمـانـانـە[٤٧]

ئـەنـیسی بـوو لـە هـەر رێیـی، جـەلـیسی بـوو لـە هـەر جـێی
مـەسەلـیـان فـی المەسەل بـیـڵێم ئـەم ئـاصف ئـەو سلیمـانـە[٤٨]

---

(٤٣) گەر: کورتەی ئەگەرە. خەلیل: دۆستێکە لە تەنگانەدا بەتەمای بیت کە بێ بەدەنگتەوە و پشتگیریت بکات، واتە لە دوای خوا ئەگەر من دۆستێکی ترم بگرتایە بۆ ڕۆژی تەنگانە، ئەبوبەکرم ئەگرت، بەڵام من بەغەیری خوا کەسی تر ناگرم بەپشتیوان. خیرەد: ژیری، واتە ژیری و بیر لەم پایەبەرزەی ئەبوبەکرە سەرسامە.

(٤٤) جیران: وتەیەکی عەرەبییە بەمانا دراوسێیە.

(٤٥) ئەمە کەی دابی جیرانە: واتە ئەمە کەی ئادابی دراوسێتییە؟

(٤٦) وەرد: وشەیەکی عەرەبییە واتە گوڵە. صدر: عەرەبییە بەمانا سنگە، واتە پێغەمبەر کە بۆنی گوڵی سەرسنگی ئەبوبەکری کرد فەرمووی: ئەم بۆنە بۆنی دڵ و دەروونی ئەبوبەکرە کە لە ترسی خوا ئەبرژێ و هەڵئەقرچێ، وە ئەم خەڵقە بەبۆنی گشتی ئەزانن.

(٤٧) موخبری صادق: پێغەمبەرە کە هەر خەبەرێك ئەو بیدا، ڕاست و دروستە، وە جێی گومان نییە. شەوی ئیسرا هەتەد: وا دەرئەکەوێ لەم فەرموودەی پێغەمبەرەوە کە خوا وێنەی ئەبوبەکری لە هەموو ئاسمانەکانا نیشانی پێغەمبەر داوە بۆ ئەوەی نەترسێ و پێی دابێ، وەك لە شیعری دواییەوە دەرئەکەوێ.

(٤٨) ئەنیس: وتەیەکی عەرەبییە، بەهاوڕێیەك ئەڵێن کە بەبینینی کەیفخۆش ببیت. جەلیس: هاودەم لە کۆڕی دانیشتنا. ئاصف: کوڕی بەرخییا، وە وەزیر و خۆشەویستی حەزرەتی =

عروقی شەك و شوبهەی ئەهلی شیعە و رەفضی پێیەی بوو
ئـەگـەر ئـیـنـصـاف بـبـێ لایـان بـەشیـری ئـەم دەلـیـلانـە[٤٩]
کـەسێ صدیـقـی ئـەکـبـەر بـێ، مـەهین یـاری پـەیـەمـبـەر بـێ
ئـەبـێ پـێی ئـەفسەری سەر بـێ، لـەکـن دانـا و فـەرزانـە[٥٠]

باسی عومەر

بـە ثـانـی و ئـەوَّەڵـە فـەرقـی ئـەبـووبـەکـر و عـومـەر ئـارێ
دیـن ئـینسانـە لـە چـاویـا، ئـەم دو ئـینسانـە دو ئـینسانـە[٥١]
کـە غُرَّەی صُبـحـی صَمـصـامـی لـە نێو شامـی نیـام دەرکـەوت
مُـنـوَّر بـوو شەوی کـفـری یـەمـەن تـا شام صُبـحـانـە[٥٢]

= سلێمان بووە. سلێمان: کوڕی داود پێغەمبەرە، کە پاشایەکی زۆر بەدەسەڵات بووە، ئەم پاشایە (بیت المقدس)ی دروست کردووە، وە (٩٢٩) ساڵ پێش میلاد کۆچی دوایی کردووە.

(٤٩) عروق: جمعی «عرق»ە، بەمەعنا ڕەگ و ڕیشەیە. شەك: بەمانا گومان و دوودڵییە لە شتێکا. شوبهە: بەمانا لێگۆڕانی شتێك. رفض: بەمانا رافضییە، کە جۆرێکن لە شیعە، واتە ڕیشەی گومان و سەرلێشێوانی شیعە و رافضییەی بوو بەبەڵگەی ئەم دەلیلانە کە لە شیری بڕندە تیژتر و بڕندەترن.

(٥٠) مەهین: وتەیەکی فارسییە بەمانا گەورە. پەیەمەر: پێغەمبەر. ئەفسەر: فارسییە بەمانا تاجە. فەرزانە: فارسییە بەمانا ژیرە. واتە یەکێك گەورەترین ڕاستگۆ بێ لە جیهانا، وە گەورەترین هاوڕێ و هاودەمی پێغەمبەر بێ، ئەبێ پێی تاجی سەری هەموو کەسێك بێ بە خوێندەوار و نەخوێندەوار و شێت و ژیرەوە.

(٥١) ئارێ: بەڵێ. دین ئینسانە: واتە وەك ئینسانێك وایە. ئەم دوو ئینسانە: کە ئەبوبەکر و عومەرن. دوو ئینسان: واتە دوو بیلبیلەیە لە چاوی دینا، واتە ئەبوبەکر و عومەر بیبیلەی چاوی دینی ئیسلامن.

(٥٢) غرَّە: سپییەتییەکە کە لە ناوچەوانی ئەسپا. صمصام: شمشێری بڕندە. نیام: وتەیەکی فارسییە واتە کێلان. صبحانە: واتە وەك صبح واتە کە ڕووناکیی بەری بەیانی شمشێری عومەر دەرکەوت لەناو شاری شاما – کە وەك کێلان وابوو بۆ بێ بڕوایی – ڕووناك بووەوە شەوی بێ بڕوایی لە یەمەنەوە تا شام.

به دوو دۆشیزە دوختەر مەد دو جەزری نییل دەبوو هەر ساڵ
بەفەرمان تەرکی کرد، ئەو تا قیامەت بەندە فەرمانە(٥٣)

لە بەینی ئەو هەتا قەیسەر مەسافەی قەسر زیاتر بوو
بەیەك پەنجە سەری هەڵدا ببین ئەم دەست و پەنجانە(٥٤)

نە تەنها رەونەقی بازاری کوفاری شکاند و بەس
فیرار کردەی دەسی مەعنی ئەو ئاخر دێو و شەیتانە(٥٥)

بەزەیتی حکمەت و حوکمی ئەو، ئەم مِصباحە، صبح ئاسا
هەتا هات شوعلەوەرتر بوو، کە بوو بەم ڕۆژەی ڕەخشانە(٥٦)

---

(٥٣) ئەگێڕنەوە کاتێك کە عەمری کوڕی عاص مصری گرت، ئەهالی مصر پێیان وت: لە زۆر کۆنەوە ئەبێ هەموو ساڵێك دوو کچی جوانی سەر بەمۆر برازێنینەوە و بیخەینە ناو ئاوی نیلەوە تا سەرڕێژ «فیضان» بکات، وە بێت و بڕوات، عەمر ئەمەی نووسی بۆ حەزرەتی عومەر، ئەویش کاغەزێکی نووسی بۆ نیل، پێی وت: «لە عومەری کوڕی خەتتابەوە بۆ نیلی مصر، ئەگەر تا ئێستا بەئارەزووی خۆت هاتوچۆت کردووە، ئێمە هیچ پێویستییەکمان بە تۆ نییە، وە ئەگەر بەفەرمانی خواش هاتوویت و چوویت بڕۆ بەناوی خواوە» کاغەزەکەی نارد بۆ والیی مصر کە بیخاتە ناو نیلەوە، لەو ڕۆژەوە ئەو دەستوورە کۆنە نەما، وە نیل بەبێ گیروگرفت هاتوچۆی خۆی ئەکات. ئنجا ئەم شیعرە ئاماژەیە بۆ ئەم داستانە. دۆشیزە دوختەر: واتە دوو کچی سەر بەمۆر، کە هەموو ساڵێك خراونەتە ناو نیلەوە تا ئاوەکەی ئەهات و ئەکشایەوە «مد و جزر».

(٥٤) قەیسەر: بەپاشای ڕووم وتراوە کە لە کاتی عومەرا «هرقل» بووە، مەسافەی قەسر: چل و هەشت میلە کە لە بڕینی ئەم ماوەیەدا دروستە بۆ ڕەوتەنی «مسافر» نوێژی چوار رکاتی کورت بکاتەوە بەدوو رکات. بەیەك پەنجە:
زۆر گەڕام ئەم قسەیەم لە هیچ کتێبێکا نەدۆزییەوە، نازانم مەلا خاکی ئەمەی لە کوێ هێناوە.

(٥٥) واتە حەزرەتی عومەر وەنەبێ هەر بازاڕی بێ بڕوایی و بێ بڕوایانی شکاندبێ و هیچی تر، بەڵکو شەیتان لە دەستی ئەو ڕەوی کردووە.

(٥٦) واتە بەڕۆن زەیتی حکمەت و حوکمی عومەر، چرای ئیسلامەتی وەك بەری بەیان هەتا هات ڕووناکتر بوو، تا بوو بەم ڕۆژەی نیوەڕۆیە.

بــە ئــابــی تـیـغـی عـەدلـی ئـەو نـیـهـالـی دیـن سەمـەروەر بـوو
بــەری فـەیـرۆزە وو گـەوهــەر، دوڕ و یـاقـووت و مـەرجـانـە(٥٧)

(صَدای یــا ساریــە) و (شُربــی) پـیــاڵــەی زەهــرەکــەی قــەیسەر
لـــە گـــوێتـــە یـــادتـــە یـــەکـــیـــەك چ پـــەیـدا وو نمایـــانـــە(٥٨)

لــە اطـفـای نـار و دەفـعـی زەلـزەلـەی ئـەو چـاك نـظـر فـەرمـوو
لـە مـێ تـفـصیـلـی بـۆت نـادەم، بـچـۆ خـۆت نـەزهـە بڕوانـە(٥٩)

---

(٥٧) واتە بەئاوی شمشێری داد و عەدالەتی عومەر، درەختی دین بەردار بوو بەبەری پیرۆزە و گەوهەر و مرواری و یاقووت و مەرجان.

(٥٨) صدای یا ساریە: ابن حجر لە کتێبی «صواعق» و زۆر لە زانایانی ئیسلام هەریەکە لە کتێبی خۆیا ئەگێڕێتەوە ئەڵێ: حەزرەتی عومەر لەشکرێکی بەسەرکردەیی «ساریە» نارد بۆ ئێران، ڕۆژێکی هەینی ئەم لەشکرە لە «نەهاوەند» لە نزیك شاخێکەوە ئەکەونە جەنگەوە، لەشکری ئێران ئەیانەوێ دەوریان بگرن، لەو کاتەدا عومەر لە مەدینە دوانی هەینی ئەخوێنێتەوە، وە لە ناوەڕاستی دوانەکەدا، دەست لە دوانەکەی هەڵئەگرێ، وە دووجار، یا سێ جار بانگی ساریە ئەکات و ئەڵێ: «یا ساریة الجبل» واتە ئەی ساریە ڕوو بکەرە شاخەکە، دوای ئەوە دەست ئەکاتەوە بەدوانەکەی، دانیشتوانی جمعەکە هەموو تەماشای یەك ئەکەن، ئیمامی عەلی ئەفەرمووێ سەبرکەن تا لە جمعە ئەبێتەوە، دوای جمعەکە پرسیاری لێ ئەکەن، ئەفەرمووێ: لەو کاتەدا بەدڵما هات کە لەشکری بێ بڕوایان لە ئێران خەریکن دەوری لەشکرەکەی ئێمە بگرن، وە ئەمان نزیکن لە شاخێکەوە، ئنجا ئەگەر پاڵ بدەن بەشاخەکەوە پشتیان قایم ئەبێ، وە هەر ڕووبەڕوو جەنگیان لەگەڵ ئەکەن، بەڵام ئەگەر ڕوو نەکەنە شاخەکە لە هەر چوارلاوە دەور ئەدرێن، ئیتر بەبێ پەروا ئەو قسەیەم لە دەم دەرچوو. لە دوای مانگێك تەتەر «قاصد»ی ساریە گەیشتە مەدینە بەکاغەزی ساریەوە، ئەڵێ: ئێمە مانگێك لەمەوپێش لە ڕۆژەی هەینیدا کەوتینە جەنگەوە، لەو کاتەدا گوێمان لە دەنگێك بوو دووسێ جار پێی وتین: «یا ساریة الجبل» ئێمەش پاڵمان دا بەشاخەکەوە، وە جـەنـگـەکـەمـان بـردەوە، شربـی پـیـاڵـەی زەهـرەکـەی قـەیسەر: زۆر گـەڕام ئـەم قسەیـەشم نەدۆزییەوە، نازانم خاکی ئەمەی لە کوێ هێناوە.

(٥٩) واتە باش ورد بەرەوە لەو هەموو جەنگانەی کە عومەر کردوونی و بردوونیەوە، وە ئەو هـەمـوو ڕووداوانـەی کـە لـە کـاتـی ئـەوا قـەومـاوە و کوژاندونیـەوە. نـەزهـە: کـتـێـبـی نزهة المجالسە.

باسی عوسمان

بـرا ئـیـتـر بـەچـۆکـا بـێ لـەسەر ئـەژنـۆی ئـەدەب دانـیش
تـەواو چـاو ببڕە بـەرپێی خۆت کە ئیکە بەحسی عوسمـانـە

سوئـالـی رێی حـەق و تـەفسیـر و عـلـم و حـلـم لـەو پـرسە
کـە ئـەو روشتـەی نـظـامـی سوورەت و ئـایـەتـی قـورئـانـە(٦٠)

ئـەوە زیـنـەت فـزای روی شاهـدی قـورئـان و حـوسن ئـارا
بـەڵـێ جـمـعـیـتـی طـورە بـەبـێ شانـە پـەرێشانـە(٦١)

(٦٠) روشتە: بەکشتەکێك ئەڵێن کە تەزبیح و ملوانکەی پێ هۆنرابێتەوە ئنجا لەبەرئەوەی کە عوسمان سوورەتەکانی قورئانی ریز کردووە و چوار نسخەی لێ نووسیوەتەوە و بڵاوی کردوونەتەوە بەچوار قوڕنەی جیهانی ئەو ڕۆژەی موسڵمانانا، بۆیە بەعوسمان ئەڵێ: روشتەی نظامی سوورەت و ئایەتی قورئانە.

(٦١) دوای کۆچی دوایی عومەر و بڵاوبوونەوەی موسڵمانان بەهەموو عەرەبستان و مصر و عێراق و ئێران و شام و فەلەستینا، وە دوای دانانی عوسمان بەخەلیفە لە جێی عومەر، بەماوەیەك خەبەر بەعوسمان گەیشت کە قورئانخوێن لە خوێندنەوەی هێندێ وتەی قورئانا دووبەرەکی کەوتوون، واتە هەریەکەی بەرەنگێك ئەیخوێنێتەوە، خێرا عوسمان ناردی ئەو دەفتەرەی کە قورئانی تیا نووسرابووەوە لە کاتی ئەبوبەکر و عومەرا، وە لای حەفصەی خێزانی پێغەمبەر دانرابوو، هێنای، وە گەورەکان لە هاورێکانی پێغەمبەری کۆ کردەوە، وە ئایەت بەئایەت ئەیانخوێندەوە، وە دڵنیا ئەبوون لە خوێندنەوەکەی وە دەربڕین «تلفظ»ەکەی و جێگەکەی لەناو سوورەتەکەدا و جێگەی لەناو قورئانەکەدا تا سی جزمەکەیان تەواو کرد، وە هەموو سوورەتەکانیان ریز کرد، ئنجا چوار نوسخەی لێ گرتەوە و ناردی بۆ مەکە و کوفە و بصرە و شام. فزا: بەمانا زۆر، طورە: مووی پێشانی، واتە عوسمان ئارایشی قورئانی دا بەریزکردنی سوورەتەکانی و بەرودوا هاتنیان بەدوای یەکا بەرێکوپێکی. هەموو شتێك کە زۆر بوو، وە کەوتن بەسەریەکا ناشیرین دەرئەکەوێ، بەڵام کە ریز کران و ڕێك خران ئنجا جوانییەکەی دەرئەکەوێ، وەك مووی پێشانی تا بەناو یەکا بچێ و ئاڵۆزکا بێ ناشیرین دەرئەکەوێ، بەڵام کە شانە کرا و تاوەکانی لە یەك جیابوونەوە ئنجا جوانییەکەی دەرئەکەوێ، وەکو ئەڵێ: بەڵێ جمعیتی طورە بەبێ شانە پەرێشانە.

عەدوو پەردەی دڵی کەدری، لە شەرما چاوی هەڵنەبڕی
بەجان نەقدی حەیای دەکڕی، ئەمانە دەئبی عوسمانە[٦٢]

هەڵی کرد سەرسەڕی فیتنە، تەپوتۆزی بەڵای هەستان
عورووسی باڵەخانەی چاو، بەتۆز بوو بەبەڵاخانە[٦٣]

کزەی بارەش، نە بارەش، بەڵکو بای شەڕ، گەردەلوولی کرد
گەرووگیری زبانەی شەمعی دین بوو، کابنی عەففانە[٦٤]

مینای بینای بینائی کە ڕۆشن بوو دڵگوشای دڵ بوو
بە دوودی دوا هەناسەی شەم، سیاهیی گرت زەنگیانە[٦٥]

بصر پەردەی بەسەردا چوو، خەموش بوو شەمعی ذی النورین
بەئومێدی سەحەر من بعد ابی رو بکەینە دەرگانە[٦٦]

---

(٦٢) عەدوو: وتەیەکی عەرەبییە بەمانا دوشمن.

(٦٣) سەرسەر: بای سەخت و توند. عورووسی: ژوورێکە کە پیشەکەی هەموو یەك پەنجەرەی تاك بێ، بەجۆرێك کە بکرێتەوە، وە هاتوچۆی پیا بکرێ، ئنجا عورووسیی وا هەیە لە نهۆمی یەکەمایە، وە عورووسیی وا هەیە باڵەخانەیە و لە نهۆمی دووەم یا سێیەمایە، چاو کە بەکەللەی سەرەوەیە، وە لە ژوور هەموو ئەندامێکەوەیە تەشبیە کراوە بە عورووسیی باڵەخانە، ئنجا ئەم باڵەخانەیە بەتەپوتۆزی بەڵا و ئاژاوە بوو بە بەڵاخانە.

(٦٤) گەردەلوول: گێژەڵووکەیەکە کە گێژ بخوا و لوول بخوا و سەرەوژوور بڕوا، ئنجا بای شەڕ و بەدبەختیی ئیسلامەتی هات و کردی بەگەردەلوول و کردی بەقوڕگی عوسمانی کوڕی عەفانا تا زبانەی شەمعی دینی کووژانەوە.

(٦٥) مینا: شووشەی ڕووناك. بیینایی: بینین، ئەبێژرێ: بینناییم نییە، واتە نابینم. بینائی: ئەوەی کە پێی ئەبینیت کە چاوە. شەم: بصر کورتەی شەمعە. زەنگیان: واتە زەنگینی، واتە شووشەی بیناییی چاوی عوسمان کە ڕۆشن و ڕووناك و دڵگوشا بوو، بەدووکەڵی دوا هەناسەی شەمع کە کوژایەوە، ئەو شووشەیە ڕەش هەڵگیرسا وەك زەنگی.

(٦٦) بصر: چاوە. شەمعی ذی النورین: بەعوسمان ئەڵێن چونکە دوو کچی پێغەمبەری بەڕوودا مارە کردووە، یەکەم ام کلثوم، دووەم رقیە، واتە عوسمان کە چاوی لێك نا بەئێجگاری، چرای کوژایەوە، چرا کە نەما ئەبێ بەئومێدی ڕووناکیی بەری بەیان ڕوو بکەینە دەرگانە، کە بریێتییە لە ئیمامی عەلی، چونکە پێغەمبەر فەرموویەتی: «انا مدینة العلم وعلی بابها» واتە من شاری زانینم و عەلی دەرگاکەیەتی.

لـە داغـی فـیـرقـەتـی شمـع هـێنـدە گـریـاوم نـەمـا چـاوم
بـەحـاڵـم فـەتحی بـابـێ کـا مـەر ئـەو بـینـایـی چـاوانـە[٦٧]

باسی عەلی

بـڵـێ تـا ڕێوی طـبـعـانـی نـفـاق ئـەنـدیشی ئـەم صحـرا
کـەنـارە گـیـر بـن ئـیـتـر نـۆبـە نـۆبـەی شێری مـەیدانـە[٦٨]

بـەکـامین زۆر و زاتـێ، کـەس بـەیـانـی زۆر و زاتـی کـا
کـە وەك قـلـب الاسد قـەلـبـی ئـەسەد لـەم شێرە لـەرزانـە[٦٩]

شەوی هجرەت لە مەکە ئەحمەد و صدیق کە دەرباز بوون
لـە جـێگـەی ئـەحـمـەدا حـەیدەر بـەشیـرۆ نـوست شێرانـە[٧٠]

عەدوو، وەختێ لییان دی لە جێی ئەحمەد، لە جێی مات بوون
لـە هـەر کـوێ دەرکـەوێ گـوێی شێر، بـەڵـێ ڕێوی هـەراسانـە

خـۆ نـاوێرم بـڵـێم دەستی علـی و دەستـی خـودا یـەك بـوون
ئـەتـرسم پـێم بـڵـێن: شیـعـەی عـلـی ئـەم کـۆنـە سونـیـانـە

(٦٧) شەمع: مۆمە کە برێتییە لە عوسمان. مەر: کورتەی مەگەرە. بینایی چاوان: برێتییە لە خوا، واتە بەمردنی عوسمان ئەوەندە گریام تا چاوەکانم کوێر بوون، ئنجا مەگەر خوا دەرگایەکی ڕووناکم لێ بکاتەوە.

(٦٨) واتە بڵێ تا ترسنۆکان و ئەوانەی کە بەبیر ناپاکن خۆیان بشارنەوە، چونکە نۆبە نۆبەی ئیمامی عەلییە کە شێری مەیدانە.

(٦٩) بە کامین: بەکام. قلب الاسد: نازناوی «رتشارد»ی پاشای ئینگلیزە کە لە جەنگی سەلیبیدا جەنگیوە لەگەڵ سەلاحەدینا، وە پڕ بەدڵ لە سەلاحەدین ترساوە. واتە بە کام زۆر و زاتێکەوە، یەکێك بتوانێ باسی زۆر و زاتی ئیمامی عەلی بکات؟ ئەو ئیمامی عەلییەی کە دڵی شێر لەبەریا لەرزیوە، وەك لەرزینی دڵی ریتشارد لە بەرانبەری سەلاحەدینا.

(٧٠) واتە ئەو شەوەی کە بێ برواکانی مەکە بڕیاری کوشتنی پێغەمبەر، وە بەشیری ڕووتەوە دەوری ماڵیان دا، پێغەمبەر و ئەبوبەکریش بڕیاریان دا کە ئەو شەوە لە شاری مەکە دەرچن، وە کۆچ بکەن بۆ مدینە، ئیمامی عەلی ئەو شەوە لە جێگەکەی پێغەمبەرا نووست تا بەیانی.

قسەی قەلعی دەری خەیبەر بەدەست ئەو حەیدەرە – ناکەم
بەدڵدا یادی ئەو بەحسە ئەگەر بێ دێتە جۆلانە[٧١]

خەلاتی (لا فتی) ئەم شان، خەلاتی (هل اتی) ئەو شان
نیشانی شانی شان بە ئەو شانە، بە ئەم شانە[٧٢]

(٧١) لە ساڵی ٦٢٨م دوای صلحی حدیبیە بەپانزە ڕۆژ پێغەمبەر چووە سەر «خیبر» کە قایمترین شوێن، وە زۆر قەلای گەورەی تیا بوو، یەکەم جار ئەبوبەکری نارد بۆ سەر یەکێك لە قەلاکانی کە بیگرێ، بەلام بۆی نەگیرا و گەڕایەوە، لە پاشا عومەری نارد ئەویش گەڕایەوە، ئنجا ئیمامی عەلیی نارد بە بەیاخێکەوە، وە پێی فەرموو بڕۆ تا خوا قەلاکەت بۆ ئەکاتەوە، کە ئیمام نزیك کەوتەوە جەنگکەرانی ناو قەلاکە بۆی هاتنە دەرەوە، وە دەست کرا بەجەنگ، جوولەکەیەك شیرێکی داوەشان بۆ ئیمام قەڵغانەکەی لە دەست پەڕی، ئیمام دەروازەی قەلاکەی دەرهێنا و کردی بەقەڵغان بۆ خۆی، ئەو دەروازەیەی دانەنا، وە بەدەستی ڕاستی جەنگی ئەکرد تا سەرکردەی قەلاکە کوژرا، وە قەلاکەی بۆ کرایەوە، ئنجا دەروازەکەی کرد بەپرد و موسڵمانەکان بەسەریا ئەپەڕینەوە بۆ ناو قەلاکە، هەر بەو ڕەنگە تا هەموو قەلاکان گیران. واتە باسی هەڵکەندنی دەرگەی خەیبەر بەدەستی ئیمامی عەلی ناکەم، چونکە بەباسەکەی مەردوم دێتە لەرزە.

(٧٢) لا فتی: ئەگێڕنەوە کە پێغەمبەر لە تەعریفی ئیمامی عەلی و شیرەکەیدا کە ناوی ذوالفقار بووە فەرموویەتی: «لا فتی الا علی، لا سیف الا ذوالفقار» واتە جوامێر هەر عەلییە، شیر هەر ذوالفقارە، کە ئەو شیرە وەك خەنجەر لە ناوەڕاستا دووخێکی ئەستووری بووە، وە دەمی شیرەکەی زۆر پان و ئەستوور و درێژ بووە، وە کەم کەس توانیویەتی هەڵی سووڕێنێ و بیوەشێنێ. هل أتی: ئەگێڕنەوە کە (حسن) و (حسین)ی کوڕانی ئیمامی عەلی نەخۆش ئەکەون، پێغەمبەر لەگەڵ چەند هاوڕێیەکیا ئەچێ بۆ ئەحواڵ پرسینیان، هاوڕێکانی پێغەمبەر بە ئیمامی عەلی ئەڵێن: خێرێکیان بۆ بڕیار بدەن، بەڵکو خوا تەندروستییان بۆ بنێرێ، ئیمامیش لەگەڵ حەزرەتی فاطمەی ژنی و کارەکەرەکەیانا ڕۆژووی سێ ڕۆژ لەسەر خۆیان نەزر ئەکەن، بەیانی بە ڕۆژوو ئەبن، وە ئیمام حۆقەیەك جۆ قەرز ئەکات بۆ ئێوارێ کە پێنج کولێرەی لێ بکەن، هەریەکەی بۆ یەکێکیان، وە ڕۆژووەکەی پێ بشکێنن، ئێوارێ کولێرەکان دائەنێن، لەو حەلەدا کە دەستی بۆ ئەبەن هەژارێك لە بەرقاپییەوە داوای خواردنێکیان لێ ئەکات، ئەوانیش کولێرەکانی بۆ ئەنێرن، وە خۆیان بەئاو ڕۆژووەکەیان ئەشکێنن، سبەینێ بەڕۆژوو ئەبن بەبێ پارشێو، ئێوارێ پێنج کولێرەی تر دائەنێن، دووبارە لە پێش دەست بۆ بردنیان هەتیوێك لە بەرقاپییەوە داوای شتێك ئەکات، ئەوانیش =

فدات بم ناقه سواری ابن عمی أحمدی مختار
كه بێ تۆ خانه وێرانه نەك ئێرانه چ ئێرانه(٧٣)
علی ئینسانی عەینەینه، علی بابی حەسەنەینه
علی بابی مدینەی علمه نەك هەر بابی ئەم دوانه(٧٤)
أسدُ اللّه الغالِبْ علیُ ابن أبي طالب
عەزیز نالّیم وەكو جانه، دلّی جان الفی نێو جانه(٧٥)
نییه شمشێر و شیر الا علی و ذوالفقاری بەس
عەجەب لەم شیری بەڕانه، زەهی لەم شێری غەڕانه(٧٦)

= كولێرەكانی بۆ ئەنێرن، لە ئێوارەی سێیەمدا دیلێك دێ، وەك جاران كولێرەكانی بۆ ئەنێرن، وە بەو جۆرە سێ ڕۆژ بەڕۆژوو ئەبن بەبێ ئیفتار و پارشێو، ئنجا بەسرووش ئەم ئایەتانە دێنە خوارەوە بۆ پێغەمبەر، وە پیرۆزبایی لێ ئەكرێ لەلایەن فریشتەی سرووشەوە لەسەر باشیی كەسوكار و ئەهل و بەیتی ئەفەرمووێ «یوفون بالنذر، ویخافون یوما كان شره مستطیرا، ویطعمون الطعام – علی حبه – مسكینا ویتیما واسیرا...» واتە ئەوی بڕیاری بدەن (لە چاكە) ئەیكەن، وە لە ڕۆژێك ئەترسن (وەك ڕۆژی دوایی بێ) كە بەدی و سەختییەكەی هەموو خراپێك ئەگرێتەوە، وە خواردەمەنی دەرخواردی هەژاران و هەتیوان و دیلان ئەدەن، با خۆشیان حەزی لێ بكەن. نیشان: شتێكی جوانە هێندێ پیاوی سەربازی دەولّەتی لە خۆی ئەدات بۆ دەركەوتنی پایەی سەربازیەتی. شان: وتەیەكی عەرەبییە بەمانا پایەیە. شان: ئێسقانی ڕاست و چەپی خوارمل كە هەردوو قۆڵی پێوە بەندە. شا: گەورەی دەولّەتێكە كە نەگۆڕێ، وە لە دوای خۆی كوڕی لە جێی دابنیشێ.

(٧٣) ناقە: حوشتر. أبن عمی أحمدی مختار: واتە ئامۆزای پێغەمبەر. ئێرانە: ئەو شوێنەیە كە تۆی تیا بیت، واتە بەبێ تۆ هەر ئێرە وێران نییە، بەڵكو خاكی ئێرانیش هەر وێرانە.

(٧٤) ئینسان: بیبیلەی چاو، واتە عەلی بیبیلەی هەردوو چاوە. حسەینەین: حەزرەتی حەسەن و حسەین. بابی مدینەی علمە: لە پێشەوە وتمان كە پێغەمبەر دەربارەی ئیمامی عەلی فەرموویەتی: «انا مدینة العلم وعلی بابها» واتە من شاری زانین و عەلی دەرگەی ئەو شارەیە.

(٧٥) واتە ئەی ئازیز نالّێم عەلی خۆشەویستە وەك گیان، بەڵكو دلّی گیان و ئەلفی ناوەڕاستی گیانە.

(٧٦) بەڕان: وتەیەكی فارسییە، بەمانا زۆر بڕندە. زهی: فارسییە بەمانا خۆش. غەڕّان: شێر و دڕندەیەكە كە ڕقی هەستابێ و بنركێنێ.

نـی هـەر شێری شەهـی شێر و نـی هـەر شمشێری شاهـی شیر
چ شیـریٚ ذوالـفـقـار ئـاخـر، چ شێریٚ شێری غـەڕانـە[77]

عـلـیـە حـوبـی عـنـوانـی صحـیـفـە و نـامـەی ئـیـمـانـە
بـەتـەحـریمی بـڵـیٚ خـاکـی، بـەتـەعـریـضات و ئیـمـانـە[78]

(صدف) بـۆ (صُلبـی) حیـدەر نـەسلـی أحـمـد دانـەیـی گـەوهـەر
دو دوڕەی فـاطـمـە و حـیـدەر یـەکـی یـەك دوڕی یـەکدانـە[79]

پاڕانەوە

مـەڕێژە ئـابـڕووم یـارەب بـەئـابـی رووی بـنـی زەهـرا
من ئەرچی ئابڕووی خۆم ڕشت لە بۆ یەك نان و دوو نانە[80]

آلـهـی نـیـم ئـەگـەرچـی مـن حـەریـفـی شعـر و ئـەهـلـی بـەیت
بـەبـەیـتـم لـیٚ قـبـوڵ فـەرمـوو، لـەبـەر ئـەم ئـەهـل و بـەیـتـانـە[81]

چ ئـەهـلـیٚ ئـەهـلـی تـەبـجـیـل و جـەلیـل و مـەدحـەتی جبریل
چ ئـەهـلـی حـوبـیـان حـەبـی عـەلاجـی زوعـفـی ئـیـمـانـە[82]

(٧٧) یەزدان: خوای گەورە، واتە ئەم شێرە – کە ئیمامی عەلییە – وەنەبیٚ هەر شای شێران بیٚ، وە ئەم شمشێرە – کە ذوالفقارە – هەر شای شیران بیٚ، چ شیریٚ ئەبیٚ بەذوالفقار و چ شێریٚ ئەبیٚ شێری یەزدان.

(٧٨) عنوان: سەرباس. صحیفە: پەڕەی نامە. تصریح: وتنی شت بەبیٚ پەردە. تەعریض: وتنی شت لەلاوە. ئیما: وتنی شت لەژێر پەردەوە. نە: واتە بەتەعریض مەیڵیٚ.

(٧٩) صَدەف: پۆرکی لوءلوء و مرواری. صلب: پشت. نەسل: نەوە، واتە نەوەی پێغەمبەر – کە حەزرەتی فاطیمەیە – بوو بە پۆرگ بۆ ئەو دڵۆپە ئاوەی کە لە پشتی ئیمامی عەلی دابوو، کـە وەك دانـەی گـەوهـەر وابـوو، ئـنـجـا گـەوهـەری فـاطـمـە و حیدەر هـەر جـارێکیـان بـوو بەدوورێکی یەك دانە کە حەزرەتی حەسەن و حسەینە.

(٨٠) واتە خوایە بەحورمەتی ئابڕووی کوڕانی فاطمەی زەهرا ئاگەداریم بکە و ئابڕووم مەبە.

(٨١) حەریف: هاوپیشە. بەیت: مەبەست لە بەیت لێرەدا شیعرە. ئەم ئەهل و بەیتانە: مەبەست حەزرەتی فاطمە و عەلی و حەسەن و حسەینە.

(٨٢) (تبجیل) مەردووم بە گەورە ڕاگرتن. (جلیل) گەورە. مەدحەتی جبریل: مەدحی جبریل. (حبیان): محـەبـەتیـان. حـەبی عـەلاجی ضعفی ئیمـانـە: واتـە مـحـەبـەتی ئـەهل و بەیتی پێغەمبەر دەرمانە بۆ لاوازیی ئیمان.

چ بـــەیـــتـــی خـــانـــەی وەکـــو بـــەیت الـــعـــتـــیـــقـــی حـــەق
چ بەیتی خانەی ئازادی شادیی وەکو جێ وەصلی جانانە(٨٣)

چ بـەیـتـی مـەجـمـعـی عـصمـەت مـطـافـی زومـرەی قـدسی
چ بـەیـتـی مـەرجـعـی حـەشمـەت کـە سەد دارای دەریـانـە(٨٤)

لـە هـەر جـێیـەك کـەمین بـەنـدە و کـەنـیـزێکـی دەری دەرکـەوت
چ جـێگـەی خـان و خـاقـانـە، چ یـارای حـوور و غـلـمـانـە(٨٥)

فـیدای ئـەو صاحـبـی بـەیتـەم بـە أهـل و بـەیتـەوە فـەرمـووی
مـیسالـی ئـەهـل و بـەیـتـی مـن سەفـیـنـەی نـوح و طـوفـانـە(٨٦)

کـەسێ لـەم فـولـکـەدا جـێی گـرت، بـەڵـێ نـعـم الـنـجـاتـی گـرت
کـەسێ دەستـی کـە لـێ بـەردا غـەریـقـی گـێژی (عـصیـانـە)(٨٧)

بـــرا لـــەم کـــەشتـــیـــیـــە هـــەر کـــەس بـــڕا دەستـــی بـــڕا دەستـــی
جـــەزای «تـــبـّــت یـــدا» کـــردن بـــەبـــەستـــە و بـــەستـــە لـــێدان(٨٨)

خـــوداوەنـــدا مـــەدە بـــەر بـــا بـــەئـــاگـــر ئـــابـــڕووی خـــاکـــی
بـــبـــەخشە عـــەیب و نـــوقـــصانـــی بـــزرگـــی بـــەم بـــزرگـــانـــە

(٨٣) خانەی ئازادی: واتە خانەیەکە کە دەستی لەژێر باری کەسا نییە خوا نەبێ، وە ئازاد و سەربەست و سەرفرازە وەك خانەی خوا کە کەعبەیە، کە ئەو خانەیەش خانەی پێغەمبەرە.

(٨٤) مطافی زەمرەی قدسی: واتە طوافگاهی هەموو فریشتەی ئاسمانە. دارا: لەقەبی چەند کەسێکن لە پاشایانی کۆنی ئێران. دەربان: قاپییەوان.

(٨٥) کـەمین بـەنـدە: بـچووکـتـریـن خزمـەتـکـار. کـەنـیـز: کـارکـەری زڕخـریـدە. خـان: وتـەی ڕێزە بەهێندێ کەس ئەوترێ وەك مەحموود خان، کەریم خان. خاقان: وتەیەکە بەهەموو پاشایەك ئەوترێ. یارا: شایستە.

(٨٦) صـاحـبـی بـەیت: پـێغـەمـبـەرە. سەفـیـنـەی نـووح طـۆفـانـە: واتـە چـۆن ئـەوانـەی دەستـیـان بەسەفینەی نووح گرت لە تۆفان ڕزگاریان بوو، هەرچیش دەست بەأهل بەیتی پێغەمبەر و هاوڕێیانی پێغەمبەر بگرێ لە ڕۆژی دواییدا ڕزگاری ئەبێ.

(٨٧) فلك: کەشتی.

(٨٨) بڕا دەستی: واتە دەستی لێ بەربوو. بڕا دەستی: واتە دەستی لەبنا قرتا. جەزای (تبت یدا) کردن: واتە پێی بڵێیت لەناوچێ دوو دەستەت، وەکو خوا بە أبولهبی مامی پێغەمبەری وت لە کاتێکا کە بانگی کرد بۆ بڕواهێنان و بڕوای نەهێنا.

لــــە زەڕاتـــی زبـــانـــداری هـــەچـــی زێڕۆح و حـــەیـــوانـــە
سەد ئـــەفـــلاك و زەمین پــڕ بـــێ نـــەکـــو هـــەر ئـــەم مـــەکـــانـــە

زبـانـی هـەر یـەکـێ تـەنـهـا هـەچـی بـاقـی ئـەڵـێن بـیـڵـێ
بـەهـەر طـەرفـە و دەقـیـقـە و دەم، بـەهـەر لـەحزە و بـەهـەر ئـانـە

چـوار بـەیـتـێ کـە سەر لـەوحـەی قـصـیـدەم بـوو قسەی دەم بـوو
بـەسۆزی دڵ مـکـرەر کـەن، ئـەمـانـە و چـی مـوسڵـمـانـە[89]

لـە جـاڕ و خـەرمـەنـی فـضل و کـەمـالـی (مـەحـوی)یـا خـاکـی
خـەریـکـی خـاکـەڕۆیـە و گـوڵ دەچـێنـێ دانـە مـوورانـە[90]

نـعـوتـی أحـمـدی فـەرمـوو، نـەمـامـی سەرمـەدیـی هـەڵـنـاشت
مـنـی خـاکـی کـە ڕێم دایـم لـە دەوری بـاخـەوانـانـە[91]

(٨٩) واتە تا چەند گیانلەبەر هەیە لەسەر زەوی لە وشکانی و لە دەریا و لە حەوایا، سەد ئەوەندەی تر لە ئەفلاك و زەمین پڕ بێ لە گیانلەبەران، وە بەهەمموو لایەکیان چەندە ئەڵێن، هەر تاقە یەکێکیان بەتەنیا بەقەد هەمموو لایەکیان بڵێ. طرفە: چاولێکنان. دەقیقە: شەست چرکە. دەم: کاتێك. لحظە: چاو ترووکانێك. ئان: ئەو ساتەیە کە تۆی تیایت، ئنجا ئەمانە هـەمـوو ئـەو چـوار شیـعـرانـە بـڵـێـنـەوە کـە سەرەتـای چـەکـامـەکـەم پـێ دامـەزراندووە، وە گەورەترین سڵاوانە کە لەسەر دیداری پێغەمبەر و ئال و أصحابی دراوە.

(٩٠) جاڕ: جێگای هەموو دانەوێڵەیەکە دروابێتەوە. خاکەڕۆ: کۆکردنەوەی خەرمانە لە دوای هەڵگرتنی. گوڵ دەچێنێ دانە موورانە: واتە وەك دانەی دەمی مێروولە، ئەم چوار شیعری دواییە لە نوسخەی ژمارە (٢)دا نین.

(٩١) نعوت: جەمعی نەعتی بەمانا وەصفی شتێکە بە چاکی. سەرمەدی: وتەیەکی عەرەبییە بە شتێك ئەوترێ کە بە ئەبەدی بێ. هەڵناشتن: ناشتن، واتە ئەم چەکامەیەم وت لە نەعتی پێغەمبەرا، وە چەند نەمامێکی ئەبەدیم بۆ خۆم ناشت تا گەورە ببن وە لە ڕۆژی دواییدا بەرێکی شیرین و خۆشم بۆ بگرێ کە شەفاعەتی پێغەمبەرە «درودی خوای لێ بێ».

ئنجا ئەم نەمامانە ئاو ئەدەم بە فرمێسکی اخلاص، وە بە برژانگی چاو پەرژینی بۆ ئەکەم و چاودێریی ئەکەم، بۆ ئەوەی لە جیاتیی غونچەی گوڵم بۆ بگرێ، ئومێدی دڵم بێنێتە دی کە شەفاعەتی پێغەمبەرە.

سروشك ئـاو و مـوژەپـەرژیـن، ئـومـێدی دڵ چ غـونـچـەی گـوڵ
بـــە چـاو چـاودێری وەك بـلـبـل بـكـەم ئـەم تـەرزە بـاخـانـە

تـــعـــالـــی الــلـــە چ دهــقـــانــە، جـــەزای غـفـران و رضوانــە
ثـەمـەرخـور بین خـودا ئـێمـەش لـە سایـەی ئـەم نـەمـامـانـە(٩٢)

(٩٢) تعالی الله: نامەخوا. دهقان: تۆوكەری كشتیار، واتە نامەخوا خاكی چ كشتیارێكی ئاودێرە، كەوا نەعتی محەمەدی ئەڵێ و نەمامی ئەبەدی ئەنێژێ، وە بە برژانگی چاو پەرژینی بۆ ئەكات و بە فرمێسك ئاوی ئەدات، سا خوا بە گەورەیی و میهرەبانیی خۆی بەرەكەیم بۆ بێنێتە دی، وە لە سای ئەم نەمامانەوە ئێمەش بە بەری كردەوەی خۆمان بگەین.

شاعیرانی بێ ناونیشان(١)

عارف صائب

عارف صائب کوڕی مەلا ئەحمەدی مەلا قادرە، لە هاوینی ساڵی ١٣٠٢هـ– ١٨٩٢ز دا لە سلێمانی لەدایك بووە، ئەمیش وەك هەزاران خوێندەوارانی ئەو ڕۆژە لە حوجرەی یەکێك لە مامۆستا بەهرەمەندەکانی کاتی خۆی پێ گەیشتووە، کە هەموو فارسی و عەرەبی و کوردی و تورکیزان، وە خەتخۆش و موسوڵمان بوون، بەڵکو هەموو شاعیر و نووسەر و وێژەر بوون، بۆیە قوتابییەکانیان لەپاش چەند ساڵێکی کەم بەشی زۆریان بوون بە شاعیرێکی ڕەوان و نووسەرێکی بەناوبانگی دەوری خۆیان.

مامۆستای عارف صائب، خوالێخۆشبوو مەلای عەزیزی زلزڵەیی بووە، وە قورئان و فارسیی لەلا خوێندووە، وە مەشقی نووسینی کردووە، لەپاشا لە مزگەوتی هەمزاغا لەلای مەلا حەسەنی زەردەلیکاوی چەند کتێبێکی نحو و صرفی عەرەبیی خوێندووە.

لە سەرەتای جەنگی یکەمی جیهانیدا گیرا بە عەسکەر، بەڵام لەبەر ئەوەی کە لە مزگەوتی هەمزاغادا بوو وەکو فەقێ، لەگەڵ چەند فەقێیەکی ترا نێرران بۆ موسڵ بۆ تاقیکردنەوە «إمتحان» وادیارە دەرنەچووە، بۆیە کە گەڕاوەتەوە لەگەڵ لەشکری عوسمانیدا نێرراوە بۆ ئێران بۆ لای ورمێ و مەراغا و خۆ و سەڵماس. لەو سەفەرە دوور و درێژەدا وا دەرئەکەوێ کە زۆر تووشی ئێش و ئازار و برسێتی و دەردی سەری و چڵکنی و کۆڵکنی بووە، وە دڵی هاتووەتە کوڵ و چاوی هاتووەتە گل، وەخەم و تەم و خەفەت و دەردی سەری لە هەموو لایەکەوە دەوری داوە، وە ئەم چەند شیعرە لەگەڵ کەف و کوڵی و دەروونی سەرکەوتووە بۆ نووکی قەڵەمەکەی کە نووسیویەتی و ناردوویەتی بۆ سلێمانی لە بابەت غەریبی و ژیانی عەسکەری و ناکۆکیی چەرخی کەچ ڕەفتار و گەردشی خواروخێچی ڕۆژگاری ناهەموار، ئەڵێ:

ئـــاوارەی خـــاکـــی وەتـــەن و سەیـــر و سەفـــا خـۆم
پـامـاڵـی خـەم و غـوربـەت و سەد دەرد و بـەڵا خـۆم
بـێ یـار و دیـار، وەحشی و مـەجـنـوونـی بـیـابـان
مـەهـجـووری سەنـای مـەجلسی ئـەربـابی وەفا خـۆم

(١) ئەم وتارە لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ژمارە ١١ ساڵی ١٩٨٤ بڵاوبووەتەوە.

سەرگەشتەی سەحرای «خوی» و ساحەی «سەڵماس»
ڕیسوای عەجەم، مەسخەرەیی شاهـ و گەدا خۆم
ئەم طالعە نەحسە منی خستۆتە فەلاکەت
ئاشفتەیی دەستی ستەمی بەختی سیا خۆم
کەوتوومەتە ناو تاقمی جەندرمە، خودا مەرگ
دووچاری هەزار دەردی سەر و قەهر و سزا خۆم
سووڕدانە، عەرەق خواردنە، کارێکە مەپرسە
سەرسامی هەزار هەلهەلە و ڕەقص و سەما خۆم
ڕۆژێ کە سەفەر بێ وەکو سەگ غەرقی قوڕاوم
ڕۆژی حەزەریش، تووشی هەزار دەردی وەها خۆم
ڕۆژێ خەبەری حەرب و دەمێ مـوژدەیی صولحە
ئیفتادە لەناو دەغدەغەیی خەوف و ڕجا خۆم
بێ مەسکەن و بێ چادر و یاغمووڕلغ و یاتاغ
عوریان و پەرێشان، بە مەسەل گورگی چیا خۆم
باران و قوڕ و دەهشەتی سەرماش بە هەرجا
پامالی دەستی شددەتی بەفر و ڕەشەبا خۆم
خۆ بە کسەمەد و خەپلەیی جۆ، ساوەر و گۆشت گا
ئاوساندی سکم عەینی وەکو ڕەشکەیی کا خۆم
دوو مانگ دەبێ، نەمدیوە صەفای بەزمی پلاولغ
دەرناچێ لە دڵ هەر بە ئومێد و بە تەما خۆم
برسی و ڕەش و ڕووت، چڵکن و بێ پارە و تووتن
حەسرەتەکەشی دوو قوم جگەرە و پیاڵەیە چا خۆم
وا دام درووە پینە لەسەر چاکەت و شەرواڵ
گۆڕاوە سەر و صوورەتی من وەك جلەگا خۆم
نابینی طەراوەت لە ڕەگی عومر و حەیاتم
ئەلحەق وەکو تووی قۆجە بەبێ بەرگ و نەوا خۆم
توکی سەر و ڕیشم لە غەما بۆز و درێژ بوو
بەم وەضعیەتی ڕیشەوە، وەك خواجە حەنا خۆم

کـــافـــر بـــەزەیـــی دێتـــەوە بـــەم حـــاڵـــە پـــەشێوە
وا دەربـــەدەر و قـــوڕبـــەسەر و تـــووشی بـــەڵا خـــۆم
بـــۆ شاری سلـــێمـــانـــیـــیـــە فـــەریـــاد و فـــوغـــانم
دایـــم لـــە خـــەیـــاڵ و غـــەمـــی تـــەبـدیـلـــی هـــەوا خـــۆم
بـــێ شویـــهـــە لـــەبـــەر دەرد و غـــەم و قـــەهـــر و مـــەرارەت
مەحرووممی سەواب و شەرەف و خێر و دوعا خۆم
بـــێ تـــاقـــەت و بـــێ ویسعـــەت و حـــەیـــران و پـــەرێشان
هەر مونتەظیری لوتفی نەبێ و فەیضی خودا خۆم
شیـــعـــرم وەکـــو طـــبـــعـــم کـــە پـــەرێشان و خـــراپـــە
مـــەحـــجـــوب و سەر ئـــەفـــگـــەندەیی جـــەمعی شعرا خـــۆم
(عـــارف) ئـــەسری مـــەرحـــەمـــەت و لـــوتـــفـــی خـــودایـــە
بـــۆ مـــەنـــفـــەعـــەتـــی دیـــن و وەتـــن جـــان بـــە فدا خـــۆم

لە ئاخر و ئۆخری جەنگدا چووە بۆ سەقز، ماوەیەك لەوێ ماوەتەوە، لەگەڵ (عەونی حاجی گوروون) کە ئەفسەر بووە، پێش تەواوبوونی جەنگ بە چەند مانگێك گەڕاوەتەوە بۆ سلێمانی، وە دەوڵەتی عوسمانی شکستی هێنا و ئینگلیز گەیشتە کەرکووك، وە ئەو عەسکەرەی کە مابوو لە سلێمانی بە تورك و بە ئەڵمانەوە لە ڕێگای سورداشەوە کشانەوە، بەڵام عارف صائب و چەند کەسێکی تر مانەوە لە سلێمانی، وە لەگەڵ عـەسکـەرەکـادا نـەڕۆیشتن، وە ئـیشوکـاری مـیـری درایـە دەست خـوالـێخـۆشبـوو شێخ مەحموود، وە عارف صائب لەوساوە چووە لای شێخ مەحموود کە ئەمە ئاخر و ئۆخری ساڵی ١٩١٨م ئەگرێتەوە، ئینجا کە ئینگلیز هاتە سلێمانی ئەمیش بوو بە نووسەر لە مالیە، لەپاشا بوو بە مەئمووری مالی ناوچەی قەرەداغ کە ئەودەمە عەونی حاجی گورون کارگێر «مدیر»ی ئەو ناوچەیە بوو تا سلێمانی لەلایەن ئینگلیزەوە چۆڵ کرا، لە کۆتایی ئەیلوولی ١٩٢٢دا، شێخ مەحموود هاتەوە، وە بوو بە حوکمداری کوردستان وە عـارف صائب بـوو بـە نـووسەری تـایـبـەتی شێخ مـەحـموود، لـەم وەختـانـەدا هـەروەك سکرتێریی شێخ مەحموودی ئەکرد لە ڕۆژنامەکانیشا نووسینی جوانی بڵاوئەکردەوە بە هۆنراوە و پەخشان، بەڵام بەداخەوە شیعرەکانی کۆنەکراونەتەوە.

لە ساڵی ١٩٢٣م لە مانگی مایسدا شیخ مەحموود شوێنی حکوومەتەکەی گواستەوە

لە سلێمانییەوە بۆ ئەشکەوتەکانی جاسەنە لە سووداش، وەعارف صائبیشی لەگەڵا بوو، یەکەم ڕۆژی سەفەرەکەیان ئێوارە لە «قەرەچەتان» ئەبن وە شەو لەوێ ئەمێننەوە، بۆ ڕۆژی دوایی کە بڕیار وابوو بچن بۆ جاسەنە، عارف صائب ولاخی دەست ناکەوێ تا بچێ لەگەڵیانا، وەپێی ڕاگەیاندن کە ئەم ئیمشەو ئەمێنێتەوە لە قەرەچەتان، وە بەیانی ولاخی بۆ دێنن و ئەچێ بۆ جاسەنە، بەڵام سید محەمەد ناوێك وا تێ ئەگا کە عارف صائب نایەوێ بچێ لەگەڵیانا هەر ئەو ئێوارێیە ئەیداتە بەر گوللە و ئەیکوژێ، وە ڕۆژی ١٦/٥/٩٢٣ لە گۆڕستانی دێیەکە ئەنێژێ.

عارف صائب هەر وەکو شاعیرێکی کۆمەڵایەتی بوو بە خۆی و هەموو سەرباس «مواضیع»ێکییەوە، هەروا شاعیرێکی گاڵتە و ڕابواردن بوو لەناو فەقێکانی مزگەوتا، هەمیشە بە پێکەنین وەختیان ئەبردە سەر.

ئەگیڕنەوە ئەڵێن جارێکیان لە پایزا مەڕێکی ڕەش ئەکڕێ بۆ دابەستن کە لە زستانا بیکا بە قاورمە، مەڕ لە کۆتایی پایزدا قەڵەو ئەبێ، لەوانە ئەبێ کە ئەمڕۆ سبەی سەر ببڕێ و بکرێ بە قاورمە، شەوێك مەڕە ڕەش ئەدزرێ، مەلا عارف زۆر خەفەتی بۆ ئەخوا، بەیانی هەڵئەستێ کە ئەبینێ وا مەڕە ڕەش دزراوە و نەماوە ئەمیش ناکاتە نامەردی شینێکی بۆ ئەکا. وە زۆری بەسەرا هەڵئەدا، بە قصیدەیەکی دوور و درێژ، بەڵام بەداخەوە لەو قەصیدەیە تاقە سێ شیعریم دەست کەوت کە ئەڵێ:

حەسرەتم هەر ئەوەیە سینە پەراسووی چەورت
بوو بە اطعامی طعامی جهلا ئەی مەڕە ڕەش
من لەبەرچاوی حەسوود بوو کە مەڕم پێ ئەوتبیت
وەرنی فەرقت چی بوو تۆ و حاجی مەلا ئەی مەڕە ڕەش
هەر وەکو بزنەکەی ئەخفش لە حضوری تۆدا
ڕائەوەستان بە ئەدەب قۆڵ لە عەبا ئەی مەڕە ڕەش

هەر لە شیعری گاڵتە و مەزاحێتی ئەو قصیدەیەی کە لە شینی ماینە کوێتا کردوویەتی بەبۆنەی مردنییەوە، کە شەوێك لە نیوەشەوا لێی دێ و کوتوپڕ ئەمرێ، بەداخەوە ئەمیش هەر ئەم سێ شیعرەم لێ دەست کەوتووە، کە ئەڵێ

ماینە کوێتی جنسی خۆش ڕۆم ڕۆ، بەجێی هێشت تازە زین
حەسرەتی خۆی بردە گڵ، نەیخوارد بەهاری سەوز و شین

مـــایـــنـــە کــوێت مین نـــەبـــوو، تـــەیـــارەیـــەك بـــوو تـــونـــدڕەو
لایـــــقـــــی ابــــن الــــرشیــــد و پـــــادشاهــــانــــی زەمین
هــــەر بـــە ڕۆژی لـــێرەوە بـــردم هــــەتـــا بـــانـــی مـــقـــان
ئـــارەقـــی هـــیـــچ پـــێ نـــەکـــرد، پـــرمـــەی ئـــەچـــوو بـــۆ خـــانـــەقین.

ڕەشیدی لاوە

ئـەم مـرۆڤـە خـەڵکی گـەڕەکی کـانێسکانـە لـە شاری سلێمـانـی، لـە دەوروبـەری ساڵی ١٨٧٠م لەدایك بووە لە خێزانێکی بێ ناوو یشان، وەك بەشی زۆری خەڵکی سلێمانی، ڕەشخوێن قورئانێکی خوێندووە لەگەڵ کەمی فارسی لە حوجرەدا، بەڵام خۆی لە خۆیا مرۆڤێکی زۆر زیرەك و وریا و بلیمەت بووە، وە شاعیرێکی کوتوپڕی بووە بە سروشت. هەرچەند شێخ ڕەزای تاڵەبانی بهاتایە سلێمانی ڕەشیدی لاوە چووەتە لای، وەلێی جیانەبووەتەوە تا گەڕاوەتەوە، وە زۆر جار بە شیعری کوتوپڕی وەرامی پلاری شێخ ڕەزای داوەتەوە.

ئەم شاعیرە بەرزە بە کوڕێنیی خۆیەوە خەریك بووە و ژنی نەهێناوە تا لە ساڵی ١٩٠٢م لە سلێمانی کوژراوە. شیعرێکی زۆری بەجێ هێشتووە بە کوردی و بە فارسی، بەڵام بەداخەوە کەس کۆی نەکردووەتەوە. خوێندەوارانی ئەو دەمە زۆریان لە بەریان بووە، هەر یەکە بەپێی زەوقی خۆی.

لە ساڵی ١٢٩٢هـ جەنگەڵێك ڕوو ئەدا لە ناوەندی دەوڵەتی عوسمانی و ڕووسا، پـارێزگـاری سلـێمـانـی داوای یـارمـەتـیـیـەك ئـەکـا لـە ئـەهـالـیـی سلـێمـانـی بـەهـۆی خوالێخۆشبوو شێخ مستەفا نەقیبەوە، شێخ مستەفاش دەوڵەمەندەکانی سلێمانی کۆ ئـەکـاتـەوە لـە خـانـی حـاجـی سعـیـد ئـاغـا، وە بـاسەکـەیـان بـۆ ئـەکـاتـەوە، وە داوای یارمەتییەکی قورس و قەڵەویان لێ ئەکات، دوای شێخ مستەفا حەمەی تووڵینە هەڵئەستێتە پێیان و ئەڵێ ئێمە ئامادەین لەسەر فەرمانی حکوومەت هەر کەسێکمان بەپێی خۆمان پارە بدەین، ئێمە پارە بە شێخ مصطفى نەقیب نادەین، وە لەبەر خاتری ئەو پارە کۆ ناکەینەوە، ڕەشیدی لاوە لەو کۆڕەدا حازر ئەبێ، وە لە قسەکەی حەمەی تووڵینە دڵگیر ئەبێ، چونکە شێخ مستەفا نەقیب کوڕەزای کاك ئەحمەد، وە نەقیب الاشرافی شاری سلێمانی بووە، وە قسەکەی حەمەی تووڵینە، بە ناشرین ئەزانێ بۆ شارەکەی، لەبەر ئەوەی هەڵئەستێتە پێیان و ڕوو ئەکاتە حەمەی تووڵینە و پێی ئەڵێ:

نەجابەت کەی لە تۆدایە لە دوو چاڵی چەتیووت بەم[١]
حـــەمەی تووڵینە بەم تووڵە لە قووڵینەی هەتیوت بەم

لەسەر ئەم تاقە شیعرە شێخ مستەفای نەقیب دێی تەرەماری داوە بە رەشیدی لاوە، دوای رەشید ئەو دێیە مایەوە بۆ ساڵحی برای، دوای ساڵح مایەوە بۆ سەعید ئەفەندیی کوڕی، دوای سەعید مایەوە بۆ غەفوری کوڕی – کە موزەف بوو لە اصلاحی زەراعی، وە ئێستا نیشتەجێی ماڵی خۆیەتی، لە پاشا پارێزگاری سلێمانیش حەمەی تووڵینەی دەربەدەر کرد بۆ کەرکووك، وە ئم داستانە گەورەترین بەڵگەیە لەسەر ئەمە کە ئەم شیعرە شیعری رەشیدی لاوەیە نەك هی شێخ ڕەزایە، کە بە هەڵە لە دیوانەکەیا لەچاپ دراوە.

هەر ئەم رەشیدی لاوەیە– سا لەبەر هەر شتێك بووە– ڕقی لە شێخانی سلێمانی هەستاوە، وە بەم دوو شیعرە هاوار ئەکاتە خەڵقی سلێمانی کە تێکەڵییان مەکەن و لێیان دووربن ئەڵێ:

دەخـیـلـتـان بم مـەبـن تـابـع بـە شێخـان
دەرۆ تـوخـمـی ئـەمـەل زائـع مـەگـەردان
صەرف کەی عەمری خۆت لایان وەهایە
چـوو بـە کـەردەن بـە جـای تێك مـەردان[٢]

هەروا لە زەمی جەودەتە افندیدا ئەڵێ:

جیمی جـــهل و واوی وشك و دالی دێڵ و تێی تەرەس
مجتمع بوون بە (جەودەت) بێ وەفا عەینی عەدەس[٣]

---

(١) ئەم شیعرەم لە خوالێخۆشبوو فاضل عرفان بیستووە بەم داستانەوە

(٢) ئەم دوو شیعرە هەر یەکێکیان بە نیو شیعری فارسی شێخی سەعدی تضمین کراوە، وە هەردووکیانم لە خوالێخۆشبوو سەید ئیبراهیم حەفید بیستووە، وە پێی وتم: تا ماوم لە دەم منەوە مەیگێڕەوە.

(٣) ئەم شیعرەم لە شێخ رەئووفی کوڕی سەید نووری نەقیب بیستووە. بێ وەفا عەینی عدەس: ئەم تەشبیهە وەرگێڕاوە لە پەندێکی پێشینان کە ئەڵێ: فلان کەس وەك نیسك بە روپشتی بۆ نییە.

بابا ڕەسووڵی میری سوور

بابا ڕەسووڵ پیاوێکی خوێندەواری باڵابەرزی شاعیر بوو لە کوردی و فارسی و عەرەبیدا، لە دێی میری سوور دائەنیشت لە ناوەندی شاخەکانی هەورامان و شارەزوور(٣) ئەم شێخە بابا ڕەسوولە لە دەوروبەری ساڵی ١٣٠٥هـ لە دێی نابراو هاتووەتە جیهان، لە حەوت ساڵیدا لە دێی میری سوورە دستی کردووە بە خوێندن لەپاشا چووتە مەدرەسەی بیارە، لەوێ چەند ساڵێك خوێندوویەتی، وە بەو بۆنەیەوە زۆر عەقیدەی بە خوالێخۆشبوو شێخ نەجمەدینی بیارە بووە، وەخۆشی ویستووە، هەرچەند نەشبووە بە سۆفی. شێخ نەجمەدین کە لە ساڵی ١٩١٨م کۆچی دوایی کرد، بابا ڕەسوول ئەم دوو شیعرەی لە شینیا بۆ وتووە:

چرای ڕێگەی هدایە بوو بۆ عالەم شاء نجم الدین
نەهاتی هات و با لێی دا و دنیا بووە بە ظلمانی
چلۆن تاریك نەبێ دنیا کە گیرا شمسی عرفانی
دەبا بدرێ لە جامی سەر کە گیرا ماهی تابانی

ئەم شێخ بابا ڕەسوولە پارچە زەوییەکی بوو لە شارەزوور، یەکێك لە بەگزادەکانی هەڵەبجە لێی داگیر کردبوو، ئەمیش هاتبوو لە مەحکەمەی سلێمانی شکاتی کردبوو، لە ساڵی ١٩١٩م وە فەتاح ئەفەندی مامەخەلانی گرتبوو بە پارێزگەر، ئینجا بەم بۆنەیەوە هەموو جارێ کە ئەهات بۆ سلێمانی لە مزگەوتی ئێمە دائەبەزی وە لە هۆدەکەی من ئەبوو، لەو ڕۆژانەدا من شەرحی شێخ عومەری قەرەداغیم ئەنووسییەوە لە فرائزی قزڵجی کە ئەو شەرحە لەلایەن مەلا حسەینی پەسکەندی و عیرفان ئەفەندی و چەند کەسێکی ترەوە تقریظ کرابوو، بابا ڕەسوول کە چاوی بەو شەرحە و بەو تقریظانە کەوت وتی: منیش تقریظێکی لێ ئەنووسم، منیش کتێبەکەم دایە دەستی هەر لەبەر چاوی من ئەم سێ شیعرە عەرەبییەی لێ نووسی:

جمیلة فرائض القزلجي
علیه رحمة الاله المنجي

(٣) ئەم میری سوورەی کە ئەم دێیە بەناوەوە ناونراوە کوڕی شێخ عیسای کوڕی سید بابا عەلیی هەمەدانییە.

من بعد أن تزوج الفحول
لمنـعـهـا تـعـذر الـوصول
تبرجت لفاضل الدهر عمر
حفظه الاله عن كل خطر

خوا لێی خۆش بێ و بە میهرەبانی خۆی دای پۆشی.

دەستنووسی کۆن و تازە و هێندێ لە نامەخانەکان(١)

دوای ئـەوەی کـە ئـادەمـی دروست بـوو لـەسەر زەویـی هـەزاران هـەزار ساڵـی بـەسەرا تێپەڕیی نرخێکی وای نەبوو کە ناو ببرێ، وەك خوا ئەفەرموێ: "هل أتي على الانسان حين من الدهر لم يكن شيئاً مذكورا" واتە بەڕاستی ماوەیەکی ئێجگار زۆر تێ پەڕی بەسەر ئادەمیدا نرخێکی وای نەبوو کە ناو ببرێ، بەڵام بەدەستووری پەیدابوون و بەرزبوونـەوە "نشوء وارتـقـا" بـەرە بـەرە سەرکـەوت بـەسەر پلـەی شارستـانێتیدا تـا سەرکەوت بەسەر هەموو گیانلەبەرانێکی ترا.

بەڵێ دوو شت گەورەترین شۆڕشی هەڵگیرساند لەسەر زەوی، وە ئادەمیی جیا کردەوە لە هەموو گیانلەبەرانی تر. وە لەناو هەموویانا ئەمی لەسەر تەختی پاشایەتی دانا لەم جیهانەدا، یەکەم دەستی، دووهەم زمانی. کە دەستی بەرەڵڵا کرد بەم ڕەنگە بەرزی کردەوە لە زەوی لە کاتی ڕۆینا، سەد هەزاران هەزار شتی سەیری پێ دروست کرد، وە گەورەترین کەلەپووری بەجێ هێشت لەسەر زەوی.

کە زبانی بەرەڵڵا کرد، بەم ڕەنگە دەستی کرد بە قسەکردن، توانی هەرچی بە دڵیا بێ بیڵێ، وە هەموو کەسێك لەگەڵ هەموو کەسێکا قسە بکات و لە یەك بگەن، وە یارمەتیی بیری یەکتری بدەن، تا ئادەمی گەیشت بەم پایە بەرزە کە هەرچی ئەمڕۆ ئەیبینین لە دیمەنی شارستانیەتی و زانین و زانیاریی، هەمووی بەری کردەوەی دەست و زبانیەتی.

بەڕاستی دۆزینەوەی پیت و وشە و گوفتوگۆکردن و دانانی ناو بۆ هەموو شتێك بە جۆرێك کە ناوی هەر شتێکت برد وەك ئەو شتە بێتە بەرچاو زۆر زۆر گرنگە، ئەگەر ڕاستت ئـەوێ دۆزیـنـەوەی ئـەمـانـە گـەلـێ لـە دۆزینـەوەی ئـەتـۆم وردتـر و هـونـەرتـر و گرنگترە، بـەڵام چونکـە لـە منـاڵییـەوە فێری بـووین و هـۆگری بـووین بـۆیـە زۆر لـێی سەرسام نابین.

ئەوەندەی دۆزینەوەی ئەمانەی کە وتمان گرنگە ئەوەندەش نووسین بۆ ئادەمی گرنگ و بەکەڵکە، کە ئەمڕۆ ڕۆژهەڵاتی لە مەبەستی ڕۆژئاوایی، وە ڕۆژئاوایی لە مەبەستی ڕۆژهەڵاتی ئەگەن، وە مەردوومی ئەمڕۆ لە نووسینی هەزاران ساڵ لەمەوپێش تێ ئەگات.

---

(١) ئەم وتارە لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد. ژمارە ١٥ ساڵی ١٩٨٦ بڵاو بووەتەوە.

بەڵێ دۆزینەوەی نووسین یەکەمین هۆ بوو بۆ تێ گەیاندنی ئادەمی لە یەکتری لە ئادەمەوە تا ئەمڕۆ، لەمەوە دەرکەوت ئەندازەی گرنگیی کتێب و نووسراو لەناو کۆمەڵەدا، وە ئەندازەی ئەو تین و تەووژمەی کە کتێب و نووسین ئەیکەنە سەر هەستی ئادەمیی بە باشی یا بە خراپی.

ئاشکرایە کە نووسین تین و تەووژمێکی ئێجگار زۆری هەیە لەسەر بیر و باوەڕ و هەست و ئارەزووی مەردووم. زۆر خاوەن قەڵەم بەهۆی نووسینەوە سەرکەوتوون لە وەرگێڕانی ڕژێمی گەلان و گۆڕینی ژیانی کۆمەڵایەتیدا بەو جۆرەی کە خۆیان ویستوویانە، ئنجا سا یا بە باشی وە یا بە خراپی. امامي غزالي –خوا لێی ڕازی بێ– ئەمەی زانیوە فەرموویەتی: ڕەوشت و خووی بەرز لە سەرەتاوە هەر باوێکی دروستکراو بووە، بەزۆر مانەوەی ئەو باوە بوو بەسروشتێکی جێگیر، لە پاشا ئەو سروشتە باوك و باپیر و دایك و داپیر بە کەلەپوور بەجێیان هێشتووە بۆ کوڕ و کوڕەزا و نەوە و وەچە و بەرەیان تا بووە بە شتێکی ناخی و غەریزەیەکی جێگیر.

لەم قسانە دەرکەوت کە ئەمڕۆ کتێب و نووسین یەکەمین هۆن بۆ پەروەردەکردنی گشتی، وە یەکەم هۆن بۆ بێدارکردنەوەی هۆش و هەست.

ئنجا ئەگەر خواستی خوای لەسەر بوو ئەوا کۆمەڵێك لە خاوەن قەڵەمان ئەنێرێ بۆ گەلێك، وە ئەیانکات بە پێشڕەویان، وە پێشیان ئەکەون تا ئەیانبەن بۆ سەرچاوەی بەختیاری و کامەرانی لە هەردوو جیهانا.

***

ئەمە تا ئێستا باسی نووسین بوو، ئنجا با بێینە سەر باسی کتێب و نامەخانەکان، ئەم نامەخانانە نامەخانەی تایبەتی بن، یا نامەخانەی گشتی و تێکڕایی بن.

لە ڕۆژێکەوە ئادەمی فێری نووسین بووە حەزی لەوە کردووە کە زانین و زانیاریی خۆی بنووسێ و بیخاتە سەر کاغەز، لەمەوە بیری نامەخانە پەیدابوو، وە دانە دانە کتێب کۆ کراوەتەوە، وە لەناو گەلانی کۆنا بەرە بەرە کتێب زۆر بووە، وەك گەلی میسری و هیندی و چیین، بەڵام بەتەواوی کەس نازانێ لەو سەرەتایەدا ژمارەی ئەو کتێبانە چەندە بوون و چی بوون، وە لە چ مێژوویەکا نووسراون، بەڵام ئەوەی ئاشکرایە کە کتێب لە ناو ئەو گەلە کۆنانەدا زۆر پیرۆز بووە بە ڕەنگێك کە دروست نەبووە هەڵگرتنیان لە پەرستگا و جێی خواپەرستییدا نەبووبێ، لە پەرستگاکانی میسردا کتێب

بوون کە باسیان کردووە لە بیر و باوەڕ و تەندروستی و کشتوکاڵ. مێژووشناسان باس ئەکەن کە (رمسیسی) گەورە –کە یەکێك بووە لە فیرعەونەکانی میسر– زۆر کتێبی کۆ کردووەتەوە لە کۆشکی خۆیا، وە خستوونییە ژێر چاودێریی دوو خوای خۆیان: (تووت) و (سافرین)، کەواتە هونەری دامەزراندنی نامەخانەی تایبەتی ئەچێتەوە بۆ میسرییەکان. بەڵام هونەری دامەزراندنی نامەخانەی گشتی و تێکڕایی ئەچێتەوە بۆ یۆنانییەکانی زۆر کۆن.

لەو نامەخانە گشتییە بەناوبانگە یۆنانییانە ئەو نامەخانەیەیە کە پییرنمام دای مەزراند لە کۆتاییی سەدەی سێهەمی پێش زایندا (میلاد) کە لە پاشا گوێزرایەوە بۆ ئەسکەندەرییە، وە نیو ملیۆن دەستنووسی تیا بووە، هێندێ ناحەز وتوویانە: ئەم نامەخانەیە عەمری کوڕی عاص سووتاندی لە ساڵی ٦٤٣ زایندا بە فەرمانی حەزرەتی عومەر، بەڵام وەك (رینان) و (جوستوف لیبون) و (بەتلەر) و گەلێکی تر لە خۆرشناسەکان پۆستکەندەیان کردووە، وە دائرة المعارفي بەریتانی و ئیسلامی لێی کۆڵیوەتەوە بەشێکی زۆری ئەو نامەخانەیە واتە چوارسەد هەزار جڵدی ٤٨ ساڵ پێش زاین سووتاوە، وە بەشەکەی تریشی ٢٥٢ ساڵ پێش گرتنی ئەسکەندەرییە لە لایەن عەرەبەوە سووتاوە بەدەستی أسقف (تیوڤیلو)وە، وەك دوور و درێژ باس کراوە لە کتێبی (الفاروق عمر)ی محمد حسین هیکل و (الفاروق عمر بن الخطاب)ی محمد رضادا.

لە رومیە لە زۆر کۆنەوە نامەخانەی زۆری تیا بووە، هەرچەند لەو سەردەمەدا کە ئەو نامەخانانە بوون وە زادەی ئەفکار نرخێکی وای نەبووە لە ناویانا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشا نامەخانەی تایبەتی زۆر بووە، وە لە پاشا نامەخانەیەکی گشتیش لە ڕومیە پێکەوە نرا لە سەردەمی ئیمبراطور اغستوس، وە ناونرا بە نامەخانەی اوکتافیە. ئەم نامەخانانە لە ژێر چاودێریی زانایانی رومانی و یۆنانیدا بوون، بەڵام بەداخەوە ئەم هەموو نامەخانانەی کە بە سەد هەزاران زێڕیان پێ درابوو هەمووی لە ژێر پێی ئەو چەتە و پیاوکوژ و جانەوەرانەی کە هێرشیان بردە سەر رومیە لەناوچوون.

لە پاشا خۆشەویستیی کتێب لە رومیە بەرە بەرە دەستی پێ کرد تا سەرڕێژی کرد بۆ هەموو شارەکانی تر، لە بەشی زۆری شارەکانیا نامەخانەیان تیا کرایەوە، لە پاشا بەرە بەرە ئارەزووی کۆکردنەوەی کتێب پەیدا بوو تا گەیشت بەپایەیەك هەر کۆشکێکی گەورە نامەخانەیەکی تیا نەبووایە ئەو کۆشکە نرخی نەبوو.

کە قروونی وسطی هاتە پێشەوە نامەخانە کۆنەکانی یۆنان و رومان بێ ناز کەوتن، وە پەرش و بڵاوبوونەوە شتێکی کەمیان نەبێ لە کتێبە گرنگەکان، لەو ڕۆژانەدا کەنیسەکان پیاوانە و مەردانە دەستیان گرت بەسەر ئەو کتێبانەی کەوا دەرچووبوون، وە لە لەناوچوون ڕزگاریان بووبوو وە چاودێرییان کردن، بەڵام بەداخەوە قەشەکان کە پەڕەیەك یا چەند لاپەڕەیەکیان لە کاغەز بویستایە بۆ نووسینی هێندێ شتی پڕوپووچی خۆیان، ئەهاتن چەند پەڕەیەکیان لەو کتێبە بەنرخانە دەرئەهێنا، وە نووسینەوە سەرەکییەکەیان ئەسڕییەوە، وە ئەو شتەی کە خۆیان ئەیانویست لێیان ئەنووسی، بەم هۆیەوە بەنرخترین دەستنووسی کۆن نەما، یا ناتەواوە، وە نیوە و نیوەچڵ بوو، بەڵام لەگەڵ ئەمانەشا ئەوی مایەوە لە کتێبی کۆنی بەنرخ هەر لە کەنیسەکانا بوو کە مایەوە.

کاتێك کە ئیمبراطور شارلمان هاتە پێشەوە لە سەدەی هەشتەمی زایندا ئارەزووی کۆکردنەوەی کتێب پەیدا بوو لەناو گەلانی ئەوروپادا، وە کەم کەم نامەخانە پەیدا بوو لە دێر و کەنیسەکاندا.

لە دوای سەدەی دەهەم ئەم ئارەزووی کتێب کۆکردنەوەیە زۆرتر بوو تا سەدەی پانزەهەم هات، وە وتووێژی دینی پەیدا بوو لەناو (پرۆتستانت) و(کاثولیك)دا، وە بەم بۆنەیەوە کتێب زۆر بوو، لە پاشا ڕۆژی زانین و زانیاری لە هەموو لایەکەوە هەڵهات، وە لە سەدەی شانزەهەما چاپخانە پەیدا بوو، وە کتێب زۆر بوو، وە ئارەزووی کتێب کۆکردنەوە بڵاو بووەوە لە ناوەندی پاشا و زانایانا، وە نامەخانەی گشتی و تێکڕایی کرایەوە لە هەموو شارێکا.

***

ئەمە ئێستا قسە لە نامەخانەکانی ئەوروپا و ئەوروپایی بوو، بەڵام قسە لە دەستنووسی مسڵمانان و نامەخانەکانی، وەك لە وێژەی عەرەبیدا ئەڵێ: (حدث عن البحر و لا حرج) واتە قسە بکە لە دەریای بێ بن و بێ پایان و نەترسە.

کاتێك کە دەوڵەتی ئیسلام دروست بوو، هەر لە سەدەی یەکەمیا خوێندەوارانی بەرز و ڕۆشنبیرانیان هەستان و دەستیان دایە دەستنووس کۆکردنەوە لەگەڵ ئەوەی کە زۆر کەم بوو، بەدەگمەن دەست ئەکەوتن، چونکە دینی ئیسلام لە زۆر لاوە داوای زانین و زانیاری ئەکا، هەر وەك داوای نوێژ و ڕۆژوو ئەکات، بەڵکو زانین و زانیاری

بەمانایەکی گشتی گێڕراوە بەتاقانە هۆیەك بۆ ڕزگاربوون لە تاریکی و نادانی و گومرایی و چوونە ناو بیر و باوەڕی ڕاست و دروست و ژیانێکی بەرزی مرۆڤایەتی، هەروەك خوا ئەفەرموێ: (قل هل يستوى الذين يعملون و الذين لا يعلمون) واتە بڵێ ئەی پێغەمبەر: ئەوانەی زانان لەگەڵ نادانا چۆن ئەبن بەیەك، واتە هەرگیز نابن.

وە ئەفەرموێ: (و قل رب زدني علما) واتە ئەی پێغەمبەر بڵێ: ئەی خوای من هەمیشە زانینم زۆرتر بکە.

وە ئەفەرموێ: (يؤتى الحكمة من يشاء و من يؤت الحكمة فقد اوتي خيراً كثيرا) واتە خوا زانینی بۆ هەر کەسێك بوێ ئەیداتێ، وە هەر کەسێکی گەیاندە پلەی زانین و زانیاری ئەوە میهرەبانییەکی زۆری لەگەڵ ئەو کەسەدا کردووە.

بەڵکو زانینی گێڕاوە بە مایەی تێگەیشتن لە دین ئەفەرموێ: (و تلك الأمثال نضربها للناس وما يعقلها الا العالمون) واتە ئێمە ئەم هەموو نموونانەتان بۆ ئەهێنینەوە تا ڕاستتان بۆ دەرکەوێت وە مەردوومی دانا نەبێ کەسی تر تێیان ناگات.

بەهۆی ئەم ئایەتانەوە گەلێك تر لە نموونەی ئەم ئایەتانە ئیسلام زانین و زانیاری بڵاو کردوەوە لەناو مسڵمانانا، وە هەموو بەجارێك دەستیان دایە خوێندن و خوێندەواری، وە دەستیان کرد بەگەڕان بەشوێن خوێندنا، وە سووڕانەوە بەشوێن سەرچاوەی ڕوونی زانین و زانیاریدا بەڕەنگێك کە هەر لە سەدەی یەکەمی ئیسلاما زانیاریی کۆن و تازەیان کۆ کردەوە لە زانیاریی هیند و فارس و ڕۆمانی و یۆنانی، وە دەستیان کرد بە وەرگێڕانی ئەو کتێبانەی کە ئەکەوتە ژێر دەستیانەوە لە کتێبی بێگانان.

قاضي القضاتي حيدر ئاباد لە وتارێکی خۆیا بە ئینگلیزی نووسیویەتی و مجلەی مقتطفی میسری وەری گێڕاوە بە عەرەبی، لە کۆتاییی وتارەکەیا ئەڵێ هەر لە سەدەی یەکەمی ئیسلامەوە دەست کرا بە کتێب کۆکردنەوە تا دەمی ئەبی جعفری منصور، وە ئەم ئەبو جعفرە فەرمانی دا بە وەرگێڕانی کتێبی فارسی و یۆنانی تا دەوری هارون الرشيد کتێب زۆر بوو، چ لە وەرگێڕاوەکان و چ لە دانراوەکان، لەبەرئەوە هارون الرشيد کۆشکێکی زۆر گەورە و فراوانی دروست کرد بە ناوی (بيت الحكمة)ەوە، وە هەرچی کتێبێك بوو لە بغدادا لەوێ دایاننا، وە ئەو کتێبانە بە فارسی و یۆنانی و قبطی و سریانی بوون، وە یحیی کوڕی خالدی بەرمەکی سەرۆکی ئەو ڕاپەڕینە بوو.

دوای هارون الرشید مأمونی کوڕی هاته جێی وه زۆر حەزی لە کتێب بوو، تەنانەت ئەڵێن جارێکیان باری سەد حوشتری کتێب هێنا بۆ بەغدا، یەکێك لە مەرجەکانی ئاشتبوونەوەی لەگەڵ ئیمبراطور میشێلی سێهەمدا ئەوە بووە کە یەکێك لە نامەخانە گەورەکانی قسطنطینیەی بداتێ، کە بێجگە لە هەزاران کتێبی بطلیموسی تیا بووە لە ریازیاتی ئاسمانیدا، خێرا مأمون داوای وەرگێڕانی ئەو کتێبانەی کرد بە عەرەبی، لەم نامەخانەیەدا دوو گۆی زەویی تیا بووە. یەکێکیان لە زیو و ئەوی تریان لە برۆنز، کە ئەڵێن یەکەمیان بطلیموسی فەلەکیی خۆی بۆ خۆی دروست کردووە، وە سێ هەزار لیرەی ئاڵتوی یۆنانیی تێ چووە.

دوای مأمون ئیتر دەست کرا بە کتێب وەرگێڕان و نووسین و دەستنووس کۆکردنەوە، تەنانەت ئەگێڕنەوە ئەڵێن: الواثق بالله هەموو مانگێك سی هەزار دیناری ئەدا بۆ وەرگێڕانی کتێب.

لەم سەردەمەدا زۆر گرنگی ئەدرا بە خەتخۆشی و جزوبەندی کتێب. لە خەتخۆشەکان یەکەمیان ابن البواب و دووهەمیان ابن مقلەی وەزیری المقتدر بالله بووە.

خۆلاسە هەر لە سەرەتای خەلافەتی عباسییەوە ئەوەندە کتێب و دەستنووس زۆر بوو ناچار (ابو الفرج محمد بن اسحاق الوراق البغدادی المعروف بابن اسحاق الندیم) کتێبی فهرستی دانا لە ساڵی ٢٧٧ کۆچیدا.

واتە ١١٢٠ ساڵ لەمەوپێش بەهۆی کتێبی فهرستەوە کتێب ئەناسرا و ئەدۆزرایەوە.

امامي ثعالبي ئەفەرموێ لە دوای عباسییەکان هیچ ئەمیرێك لە ئەمیرەکانی بەغدا نامەخانەی نەبووە بەوێنەی سیف الدولة، ئەو سیف الدولەیەی کە ئەبو نصری فاراب نزیك خستەوە لە خۆی، وە مانگانەی بۆ بڕییەوە تا کۆچی دواییی کرد.

ئەبو الفرجی اصفهانی پەنجا ساڵ خەریکی نووسینی کتێبی أغانی بوو، لە کۆتاییدا کە تەواوی کرد نسخەیەکی نووسییەوە، وە بەدیاری بردی بۆ سیف الدولة ئەویش هەزار لیرەی زێڕی دایە، وە زۆر عوزریشی بۆ هێنایەوە کە ئەمڕۆ لەوە زیاتر لە دەستیا نییە.

لە دوای ئەوەی کە خەلافەتی عباسی ڕووی کردە نەمان، وە ملوك الطوائف پەیدا بوون، دەوڵەتی بنوسامان لە بخارا و بنو حمدان لە شام و بنو بویە لە شیراز و فاطمییەکان لە میسر پەیدابوون، وە ئەم دەوڵەتە سەربەخۆیانە دەستیان دایە کتێب

کۆکردنەوە و پێکهێنانی نامەخانە و بەرزکردنەوەی پایەی زانیاری و وە سلطانی بخارا نوحی کوڕی منصور نامەخانەیەکی زۆر گەورەی پێکەوە نا، ابن سینا ئەڵێ چوومە ناو ئەو نامەخانەیە بینییم نامەخانەکە نموونەی لە جیهانا نییە، بە هەزاران کتێبی وای تیایە کە نە ناوی بیستراوە و نە لە هیچ نامەخانەیەکی ترا بینراوە.

هەر ئەم پاشای بخارایە (صاحبی کوڕی عباد)ی کرد بە وەزیری خۆی بەڵام ڕازی نەبوو بە وەزیری وە بیانووەکەی ئەوەبوو کە ناتوانێ ماڵەکەی بگوێزێتەوە بۆ بخارا چونکە هەر لە کتێب چوار سەد باری حوشتر کتێبی دەستنووسی هەیە.

مێژوونووسەکان ئەڵێن نامەخانەی قصر لە قاهیرە گەورەترین نامەخانە بوو لە جیهانی ئیسلامیدا، وە ئەڵێن ملیۆنێك و شەش سەد هەزار دەستنووسی تیا بووە، وە لەو نامەخانەیەدا هەزار و دووسەد نسخە مێژووی طبری تیا بووە. اسپانیا دوای ئەوەی کە بوو بە دەوڵەتێکی ئیسلامی سەد ساڵی بەسەرا تێ ئەپەڕی حەفتا نامەخانەی گشتیی تیا کرایەوە کە یەکێکیان نامەخانە قورطبە بووە، کە چوارسەد هەزار دەستنووسی تیا بووە.

خولاسە جیهانی ئیسلام وەك دەریای هادی شەپۆلی داوە بە زانین و زانیاری و بە نامەخانە و دەستنووس، وە بە هەزاران نموونەی (کندی) و (فارابی) و (بیرونی) و (ابن سینا) و (غزالی) و (ابن باجە) و (ابن طفیل) و (ابن رشد) و (ابن خلدون) و (ابن العربی) و (ابن مسکویهی) تیا بووە کە بەنووسین و بڵاوکرنەوەی زانین و زانیارییەوە خەریك بوون، بەڵام بەداخەوە بەهۆی فتنە و مەسادی سیاسی و جەنگ و ئاژاوەی ناوخۆوە هەزاران نامەخانەی تایبەتی و تێکڕایی، وە بەملیۆنەها دەستنووسی عەنتیکە لە هەموو زانین و هونەرێکا سووتا و لەناوچوو، وە سێبەری زانین و زانیاری دوورکەوتەوە لە جیهانی ئیسلام. ئەگەر هێرشی مغۆل نەبوایە کە وەك بای سەرسەر و لافاوی نەگبەتی لە ناوەختا هات بەسەر جیهانی ئیسلامیدا – ئێستا بە هەزاران نامەخانەی دەستنووس ئەما بۆ ئەمڕۆ. مەغۆل کە سەمەرقەند و بخارای گرت وێرانی کرد، وە قوتابخانەی مسعود بەگ لە بخارا – کە گەورەترین قوتابخانە بووە کوڕی هەلاکۆ لە ساڵی ٦٧١ کۆچیدا ئاگری تێ بەردا، وە گەورەترین نامەخانەی لەو ڕۆژەدا سووتاند. ابن بطوطە ئەڵێ: تەتار کە عیراقی گرت بیست و چوار هەزار زانای گەورەی کوشت، دووانیان نەبێ کەسیان دەرنەچوو، وە بەهەزاران نامەخانەی دەستنووسی خستە دەجلەوە.

***

ئنجا با بێینە سەر باسی نامەخانەكانی كورد و كوردستان، ئەوە ئاشكرایە كە كورد وەك هەموو گەلێكی تر خوێندن و نووسینی بووە، وە خوێندەوار و شاعیر و وێژەی بووە، نەخوازەڵا دوای هاتنی ئیسلام تا هێرشی تەتەر و مەغۆل.

بەلای منەوە لە سەرەتای ئیسلامەوە یەكەمین دیوان و نامەی كوردیمان دیوانی بابا تاهیری هەمەدانییە، كە هەزار ساڵ لەمەوپێش وتراوە، بەڵكو یەكەمین بەردی سەر گۆشەیە لە كۆشكی وێژەی كوردیدا، لەبەرئەوە دیوانی بابا تاهیر كۆنترین و پیرۆزترین دیوانە لە هەموو كوردستانا، ئەم دیوانە تا ئەمڕۆ چەند جارێك لە ئێران چاپ كراوە، بەڵام هەموو جارێك ئێرانییەكان گەلێك وتەی كوردییان لێ كردووە بە فارسی، وە لەگەڵ ئەوەشا هێشتا ئاهەنگی كوردییەكەی هەر ماوە.

بەردی دووهەم لە بناغەی كۆشكی وێژەی كوردی مثلثاتی شێخی سعدیە[١] كە لە سەدەی حەوتەمی كۆچیدا، وتراوە، كە ئەم مثلثاتە سێ شیعر سێ شیعرە، وە هەموو سێ شیعرێكی یەكەمیان فارسی و دووهەمیان عەرەبی و سێهەمیان كوردیی هەورامییە كە جاران لە داوێنی كلیاتی شێخی سعدییەوە لە چاپ ئەدرا، وە هەموو جارێك ئێرانییەكان دەستكارییەكیان ئەكرد، بەڵام ئەمیش وەك دیوانەكەی بابا تاهیر ئێستاش لە شێوەی كوردی دەرنەچووە. تكام لە برا لوڕەكانمان ئەوانەی كە لە وێژەی

(١) شێخی سعدی كوردێكی جوانڕۆییە، مەلا محی الدینی مەلا جەلالی نۆتشەیی لە ساڵی ١٩٢٨ زاینیدا پێی وتم: لە تاران لە نامەخانەی گشتی چاوم بە كتێبێك كەوت هەمووی بەشیعری هەورامی بوو، وە دەستخەتی شێخی سعدی وە دانراوی خۆی بوو، وە لە كۆتاییدا نوسرابوو شێخی سعدی ناوی مصلح الدین كوڕی شێخ عبدالله، كوڕەزای شێخ حامدە، كە شێخ حامد خەڵقی ((شامیان))ی هەورامانە، وە بەهۆی ناكۆكیی هەورامانەوە چووەتە جوانڕۆ، وە سعدی لە جوانڕۆ لە ساڵی ٥٦٩ كۆچی لە دایك بووە، لە دوایدا (ئەتابگ بن سعد بنی زەنگی) بردوونی بۆ شیراز، وە سعدی لە تەمەنی ١٣ ساڵیدا نامەی نووسیووە بۆ چەند هاوڕێیەكی لە جوانڕۆ سكاڵا ئەكات لە دووركەوتنەوەی خۆی لەو نامەیەدا ئەڵێ:

دوور گەشتم از قبیلە عومری من بەربادشد

حرف ئەبجدرا شمارید ٢٧٠ شد

پیتەكانی وتەی جوانڕۆ بەحسابی ئەبجەد ئەكاتە ٢٧٠ سعدی لە ساڵی ٦٩١ كۆچیدا مردووە كە تەمەنی ١٢٠ ساڵ بووە، وە باپیری شێخ حامد لە دێی دەگاشێخان لە هەورامان نێژراوە، وە خوابگاهی لەوێیە.

فارسیدا شارەزان دیوانەکەی بابا تاهیر و مثلثاتی شێخی سعدیی ڕاست بکەنەوە و پاکی بکەنەوە لە هەموو دەستکارییەك، وە بە چاپکراوی بڵاوی بکەنەوە. لە دوای هێرشی تەتار و مەغۆل، کوردستان بەتایبەتی شارەزوور کەوتە ژێر پێوە، شاری شارەزوور لەو ڕۆژەدا لە بناری شاخەکانی خورماڵەوە دای گرتووە تا عەربەت، وە گەورەترین شاری ئەو قەڵەمڕەوە بووە، بە هەزاران زانایانی بەرز و دانایان و شاعیران و نووسەرانی تیا بووە.

یاقووتی حەمەوی لە معجم البلداندا، جلدی پێنجەم. لاپەڕە (٣١٤) چاپی یەکەم دوای باسی شارەزوور باسێکی ئەوەندە جوانی زانایانی شارەزوور و دانایان و خوێندەوارانی بەرزی ئەکا، شایستەیە هەموو کوردێك بەئاوی تەلا بینووسێتەوە، وە لە چوارچێوەی زیوی بگرێ وە ڕوو بەڕووی خۆی هەڵی واسێ. با بۆ ئاگاداری لێرەدا چەند دێڕێکی لێ وەرگرین، معجم البلدان ئەڵێ:

(و قد خرج من هذه الناحية من الأجلة و الكبراء و الأئمة و العلماء و أعيان القضاة و الفقهاء ما يفوق الحصرَ عَدُّهُ، ويعجز عن احصائة النفس و مَدُّهُ، و حسبك بالقضاة بني الشهرزوری جلالة قدر، و عِظَم بيت، و فخامة فعلٍ و ذكر الذين ما علمت ان في الاسلام كلّه ولي من القضاة أكثر من عدتهم من بيتهم، و بنو عصرون أيضا قضاة بالشام و أعيان من فرق بين الحلال و الحرام منهم و كثير غيرهم جدا من الفقهاء الشافعية، و المدارسُ منهم مملوءة).

ئەم عبارەتی معجم البلدانە ئەگەر بکەین بە ئاوێنەیەکی بالانما و لێی وردبینەوە تێ ئەگەین کە لەو ڕۆژەدا هەزاران زانایانی گەورە لە شاری شارەزووردا بوون، وە هەزاران نامەخانەی تیا بووە بەزبانی کوردی و فارسی و عەرەبی، وە بەسەدەها دیوانی شیعر و وێژەی بووە بە کوردی و فارسی و عەرەبی، بەڵام دوای ئەوەی کە هێرشی تەتار و مەغۆل کرایە سەریان، وە هەرچی زانای بەرز و دانای گەورەیان بوو بەماڵ و منداڵەوە ڕەویان کرد بۆ موسڵ و سوریە و میسر، هەروەك لەوەپێش تیبرەی (جاوان) ڕەویان کرد لە شارەزوورەوە بۆ داوێنی عیراق، وە لەم هاتن و چوون و کشانەوەیەدا هەرچی نامەخانەی کوردستان و دیوانی شیعر و وێژە بوو هەمووی لەناوچوون. خولاسە نامەخانەکانی بەغدا و هەموو جیهانی ئیسلامی چی بەسەر هات، نامەخانەکانی کوردستانیش وای بەسەر هات.

بەڵام لە سایەی طبعی ڕەوانی علی حریری و، مەلای جزیری و علی تەرمووکی و أحمدی خانی و مەلا عبداللەی بیتوشی و مەولانا خالدی نەقشبەندی و شێخ معروفی نۆدێیی و بێسارانی و مەولەوی و مصطفی بەگی کوردی و نالی و سالم و شێخ ڕەزا و حاجی قادری کۆیی و فایق و مەحوی و مەلا محمدی خاکی و وەفایی و أمین فیضی و یُمینی و مصباح و مەلای جباری و سەیدی و ناری و مەلا صالحی حەریق و مەلا حەمدوون و پیرەمێرد و حمدی و تایەر بەگ و احمد مختار بەگ و زێوەر و شێخ سەلام و بابا رسوڵی بێدنی و بابا رسوڵی میری سوور و هەردی و ئەسیری و گۆران و قانع و بێکەس و ڕەمزی معروف و علی باپیر ئاغا و شێخ نووری و شاهۆ و هێمن و دڵدار و گەلێکی ترەوە کەلێنی ساڵەهای ساڵمان پڕ کراوەتەوە، وە لەم چل پەنجا ساڵی دواییەدا دیوانی زۆریان لە چاپ درا، وە نامەخانەکانی کوردستانیان ڕازاندەوە.

زۆر سوپاس بۆ خوا کە زۆر کەشکۆڵ و بەیازی دەستنووس لە کوردەواریدا هەن کە پڕن لە شیعری شاعیرانی کۆنی کورد وەك ئەختەر و بیمار و خەستە و فتحی و فکری و هجری و صافی و مەجدی و گەلێکی تر کە شیعرەکانیان لەسەر ڕووپەڕەی ئەو کەشکۆڵ و بەیازانە وەك ئەستێرەی ئاسمان ئەدرەوشێتەوە.

بێ گومانم زۆر دیوانی ترمان هەیە، وە زۆر کەشکۆڵ و بەیازمان هەیە کە شیعری سەدەها شاعیریان تیا نووسراوە، ئەگەر لەم ڕووەوە هەوڵێك بدرێ زۆر شاعیری مردوومان زیندوو ئەبنەوە، وە دێنەوە ناومان و قسە و گوفتوگۆمان لەگەڵ ئەکەن، وە بەزادەی هەست و شیعرەکانیان زۆر ڕووپەڕەی ڕەنگین ئەخوێنینەوە، ئیتر پشت بەخوا.

بەراوردێکی پیرەمێرد لەگەڵ شێخ ڕەزا لە ویژەدا[(١)]

لە ساڵی ١٩٤٠دا قازی بووم لە چەمچەماڵ، ناو بەناو ئەچووم بۆ بەغدا بە ئیشی خۆم، ئەو سەردەمە لەکەرکووکەوە بۆ بەغدا بە شەمەندەفەر هاتووچۆ ئەکرا، منیش لەبەر ئەوە لە ئوتێلی «ئەحمەد پەلاس» دائەبەزیم وە دوای عەسران ئەچووم بۆ لای- خوا لێخۆشبوو- سەید ئەحمەدی خانەقا وە لەوێ بەخزمەت زۆر لە مەلا و مامۆستا و خوێندەوارانی تر ئەگەیشتم، وە هەموو جارێك تووشی کۆڕێکی ویژەیی، یا دینی، یا زانیاری، یا مێژوویی ئەبووم، جارێکیان یەکێك لە مەلاکان کە مەلا ئەحمەدی مەلا حەکیم بوو لێی پرسیم وتی: فلان کەس شێخ ڕەزا شاعیرترە یا پیرەمێرد؟ منیش نەمتوانی کوتوپڕ وەڵام بدەمەوە، بەڵکو لابەلا ڕۆیشتم و وتم شێخ ڕەزا لە ڕەشیدی ئامۆزای دڵگیر بووە وە چوارینەیەکی سەختی تێ گرتووە، پیرەمێردیش لە ڕەشید ئەفەندی ناوێکی خزمی خۆی دڵگیر بووە، ئەمیش چوارینەیەکی سەخت و تاڵی تێ گرتووە با هەردوو چوارینەکە بخوێنینەوە بزانین کامیان جوانتر و بەهێزترە؟

شێخ ڕەزا بە ڕەحمەت بێ بە ڕەشیدی ئامۆزای ئەڵێ؟

ڕەشە ڕەششاشی کەری ڕەش بە ڕەشت
تا ڕەشت ماوە ڕەش و سوور بە ڕەشت
چڵ و چێوی چەمی ڕەشنەش بە ڕەشت
بە بەشت هەم بە لەشت هەم بە ڕەشت[(٢)]

پیرەمێردیش بە ڕەشید ئەفەندیی خزمی خۆی ئەڵێ:

پەندی پێشینانە بۆز بە لەڕی
جاشە ڕەشمان بە دەنگە جۆیێ زەڕی
ڕەشە بەختم بە خەڵقی سەگ ئەوەڕێ
ڕەشەمێ بوو بەمن پشیلە وەڕی

(١) ئەم وتارە لە گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد ژمارە ١٦و ١٧ ساڵی ١٩٨٧ بڵاوبووەتەوە.
(٢) ئەم چوارینەیە لە دیوانەکەی شێخ ڕەزادا نییە.

لەگەڵ ئەم چوارینەیەم خوێندەوە هەموو دانیشتوانی ئەبڵەق بوون، چاویان کرایەوە و دەمیان بوو بە تەڵەی تەقیو، بێ پەروا وتیان:

بەخوا ئەم چوارینەی پیرەمێردە گەلێ لە چوارینەکەی شێخ ڕەزا جوانتر و ڕەوانتر و بەماناترە، منیش ئینجا وتم پیرەمێردیش شاعیرێکی گەورەیە وەك شێخ ڕەزا لە کوردی و فارسی و تورکیدا.

لەپاشا وتم هەموو دوو شاعیرێکی ڕاستەقینەی وەك شێخ ڕەزا و پیرەمێرد کە بەراورد بکرێن دەرئەکەوێ کە گشتی و تایبەتی جیاوازی «عموم و خصوصی من و جە»یان لەناوایە، واتە ئەویان لە چامەیەکا لەمیان بەرزتر و ڕەوانتر، وە ئەمیان لە چامەیەکی ترا لەویان بەرزتر و ڕەوانتر، وە هەردووکیان لە چامەیەکی ترا وەك یەك وان.

با وێنەیەکیش لە زبانی فارسی بێنینەوە بۆ ئەم دوو شاعیرە. ئەگێڕنەوە کە شێخ ڕەزا بەینی زۆر خۆش بووە لەگەڵ بەگزادەکانی جافا، نەخوازەلا لەگەڵ خانم و وەسمان پاشادا، هەوو ساڵێ یا بەتایبەتی چووە بۆ هەڵەبجە بۆ لایان، وە لەوسەرەوە بە خەڵات و بەراتێکی زۆرەوە گەڕاوەتەوە، وەیا نەچووە و ئەوان دیاریان بۆ ناردووە، وا دەرئەکەوێ ئەو ساڵە دیارییەکەیان دواکەوتووە، کە ئەمەش بۆ شێخ ڕەزا زۆر بووە، لەبەر ئەوە شێخ ڕەزا ئەیەوێ پلارێك بهاوێ، خۆ نابێ بیگرێتە خانم و وەسمان پاشا، ناچار پلارەکە ئەگرێتە نووسەر «کاتب»ەکەی خانم کە ناوی مەلا محەمەدی سنەیی بووە، وە ئەم چوار شیعرە فارسییە ئەنێرێ بۆ خانم، ئەڵێ:

کجا شد آن کرامتهای دیرین
کجا شد آن عنایتهای پیشین
نه گاهی پرسدم پاشا نه خانم
نه یادم میکند خسرو نه شیرین
ازین جانب نمی دانم سبب چیست
ازین جانب مگر ملای بی دین
نترسد از زبان آتشینم
جعلناها رجوما للشیاطین[١]

---

(١) ئەم چوار شیعرە لە دیوانەکەی شێخ ڕەزادا نییە، هەروەك شیعرکانی پیرەمێردیش لە دیوانەکەیا ناونەبراوە.

واتە: بۆ کوێ چوو پیاوەتییەکانی جارانی، کوا بە تەنگەوە بوونەکانی پێشوو. نە جارێ پاشا لێم ئەپرسێ و خانم، نە جارێ خوسرەو یادم ئەکا و نە شیرین کەنیزەکێکی زۆر جوان بووە، پاشای ساسانی خوسرەوی پەروێز حەزی لێ کردووە و مارەی کردووە.

لەلای خانم و پاشاوە هیچ هۆیەك نابینم، مەگەر هۆ هەر لەلای مەلا محەمەدی بێ دینەوە بێ.

مەلا محەمەد بۆ ناترسێ لە زمانی ئاگرینم. کە دامناوە بۆ ڕەجمی پیاوخراپان.

مەلا محەمەدی سنەیی کە ئەم شیعرانە ئەبینێ لە ترسانا ئەتۆقێ و و ورە بەرئەدا، وە ناتوانێ بە چەند شیعرێك وەڵامی بداتەوە با بۆ شێخ رەزاشی نەنێرن، تا بۆ پاشەڕۆژ بمێنێتەوە، خانم و پاشاش زۆر هەوڵ ئەدەن کە یەکێك پەیدا بکەن وەڵامی شێخ ڕەزا بداتەوە، وە لەم ڕووەوە زۆر مشوور ئەخۆن بەڵام کەسیان دەست ناکەوێ، ئێوارە وەختەیەك دەمە و ڕۆژئاوا تەحسیلدارێکی شان و مل داچەکا و بە سواری وڵاخێکی کەرتەلەڕەوە پەیدا ئەبێ– کە پیرەمێرد ئەبێ و ئەو حەلە پێی وتراوە تۆفیقە فەندیی مەحموود ئاغا، وە سەرما و باران سوارەکەش و وڵاخەکەشی شپرزە کردووە، سوارەکە ڕوو ئەکاتە ماڵی وەسمان پاشا و ئەچێتە دیواخان، پیاوەکان خەبەر ئەدەن بەخانم کە تۆفیقی مەحموود ئاغای تەحسیلدار میوانمانە، خانم لە خۆشیانا ئەگەشێتەوە، وە ئەڵێ: خێرا ئاگری بۆ بکەنەوە و چای بۆ لێ بنێن و نانی گەرم و گوڕی بۆ بەرن، وە مەلا محەمەدی کاتبیش ئەنێرێتە لای کە بەخێرهاتنی بکا و قسەی خۆشی بۆ بکا وە لە میانەی خۆیا شیعرکانی شێخ ڕەزاشی بۆ بخوێنێتەوە، کە مەلا محەمەد شیعرەکانی بۆ ئەخوێنێتەوە پیرەمێرد ئەڵێ:

من وەڵامی ئەدەمەوە، شەو کە پیرەمێرد ماندووی ئەحەسێتەوە دەست ئەداتە قەڵەم و وەڵامی چوار شیعرەکەی شێخ ڕەزا بە چواری شیعری فارسی وە بە هەمان «عین» وەزن و قافیە ئەینووسێ ئەڵێ:

رضای تلخ کامت خواند شیرین
دهانش ریش باد آن مردی کچ بین
که کی خسرو به کیخسرو شبیه است
کجا شیرین بود چونحوری عین

تو آن حـوری کـه از پـاداش نـیـکـی
ز جــــنت آمـــدی بـــا عـــز و تمکین
مــلا مـحـمـل کش و نـادر نـدیـم است
رضـا نـبـود کـه خـوانـنـدش شیـاطین

واتـه ڕەزای دەم بـۆگـەن تـۆی کـرد (ئـەی خـانم) بـە شیـریـن، دەمـی داوەشێ ئـەو مەردوومە کەچ بینە کە وا ناوی خانم بە شیرین ئەبات، هەروەك شیرینیش دەم و دان کرمۆك ئەکا.

لەکوێ خوسرەوی پەروێز ئەبێ بەکەیخوسرەوی کەیانی، لەکوێ شیرینی دڵداری خوسرەو ئەبێ بە حۆریی عین (کە خانمی ژنی وەسمان پاشایە).

تۆ ئەو حۆرییەیت کە لە پاداشی چاکیدا لە بەهەشتەوە هاتوویت بۆ لای وەسمان پاشا.

مەلا محەمەدی نووسەری خانم کەژاوە ڕاکێش و هاودەمێکی نایاب و یەکتایە، ڕەزا نییە کە پێی بڵێن شەیتان، یاخۆ شێخ ڕەزا نییە کە شایستەی ئەوە بێ پێی بڵێن: شەیتان.

ئاشکرایە لە هەموو کەسێکەوە وەڵامدانەوە لە هەموو شتێکا لە پرسیار قورستر و گرانترە، چونکە یەکەم جار وێژەر «شاعیر» مەلی زەینی لە ئاسمانی مەبەستا بەرەڵڵا و ئازادە، ئەتوانێ چی هەڵئەبژێرێ هەڵی بژێرێ لەسەر باس و لە وەزن و لە قافیە و لەمەبەستا، تەنانەت وتەکانیشیا، بەڵام لە وەڵاما تۆ بەستراویتەوە بە وەزن و بە قافیە و بە مەبەست و بە وتەکانی پرسیارەکەشەوە وەك دەرئەکەوێ لە شیعرەکانی پیرەمێردا، ئەگەر ڕاستت ئەوێ ئەم وەڵامی پیرەمێردە بۆ پلارەکانی شێخ ڕەزا «سەد قەل و بەردە» واتە چۆن سەد قەل بە تاقە بەردێك هەڵئەفرینێ، پیرەمێردیش بە تاقە بەردێك سەد پلاری شێخ ڕەزای هەڵفڕان.

هەزار ئافەرین بۆ تۆ ئەی پیری مەرد بۆ خۆت و وەڵامت. داخەکەم شێخ ڕەزا ئەم وەڵامەی نەدیوە و نیشانی نەدراوە تا تێ بگەیشتایە بە تەواوی کە سلێمانی ڕۆڵەی چۆنی هەیە.

بێگومانم چۆن پیرەمێرد و شێخ ڕەزا شان بە شانی یەك ئەڕۆن لە کوردی و فارسیدا،

هەرواش شان بەشانی یەك ئەڕۆن لە تورکیدا، بەڵام شێخ ڕەزا لە عەرەبیشا وەك سێ زبانەکەی تر بەرز و باڵایە کە پیرەمێرد لێرەدا دەفی دەنگ نادا، بەڕاستی هەردوولا مەشخەڵێکی ڕووناکن بۆ وێژەران و نووسەران و بوێژان، وە لەم سێ زبانەدا مەگەر هەر درۆزن جیایان بکاتەوە.